

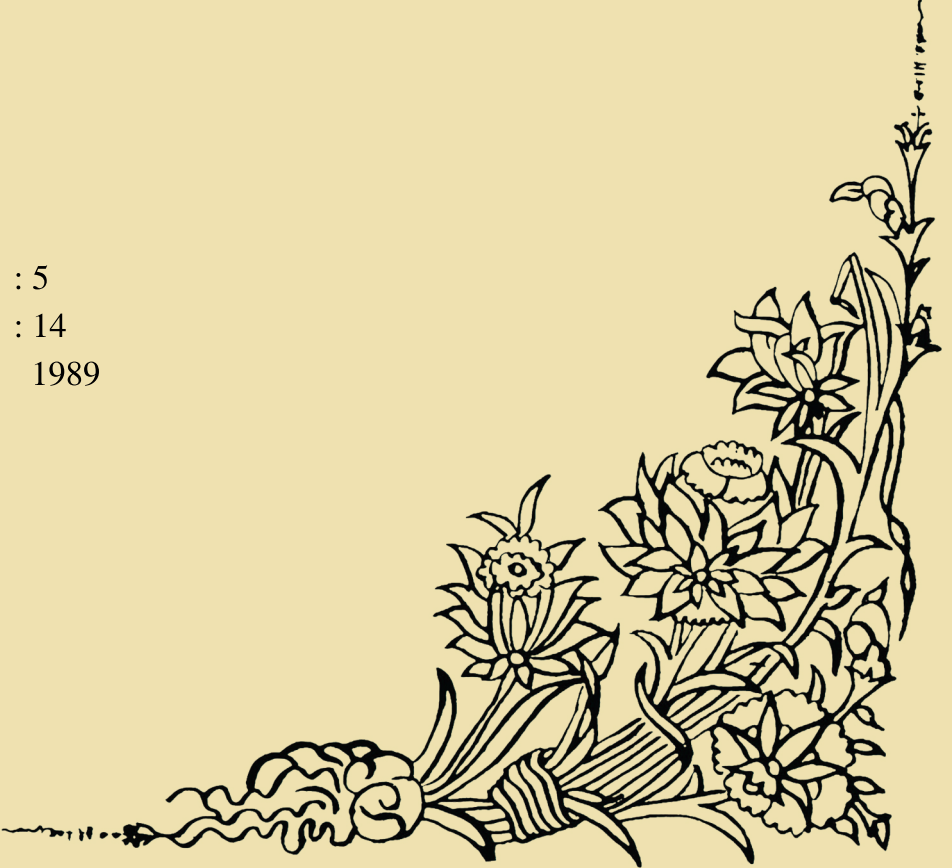
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ DERGİSİ

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : 5
Sayı : 14
Ocak 1989

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ DERGİSİ

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt 5

Mayıs 1989

Sayı 14

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA

ARALIK 1990

İÇİNDEKİLER

MAKALELER :

Sayfa

SUAT İLHAN: Askerliğin Kültürümüzdeki Yeri	349
RIFAT ÖNSOY: Osmanlı Batılılaşma Hareketleri ve Atatürk İnkılâpları	365
TALÂT TEKİN: Nine Notes on the Tes Inscription	379
_____ : Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not (Çeviren: Ülkü Çelik)	389
ANDREAS TIETZE : Bemerkungen zu einer neuen Lesung eines Türkischer Gedichtes in Gotischer Schrift (5 adet belge)	399
_____ : Gotik Alfabesinde Basılmış Bir Türk Şiirinin Yeni Bir Yorumu Hakkında Görüşler (Çeviren : Erol Meşeli) (5 adet belge)	409
MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL : Avicenna and "Siyâha"	419
_____ : İbn Sinâ ve Seyâhat	431
MEHMET ÖZMEN : Hatay-Erzin'de ve Genel Olarak Anadolu'da Değirmen ve Değirmen- cilikle İlgili Kelimeler (6 adet fotoğraf)	463
SABAHATTİN KÜÇÜK : Nef'i'de At Sevgisi	503
ÂDEM AKIN : Münif Efendi'nin "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân" Adlı Makalesi Hakkın- da Bir Çalışma	517
SAIM SAKAOĞLU : Erzurum, Ağrı ve Kars Kültürünün Milli Kültürümüz İçindeki Yeri ..	549
TÜLAY REYHANLI-GANDJEI: Nicolas de Nicolay'ın Türkiye Seyahatnâmesi ve Desenleri (42 adet fotoğraf)	571

YAYIN TANITMALARI

Tanıtma Makaleleri

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL : <i>Histoire de l'Empire Ottoman (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)</i> ...	617
ESİN KÂHYA : N. Akmal Ayyubi, <i>Some Aspects of Islamic-Turkish Culture</i>	627
İNCİ ENGİNÜN : <i>Gardiyan</i>	639

Tanıtma Yazıları

MAHMUT ŞAKIROĞLU : György Hazai und Barbara Kellner-Heinkele, <i>Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie vom 18. Jahrhundert bis 1979</i> , cilt 1	643
_____ : <i>Turcica. Revue d'Études Turques</i> , cilt XVIII (1986) ve cilt XIX (1987)	645
_____ : Nessim Henry Henein, <i>Mâri Girgis, Village de Haute Égypte</i> , Kahire 1988	651
_____ : Jean-Louis Bacqué-Grammont et Anne Kroel, <i>Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge. L'affaire de Djedda en 1517</i> , Le Caire 1988	653
_____ : <i>Roules d'Asie, Marchands et Voyageurs, XVe-XVIIIe Siècle</i> , Paris 1988	655
_____ : Jean Louis Bacqué-Grammont, <i>Les Ottomans les Safavides et leurs Voisins. Contri- bution à l'histoire des Relations Internationales dans l'orient Islamique de 1514 à 1524</i> , İst- anbul-Leiden 1987	657
_____ : <i>Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes</i> , cilt 76, Wien 1986	659
_____ : <i>Dizionario Biografico degli Italiani</i> , cilt 35, Roma 1989 Istituto della Enciclopedia Italiana	663

ZEKİ ARIKAN : Wahid Gdoura, <i>Le Début de Imprimerie Arabe à Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel</i> (1706-1787). Publication de l'Institut Supérieur de Documentation, no. 8, Tunis 1985	665
MELEK DOSAY : XVIIIth International Congress of History of Science, <i>Abstract</i> , Edited by Fritz Krafft and Christoph J. Scriba, Hamburg-Münich 1989	671
Merkezden Haberler	673
Merkezimiz Kütüphanesindeki Prof. Dr. Tahir Çağatay Armağanı Kitaplar Listesi (N-Z)	685

ASKERLİĞİN KÜLTÜRÜMÜZDEKİ YERİ

SUAT İLHAN*

Atatürk 30 Ağustos Başkumandanlık Meydan Muharebesinin ikinci yıl dönümünde (30 Ağustos 1924), Anafartalarda muharebeleri anlatırken başarıyı ahlâk ve kültür üstünlüğünde görür ve gösterir. “Askerî harekâtın başarısında da ahlâk ve kültür üstünlüğü gerekli ...”

Kültür, sadece bir bilgi yığını olarak değil, düşünce, bilgi, tavır ve beceri bütünü olarak kabul edildiği takdirde, Atatürk’ün bu tespiti anlamına ulaşır. Türk subayı ve erinin kültür yapısı 30 Ağustos zaferini sağlayacak özelliklere sahip bulunuyordu.

Kültür düzeyi ve kültür ortamı, özel yapısına uygun özellik taşıyan alanlarda üretken ve verimli olabiliyor. Sanayi devrimi için XIX’ncü asır İngiltere kültür ortamı verimli olabilirdi. Rönesans olduğu ortamın dışında, başka bir kültür ortamında görülemezdi. Bu örneklerden her gelişmenin kendi özelliklerine uygun bir kültür ortamında gerçekleşebileceği sonucu çıkarılabilir.

Askerlik bir kültür unsuru mudur?

Kültürün bugün ulaştığı anlam, doğanın dışında, insanın gerçekleştirdiği herşeye yaygınlaşmıştır. Kültür insana ait bir faaliyet alanıdır. Askerliğin temel ögesi, becerileri ile, bilgisi ile, yetenekleri ile, ululuğu ile ve diğer bütün sosyal özellikleri ile insandır. Askerlik insan bilgi ve yeteneklerini sonuna kadar ve zorlayarak yararlanan bir alandır. Kültür-insan ilişkisi, askerlik-insan ilişkisinde birleşirler.

Günün teknik gelişmelerinden yararlanarak silâh, araç ve gereçlerin yapılması, bunları kullanma becerisi kazanılması, taktik ve stratejiyi belirleyecek ve uygulayacak düzeyde bir bilgi ve deney birikimine sahip olunabilmesi, ancak bütün bunlara uygun bir kültür ortamında mümkün olabilir. Kültür askerliğin de temel dayanaklarından ve en önemli kaynaklarından birisidir.

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı.

Askerliğin düşünceye ve uygulamaya dayalı bütün alanları mevcut kültür ortamından etkilenmektedir. Ayrıca askerlikle ilgili konularda elde edilebilecek sonuçlar askerliğe uygun kültür değerleri ile sınırlı kalabilmekte ve bu değerlere bağımlı bir düzey gösterebilmektedir.

Askerlik, içinde oluştuğu, geliştiği kültür çevresinden etkilendiği kadar, bu çevrenin içeriğini de etkileyerek şekillendirir. Askerlik, ancak toplumun kültür çevresine uygun değerlere sahip olabilir; sahip olduğu kültür değerleri düzeyinde varlık gösterebilir; toplum değerlerini sahip olduğu özelliklerle etkileyebilir. Hiç kimse hatta hiçbir kurum kendisini içerisinden yetiştirdiği kültür çevresinin etkisinden kurtaramaz, bu çevreden soyutlayamaz. Kültürün şekillenmesinde, ailenin, yetişilen ortamın, eğitim ortamının, askerlik ocağının, çalışma ortamının, yaşanan ortamın ayrı ayrı yer ve değeri vardır.

Şüphesiz askerlik kültüre kaynaklık eden alanlardan birisidir. Bu durum özellikle milletimiz için böyledir. Kültürün oluşmasında yeri olduğu kadar, oluşan kültür ortamından etkilenir ve ona göre şekil bulur. Askerliğin bilgi birikimimizde, düşünce yapımızda, tavırlarımızda ve sahip olduğumuz becerilerde yeri ve katkısı vardır.

X'ncü asır öncesi ve sonrasında, askerliği, mesleğin profesyoneli olarak yabancı milletlerin ordularında görev alarak sürdüren -Çin, Arap-; daimi orduyu batılılardan yüz yıl önce kuran; iki üç asır öncesinde kadar askerliğe dayanan teknik ve taktik üstünlüğü, dünya ölçüsünde elinde bulunduran; tımar, zeamet, bas sistemiyle toprağı kullanmayı, ekonomiyi, genel yönetimi, askerî ihtiyaçları birleştirerek güvenlik gerekleri ve gelişme politikası etrafında bütünleşme sağlayan; imparatorluktan millî devlete geçişi gerçekleştiren; kuruluş mücadelesi ile bütün mazlum milletlere örnek ve öncü olan bir toplumda askerlik kültür bütünü dışında tutulmamalıdır. Ordu millet özelliğimiz kendi kendimize yaptığımız bir yakıştırma değildir.

Askerlik alanındaki düşünce ve tavırlar kültürümüzün bir parçası olarak, bütün toplumu asırlar boyu etkilemeye devam etmiş, askerî kültür zaman zaman ve yer yer egemen kültür olabilmiştir. Askerî işlev ile sivil işlev yakın tarihe kadar (II. Mahmut) mahalli yönetimlerde aynı şahısta toplanıyordu. Böyle bir toplum düzeninde kültür unsurları araştırılırken askerî kültür ve askerî kültürün genel kültür içerisindeki yerinin gözardı edilmesi eksikliğe sebep olabilir.

Atatürk orduyu *“Türk birliğinin bir ifadesi, devletin yüce varlığının sarsılmaz temeli”* ve *“millî disiplin okulu”* olarak görür. *“Ordu milletin yaşamak ve varolmak iradesinin bir şeklidir.”* Bütün ulusun cepheye bulunanlar kadar duygu, düşünce ve hareket bakımından savaşla ilgilenmelerini ister. Atatürk bugünün harplerini en iyi tarif eden devlet adamıdır. *“Harp ve muharebe demek, iki milletin yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla, bütün maddî ve manevî kuvvetleriyle, birbirleriyle karşı karşıya gelmesi ve vuruşmasıdır.”* Atatürk orduyu devletle ve milletle bir bütün olarak görür. İnsanların oluşturduğu kurumlar birer kültür ürünüdür. Askerlik de oluşturduğu çevrenin, ortamın özelliklerini taşıyan bir kültür ürünüdür.

Her dönemin teknik düzeyine, bütünü ile kültür ortamına uygun bir askerî yapı oluşturulması ve bu askerî yapının güncelliği korunacak ihtiyaçlara göre devamlı geliştirilmesi gerekmektedir. Her aşamada askerî gelişme ile kültür değişmelerinin yakın alışveriş içerisinde olacağı dikkate alınmalı ve iki gelişme arasında uyum aranmalıdır.

Kültür yapısına göre şekil alan ve kültür yapısını büyük ölçüde şekillendiren bir alanı, kültür unsurları dışında bırakamayız. Karşılıklı etkileşimi sebebiyle, askerliği kültür alanı içerisinde bir alt birim olarak değerlendirmeye almak gerekmektedir.

Askerî konulardan her birisinin tarihi gelişimi incelenirken, kültürümüzün çeşitli yönleriyle ilgili kaynaklarla karşılaşılmakta, askerî unsurlarla diğer kültür unsurları arasında ilginç bağlar tespit edilebilmektedir.

Kültürümüz üzerindeki etkileri konusuna ağırlık vererek ordu tarihimizin kısaca gözden geçirilmesi konuya açıklık getirecektir.

ORTA ASYA TÜRK ORDUSU

Türk Tarihinin başlangıcı ve bugüne kadar Türkler tarafından kurulan devletlerin sayısı tartışılan konular arasında bulunuyor. Ordumuzun oluş ve gelişmesini araştırabilmek için, tarihine bir başlangıç bulmamız veya bu konuyu mümkün olan ölçüde aydınlığa kavuşturmamız gerekmektedir.

İlk Oğuz tipi buluntuları M.Ö. 3000 yılına aittir ve Altay Dağlarında rastlanmıştır. Bilinen ilk Türk siyasî teşekkülü olan Hun İmparatorluğunun kuruluşu ise M.Ö. 220'dir.

Hun İmparatoru (Yabgu) Mete (Mau-du) zamanında on bin kişiden kurulan tümenler binlere, yüzlere, onlara bölünmüş ve komutanlar tayin edilmiştir. Türk tarih bilginlerince tespit edilmiş olan bu sonuç esas alınırsa ordu tarihimizi 2200 yıl önceden incelemeye başlamanız gerekir.

Gerçekte Hunların bir siyasî teşekkül olarak birdenbire ortaya çıktıklarını kabul etmek de güçtür. Hunlardan önce varlıkları bilinen Türk toplumlarının da günün koşullarına uygun, aile ve boy ilişkilerine dayalı, sosyal karakteri hâkim bir siyasî yapıya sahip oldukları kabul edilebilir.

Bir teamül hukuku şeklinde görülen Türk Töresi (Türe), hususî hukuk, aynı zamanda amme hukuku esaslarını da kapsar. Türklerin dünyaya hâkim kılmayı amaç edindikleri bu töre, o zamanki toplulukları sosyal, ekonomik, askerî ve siyasî bakımdan şekillendirebilecek güç ve yapıdadır.

Bugünkü bilgilerimizle tarihimize ve ordumuza bir başlangıç bulmak güçtür. Fakat iki bin yılın çok üstünde olduğu açıklık kazanmıştır.

Türk Ordusu'nun oluş ve gelişmesini yalnız genel tarihimiz açıklayamaz. Bu tarihin cereyan ettiği bir coğrafya vardır ve coğrafya Türk tarihi kadar Türk ordusunun tarihini de şekillendirmiştir. Coğrafyayı sosyal, ekonomik, fizikî ve siyasî bölümleri ile düşünmek ve bu düşünceye tarihin zaman unsurunu da katmak zorundayız. Bu takdirde konu jeopolitik bir anlama ulaşmaktadır.

Orta Asya Coğrafyası üzerinde kurulan Türk devletleri ancak Pasifik Okyanusu, Urallar, Hazar Denizi, Altay Dağları, Tibet gibi büyük engellere ulaştıkları zaman güvenli, doğal koruması olan sınırlara kavuşmuş oluyor coğrafi bütünlük sağlayabiliyorlardı. Bu kadar geniş topraklara sahip oldukları zaman ise, günün ulaştırma ve iletişim yetersizlikleri sebebiyle yönetim güçleşiyor ve kurulan bu büyük devletler diğer bir kısım sebeplerin de etkisiyle kısa sürede bölünüyor veya dağılıyorlardı. Doğal sınırlara dayanmadan Asyanın bir kesiminde kurulan devletlerin ise, dört bir yanında bulunan komşuları, bu devlet zayıflayınca pay almak için, güçlenince ona karşı güvenliklerini sağlamak için birleşiyorlardı. Çok komşulu bütün kıt'a içi devletlerinin karşı karşıya buldukları bu durumun sonucu olarak, kurulan devletin dört tarafında bitmeyen savaşlar sürüp gidiyordu. Dört tarafta savaş verildiği Orhun kitabelerinde de anlatılmaktadır. "Kişi oğlunun üzerine cedlerim Bumin Kağan ve İstemi Kağan hükümdar olmuş, hükümdar olunca Türk milletinin ilini, türesini idare etmişler, tanzim etmişler. Dört taraf hep düşman imiş, ordu salarak dört

taraftaki halkları itaat ettirmişler.” Aynı konu Tonyukuk abidelerindeki yazıtlarda da işlenmiştir.

Türklerin, Orta Asya’dan itibaren, yaşam alanı bulunması ve güvenliklerinin sağlanması ilk sorunları olmuş, buna göre düşünmüş, buna göre teşkilatlanmış, değer hükümleri, örf, âdet ve gelenekleri bu amacı sağlayacak yönde oluşmuştur. Dilleri ve alfabelerinde dahi aynı etki görülür. Türklerden kalan 43 yazıtta yapılan bir araştırmada kullanılan 1290 sözcükten 142 tanesi (% 11) askerlikle ilgilidir.¹ Askerlikten sonra en fazla sözcük, 44 sözcük ile göçebilik, 38 sözcük ise hayvancılık üzerinedir. Orhun yazıtlarındaki Göktürk abc’sinde (k) harfi ok işareti ile, (y) harfi yay işareti ile, (r) harfi süngü işareti ile gösterilmiştir.

Orta Asya coğrafyasının hayvancılığa uygun olan özelliği ile yeterli otlak bulma gereği, mevsimlik veya devamlı göç hareketlerini zorunlu kılıyordu. Bu durum toplulukların bağlı oldukları devletin toprakları içinde ve dışında sert mücadeleler vermelerine sebep oluyor ve ordu-toplum bütünlüğünün teşekülünü etkiliyordu. Ordu ile toplum bir bütün oluşturdukları için kültür birikimlerinden ve bunlardan kalan kültür mirasından askerliği ayırmak çok güçtür. Düşünce, bilgi, beceri ve davranışların askerlik etrafında odaklaştığı bu topluluklarda askerlik, kişiyi de toplumu da belirleyen temel özellik ve asıl kültür kaynağı olmaktadır.

Yaşayabilmenin, varolabilmenin sırrı savaşta, çaresi askerlikteydi. Coğrafya ve doğa en güçlüünün yaşamasına olanak veriyordu. Topluluğun politik, sosyal ve ekonomik yapısını da askerliğin gerekleri şekillendiriyordu. Şamanizme göre, savaş yalnız bu dünya için değil, öteki dünyaya da hazırlık yapılması, o dünyanın da kolaylaştırılması için gerekliydi. Türklerde askerlik aynı zamanda profesyonel bir meslek haline gelmişti.

İslâmiyet öncesi Türk kültürünün en önemli ürünlerinden birisi at ve atla ilgili bilgi ve becerilerdir. At, Asya coğrafyasının hatta jeopolitiğin yaklaşık olarak bütün unsurları üzerinde geliştirici rol oynamış, coğrafi karakteri, sosyal ve kültürel yapıyı, ekonomiyi, askerliği ve politik yapıyı olumlu şekilde etkilemiştir. Atı ehlileştirmek tek başına büyük önem taşır. Fakat asıl önemli olan, atı ve biniciyi en uygun şekilde donatmak, atı, biniciyi eğitmek ve böylece en iyi kullanma olanağına kavuşmuş olmaktır. At, binlerce kilometreyi rahat aşılıyor, zaman ve mesafe unsuruna hükme-

¹ Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel kaynakları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 14.

diyor, birleştiriyor, atlı kültürü yaratıyordu. Atlı kültür Türk toplumunun bir ürünü ve en önemli özelliği idi. Bilindiği gibi Birinci Dünya Harbinin sonuna kadar atdan yaygın şekilde yararlanılmıştır.

Kuruluş

Orta Asya Türk Ordusu on, yüz, bin, onbin (Tümen) esasına göre kurulmuştur. Batının bu kuruluştan örneklediği tarihçilerimiz tarafından açıklanmıştır. Hunlar Tümen beyi, binbaşı, ellibaşı, onbaşı gibi rütbeler kullanmıştır. 10 biner kişilik 24 tümenleri vardı ve süvarilerin birçoğunun yedek atı bulunuyordu.

On'lu kuruluş Osmanlı Ordusu'nun akıncı beylerinde de uygulanmıştır. Bütün Dünya tarafından benimsenen bugünkü kuruluşun da esasları az farklarla aynıdır.

Orta Asya Türk Ordularının başarılarının nedeni: Uygun ruh ve davranışla biçimlenen kahramanlık, yiğitlik, irade, sevk ve idare üstünlüğü ve sivil yapı ile askerî kuruluşun, askerî ihtiyaçlara sür'atle cevap vermesi ve birbirine uygunluğudur. Aile, oba, boy gibi sosyal kuruluşlar aynı zamanda onluk, yüzlük, binlik ve tümen gibi askerî birlikleri meydana getiriyor, savaşta bütün ulus sosyal düzeni bozulmadan askerî teşkilatlanmayı gerçekleştirabiliyordu. Barışın sosyal, ekonomik, politik ihtiyaçları da aynı kuruluşla ve aynı töre ile karşılanmaktaydı.

Silâh ve teçhizat

Çeşitli maksatlarla değişik oklar kullanılırdı. At üstünden atılan, kuş kuşlamak, zırh delmek, emir göndermek, eğitim yapmak için kullanılan ve atıldığı zaman değişik sesler çıkararak işaret fişegi ihtiyacını karşılayan çavuş okları farklı yapıda idiler.

Yay, kurt veya sığır siniri ile kemik ve tutkaldan yapılırdı. Dede Korkut yayını "Benim kurt sinirli yayım" diyerek metheder.

Türk kılıcı eğridir. Kılıcın temas noktasında küçük bir teğet meydana gelmekte ve bütün vuruş gücü bu noktada toplanabilmektedir.

At ve binici teçhizatı: Mızrak (süngü, berçekem, batrak, bunduk), kayış kemer, keçe çizme, deri veya kalın pantolon, kürk kulaklıklılı ve enselikli şapka günün tekniğinin ileri örnekleridir.

At, teşkilât, teçhizat ve silâh taktik ve stratejinin asıl unsurudur. Her rütbedeki komutana ayrı donda (renk) at verilir, tırnaklar numaralanır, yelelere ve kuyruğa değişik şekiller verilir, moncuk (boncuk), başlık ve tepelikle süslenir, üzenği, gem ve eğerle teçhiz edilir, sahibi ölürse onunla birlikte gömülürdü. At günlük hayatın da ayrılmaz bir parçasıydı.

Taktik ve strateji

Orta Asya Türk stratejisi, içinde bulunulan şartlara uygun olarak daima çevikliği, inisiyatife sahip olmayı esas alan bir hareket stratejisidir. Taktik düzeydeki yönetimde de sür'at ve baskın esas yöntem olarak benimse-niyordu. Oluş şekillerini bildiğimiz muharebeler incelendiğinde görülür ki bugün de önemini koruyan harp prensipleri bütünü ile ve başarı ile uygulanmıştır. Barış döneminden itibaren akıncı stratejisi uygulanır, hasım ülkenin derinliklerine akınlar düzenlenir, kayıplar verdirilir, moralleri bozulur ve düşman kesin sonuçlu muharebe için uygun bir hedef haline getirilirdi. Dandanakan'dan (1040) önce Gaznelilere, Malazgirt'den önce Bizanslılara ve Osmanlılar zamanında Orta Avrupa'ya yapılan akıncı hareketleri, askerî amaçlı ve akıllı atılımların örnekleri ile doludur. Kesin sonuçlu muharebelerden önce de akıncılar vasıtası ile düşmanla temas kurulur, uygun zaman ve yerde yakalayınca kadar takip edilir, küçük darbe-lerle zayıf düşürülürdü.

Duruma en uygun tedbirle savaş kabul edilir, kuşatma ve çevirme olanakları aranır ve bulunurdu. Muharebenin kabul edildiği yerde asıl kuvvetlerin gerisi genellikle dağlık veya çöllük bölgeye verilir, muharebeyi kaybetme ihtimali belirince genel yenilgiye düşmemek için küçük gruplar halinde dağlık veya çöllük bölgeye dağılır, imhadan kurtulunur ve vur-kaç'larla karşı tarafın elde ettiği başarıdan yararlanması önlenirdi.

Malazgirt Meydan Muharebesinden (1071) on yıl sonra Çaka Bey'in İzmir bölgesinde beyliğini kurduğunu, Sakız, Sisam ve Rodos'u işgal ettiğini görüyoruz. Bu durum, denizlere hasreti olan atlı Orta Asya ordusunun savaş yeteneğinin üstünlüğünü ve şartlara uyum gücünü gösteren bir örnektir.

Görüldüğü gibi Osmanlı öncesi Türk tarihinde askerlik bir yaşam biçimidir. Aynı zamanda askerlik, toplum ve kişi kültür yapısının ana kaynağını oluşturmuştur.

OSMANLI ORDUSU

Daimi orduyu kurarak toplumun diğer unsurlarından ayrı bir meslek ordusu meydana getirilmesi Osmanlı ordusunun gerçekleştirdiği en önemli aşamadır. Batı, Türklerden bir asır sonra daimi orduyu kurabilmiştir.

Müslümanlık Türklerin yaşamlarındaki mücadele unsuruna bir değişlik getirmemiştir. Başka bir deyimle Türkler İslâmın kendileri için uygun yönlerini değerlendirmesini bilmişlerdir.

Osmanlılardan hatta Selçuklulardan itibaren, daha fazla askere ihtiyaç duyulmaya başlanıyordu. Bilgi birikimi, deney birikimi ve teşkilâtçılık yeteneği ile, tutsaklardan yararlanan, ayrıca toprağın kullanılması esaslarını askerî yapılanma ile uyum içerisinde bütünleştiren sistemler geliştirilmiş, Kapı Kulu ile tımarlı sipahi askerî kuruluşları gerçekleştirilmiştir.

Yerleşik duruma geçiş zaman içinde askerliği bir meslek olarak ve bir kurum olarak ayrılmaya doğru götürmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde de toplumun ekonomik ihtiyaçları, sosyal yapısı ve politik gelenekleri savaş ve genişleme esasına dayanıyordu.

Tarihçerimiz Osmanlı ordusunu üç dönem içerisinde anlatırlar. Uç beyleri ordusu (Fatih devrine kadar), İmparatorluk ordusu (II'nci Viyana muhasarasına kadar), İmparatorluk ordusunun bozulma dönemi.

Osmanlı ordusu, Orhan Gazi ve I. Murad zamanında şekillenmeye başlar. Alâeddin Paşa, Çandarlı Kara Halil ve Molla Rüstem'in önyak olduğu Kapı Kulu teşkilâtının (atlı ve yaya) ilk adımları I. Murat zamanında atılmıştır. Daha sonra, Osmanlı Ordusu'nun en büyük unsuru olan tımarlı sipahileri ve yerli kulu askerlerini içine alan eyalet askerleri teşkil edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ordusu başlangıçta üç temel kuruluşu dayandır. Kapı Kulu, eyalet askerleri ve akıncılar. Kapı Kulu daimi orduyu, tımarlı sipahilerin hâkim olduğu eyalet askerî sefer ordusunu teşkil ediyor, akıncılar da barışta ve seferde kendi özel görevleri başında bulunuyorlardı.

Kapı Kulu ocakları, piyade ve süvari birliklerinden, her birisi de ace mi ocakları ve yeniçeri ocaklarından oluşuyordu. Yeniçeri ocakları içerisinde: Silâh ve teçizat imali ve taşınması ile görevli Cebeci'ler, XVI'nci yüzyıl sonuna kadar Avrupa'dan daha üstün olan Topçular, büyük toplar-

rın taşınması işi ile görevli Toparabacıları, kale kuşatmalarında büyük görevler üstlenen Lağımçılar, içi patlayıcı madde ile doldurulan humbaraları yapan ve kullanan Humbaracılar bulunuyordu.

Yeniçeriler maaş alan devamlı ordunun ilk örneğidir ve profesyonel bir meslek ordusudur. Başlangıçta harp esirleri içerisinde, beşte bir devlet hakkı esasına göre seçilirken (Pençik), Timur, ile yapılan Ankara muharebesinin kaybedilmesi sonucu, mevcut yeniçerilerin dağılması ve tutsak alınmaması sebebiyle sistem yıkılma noktasına gelmişti. O andaki ihtiyaç karşısında büyük bir askerî teşkilâtçılık buluşu ve dehası ile devşirme sisteminin uygulanmaya başladığını görüyoruz.

En başarılı dönemde Osmanlı ordusunun sefer mevcudu 200 bin civarındadır. Bu dönemde yeniçerilerin mevcudu 12-14 bindir.

İmparatorluk kara ordusunun en büyük bölümünü, Tımarlı Sipahiler ve Yerli Kulu askerlerinden kurulan Eyalet askerleri oluşturuyordu.

Tımar verilenler yıllık gelirlerine göre “Tımar”, “Zeamet” ve “Has” bölümlerine ayrılıyorlar ve sefere çıkmadan önce gelirlerine göre asker veriyorlardı. Böylece, toprakların yönetimi, idari sistem ve askerî ihtiyaç birlikte çözüme kavuşturulmuş oluyordu.

Tımar sistemi aynı zamanda merkezî otoritenin güçlenmesini sağlamış, feodalleşmeyi önlemiş ve sınıf farklılığını azaltmıştır.

Tımar sistemi, sosyal özellikle yönetime yönelik politik ve ekonomik hayat ile askerlik alanında birçok sorunun çözüm noktası, odak noktası durumundadır. Eyaletler tımar sistemine dayanıyor, eyaletler sancaklara, sancaklar subaşılıklara ayrılmış bulunuyordu. Tımar sistemi ile devlet toprağın kontrolünü elinde tutuyor, böylece güçlü bir merkezîleşme gerçekleştirilmiş oluyordu.

Seferde suvariler subaşılıklarda bulunan çeribaşlarının komutasında, daha sonra sancak beyi ve beylerbeyi komutalarında toplanarak Osmanlı ordusuna katılırlardı. Bu düzen içerisinde, savaş hazırlığını hızlandırmak ve devamlı bir güvenlik sağlamak mümkün oluyordu.

Kurulan yönetim türü, vergilerin alınması ve bunların gerekli miktarının mahallinde kullanılması gibi işler de görüyordu. Tımar özellikle de “Has” maaş karşılığı olarak da verilmekteydi. Sipahiler her 3000 akçe gelir, subaşılar her 4000 akçe gelir, sancak beyleri her 5000 akçe gelir için bir muharip vermek zorundaydılar.

Ömer Lütfü Barkan, 1527: 1528 yıllarına ait arazi tahrir defterlerinde yaptığı incelemede, ülke vergi gelirinin % 37'sinin, Mısır Eyaleti hariç tutulursa % 49.8'nin tımar sahipleri tarafından ödendiğini, aynı tarihte 37 521 çeşitli büyüklükte tımar bulunduğunu tespit etmiştir. Bu tarihte 70:80 bin Atlı Tımar, 27 bin civarında Kapı Kulu bulunmaktadır. 1654 yılında yayımlanan Ali Çavuş risâlelerinde ise 56 089 tımar bulunduğu tımarlı asker toplamının ise 200 bini bulunduğu belirtilmektedir.

Sistem, özellikle 1600'lerden sonra bozulma göstermeye başlamıştır. Tanzimata doğru imparatorluğun genel kuruluş yapısı içerisindeki yerini kaybetmeye başlamış, Tanzimat ile birlikte hukuk açısından da sona ermiştir. Bu gelişme çok büyük bir yapı değişikliğidir. Askerliğin diğer konulardan ayrılarak tamamen kendi amacına yönelmesi sonucu, serbest kalan sosyal, ekonomik ve idari yapıya Tanzimatın yeni ve uygun çözümler getirip getirmediği tartışılmalıdır.

Eyalet askerlerinin önemli diğer bölümü Yerli Kulu askerleridir. Yerli Kulu bir yurt içi teşkilâttır. Geri hizmetleri görüyorlar ve kale korumalarında görev alıyorlardı. Yol açmak, köprü yapmak, kale tamir etmek, erzak nakletmek gibi hizmetlerde çalışıyorlar, kale kuvvetleri ise sınırlarda ve stratejik kesimlerde koruma görevleri yapıyorlardı.

XVI'ncı yüzyılda 40 bin mevcuda yükselen akıncılar, barış döneminden itibaren akınlar düzenler, seferde 3, 4 günlük mesafede ordunun ilerisinden hareket ederlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu ordusu, içinde bulunulan şartlara ve ihtiyaçlara en iyi şekilde cevap veren büyük bir kuruluştur. Ordu mevcudu daima biliniyor ve süratle sefer durumuna geçilebiliyordu.

Kapı kulu sistemi ve bunların içerisindeki yeniçerilerin getirdikleri ve götürdükleri tartışılabilir. Fakat tartışılmayacak husus, bu teşkilâtın bir teşkilâtçılık abidesi ve büyük bir askerî deha eseri olduğudur. Kapı Kulu askerlerinin günün şartlarına ve ihtiyaçlarına uygunluğu, kuruluşu ve işleyişi her teşkilâtçıda saygı uyandıracak düzeydedir.

Top, 1. Murad zamanından itibaren kullanılmaya başlanmış, II. Mehmet (Fatih) zamanında büyük gelişme göstermiş XVI'ncı yüzyılda Avrupa topçuluğuna nazaran üstün bir duruma yükselmiştir. Anadolu ve Rumeli'de tophaneler kurulmuş, hudutlara yakın depolar tesis edilmiştir.

Ateşli silâhların icadı tımarlı sipahilerin değerini azaltmış ve bozulan toprak sistemi ile birlikte askerî yapı da zayıflamıştır. Çoğaltılan Kapı Ku-

lu askerlerinin masrafı devlet için büyük bir külfet olmuş ve imparatorluğun ekonomik gücü Osmanlı Ordusu'nun gelişmesini etkilemeye başlamış sonuç olarak bu büyük askerlik abidesi gün gün gerilemiştir.

Ordunun yeniden düzenleme çalışmalarına II. Selim'in Nizamı Cedit, II. Mahmud'un Asakiri Maunsure-i Muhammediye, Tanzimat, 1870 Jandarma teşkilâtının kuruluşu ve 1877 savaşı sonrası yenilikleri ile aralıksız devam edilmiştir.

1877 Harbinden sonraki ağır fakat devamlı gelişmeler 1897 Yunan Harbi'nde başarılı bir deneme geçirmiştir. Bunu izleyen yıllarda Balkan Harbi'ne kadar Osmanlı ordusu yaşlanma devrini yaşar. Ancak bu dönemde yetişen ve Birinci Dünya Harbi muharebe alanlarında başarılı örnekler veren Harbiye ve Erkânıharbiye mekteplerinin genç subay kuşakları ordunun sorunları ve yurt sorunları hakkında çareler düşünebilecek ve düşüncelerini uygulayabilecek kadar bilgili, girişken ve inançlı idiler. İstiklâl Harbini hazırlayan ve yapanlar aynı genç kuşaktır ve Türk tarihinin altın kuşaklarından birisidir.

Osmanlılar, hâkimiyetleri altına aldıkları Karasî, Menteşe, Aydın, Candaroğulları gibi denizci Türk beyliklerinin donanmalarından yararlanmaya başladılar. En önemlisi Gelibolu'da olmak üzere Karamürsel, Edincik ve İzmit'de tersaneler kurdular.

Kanunî zamanında İstanbul'daki tersanelerde 200 kızak bulunuyordu. Kızıldeniz'de, Rusçuk'ta (Tuna için), Birecik'te (Fırat için) tersaneler tesis edilmiştir. Kızıldeniz tersanesinde 80 gemi yapılmıştır. Bu gemilerle Hint Okyanusunda Portekizlerle yapılan ticaret yolu mücadelesi Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birisidir.

Hindistan'a Süleyman Paşa komutasında kuvvetli bir birlik ve donanma, Sumatra'ya topçu birliği gönderilen bu dönemde Viyana, Bağdat ve Batı Akdeniz'de savaşlar sürdürülüyordu. İmparatorluğun yine dört tarafı savaş alanı olmuştu.

Hava kuvvetlerimizin kuruluşu da bu kuşağın yetişme dönemi sırasındadır. (1911).

Osmanlı İmparatorluğu ordusu altı asır devletinin ve ulusunun hizmetinde olmuştur. Gerileme devrinde dahi yenilenme ve gelişme için büyük gayretler göstermiş, askerî güç millî gücün üstünde bir düzeyde tutulmaya çalışılmıştır.

Askerî gücün ulusal güç içerisinde şüphesiz önemli bir yeri vardır. Fakat bu gücün diğer ekonomik, sosyal ve politik güçlerin dışında düşünülmesi mümkün değildir. Millî güç içerisindeki her güç birbirini destekler ve tamamlar. Her gücün diğer güç üzerinde olumlu veya olumsuz etkisi ve katkısı vardır. Askerî gücümüz bütün tarih boyunca bilim, teknik ve hatta sanatta diğer güç unsurlarına öncülük etmiş, destek olmuştur. Ekonomik, sosyal, askerî, politik bütün güçlerin ortak kaynağı kültürdür.

Türklerin üstün askerî vasıfları bir potansiyel değer olarak daima varolmuştur. Osmanlı İmparatorluğu olumsuz iç ve dış etkiler altında üç asır gerileme dönemi yaşamış fakat hudutlar büyük ölçüde XIX. asır sonuna kadar korunabilmiş ve ulusal varlığımız esaret tanımamıştır.

CUMHURİYET ORDUSU

Cumhuriyet ordusu Atatürk tarafından İstiklâl Harbi içerisinde kurulmuştur. Bu ordunun en önemli özelliği: Harp içerisinde kurtuluş harplerine öncülük ettiğini bilerek ve Atatürk ilke ve inkılâplarına inanarak, onları gerçekleştirerek kurulmuş olmasıdır.

İstiklâl Harbi'nin başında Atatürk'ün deyimi ile "*Ordu, ismi var cismi yok bir halde*"dir. Ordu mevcudu 1921'de 21.000, Mart 1921'de 40.000, Ağustos 1921'de 60.000, Ağustos 1922'de 186.000'e ulaştırılmıştır. Teşkil, teçhiz ve eğitim aynı zamanda geliştirilmiştir. İstiklâl Harbi, ordumuz ve ulusumuzun askerî potansiyel değeri ile başarılı sonuca ulaşmıştır.

İstiklâl Harbinin coğrafi hedefi Misak-ı Millî hudutlarıdır. Misak-ı Millî hudutları ile gerçekleştirilen ülkemiz, dünya politikasına, jeopolitik teorilere etkili olabilecek bir coğrafi konumda ve jeopolitik değerdedir. Tarih ve jeopolitik güç değerlendirmesi kesin bir sonuca götürür: Önemli jeopolitik değerdeki topraklar üzerinde zayıf toplumların yaşama hakkı yoktur ve jeopolitik değerde bir ülke veya kaynağa sahip olmak her zaman ve her anlamda güçlü olmayı gerektirir, Cumhuriyet dönemi Türk ordusu, daima bu değerlendirmenin gereği dikkate alınarak düşünülmüştür.

Türk ordusu İstiklâl Harbi sebebiyle Birinci Dünya Harbine katılan diğer ülkelerden 4 sene sonra harp durumundan barışa geçebilmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Harpleri arasındaki dönemde en son harp tecrübelerine sahip ve yüksek moralli bir ordumuz bulunuyordu. İstiklâl Harbi sonu teşkilât, eğitim faaliyetleri ile geliştirilen Kara, Deniz, Hava Kuvvetle-

ri ve Jandarma Genel Komutanlığından meydana gelen Silâhlı Kuvvetlerimizle İkinci Dünya Harbi'ni karşıladık.

Türkiyenin İkinci Dünya Harbi'nde tarafsız kalışını sağlayan en kuvvetli etken hiç şüphesiz sert coğrafyasına uygun savaşı silâhlı kuvvetleri ile onu ve ulusumuzu yönetenler olmuştur. Polonya, Norveç, Belçika, Hollanda ve Yugoslavya Alman idarecilerini tahrik etmemek için seferberliklerini ilân etmemişlerdi. Türkiye ise her gün harp hazırlıklarını ilerleterek tecavüzü azimle, kararlılıkla beklemiştir.

İkinci Dünya Harbi'nde Türk silâhlı kuvvetleri Almanları, Süveyş geçidine Kuzey Afrika'dan, Kafkaslara bütün Rusya'dan dolaşarak gitmek zorunluluğunda bırakmış ve ulusça harbin yıkıntısından uzak kalmıştır. Bu sonuca göre İkinci Dünya Harbi'nde görevini en iyi yerine getiren silâhlı kuvvetlerden birisi Türk Silâhlı Kuvvetleridir. Caydırıcılık görevini yapmış ve harbi dışarıda tutmuştur.

İkinci Dünya Harbi'nden sonra karşılaştığımız, Rusların toprak ve isteklerine hayır dedittebilen güç, unsurumuzun ulusal hak ve toprak bütünlüğümüze bağlılığı ve askerî varlığımızdır.

İkinci Dünya Harbi içerisinde çok az yenilenme olanağı bulan silâhlı kuvvetlerimiz, harp bittiği zaman harp öncesi yapı ve silâhlarından pek az farklı durumdaydı. İkinci Dünya Harbi'nin sonunda Türk silâhlı kuvvetlerinin, noksan harp tecrübesini gidermeye, teçhizat, taktik ve strateji yönünden yenilenmeye ihtiyacı vardı. Kararlı girişimlerle modernleşme ve standartlaşma çabası kesintisiz sürdürülmüştür.

Bir ülkeyi işgal veya uydulaştırmak bir büyük dış kuvvet için jeopolitiğin gereği ise, o kuvveti vaz geçirecek güce, silâhlı kuvvetlere sahip olmaktan başka seçenek yoktur.

Kültür alt birimi, askerlik

Ordusu ile bu ölçüde bütünleşmiş bir toplumun kültürünün şekillenmesinde, şüphesizki askerî özelliklerin büyük katkısı olacaktır. Ordunun, toplumun kültür özelliklerinin tümüne sahip olması, bu özellikleri yansıtması, kültür değerlerinden bir çoğu için eğitim odağı olması ise kaçınılmaz, hatta gerekli bir sonuçtur. Geçmiş dönemlerde çok yaygın olan, kırsal kesimde bugün de benimsenen görüşe göre, askerliğini henüz yapmamış olan gençler cahil olarak nitelenir ve öyle kabul edilir. Kültür birikimimiz üzerinde askerliğin etkisi, bugün de büyük bir değere sahiptir.

Kışla kapısından ürkek adımlarla giren gencin, güven duygusu güçlenmiş, bilgisi, becerisi, mücadele gücü artmış olarak aynı kapıdan geri dönmesi beklenir. Bütün genç erkeklerimizi iki yıla yakın bir süre, askerlik gerekleri ve gelenekleri yönünde eğiterek kendi hayat biçimi içerisinde yaşatan askerlik, bu özelliği ile yaygın eğitimin güçlü bir kurumudur. Bundan ayrı olarak, millî varlığımızın, bağımsızlığımızın koruyucu gücüne ait bir konu olması sebebiyle askerlik toplumun bütün kesimlerini, olayların akışına göre azalarak veya çoğalarak fakat kesintisiz ilgilendirmektedir. Gerek yaygın ve örgün bir eğitim kurumu olarak, gerek kişiler ve toplum için çok duyarlı bir konu olması sebebiyle, düşüncelerimizde ve günlük yaşayışımızda askerliğin etkisi daima mevcut olacaktır.

Askerlik aynı zamanda, taktik ve stratejik düzeyde, yönetim ve uygulama yönetiminin bilimsel zeminini ve deney birikimini verir. Bu özelliği ile yönetim becerisi, bilgisi ve davranışlarında etkili bir kaynak olmaya devam edecektir.

Osmanlı İmparatorluğundan önce askerlik toplum yaşamı ile iç içedir ve ayrılmaz bir bütün oluştururlar.

Tanzimata kadar Osmanlı İmparatorluğunda ekonomik, sosyal, politik ve askerî yapı, birbirine bağımlı olarak, birlikte toprakların yönetimi ve genel yönetim sistemi (mülkî idare) ile askerî ihtiyaçlar birlikte çözüme kavuşturulmuştur. Şüphesiz, askerlikle diğer konuların iç içe oluşu askerliğin kültürümüz üzerindeki katkısını artırmış, kültürümüz askerliğin bu etkisi ve katkılarıyla şekillenmiştir. Ayrıca, askerlik ister istemez toplumun kültürel özelliklerini ayrıntıları ile özümseyen ve yansıtan olmuştur.

Tanzimattan Cumhuriyete kadar bütün alanlarda, bu arada askerlikte, toplum bir arayış dönemi içerisindeydi. Bu dönemde toplum içerisindeki kesimlerde en iyi yolu askerî kesim bulmuş ve okullaşmasını tamamlamıştır.

Atatürk tarafından kurulan Cumhuriyet ordusu, bağımsızlığımızın özgürlüğümüzün kurucu gücü, güvenliğimizin güvencesidir ve ulusun bütün özellikleri ile bütünleşmiştir.

Uzun bir geçmişin süzölmüş birikimlerini taşıyan kültür varlığımız ve kültür değerlerimizden askerlik unsurunu çıkarmak veya askerliğin tarih boyu etki ve katkısını dikkate almamak büyük eksikliğe sebep olur.

Askerliğin ulusumuzun düşünce ve eylem yapısındaki etkisi şüphesiz bugün yüzyılımızın başındaki kadar büyük ve yaygın değildir. Diğer alan-

ların, örnek olarak bilimin, tekniğin, ekonominin askerî konular üzerindeki yerinin ağırlık kazanması, askerliğin bilime, tekniğe, ekonomiye daha fazla bağımlı hale gelmesi, askerlik konusunun kültür içerisindeki etkisinin de daralmasına sebep olduğu şekilde bir görünüm tam olarak doğru değildir.

Bütün kültür unsurlarının kültür birikimi içerisinde işgal ettiği yer, değişik zamanlarda, değişik bölgelerde ve değişik toplumlarda farklılık gösterebilir. Toplumların güçlenmesinde ve mutluluklarında çeşitli konular zaman zaman değişen ağırlık kazanırlar. Bunun sonucu olarak değer hükümleri ve genel kültür içerisindeki alt birimlerin etki ve ağırlıkları da değişebilir.

Çeşitli unsurların genel kültür içerisindeki yerinin daralması veya genişlemesi bir kültür bozulması değildir. Kültür ile ilgili bozulma hallerini kültür bunalımı, kültür çözülmesi, kültür çeşitlenmesi, kültür yozlaşması, kültür boşluğu (lak) olarak sayabiliriz. Kültür bozulmaları, diğer alanlardaki, örnek olarak ekonomik yapıdaki buhranlara nazaran daha geç ve daha güç giderilebilir.

Herhangi bir unsurun saha ve etkisinin azalmasının sebep olacağı kültürel boşluğun hangi unsurlar tarafından doldurulduğu önemli bir gelişme olarak işlenmelidir. Askerliğin toplum yaşamı üzerindeki konumunda meydana gelen değişiklik sebebiyle, kültür bütünü içerisinde askerî kültür unsurunun etkisi tamamen ortadan kalkmayacak bu etki devam edecektir.

Herşeye rağmen askerî kültür önemli bir kültür alt birimi özelliğini korumaktadır. Askerî kültürü tarihi birikimleri ve bugünkü etkisi ile kültür bütününden ayrı düşündüğümüz takdirde millî kültürümüz bütünlüğünü kaybeder ve kimliği değişir. Oysa ki kültürümüz bütünü ile hayat tecrübemizin özüdür. Düşünce bulanıklıklarının giderilmesi kültür aydınlığı ile mümkün olabilir. Kültürümüzün gücü ölçüsünde olayları yönlendirebiliriz. Askerlik tarih boyu kültürümüzü güçlendiren unsurlardan birisi olmuştur.

Mutlak barış amaç edinilebilir, umut da edilebilir. Fakat mutlak barışla ilgili hayal kurmak için çok erkendir. Bugüne kadar askerî güç barışın da en etkili çaresi olmuştur.

OSMANLI BATILILAŞMA HAREKETLERİ VE ATATÜRK İNKILÂPLARI

RIFAT ÖNSOY*

Batılılaşma (muasırlaşma, modernleşme, yenileşme, çağdaşlaşma), çeşitli tanımları olan bir kavramdır. Bunlar içerisinde yaygın olanı “bilim, kültür, sanat ve ekonomi alanında çağdaş bir toplum olabilmek amacıyla girişilen teşebbüsler” şeklinde yapılan tarifdir.

Yaklaşık 150 senelik bir geçmişe sahip olan Batılılaşma hareketleri incelendiğinde aşağıdaki safhaları tesbit etmek mümkündür:

- 1 – 18. yüzyıla tekabül eden birinci safha; Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi, ilk kültür alış verişinin başlaması;
- 2 – 1783 yılında Kırım’ın elden çıkmasından, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına kadar uzanan 50 yıllık geçiş dönemi,
- 3 – 1826’dan 1876 I. Meşrutiyet’in ilânına kadar uzanan üçüncü safha. Batı müesseselerinin zorunlu olarak alındığı, Batı fikirlerinin yanında Batı hukuk sisteminin de ülkemize girdiği dönem,
- 4 – Anayasalı sisteme geçiş, 1876 ve 1908 denemeleri,
- 5 – Cumhuriyetin ilânı. Batının bilim, teknik ve yaşayış biçiminin (din hariç) alınması.

16. asır boyunca yükselmesini sürdüren ve gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyılın sonundan itibaren değişen şartlara ayak uyduramayarak tedricî bir duraklama, daha sonra da gerileme ve dağılma dönemine girmiştir. Nitekim, 1606 Kasım’ında Avusturya ile imzalanan Zitvatoruk anlaşmasında, o zamana kadar Osmanlı Sadrazamına eşit sayılan Avusturya İmparatoru Osmanlı Padişahına eşit sayılmıştır.

Koçi Bey, 1630’da devrin Padişahı IV. Murad’a sunduğu meşhur risalesinde bu duruma dikkati çekerek bazı tedbirler önermiştir. Koçi Bey, artık padişahların devlet işleriyle yeteri kadar ilgilenmediklerinden, seçtik-

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dekanı.

leri vezirlerin yetersiz ve beceriksiz olduklarından şikayet ederek, bir zamanlar Avrupa'ya dehşet saçan o muazzam Osmanlı Ordusunun, artık hükümdar ve sivil halktan başka kimseyi korkutamaz olduğunu, sık sık çıkardıkları isyanlarla, devleti koruyacaklarına, aksine onun başının belâsi haline geldiklerini ifade etmektedir.¹

Genç Osman, IV. Murat ve Köprülüler'in yaptıkları reformlarla son bir kalkınma hamlesi yapan İmparatorluk, 1683 yılında Avusturya ve müttefiklerine yenilerek 26 Ocak 1699'da Karlofça barışını imzaladı. Böylece, İmparatorluk ilk defa düşmana toprak kapırdı. Kaybedilen toprakları kurtarmak amacıyla açılan savaşlar ise yeni toprak kayıplarına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda zaman zaman, 18. ve 19. yüzyıllarda sık sık gündeme gelen ıslahat faaliyetlerine sebep olan bozulukların iç ve dış olmak üzere birçok sebepleri vardı. Bilindiği gibi İmparatorluk 16. asrın sonunda fiili genişlemesinin son haddine ulaşmıştı. İran sınırından Avrupa içlerine; Kırım'dan Afrika ortalarına kadar yayılmış bulunan bir devletin topraklarını muhafaza etmek, son derece güçlü. Merkezden çok uzaktaki savaş cephelerine ordu sevk etmek, her seferinde hazineye büyük malî yük getirmekte, ülkenin insan ve malî kaynaklarını kurtmakta, ekonomiyi menfi yönde etkilemekteydi.

Diğer taraftan, Osmanlı ordusunun eğitim ve donatım standartları, gittikçe gelişen ve modernleşen Avrupa ordusunun gerisinde kalmış, geleneksel Osmanlı eğitim müesseseleri çağdaş gelişmelere ayak uyduramaz olmuş, dünya ticaret dengesi değişmiş, Akdeniz doğu-batı ticaretindeki önemini kaybetmişti. Batı, yeni keşifler neticesinde geniş bir koloni ağı kurmuş, bu sayede yeni hammadde kaynakları bulmuş, geniş pazarlar elde etmiştir. Bu kaynaklar sayesinde ilim, teknik ve sanatta önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, bu gelişmelerin dışında kaldığı gibi, bir süre sonra da Avrupa emperyalizminin başlıca hedeflerinden birisi haline gelmiştir.

1625 yılında Ömer Talip adlı bir Osmanlı gözlemcisi gelişen, güçlenen Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu için arzettiği tehlikeyi şöyle dile getiriyordu:

"Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler, gemilerini her yere gönderiyorlar. Eskiden Hindistan, İndus ve Çin mamulleri, Süveyş'e

¹ Koçi Bey, *Risale-i Koçi Bey*, İstanbul 1277.

gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları malları, İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp, çok para kazanıyorlar. Bu sebeple, İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir, aksi halde çok geçmeden Avrupalılar İslâm ülkelerine hükmedeceklerdir."²

Ne var ki, Osmanlıların Batının üstünlüğünü kabul etmeleri oldukça zor olmuş ve uzun bir sürenin geçmesini gerektirmiştir. Zira, büyük bir medeniyetin vârisi olan Türkler, 16. asrın sonuna kadar Asya ve Avrupa'nın en güçlü ve müreffeh devleti durumundaydı. İmparatorluğun bu durumu toplumda bir üstünlük ve gurur yarattığından dışarıda vuku bulan gelişmeler asla önemsenmemiş, asırlardan beri karşılarında hiçbir varlık gösteremeyen Avrupa'dan alınabilecek fazla bir şeyin bulunabileceğine ihtimal verilmemiş, bu bakımdan da savaşlar hariç Batı ile münasebetler kültürel ve bilimsel sahalara intikal ettirilmemiştir. Osmanlıların Avrupa'ya bu bakış açısı daha uzun süre devam etmiş ve Batı müesseselerinin alınmasında önemli bir engel olarak kendisini göstermiştir.

Bu bakımdan, 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılda Avrupa karşısında alınan yenilgilerin, nizam-ı kadîmin uygulanması, yani Fatih ve Kanunî zamanındaki sisteme dönülerek önünün alınabileceği kanaati ağır basmıştır. Ancak, bunun netice vermemesi üzerine, 18. asrın başından itibaren bazı Osmanlı aydınları, İmparatorluğun Avrupa'ya Batının silah ve teknolojiyi alarak karşı koyabileceğini ifade etmişlerdir.

Bu konuda ilk adımlar, 18. yüzyıl başlarında atıldı. 18. yüzyıl, geniş anlamıyla doğu—batı arasında bir yumuşama ve yakınlaşma asrı olmuştur. Zira, Avrupa ekonomik gelişmesi icabı dışa açılma, yeni hammadde kaynakları, yeni pazarlar bulma gereğini duymuş, ötedenberi papalık tarafından Türklere karşı tahrik edilen haçlı zihniyeti önemini kaybetmiş, artık Osmanlılar da Avrupalılar için tehlikeli bir rakip olmaktan çıkmış, Avrupa'ya tepeden bakma alışkanlığını terketmiş, hattâ onlar da Avrupa'yı yakından tanıma, oradaki gelişmeleri yerinde görme ihtiyacını hissetmişlerdir. İşte bu karşılıklı tanışma arzusu gereği elçiler gönderilmiş, devlet ileri gelenleri ziyaret edilmiş ve hediyeler verilmiştir. Nitekim, Yirmisekiz Meh-

² Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkî ve Yakın Tarihi*, cilt 1, İstanbul 1947, s. 126 v.d.

met Efendi 1720'li yılların sonunda Fransa'ya bir geziye memur edilmiştir. Gezdiği, gördüğü yerleri seyâhat notlarında anlatan Yirmisekiz Mehmet Efendi'nin seyâhatnamesi, İstanbul'un kibar çevrelerinde oldukça etkili olmuştur. Zira, İstanbul'un bahçe ve mesire yerleri bu seyâhatnamede uzun uzadıya tasvir edilen Versailles bahçelerine göre tanzim edilmiştir. Böylece Tanzimat ve daha sonraki devirde açıkça görülecek olan Batı ve özellikle Fransa taklitçiliği başlamış oldu.³

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki bu yumuşama dönemi, tarihimizde Lâle devri olarak bilinmektedir. Lâle devrinde yenileşme açısından üzerinde durulmağa değer gelişme, matbaanın Osmanlı İmparatorluğuna girişidir. Matbaa, Avrupadakinden 300 yıl sonra, bir Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'nin gayreti ile 1729 yılında faaliyete geçmiştir. Ancak, gerek hattatların kalabalık bir sınıf oluşturmaları, gerekse teknik yetersizlik ve İmparatorlukta okuma yazma oranının çok düşük olması sebebiyle faaliyetini sürdürmemiştir.

Avrupa'dan askerî uzmanların gelmesi bu döneme rastlarsa da bunun bir plân ve programa bağlı olduğunu söylemek zordur. Bunlar, tesadüfen İstanbul'a gelerek ordu hizmetine giren kişilerdi. Bunlardan, bir Fransız subayı iken Humbaracı Ahmet adını alan, Comte de Bonneval, Humbaracı Ocağı'nı ıslah etti; 1734 yılında hizmete giren Hendesehane'nin açılışında katkıda bulundu. Baron de Tott ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yaşayacak olan Topçu Harbiye Mektebi'nin çekirdeğini oluşturan Mühendishane'nin kuruluşunda görev aldı.

1768/1774 Osmanlı-Rus harbinde uğranılan ağır mağlûbiyet, bu çalışmaların orduda fazla bir şey değiştirmedeğini açıkça ortaya koymuştur. Küçük Kaynarca anlaşmasını müteakip, 1783 yılında, müslümanlarla meskûn ilk toprak parçası olan Kırım'ın elden çıkması, İslâm âleminde büyük bir üzüntü ve endişeye sebebiyet verdiği gibi Osmanlı devlet adamlarını ciddi tedbirler aramaya sevketti. I. Abdülhamit'in 1789 Nisan'ında ölümü üzerine tahta çıkan III. Selim, bu tedbirlerin başında Batı müesseselerinin alınmasını görüyordu. III. Selim'e tevarüs eden ıslahat düşüncesi, babası III. Mustafa'nın en önemli mirası idi. Babasının gönülden arzuladığı, fakat başarılmasında mütereddit ve karamsar olduğu, ıslahat faaliyetlerini köklü olarak başlatmak düşüncesi III. Selim'in başta gelen arzularındandı. O daha şehzadeligi zamanında devletin içine düşmüş olduğu kötü duru-

³ E. Kuran, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s.1003.

mun farkına varmış ve zaman zaman “Devlet-i Aliyye’ye bu rehâvet neden iktiza ediyor, ben şimdi saltanatta olsam, işler başka türlü olurdu” demekten geri kalmamış, çevresindeki bazı kötümserlere karşı “ölümden gayri her hastalığa ilâç mümkündür” karşılığını vererek bu konudaki azim ve kararlılığını göstermek istemişti. Yine veliahtlığı sırasında Fransa Kralı XVI. Louis’ye özel elçi olarak gönderdiği İshak Bey’den “Avrupa devletlerinin birbirleriyle geçimleri, kara ve deniz harplerine dair yeni metotlar, atölyeler ve tersaneler” hakkında bilgi almasını istemişti.⁴ III. Selim, seleflerinden farklı olarak Avrupa devletlerinin her bakımdan üstün olduklarının farkında idi. Osmanlı Devleti’ni içine düştüğü zaaftan kurtarmak için Avrupa devletlerinin takip ettikleri yolu takip etmeyi, uyguladıkları metodu uygulamayı gerekli görüyordu.

Sultan III. Selim, tahta çıkışını müteakip Avrupa’yı iyice tanımak amacıyla Ebu Bekir Ratıp Efendi’yi 1791’de elçi olarak Viyana’ya gönderdi. Ratıp Efendi’nin sekiz aylık gözlemlerinin sonunda padişaha sunduğu Sefaretname’sinin, Sultanın uyguladığı reformlar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Ebu Bekir Ratıp Efendi, Sefaretname’sinde Avrupa’daki yeni düzenden Nizâm-ı Cedîd olarak bahsettiği için, III. Selim reformlarına da Nizâm-ı Cedîd adı verilmiştir. Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra uygulamalara başlayan Padişah, Nizâm-ı Cedîd adında Fransız örneğine göre teşkilâtlanmış bir ordu kurdu. Mevcut ocakları da ıslah yoluna gitti. Böylece Sultan III. Selim’in ıslahatları, askerî ağırlıklı kısmî müessese reformları olmaktan öteye gidemedi. Padişahın karşısında Yeniçeri Ocağı, ulema ve âyan gibi kuvvetli muhaliflerin bulunması, onu tavizci bir reform politikası takip etmeye mecbur etti. Bu iki müessese, yani eskinin yanında yeni, birbirini inkâr ederek, her fırsatta birisi ötekini ortadan kaldırmaya çalışarak, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar yaşamış, yeni, varlığını çoğu defa eskiye taviz vererek kabul ettirmek zorunda kalmıştır.

Yine bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa denge siyasetine girmiş, Avrupa ile bir iletişim kurabilmek amacıyla büyük Avrupa başkentlerinde ikâmet elçilikleri kurmuştur. Her ne kadar, devamlı elçilere başlangıçta çok az ihtiyaç duyulduysa da buralarda görevlendirilen kimse-ler, Batıyı yakından tanıma fırsatını bulmuş, memlekete dönüşlerinde yenilik hareketlerinin gerçekleşmesinde değerli hizmetler ifa etmişlerdir. Ne var ki, III. Selim’in başlattığı ıslahatlar hedefine ulaşamadı. Gerek iç ve dış politikadaki istikrarsızlıklar, gerekse inanmış bir ıslahat ekibinin kuru-

⁴ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt 5, Ankara 1970, s.60.

lamaması, fakat bunlardan da önemli olarak yeniçeri, ulema ve âyanların başlangıçtan beri ıslahatlara karşı sürdürdükleri düşmanlık ve kıskırtmalar, Sultan III. Selim'in hayatına mal olduğu gibi, onun başlattığı reformların da sonu oldu. Nizâm-ı Cedid ordusu dağıtıldı, ıslahat taraftarları sürgüne gönderildi.

Sultan III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmut iktidarı, İmparatorluğun ayakta kalabilmesi için yegâne çarenin Batı müesseselerinin daha kapsamlı bir şekilde alınması olduğunun anlaşıldığı bir dönem olmuştur. Zira, Batılı olmayan bir toplumun, Avrupa'nın askerî gücüne ulaşabilmesi için Batının yalnız askerî tekniğini değil, aynı zamanda modern Batı ordularının dayandığı idarî, malî teşkilâtle, sağlık politikasını ve ekonomik verimliliğini de alması gerekirdi. Başka bir deyişle, Batının yaşayış biçimini bir bütün olarak benimsemeden, onun askerî tekniğini etkili bir biçimde elde etmek mümkün değildi; çünkü Batı medeniyeti de diğer uygarlıklar gibi bölünmez bir bütündü.

Taşradan merkeze doğru temizlik hareketine başlayan Sultan II. Mahmut, âyanlardan sonra 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı da kaldırarak reformlar için yolu açmış oldu. II. Mahmut, Yeniçeri ordusu yerine Avrupa usûlünde yetiştirilmek üzere, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'yi kurdu. 1827 yılında ordunun tabip ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla bugünkü Askerî Tıbbiye'nin çekirdeği sayılan, İstanbul Şehzadebaşı'nda Tıbhâne-i Âmire'yi kurdu. Burada geniş ölçüde, yabancı tabiblerden yararlanıldı. Yeni kurulan ordunun subay ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla, Fransa'daki Sain-Cyr askerî okulu örnek alınarak 1834 yılında İstanbul'da Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye açıldı. Batının bilim ve tekniğinin yerinde öğrenilmesi amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderildi.

Bu devirde, Osmanlı devletinin idarî, kültürel ve içtimaî hayatı da esaslı değişikliklere uğramıştır. O zamana kadar Padişah ve Sadrazam'da toplanan yetki ve sorumluluklar, Avrupa örneğine göre tesis edilmiş nezaretlere dağıtıldı. Sadrazamlık başvekâlete çevrilerek, nezaretler arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlayan bir mevki haline getirildi. Böylece, işlerin daha seri bir şekilde yürütülmesi sağlanırken, belli konularda ihtisaslaşmaya imkân verildi.

Saray ve Babiâli'de ayrıca çeşitli meclisler meydana getirilerek ülkenin çeşitli sorunlarına çözüm arandı. Meclis-i Has, Padişahın hususî danışma meclisi oldu.

1836'da askerî ıslahatlar için gerekli çalışmaları yapmak üzere, Meclis-i Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, 1838'de ise Ziraat, Ticaret ve Sanayi Meclisi oluşturuldu.

Devletin dış ülkelerle olan resmî yazışmalarını yürütmek, yabancı dil özellikle, Fransızca bilen elemanlar yetiştirmek amacıyla 1833'de Tercüme Odası Kuruldu. Tanzimat hareketi öncülerinin çoğu bu odadan yetişmiştir.⁵

Batıda olduğu gibi kamuoyu oluşturmak, ülkede olup bitenlerden halkı haberdar etmek amacıyla 1831 yılında ilk Türk resmî gazetesi olan, Takvîm-i Vekayî çıkarıldı. Bunu posta yolunun hizmete girmesi izledi.

Kılık kıyafet konusunu da ele alan Padişah, ordu mensuplarına fes giyme zorunluluğu getirdikten sonra, devlet memurlarının da Batılı tarzda giyinmelerini istedi. Böylece, Avrupaî tarzda yaşayış, saray başta olmak üzere bütün memurlar arasında gittikçe yaygınlaştı ve halka sirayet etti.

Sultan II. Mahmut 1 Temmuz 1839'da ölünce, yerine 16 yaşında olan Abdülmecit geçti. 3 Kasım 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı'nda tebaaya can ve mal güvenliği, kanun önünde eşitlik, vergilerin tarh ve tahsilinde adalet, askerlik hizmetinin herkese teşmili ve mülkî ıslahat vaat edilmekteydi. Böylece Batıda 17. yüzyıl filozofları tarafından ortaya atılıp Fransız ihtilâlinde sonra gerçekleştirilen vatandaşların eşitliği prensibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletçe benimsenmiş oluyordu. Fermana ön görülen müslim ve gayri müslim tebaanın kanun önünde eşitliği doğrultusunda bütün tebaaya uygulanmak üzere Fransız Ceza Kanunu'ndan esinlenerek 1840 yılında Kânun-u Cerâim çıkarıldı. Bunu 1850'de Ticaret Kanunu'nun alınması takip etti. Bu kanunların uygulandığı, Nizamiye mahkemelerinde Batı yargı usûlleri tatbik edildi ki böylece eğitimin yanında hukuk sahasında da ikili bir uygulamaya geçildi. Ne var ki fermana öngörülen reformlardan çoğu uygulanamadı. Askerlik bütün tebaaya teşmil edilmedi, vergi reformu gerçekleştirilemedi, idarî ıslahat sözden ibaret kaldı.

Tanzimatın gerek müslümanlar için fazla birşey getirmemesi, gerekse gayri müslimlerin uygulamalardan memnun kalmamaları, umumi bir memnuniyetsizliğe sebep oldu. Üstelik Osmanlı azınlıklarının sözcüsü durumunda olan Avrupa devletleri de Tanzimatla gayri müslimlere vaat edi-

⁵ E. Kuran, a.g.m.

len reformları yeterli bulmadılar. Bunun üzerine, 18 Şubat 1856 tarihinde İslahat Fermanı ilân edildi ve 30 Mart 1856 tarihli Paris anlaşmasının 9. maddesinde bu fermana atıfta bulunulmasıyla padişahın ıslahat taahhüdü devletlerarası bir mahiyet kazandı. İslahat Fermanı'nda Tanzimat Fermanı'nda öngörülen ıslahatlar teyid edilerek, din, kültür, askerlik, idare ve maliye alanlarında yapılacak ıslahatlar teferruatlı bir şekilde belirlendi.

1839/1856 arası dönem ıslahatları Mustafa Reşit Paşa tarafından yürütülürken, 1856'dan sonraki ıslahatlarda büyük ölçüde Ali ve Fuat Paşalar söz sahibi oldular ve kuvvetli bir Fransız etkisi görüldü. Bu dönemin en önemli olayı Fransa'daki Conseil d'Etat'ın benzeri olan Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasıdır. Küçük çapta bir parlamentoya benzetilen böyle bir müessese Osmanlı tarihinde ilk defa görülüyordu. Ne var ki Şûrâ-yı Devlet kısa zamanda önemini kaybederek "Şûrâ-yı Evet" haline gelmiştir.⁶

Yine bu dönemde Batı örneklerine göre 1864 Vilâyet Kanunnamesi çıkarılarak valilerin yetkisi artırıldı. 1858'de yürürlüğe konulan Arazi Kanunu ile köylülerin toprak üzerindeki tasarruf hakları teminat altına alınmak istendiyse de beklenen netice hasıl olmadı.

Medeni hukuk alanında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından Mecelle'nin hazırlanması Tanzimat döneminin diğer önemli çalışmalarından birisidir.

Eğitim sahasında da kayda değer gelişmeler olmuştur. Devlet teşkilâtına ehliyetli idareciler yetiştirmek amacıyla 1859'da Mülkiye-yi Şâhâne kuruldu. Bunu 1868 yılında Osmanlı-Fransız işbirliği ile kurulan Galatasaray Sultânisi'nin hizmete girmesi izledi.

1861 yılında da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin, Royal Society of England örneğinde kurulmasıyla da Batı müsbet bilimleri Osmanlı aydın çevrelerinde revaç bulmuştur. Cemiyetin çıkardığı Mecmûa-i Fünûn'da felsefe, coğrafya ve jeoloji gibi konular akılcı düşüncüyü Osmanlı toplumuna yaymıştır.

Yine bu dönemde basın hayatında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Takvîm-i Vekayî'den yaklaşık on yıl sonra 1840'lı yılların başında, Cerîde-i Havâdis yayın hayatına başlamış; 1860'da Ağâh Efendi, Tercüman-ı

⁶ T. Z. Tunaya, "Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri", *Yeni Türkiye*, Ankara 1959, s.157.

Ahvâl'i, 1867'de de Şinasi, Tasvîr-i Efkâr'ı yayın hayatımıza soktular. Bu gazeteler sayesinde bir kamuoyu oluşurken, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi düşünürlerin siyasî ve kültürel fikirleri yayılarak, muhalif bir aydın zümresinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

19. yüzyıl, özellikle Tanzimat devri Batı düşüncesi yanında Batı tekniğinin de alındığı Feshane, İzmit Çuha, Zeytinburnu fabrikaları, Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Tophane Fabrikası gibi çoğu bugün mevcut tesislerin ülkeye kazandırıldığı bir dönem olmuştur. Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için mücadele verdikleri bir sırada karşı tedbir olarak düşünülmüştür. Ancak bu teşebbüs, Avrupa rekabeti, sermaye yokluğu, tecrübe yetersizliği yüzünden başarılı olamamıştır. 1840/1860 yılları arasında irili ufaklı 160 tesis vücuda getirildiği halde bunlardan ancak birkaçı, onlar da devlet desteğiyle ayakta kalabilmişlerdir. Yine Tanzimat döneminde, 1860'lı yılların başında Avrupa'daki örneklerine göre İstanbul Uluslararası Sergisi açılmış, Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuş ve sanayi mektepleri açılmıştır. Ne var ki bunlar da ekonomiye beklenen canlılığı getirememişlerdir.⁷

Tanzimat, geniş tabanlı bir uygulama sağlayamamıştı. Tanzimatçıların başarısızlığı üzerine ilk defa 1860'larda meşrutî reform programı gündeme geldi. Yeni Osmanlılar adı verilen rejim muhaliflerine göre devleti kurtarmak için şahsî egemenlik ilkesinden vazgeçilmeli, halkın hakları padişahların üstünde bulunmalı, Tanzimat ilkeleri geniş hürriyetlerle desteklenmeli ve merkezî yönetim bu yolda denetlenmeliydi. Yurtiçi ve yurtdışında faaliyet gösteren aydınlar, bu düşüncelerini kabul ettirebilmek amacıyla yoğun bir mücadeleye giriştiler. Bu çalışma sonunda Abdülaziz tahttan uzaklaştırıldı. Yeni Padişah II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde İlk Osmanlı Kanûn-u Esasî'sini ilân etti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu anayasalı bir monarşi oldu. Artık devlet, anayasa esaslarına göre yönetilecekti. Halk tarafından serbestçe ve özgürce seçilen meclis, kanunları yapacak ve hükümeti denetleyecekti. Fertler eşit ve özgür olacak, yargı organları her türlü baskıdan uzak bulunacaktı. Ancak Sultan II. Abdülhamit, Kanûn-u Esasî'de geleneksel hükümlerlik haklarının bir tahdîdini gördüğünden, kısa bir süre sonra meclisi kapattı ve anayasayı askıya aldı. Buna rağmen, 1876 denemesi ülkemizde demokratik rejimin yerleşmesi bakımından önemli bir deneyim olmuştur.

⁷ R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

Böylece, Sultan II. Abdülhamit'in Temmuz 1908 yılına kadar sürecek istibdadı başladı.

Sultan II. Abdülhamit dönemi, ulaşım, haberleşme ve eğitim alanında önemli gelişmelere sahne oldu.

Çoğu yabancı müteşebbisler tarafından memleketin önemli merkezlerini birbirlerine veya Avrupa'ya bağlayan yaklaşık 4000 mil uzunlukta demiryolları inşa edildi, limanların kapasitesi genişletildi, karayolları ulaşımına daha elverişli hale getirildi. İlk hatları Kırım savaşı sırasında döşenen telgraf sayesinde, daha yüzyılın sonuna varmadan taşrayla merkez arasında iyi bir haberleşme ağı kuruldu.

Edebiyat, politikadan men edilen Osmanlı aydınlarının başlıca iştiğal sahası oldu. Bu alanda Batıyı konu alan veya Batıdan tercüme edilen eserler sayesinde Osmanlı okurlarının Avrupa toplum hayatını daha yakından tanımaları mümkün oldu. Sultan II. Abdülhamit'in daha başarılı olduğu alan eğitim olmuştur. Eğitim kurumları bütün ülkeye yayılırken, kalite yükseltildi ve programlar modern konuları kapsayacak şekilde yeniden gözden geçirildi. Türkçe tedrisata ağırlık verildi, eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak amacıyla fakir öğrencilere burs tahsis edildi; taşradan gelenler için yatılı okullar açıldı. Eğitim çalışmalarının hepsi bundan ibaret değildi; mevcut okullara yeni yüksek ve meslek okulları eklendi. Bunlar arasında hukuk, güzel sanatlar, ticaret, mülkî mühendis, baytar, polis, gümrük ve geliştirilmiş yeni bir top okulu bulunmaktaydı. Darülfünun da yeniden düzenlenerek 1900 yılında eğitime başladı.

Sultan II. Abdülhamit istibdadına ilk örgütlü muhalefet çoğu öğrenci ve subay olan aydınlardan geldi. 1889 da gizli bir cemiyet kuran muhalifler kısa zamanda büyük bir taraftar topladı. Tarihimizde Genç Türkler olarak bilinen muhalifler, Yeni Osmanlıların hürriyet, meşrutiyet ve Osmanlılık fikirlerini paylaşıyor, Kanûn-u Esasî'nin tekrar yürürlüğe konmasını istiyorlardı. İsmi daha sonra İttihat ve Terakki'ye çevrilen cemiyet, yurtiçi ve yurtdışında örgütlenerek etkili bir muhalefet yaptı. Ayaklanmaya kadar varan bu baskı sonunda Sultan II. Abdülhamit, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti tekrar ilân etti. 1918 yılına kadar süren II. Meşrutiyet yenileşme açısından yoğun bir uygulama dönemi olmuştur. Yapılan reformlar ve yaratılan hürriyet ortamı itibarıyla adeta Cumhuriyetin laboratuvarı mesâbesinde idi.

Yapılan ıslahatlar cümlesinden olarak şehirlerde belediye teşkilatı kurulmuş, İstanbul'da mevcut olan Şehremaneti yeniden düzenlenerek şehrin temizlik, asayiş ve itfaiye işleri Batı usûlünde tanzim edilmiştir. İktisadî kalkınmada bankacılığın önemi idrak edildiğinden, 1917 yılında Osmanlı İtibari Bankası kurulmuş, Türk Ticaret Bankası da 1914 başında "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" adıyla bir şirket olarak teşekkül etmiştir.⁸

Yine bu dönemde Türk kadını erkeklerin haklarına eşit haklar kazanmağa başlamış, memur olma hakkını elde etmiş, İstanbul'da İnas Darülfünunu açılarak, kızlara yüksek tahsil yapma imkânı verilmiştir. Aydın din adamı yetiştirmek amacıyla, önemli bir adım olarak medreselerin programları yeniden düzenlenmiş, Latin harflerinin alınması konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır.

Osmanlı dönemi ıslahat çalışmalarının bir değerlendirmesini yapacak olursak, ıslahat hareketleri farklı kültüre sahip, birbirleriyle asırlarca mücadele etmiş iki toplumun kültür etkileşimi şeklinde tezâhür etmiştir. Uzun süre Avrupa'ya üstünlük sağlamış, onu adeta hor görmüş Osmanlı toplumunun zamanla hristiyan Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmek, onun müesseselerini almak zorunda kalması bazı ciddi sorunları da beraberinde getirmiştir. İslâmî bir yapıya sahip olan Osmanlı topluluğu, bunu kabul etmemekte uzun süre direnmiştir. Bu bakımdan, ıslahat hareketleri tepeden inme olarak topluma zorla empoze edilmiş, bu durum toplumun tepkisiyle karşılanmış, hattâ isyanlara sebep olmuştur. Bu sebeple Osmanlı reformları sık sık kesintiye uğramıştır.

Reformlar, baştan beri Osmanlı toplumunun çağdaşlaşması için bir vasıta olarak düşünülmemiş, çoğu defa İmparatorluğun zayıf zamanlarında gündeme gelmiş veya dış ülkelerin yardımını sağlamak amacıyla yapılmıştır. Nitekim, Tanzimat Fermanı bir bakıma Mısırlı Mehmet Ali Paşa'ya karşı kritik anlar yaşandığı bir sırada İngiltere'nin desteğini sağlamak amacıyla ilân edilmiş; 1856 Islahat Fermanı, aynı şekilde İngiltere ve Fransa'nın Kırım savaşındaki katkılarına karşılık gayri müslimler lehine taviz olarak alınmış ve devletin iç işlerine yabancı müdahalesine açık kapı bırakmıştır. 1876 Meşrutiyeti de, yine bilindiği üzere Tersane Konferansı sırasında ilgili devletlere Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahatlara başlandığını göstermek amacıyla hiçbir ciddi hazırlık yapılmadan alelacele ilân edilmiştir.

⁸ E. Kuran, a.g.m.

Osmanlı ıslahatlarında dikkati çeken diğer bir husus, ciddi bir araştırma yapılmaksızın Batı müesseselerinin doğrudan doğruya alınması ve böylece eski ile yeni arasında bir çatışmaya sebebiyet verilmesidir. Başka bir ifadeyle, eski ile yeni arasında bir senteze gidilememiş olmasıdır.

Ancak hemen şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı reformları Cumhuriyet devrinde gerçekleştirilecek olan inkılâplar için bir tecrübe, bir birikim olmuştur. Nitekim Cumhuriyeti kuranların çoğu bu reformlar gereği kurulan okullarda yetişmişlerdir.

Batılılaşma hareketleri içerisinde Atatürk inkılâplarına gelince, Ulu Önder, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Anlaşmasını müteakip toplumumuzu muassır medeniyet seviyesine çıkarmak amacıyla bir takım köklü reformlara girişmiştir. Onun onbeş yıl zarfında gerçekleştirdiği reformların esası medeniyetçilik, laiklik, kadın erkek eşitliği, eğitimde çağdaşlaşma ve iktisadî kalkınmaya dayanmaktadır. Atatürk inkılâpları daha önce Batılılaşma hareketlerinin bir devamı olmakla beraber kesinlikle bir taklitçilik değildir. Atatürk, çağdaşlaşmayı Türk toplumunun öz değerlerini kaybetmeden çağdaş bilim ve tekniğin alınması olarak algılamaktaydı. Nitekim, 29 Ekim 1930 tarihinde Amerikalı gazeteci Miss Ring, Türkiye'nin hangi bakımdan Amerikanlaşmasının düşünüldüğünü sorduğunda Atatürk: "Türkiye maymun değildir ve hiç bir milleti taklit etmeyecektir. Türkiye, ne Amerikanlaşacak ne de Batılılaşacaktır. O sadece özleşecektir" cevabını vermiştir.⁹ Atatürk inkılâpları, Millî mücadele kazanıldıktan sonra, hiçbir dış baskı olmaksızın ülkeyi muassır medeniyet seviyesine çıkarmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Atatürk inkılâplarını daha önceki Batılılaşma hareketlerinden ayırtan ikinci vasıf, inkılâpların radikal bir hüviyet taşımasıdır. 1926 yılında çıkartılan Medeni kanun ile kadınlara eşit haklar tanınması inkılâpların radikallik vasfının bir tezahürüdür.

Atatürk inkılâplarının diğer bir vasfı da, inkılâpların zor ile değil ikna yolu ile gerçekleştirilmiş olmasıdır. Mesalâ, şapka inkılâbını yaparken Atatürk önce başında şapka ile Kastamonu'ya giderek şapka giymenin lüzum ve faydalarını anlatmıştır. Şapka kanunu, ancak bu geziden üç ay sonra, şapkanın halk tarafından benimsenmesi üzerine çıkarılmıştır.

⁹ E. Kuran, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*, Ankara 1981, s. 20.

Atatürk inkılâplarının öncekilerden başka bir farkı da, deneme yanılma ile doğruyu bulma usûlünün uygulanmasıdır. Nitekim, Atatürk, dil inkılâbında 1935 sıralarında aşırılığa gidilince daha mutedil bir davranışı benimsemiştir .

Netice olarak, Atatürk millî mevcudiyeti muhafaza edebilmek amacıyla çağdaş medeniyete ulaşmayı asıl hedef olarak almış, kendinden öncekiler gibi, Batı medeniyetini sınırlı olarak değil, fakat, bir bütün olarak benimsemek gerektiğine inanmış, dolayısıyla bütün gücünü Türk toplumunun sosyal ve kültürel yapısını temelden değiştirmeye sarfetmiştir. Çağdaşlaşmayı isabetle yürütebilmek için, Batı medeniyetinin en belirli unsuru olan ilmi rehber edinmiştir.

NINE NOTES ON THE TES INSCRIPTION

TALÂT TEKİN*

In the summer of 1976, the epigraphical group of the Joint Soviet-Mongolian expedition of History and Culture, headed by S. G. Klyash-torny, S. Kharjaubai and A. Ochir, found a monument piece covered with inscriptions in Turkic runic script in the valley of the upper reaches of the Tes River (*Tesiin gol*) belonging to the Khöwsögöl Aimak of the Mongolian People's Republic. The stone, a red rectangular granit block, is the lower part of a larger monument. The monument piece is 86 cm. high. The width of the piece is 32 cm. on the two wider sides, and 22 cm. on the narrower sides. Four sides of the piece are covered with inscriptions. There are 6 lines on the wider sides, and 5 lines on the narrower sides, but two lines of the inscription are completely lost. The length of the surviving text is about 76 cm. The lines are separated from one another by engraved channels. The height of the engraved runic letters is about 3,5-4 cm. The letters are engraved in the same manner as those of the Terkh (Tariat) and Shine Usu inscriptions, i.e., their shapes are almost identical. In the lower part of one of the narrower sides there is a *tamga* resembling the *tamgas* found in the Terkh and Shine Usu inscriptions.¹

The Tes inscription was first published by S. Kharjaubai.² Kharjaubai's article contains a handmade copy of the runic text, its transcriptions in the Latin and Cyrillic scripts, and the translations of the text into Kazakh, Classical Mongolian, Khalkha and Russian.

The Tes inscription was secondly published by the late Mongolian scholar M. Shinekhüü.³ Shinekhüü's article contains a handmade copy of

* Professor, Faculty of Letters, Hacettepe University, Ankara.

¹ S. G. Klyash-torny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXIX (1), pp. 138-141.

² S. Kharjaubai, "Tesijn gerelt xöšöö" (The Tes inscription), *Studia Linguae et Litterarum*, Instituti Linguae et Litterarum Academiae, Vol. XIII, Fasc. 15, Ulan-Bator 1978, pp. 117-124.

³ M. Shinekhüü, *Orxon-Selengijn runi bičgijn sine dursgal* (New inscriptions in the Orkhon-Selenga runic script) = *Arkheologijn Sudlal*, Vol. VIII, Fasc. 1, *Studia Archaeologica*, Instituti historiae scientiarum Reipublicae Populi Mongoli, Ulaan-Baatar 1980, pp. 36-41.

the runic text, a transcription in the Latin script and a translation of the text into Khalkha.

The most recent publication of the Tes inscription has been accomplished by S. G. Klyashtorny.⁴ Klyashtorny's article contains an excellent handmade copy of the inscription, a Latin transcription and an English translation of the runic text. It also contains photographs of the four sides of the monument piece and a survey of the Uigur history.

There is no doubt that the best of these three editions of the Tes inscription is the one carried out by the well-known Soviet scholar S. G. Klyashtorny. First of all, Klyashtorny renders the runic text in four parts, each corresponding to the one side of the monument piece. Secondly, he reads the lines in the right order, i.e., from the bottom to the top. Thirdly, he identifies the sides of the monument in terms of the four directions and puts them into the order of West-North-East-South.

In spite of all these merits, however, it cannot be said that Klyashtorny's text is coherent through out and makes more sense than the two previous texts as far as certain passages are concerned. As a matter of fact, the author himself is aware of the weakness of some of his readings and interpretations, for at the end of his paper he states that "The present publication contains only a most preliminary explanation of the reading and translation of the Tes inscription." He also states that "the possibility of a different decipherment and understanding of certain passages of the text are evident for the author of this paper. It is hoped that in a later and more detailed study, he will be able to give a satisfactory solution to many problems now under discussion." (p. 155).

While waiting for a better edition of the Tes inscription promised by Klyashtorny, in this paper, I would like to make some suggestions as to the readings and interpretations of certain words and passages which, I believe, are not very convincing and satisfactory. Let it be stated beforehand that my aim is not to criticize anyone, especially my dear colleague and friend Klyashtorny. My sole aim is to offer some help, if any, to a better edition of this extremely fragmentary inscription.

1. Line 7 (North 1): *b^ukü ul^uγ c^aγ^an 'rmš* "They were wise and great Qaghans."

⁴ S.G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXIX (1), pp. 137-156.

The first word is spelled $\check{C}K^w$ in Kharjaubai's and Shinekhüü's texts. In spite of this spelling, however, they both read it $\check{c}k!$ Kharjaubai takes it to be a title (p. 124) and Shinekhüü regards it as the ethnic name $\check{C}ik$ (p. 41). These readings and interpretations cannot be accepted, for a word like $\check{C}K^w$ can only be read $\check{c}ök$, $\check{c}ük$ or $(\check{a})\check{c}ük$.

According to Klyashtorny, the first letter is not \check{C} , but B^2 . He reads this $b(\check{u})kü$ and translates it as "wise". But the letter group B^2K^w cannot be read $b(\check{u})kü$, because the runic sign K^w at the end of a word represents the sound group $ök$ or $ük$ (Clauson's *türkü* is a misreading for *türük!*). Besides, Old Turkic word for "wise" is not *bükü*, but *bügü* or *bögü* (cf. Mongolian *böge*, Khalkha *böo* "shaman").

If Klyashtorny's reading is correct, the letter group B^2K^w can be read in three different ways: $bök$, $bük$ and $(\check{a})bük$. Consequently, I can think of the following possibilities for the interpretation of this word:

1) It is an adjective meaning "high, exalted, sublime" and should be read *bök*; cf. Mahmud of Kashgar *bök* "the protuberance or elevation on the side of an anklebone (Clauson erroneously *bög*), Kirgiz Turkish *bök* "hill, height, elevation", etc.

2) It is an adverb meaning "certainly, surely" and should be read *bük* (cf. Yakut Turkish *bük* "absolutely, certainly").

A third possibility would be to read it $bök(\check{a})$, but the final vowel is not there.

I prefer the first alternative and incline to read the sentence as follows: $bök\ ul(u)\gamma\ q[(a)\gamma\ (a)n\ (\check{a})rm(i)s]$ "They were high and great kagans".

2. Line 8 (North 2): $b\check{n}\ 'li\ \check{u}\check{c}\ yüz\ yil\ 'l\ tutm\check{i}\check{s}$ "For three hundred years they ruled over many (lit.thousand) *es*."

Klyashtorny's $b(i)\check{n}$ "thousand" cannot be accepted, for a sentence like $b\check{i}\check{n}\ eli\ \check{u}\check{c}\ yüz\ yil\ el\ tutm\check{i}\check{s}$ is a grammatical. It is obvious that here the word is going on the reign of an early Uigur kagan whose dynasty ruled about three hundred years. The second word of the sentence, i.e., $(e)li$ (*el* + 3. p. possessive suffix *-i*) also suggests that the preceding word is $(a)n(i)\check{n}$ "his". As a matter of fact, Shinekhüü's text has $N^1\check{N}$ (*aniñ*) for Klyashtorny's $B^1\check{N}$ (p. 38). The runic sign B^1 as used in this inscription resembles the sign N^1 . It seems that Klyashtorny took the letter N^1 here for B^1 .

Consequently, the sentence should be read and understood as follows: $(a)n(i)\tilde{n}$ $(e)li$ $\tilde{u}\check{c}$ $y\check{u}z$ $y\check{i}l$ $(e)l$ $tutm(i)\check{s}$ "His state lasted three hundred years".

3. Line 9 (North 3): $buzuq$ $b^{\circ}s\check{i}n$ $q^{\circ}za$ $\tilde{u}\check{c}^{\circ}z$ $k\check{u}l$ $^{\circ}ki$ $^{\circ}tl$ $^{\circ}y^{\circ}n$ $t\check{u}k\check{a}$ $b^{\circ}r[m^{\circ}s]$ "Revolted by the instigations of the leaders of the Buzuq (their people?) perished, because of the incitements of the petty K\check{u}l and of the Distinguished Two."

Both the reading and interpretation of this line are unsatisfactory. In the first place, the third word cannot be read $q(i)za$, for the narrow back vowel I is not written. Secondly, the word $t\check{u}k\check{a}$ cannot be regarded as a gerund of the verb $t\check{u}k\check{a}$ -, because the verbal stem itself has this shape.

I read the letter group $K^{\circ}ZA$ $(a)q(i)za$ and regard it as a gerund in $-a$, for after a phrase like boz $\hat{o}q$ $b(a)\check{s}\check{i}n$ "the leader of the Boz-Ok (people)" (acc.) we need a transitive verb. Thus, boz $\hat{o}q$ $b(a)\check{s}\check{i}n$ $(a)q(i)za$ "having let the leader of the Boz-Oks raid ..." makes better sense.

Secondly, I read the last two words $t\check{u}k\check{a}$ $b(a)r[m(i)\check{s}]$ "poured out", for $t\check{u}k\check{a}$ cannot be a gerund of the verb $t\check{u}k\check{a}$ - "to perish".

Thirdly, the last letter of Klyashtorny's $^{\circ}ki$ looks like A rather than I in the photograph. If it is really A , we may then read the letter group $K^{\circ}WL^2:K^{\circ}A$ as $k\check{o}ol-k\check{a}$ and translate it as "into the lake".

Depending on the above discussion, I offer the following reading and interpretation: boz $\hat{o}q$ $b(a)\check{s}\check{i}n$ $(a)q(i)za$ $\tilde{u}\check{c}(u)z$ $k\check{o}ol-ka$ $(a)tl(i)y(i)n$ $t\check{u}k\check{a}$ $b(a)r$ $[m(i)\check{s}]$ "Having let the leader of the Boz-Oks raid, (he/they) poured (the enemy's) cavalry into the Lake Uchuz."

In connection with this, it should be reminded that a passage similar to this occurs in the Terkh (Tariat) inscription: ... $bod(u)n\check{i}$ $K^{\circ}ZA$ $b(a)rm(i)\check{s}$ $\tilde{u}\check{c}$... K^2I $(a)tl(i)y(i)n$ $T^2K^{\circ}A$ $b(a)rm(i)\check{s}$ (East 2). In my articles dealing with the Terkh (Tariat) inscription I interpreted the letter groups $K^{\circ}ZA$ and $T^2K^{\circ}A$ differently.⁴ Now, I believe that $K^{\circ}ZA$ should be read $(a)q(i)za$ "having raid" and $T^2K^{\circ}A$ should be read and interpreted as $t\check{u}k\check{a}$ "having poured out". I also believe that the lacuna between $\tilde{u}\check{c}$ and K^2I could be filled and corrected to read $\tilde{u}\check{c}(u)z$ $k\check{o}ol\check{k}\check{a}$ "into the Lake Uchuz". This correction depends of course on the assumption that the final I is a misreading for A .

4. Line 10 (North 4): ol $bod^{\circ}n^{\circ}m$ $k^{\circ}\tilde{n}$ $k^{\circ}r^{\circ}s\check{d}\check{i}$ "That people of mine widely quarreled with each other."

Klyashtorny who translates the word $k(\ddot{a})\tilde{n}$ as “widely” here, interprets it as “enmity, hatred, ill will” in the “Notes” section of his article (p. 154, note to Line 10). He gets this meaning from Kononov’s *Grammatika Jazyka Tjurkskich Runičeskich Pamjatnikov VII-IX vv*, Leningrad 1980, p.182. Let it be said right away that this information is wrong. In Turkic, the word meaning “enmity, hatred” is not $k\tilde{n}$, but $k\ddot{a}k$ (cf. Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, p. 707: Mahmud of Kashgar *kek* “hatred, malice”, Komanisches Wörterbuch *kek* “hatred”, Kirgiz Turkish, Kazak Turkish etc. *kek* id.). Kononov subtracted this $k\tilde{n}$ from the verb $ke\tilde{n}s\ddot{u}r-$ or $ki\tilde{n}s\ddot{u}r-$ occurring in Kül Tigin, East 6. I myself read this word $ki\tilde{n}s\ddot{u}r-$ and translated it as “to create a rift between” (*A Grammar of Orkhon Turkic*, p. 350). But I did not derive this verb from $k\tilde{n}$ “hatred, enmity”; I drove it from the adjective $ki\tilde{n}$ “wide”. Today I believe that it was a mistake. The verb in question should be read $kik\ddot{s}\ddot{u}r-$ and understood as the causative stem of $kik-i-\ddot{s}$ “to incite one another” (cf. Mahmud of Kashgar $kik\ddot{c}\ddot{u}r-$ “to incite one against another”; cf. Clauson, G., *op. cit.*, p. 714).

The final letter of Klyashtorny’s $k(\ddot{a})r(i)\check{s}di$ is read not *I*, but *A* by Kharjaubai and Shinekhüü. If their reading is correct, we could read the letter group $K^2\check{N}K^2R^2S^2D^2A$ as $k(\ddot{a})\tilde{n}k(\ddot{a})r(\ddot{a})sd\ddot{a}$ and interpret it as the locative form of $k\tilde{n}k\ddot{a}r\ddot{a}s$. This $k\tilde{n}k\ddot{a}r\ddot{a}s$ could be a slightly different form of the tribal (or geographical?) name $k\tilde{n}\ddot{a}r\ddot{a}s$ occurring in the Kül Tigin inscription: $(a)\check{n}ta\ kisr\ddot{a}\ q(a)ra\ t\ddot{u}rg(i)\check{s}\ bod(u)n\ y(a)\gamma\ddot{i}\ bolm(i)\check{s},\ k(\ddot{a})\tilde{n}(\ddot{a})r(\ddot{a})s\ t(a)pa\ b(a)r\ddot{d}\ddot{i}$ (East 39).

This word is generally regarded as an ethnic name, i.e., the name of an ancient Turkic tribe (cf. Thomsen, *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrée*, p. 110; Radloff, *Alltürkische Inschriften der Mongolei*. 1897, p. 170). In my Orkhon Turkic grammar I took it to be a geographical name. The occurrence of the word with the locative suffix here may testify to my assumption. $K\tilde{n}\ddot{a}r\ddot{a}s$ or $K\tilde{n}k\ddot{a}r\ddot{a}s$ must be the name of a place in the Altai region, close to the border separating the realms of the Türgish and the Uigurs.

5. Line 11 (North 5): $[\ddot{o}\check{n}]\check{r}\ddot{a}\ \text{ʳ}b\gamma^{\text{a}}\check{c}q\ddot{a}\ \check{q}\ddot{i}z^{\text{a}}\ s^{\text{a}}\check{n}m\check{s}$ “Earlier, they rose against the Tabghach, but they were annihilated.”

This reading is not very satisfactory, for the verb $\check{q}\ddot{i}z-$ has never possessed a meaning like “to rise”. Besides, the letter group $K^1\check{Z}$ cannot be read $\check{q}\ddot{i}z(a)$, for all final vowels are written in the runic script.

For Klyashtorny's $K^i Z S^i N^i M^i S^i$ Shinekhüü and Kharjaubai have $B^i Z L^i N M^i S^i$, i.e., $b(a)z l(a)nm(i)s^i$ "subjugated" which makes a better meaning. It is obvious that Klyashtorny took the letter B^i for K^i and the letter L^i for S^i .

The verb *bazlan-* "to be subject, be subjugated" occurs for the first time in an Old Turkic text. It is a regular derivative derived from the adjective *baz* "dependent" which occurs several times in the Orkhon inscriptions: $b(a)z qil-$ "to subjugate", $b(a)z q(a)\gamma(a)n$ "the dependent kagan, vassal kagan". The adjective *baz* also occurs in Uigur in the expression *tüz baz qil-* "to pacify."

Thus the sentence should be corrected to read: $[ön]rā t(a)b\gamma(a)čqa b(a)z l(a)nm-(i)s^i$ "The Uigur kagan) was first subjugated to China."

6. Line 13 (East 2): $q^i \gamma^i n \dots 'ki (?) 'rm^i s^i a^i ntad^i a^i n \ddot{ö}d k^i nč^i q^i \gamma^i n 'rm^i s^i$ "The Qaghan ... were two (?). Then Öd Känč became the Qaghan."

The word $(a)ntad(a)n$ "then" is rather strange here, for such a word is attested nowhere in Turkic.

Secondly, $\ddot{ö}d k(\ddot{a})nč^i q(a)\gamma(a)n (e)rm(i)s^i$ cannot be understood as "Öd Känč became kagan", because Old Turkic *är-* means "to be", not "to become".

Klyashtorny believes that $\ddot{ö}d k(\ddot{a})nč^i$ is the name of an Uigur kagan. According to him, this $\ddot{ö}d k(\ddot{a})nč^i$ could be identical with *İdi Känč*, i.e., Bögü kagan's name before his enthronment (p. 155). He also states that *Öd Känč* could be the original form of the name *T'ê-chien* which occurs in Chinese sources as the name of the first ruler of the second empire of the Uigurs (*ibid.*).

Let it be known that none of these identification is satisfactory. *İdi* = *öd*, and $\ddot{ö}d känč = T'ê-chien$ are impossible.

I would like to suggest an entirely different reading and interpretation. The letter group $\mathcal{N}TAD^i N^i$ could be read $(a)nta (a)d(i)n$ "other than that, besides, furthermore". As for the letter group $\mathcal{W}D^2 K^2 \mathcal{N}č^i$, I read it $\ddot{ö}dk(\ddot{u})nč^i$ and interpret it as "false, fake". The word $\ddot{ö}dk(\ddot{u})nč^i$ is a derivative of the verb *ödkün-* "to imitate". The verb has not so far been attested in the Old Turkic texts, but *ödkünč* does occur in Karakhanid Turkic. It occurs twice in *Qutadgu Bilig* (couplets 874 and 877). Arat read this word with *t* and *g*, i.e., *ötgünč*, and Clauson followed Arat (*Clauson, G., An Etym-*

ological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford 1972, p. 52). Arat's reading should be corrected as *ötkünč* and this should be regarded as a secondary form going back to an original *ödkünč* (cf. Ottoman Turkish, Chagatay Turkish *öykün-* "to imitate", Türkmen Turkish *öykün-* id., Anatolian dialect *öykün-* id.). The form *ötkünč* in *Qutadgu Bilig* and *Mahmud of Kashgar* are due to the assimilation of syllable final *d* to the following *k*. Shor, Sagay *öktän-* and Teleut *öktön-* are metathetical forms. So is Chagatay Turkish *öktän-*. Yakut Turkish *ütügün-* goes back regularly to an earlier *ödkün-*.

Thus, I believe that what we have here is a phrase like *ödk(ü)ñč q(a)γ(a)n* "false kagan, fake kagan". This phrase probably refers to Tay Bilgä Tutuk, the elder son or a close relative of Kül Bilgä Khan, who was appointed *yabgu* by him before his death in 746/747 and fought against Moyun Čor for the Uigur throne. Bearing the title of *yabgu*, Tay Bilgä Tutuk probably proclaimed himself kagan in 747. Consequently, there were two kagans in the Uigur realm and a civil war began. Thus, the whole line reads, in my opinion, as follows: ... *q(a)γ(a)n ... (e)ki (ä)rm(i)š (a)ñta (a)d(i)n ödk(ü)ñč q(a)γ(a)n (ä)rm(i)š* "... thus there were two kagans ... Furthermore, (one of them) was a fake kagan".

7. Line 16 (East 4): *q^aγ^anñm b^algüsⁿ üč^un ...* "my Qaghan for the (glory) of his sign (campaigned) ..."

This phrase does not make sense. For Klyashtorny's letter group *B²L²G²WS²N²*, Shinekhüü has *B²L²G²AS²N²*, i.e., *b(i)lgäs(i)n* "for his being wise" which is more meaningful and logical. I believe that Shinekhüü's reading the runic text is correct and what we have here actually is *b(i)lgäs(i)n üč(ü)n* "for his being wise". This type of expression is quite common in the inscriptions: *ilteriř kayan bilgäsin üčün alpin üčün ...* "İteris kagan for his being wise and brave" (Tunyukuk II, South 4-5), *[bi]lgäsin üčün alpin erdemin üčün* "for his being wise, brave and virtuous ..." (Küli Čor, West 7), etc.

8. Line 17 (East 5): ... *[b]ol qⁱγaya b^ašⁱ ol^uγ[i]m^š* "Praising him they let him sit (on the throne) as the head (of the *el*). ..."

This reading and interpretation cannot be accepted for the following reasons:

- 1) The spelling of the initial *a-* in *aya* is unusual;

2) *aya* cannot be taken as a gerund in *-a*, because the verbal stem itself is *aya-*;

3) Old Turkic *aya-* does not mean “to praise”, but “to show respect, to honor”;

4) A noun modifying the word *b(a)sī* “its head” is lacking;

5) Klyashtorny’s *qīy* is meaningless; *the only qīy* I know means “animal dung”.

For Klyashtorny’s [*b*]ol *qīy* both Kharjaubai and Shinekhüü have *Y’WL’L’G’*, i.e., *yoll(u)γ*, a word more probable and suitable than [*b*]ol *qīy*. The name *yolluy* also occurs in the Terkh (Tariat) inscription: *yol(lu)γ q(a)γ(a)n bumīn q(a)γ(a)n ol(u)rm(i)š* (East 1). *Yolluy* mentioned in these two inscriptions is undoubtedly the name of an early Uigur kagan.

Klyashtorny’s *AY’A* is read *IY’S²* by Kharjaubai and Shinekhüü. They both read it *iyasi*. Kharjaubai translates *yolluy iyasi* as “the successors of Yollug” (p. 123) and Shinekhüü takes it to be *iya* “owner, master” having the 3rd p. possessive suffix *-si!* (p. 41). The interpretations cannot be accepted for obvious reasons. In my opinion, what we have here is actually *IY’A*, i.e., *iya*, the gerundial form of the verb *iy-* “to suppress”.

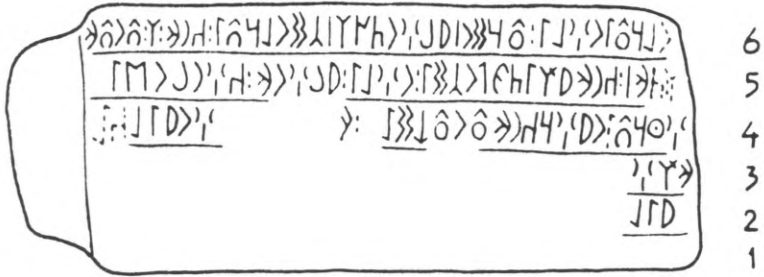
Finally, Klyashtorny’s *B’S’I* (*basī*) is spelled *B’S’P*, i.e., *b(a)s(i)p* in Kharjaubai’s and Shinekhüü’s texts. This reading seems to be more probable than Klyashtorny’s *b(a)sī* “its head”. As is known, the verb *iy-* is generally used together with the verb *bas-* “to suppress”, forming a verbal binary with it: *törtin siñar yir orunuy iymiš basmiš* (*Altun Yaruk*, p. 607: 14), *tinliylar öpkä nizvanilarin iya basa umadin oq* (*Türkische Turfan-Texte* II, p. 17), *ayiy qilincliy tosun yavlaq muyya tinliylariy iyar basar* (*Türkische Turfan-Texte* VI, p. 254), *iyin- basin-* “to be suppressed, subjugated”, *iyinç basinç* “oppression, suppression”, etc. (the forms with *i* in *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad 1969, should be corrected).

In the light of above discussion, I strongly believe that the letter group in question is either *B’S’P* (*basip*) or *B’S’A* (*basa*). Thus, the sentence should be corrected to read as follows: ... [*y*]oll(u)γ *iya b(a)s(i)p* (or, *basa*) ol(u)rm(i)š “Yollug (kagan) reigned suppressing (all his subjects)”.

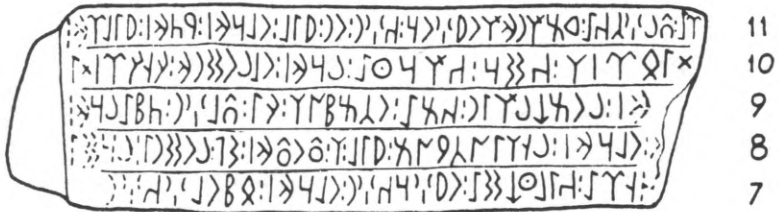
9. Line 19 (South 2): ... *z’g q’s’r qor’γ qon’i* “...he settled in Qasar Qorugh”.

Klyashtorny interprets $q(a)s(a)r \overset{\cap}{qoor}(u)\gamma$ as the name of Bögü kagan's western camp (p. 155). According to him it corresponds, in all probability, to *Qasar Qordan* in the Shine Usu inscription (*ibid.*). This is possible. But what is *Qordan*? A place name? This is rather doubtful. Here, I would like to remind that the late Sir Gerard Clauson read this word *kur:dn* and translated the phrase $q(a)s(a)r \overset{\cap}{qur}(i)d(i)n$ as "to the west of Kasar" (Clauson, G., *op. cit.*, p. 645). I prefer this reading and interpretation to Klyashtorny's *Qasar Qordan*. Thus, the whole sentence in the Shine Usu inscription reads, in my opinion, as follows: ... [t](ä)z b(a)sī (a)ṅta $q(a)s(a)r \overset{\cap}{qur}(i)d(i)n$ örg(i)n (a)ṅta it(i)td(i)m cīt (a)ṅta loḡitd(i)m y(a)y (a)ṅta y(a)yl(a)d(i)m "I had (my) throne erected there, at the head of the Tez (River), to the west of Kasar, and I had a stockade driven into the earth there, and I spent the summer there." (East 8).

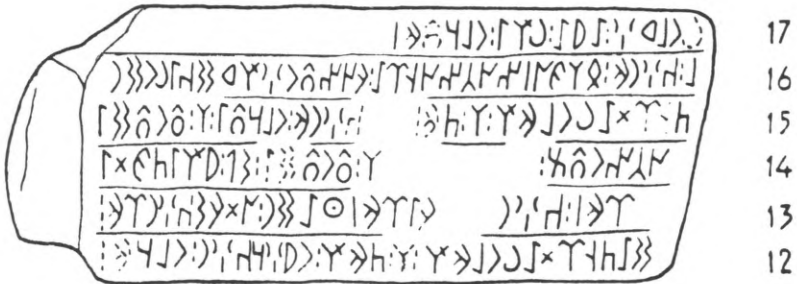
Now, I think the passage in the Tes inscription narrates the same event with the same words but from the mouth of the third person, with the exception that we have, in the Tes inscription, t(ä)z(i)g "the Tez" (acc.) instead of t(ä)z b(a)sī, and $\overset{\cap}{quur}(i)\gamma$ "the west" instead of $\overset{\cap}{qur}(i)d(i)n$. Thus, I believe that the whole sentence in the Tes inscription reads as follows: ... [t](ä)z(i)g $q(a)s(a)r \overset{\cap}{quur}(i)\gamma$ $\overset{\cap}{qoonṭi}$ cīt tikdi örg(i)n y(a)r(a)tdi y(a)yl(a)d(i) "… he settled down in Tez, west of Kasar, erected the stockade, built the throne and spent the summer (there)."

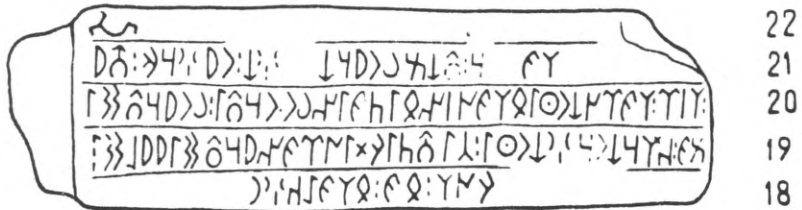
Western side

Northern side

Eastern side

Southern side

Fig. 5

TES YAZITI HAKKINDA DOKUZ NOT

TALÂT TEKİN*

Türkçeye Çeviren: ÜLKÜ ÇELİK**

1976 yazında, S.G. Klyashtorny, S. Kharjaubai ve A. Oçir başkanlığında Ortak Sovyet-Moğol Tarih ve Kültür Heyeti Epigrafi grubu, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Khöwsögöl (Hubsugul) Aymak'ındaki Tes Irmağı (Tesiyn gol)'nın yukarı mecrasında Türk Runik harfli yazıtlarla kaplı bir anıt parçası buldu. Kızıl renkli dikdörtgen granit bloktan ibaret olan bu anıt, daha büyük bir anıtın alt kısmıdır. Anıt parçasının uzunluğu 86 cm.; iki geniş yüzünün eni 32 cm., iki dar yüzünün eni de 22 cm.'dir. Dört yüzü de yazıtla kaplanmıştır. Geniş yüzlerinde 6'şar, dar yüzlerinde ise 5'er satır vardır, fakat yazıtın iki satırı tamamen kaybolmuştur. Yazıtın korunan kısmının uzunluğu 76 cm.'dir. Satırlar oyuk çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Oyulmuş Runik harflerin yüksekliği 3,5-4 cm.'dir. Harfler, Terhin (Taryat) ve Şine Usu yazıtlarındaki harfler gibi hakkedilmiştir, yani onların şekilleri hemen hemen aynıdır. Tes yazıtının dar kenarlarının alt kısmında, Terhin ve Sine Usu yazıtlarındaki damgalara benzeyen bir damga vardır.¹

Test yazıtı, ilk kez S. Kharjaubai tarafından yayımlanmıştır.² Kharjaubai'nin makalesi, Runik harfli metnin el yapımı bir kopyasını, Latin ve Kiril harfleriyle yazı çevrimlerini, Kazakça, Klasik Moğolca, Halha (Modern Moğolca) ve Rusça'ya tercümelerini içerir.

Tes yazıtı, ikinci olarak müteveffa Moğol bilgini M. Shinekhüü tarafından yayımlanmıştır.³ Shinekhüü'nün makalesi, Runik harfli metnin el

* Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı.

** Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi.

¹ S.G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica*, cilt 39 (1), s. 138-141.

² S. Kharjaubai, "Tesiyn gerelt xöşöö" (Tes yazıtı), *Studia Linguae et Litterarum*, Institutum Linguae et Litterarum Academiae, cilt 13, fasikül 15, Ulan-Bator 1978, s. 117-124.

³ M. Shinekhüü, *Orxon-Selengiyn runi biçgiyn sine dursgal* (Orhon-Selenga Runik harfleriyle yeni yazıtlar) - *Arkheologiyn Sudlal*, cilt 8, fasikül 1, *Studia Archaeologica*, Institutum Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongoli, Ulaan-Baatar 1980, s. 36-41.

yapımı bir kopyasını, Latin harfleriyle yazı çevrimini ve Halha diline tercümesini içerir.

Test yazıtının en yeni yayımı S.G. Klyashtorny tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴ Klyashtorny'in makalesi yazıtın mükemmel bir el yapımı kopyasını Latin harfleriyle yazı çevrimini ve Runik harfli metnin İngilizce'ye tercümesini içerir. Makalede ayrıca, anıt parçasının dört yüzünün fotoğrafları ile Uygur tarihinin kısa bir özeti de yer almaktadır.

Tes yazıtının bu üç yayınının en iyisi, hiç şüphesiz, ünlü Sovyet bilgini Klyashtorny tarafından yapılanıdır. Herşeyden önce, Klyashtorny anıtın dört yüzündeki metni dört kısım halinde ve taşın her iki yüzü diğerini karşılayacak şekilde verir. İkinci olarak, satırları doğru sırayla, yani aşağıdan yukarıya doğru okumuştur. Üçüncü olarak ise, anıtın yüzlerini dört yöne göre saptamış ve onları Batı-Kuzey-Doğu-Güney sırasına koymuştur.

Bütün bu meziyetlere rağmen, Klyashtorny'in metninin baştan sona anlaşılır ve belirli parçalar söz konusu olduğunda, önceki iki metinden daha anlamlı olduğu söylenemez. Zaten yazarın kendisi de okuma ve yorumlarının zayıf olduğunun farkındadır ve makalesinin sonunda şöyle demektedir: "Bu yayın, Tes yazıtının okunma ve çevirisi için yapılmış ilk hazırlık çalışması niteliğindedir." O, ayrıca "Metnin bazı bölümlerinin farklı okunup yorumlanmasının mümkün olduğu bu makalenin yazarı tarafından da bilinmektedir. Yazar, ileride yapılacak daha ayrıntılı bir çalışmada, şimdi tartışmalı olan bir çok soruna daha doyurucu çözümler getirebileceğini ümit etmektedir." diyor (s. 155).

Klyashtorny'in söz verdiği Tes yazıtının daha iyi bir yayını beklerken, bu yazıda ben, pek inandırıcı ve doyurucu olmadıklarını sandığım bazı kelime ve pasajların okunma ve yorumları hakkında önerilerde bulunmak istiyorum. Önceden belirteyim ki, benim amacım herhangi bir kişiyi, özellikle sevgili meslektaşım ve arkadaşım Klyashtorny'i eleştirmek değil, zaten son derece eksik olan yazıtın daha iyi bir yayını için, hiç olmazsa, bir miktar yardım önerisinde bulunmaktadır.

1. Satır 7 (Kuzey 1): *b^u kü ul^u ğ k^a ğ^a n 'rm'ş* "Bilgili ve ulu kağanlarımış."

İlk kelime Kharjaubai ve Shinekhüü'nün metinlerinde *ÇKⁱ* şeklinde yazılmıştır. Bu yazılışa rağmen, her nasılsa, ikisi de onu *çik* olarak oku-

⁴ S.G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighür Böğü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica*, cilt 39 (1), s. 137-156.

muşlar! Kharjaubai onu bir ünvan (s. 124), Shinekhüü ise *Çik* etnik adı olarak kabul ediyor (s. 41). Bu okuyuşlar ve yorumlar, *ÇK^ü* gibi bir kelime ancak *çök*, *çük* veya (*e*) *çük* okunabileceği için kabul edilemez.

Klyashtorny'a göre ilk harf *ç* değil, *B²k^ü* dir. O, bunu *b(ü)kü* okuyup, "bilgili" olarak çeviriyor. Fakat *B²k^ü* harf grubu, *b(ü)kü* okunamaz, çünkü *K^ü* Runik işareti kelime sonunda *ök* veya *ük* ses grubunu temsil eder. (Clauson'un *türkü'sü*, *türük* yerine bir yanlış okumadır.) Ayrıca, Eski Türkçe "bilgili" kelimesi, *bükü* değil, *bügü* veya *böğü* 'dür. (krş. Moğolca, *böge*, Halha *böö* "şaman").

Klyashtorny'ın okuyuşu doğru ise, *B²k^ü* harf grubu, üç farklı şekilde okunabilir: *bök*, *bük* ve (*e*)*bük*. Sonuç olarak ben bu kelimenin anlamı için aşağıdaki ihtimalleri düşünebiliyorum:

1) Kelime "yüce, yüksek, ulu" anlamında bir sıfattır ve *bök* okunmalıdır; krş. Kaşgarlı Mahmud *bök* "aşık kemiğinin bir yüzündeki tümsek veya yükseklik" (Clauson'da yanlış olarak *bög*), Kırgızca *bök* "tepe, yükseklik, yüksek yer", v.b.

2) Kelime "kesinlikle, muhakkak" anlamında bir zarftır ve *bük* okunmalıdır (krş. Yakutça *bük* "kesinlikle, mutlaka").

Üçüncü bir ihtimal ise kelimeyi *bök(e)* okumak olurdu, ancak son ünlü yoktur.

Ben ilk seçeneği tercih ediyorum ve cümleyi aşağıdaki gibi okuyorum: *bök ul(u)ğ k[(a)ğ(a)n (e)rm(i)ş]* "Yüce ve ulu kağanlarımış".

2. Satır 8 (Kuzey 2): *b'ñ 'eli üç yüz yıl 'l tutm'ş* "Üç yüz yıldan beri bir çok (harf. bin) el'e hükmetmişler."

Klyashtorny'ın *b(ı)ñ* "bin" okuyuşu, *bıñ eli üç yüz yıl el tutmuş* gibi bir cümle gramere aykırı olduğu için kabul edilemez. Burada sülalesi üç yüz yıl kadar hüküm sürmüş eski bir Uygur kağanından söz edildiği açıktır. Cümlelerin ikinci kelimesi olan (*e*)*li* (*el* + 3. kişi iyelik eki *-i*) de önceki kelimenin (*a*)*n(ı)ñ* "onun" olduğuna işaret eder. Zaten Shinekhüü'nün metninde Klyashtorny'daki *B'ñ* yerine *N'ñ* (*anıñ*) vardır. Runik *B'* işaretinin bu yazıttaki şekli *N'* işaretine benzemektedir. Öyle görünüyor ki Klyashtorny *N'* harfini *B'* harfi sanmıştır.

Sonuç olarak, cümle aşağıdaki gibi okunmalı ve anlaşılmalıdır: (*a*)*n(ı)ñ (e)li üç yüz yıl (e)l tutm(ı)ş* "Onun devleti üç yüz yıl sürmüştü."

3. Satır 9 (Kuzey 3): *buzúk b'sın k'za uç'z kül 'ki 'tl'g'n tüke b'r/m's]* “Buzuk (halkı) liderlerinin kışkırtmalarıyla isyan edip, küçük Kül ve iki seçkin kişinin kışkırtmaları yüzünden yok olmuş.”

Bu satırın gerek okunuşu gerekse yorumu doyurucu değildir. İlk olarak, üçüncü kelime, dar art ünlü *I* yazılmadığı için *k(ı)za* okunamaz. İkinci olarak ise, *tüke* kelimesi, fiil gövdesinin kendisi bu biçime sahip olduğu için *tüke*- fiilinin zarf-fiili sayılamaz.

Ben *K'ZA* harf grubunu *(a)k(ı)za* okuyorum ve onu, *boz ok b(a)şın* “Boz-Ok (halkı) liderini” gibi bir ibareden sonra geçişli bir fiile ihtiyacımız olduğu için, *-a'lı* zarf-fiil olarak kabul ediyorum. Böylece *boz ok b(a)şın (a)k(ı)za* “Boz-Ok liderini hücum ettirip ...” daha anlamlı oluyor.

İkinci olarak, *tüke*, *tüke-* “yok olmak” fiilinin zarf-fiili olamayacağı için, son iki kelimeyi *töke b(a)r/m(ı)ş]* “dökmüş” şeklinde okuyorum.

Üçüncü olarak, Klyashtorny'nin *'ki* kelimesindeki son harf, fotoğrafta *I*'dan ziyade *A*'ya benziyor. Gerçekten *A* ise o zaman *K^üÜL²:K'A* harf grubunu *kööl-ke* olarak okuyup, “göle” diye çevirebiliriz.

Yukardaki görüşler doğrultusunda, ben aşağıdaki okuyuşu ve yorumu öneriyorum: *boz ok b(a)şın (a)k(ı)za uç(u)z kööl-ke (a)tl(ı)g(ı)n töke b(a)r/m(ı)ş]* “Boz-Ok liderini hücum ettirip, (o/onlar) (düşmanın) atlısını Uçuz Gölüne dökmüş.”

Bununla ilgili olarak, Terhin (Taryat) yazıtında bulunan benzer bir bölümü hatırlatmak yerinde olur: ... *bod(u)nu K'ZA b(a)rm(ı)ş uç ... K'I (a)tl(ı)g(ı)n T²K^üA b(a)rm(ı)ş (Doğu 2)*. Ben Terhin (Taryat) yazıtı ile ilgili makalelerimde *K'ZA* ve *T²K^üA* harf gruplarını farklı çevirmiştim. Şimdi, *K'ZA*'nın *(a)k(ı)za* “hücum ettirip”, *T²K^üA*'nin de *töke* “döküp” şekillerinde okunup çevrilmeleri gerektiğine inanıyorum. Ayrıca *uç* ile *K'I*'nin arasındaki boşluğun da *uç/(u)z kööl/ke* “Uçuz gölüne” şeklinde doldurulup düzeltilebileceği kanısındayım. Bu düzeltme, şüphesiz, kelime sonundaki *I*'nin *A* yerine bir yanlış okuma olduğu görüşüne dayanmaktadır.

4. Satır 10 (Kuzey 4): *ol bodⁿm kⁿ k'rşdi* “O halkım geniş ölçüde birbiriyile kavgalıydı.”

k(e)n kelimesini burada “geniş ölçüde” olarak çeviren Klyashtorny, makalesinin “Notlar” kısmında (s. 154, 10. satıra ait not) ona “düşmanlık, nefret, kin” anlamlarını veriyor. O, bu anlamı Kononov'un *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX v.v.*, Leningrad 1980, s. 182

adlı eserinden almıştır. Bu bilginin yanlış olduğunu hemen söylemek gerekir. Türkçe’de “düşmanlık, nefret” anlamındaki kelime *keñ* değil, *kek*’tir. (krş. Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s.707; Kaşgarlı Mahmud *kek* “nefret, kin”, Komanisches Wörterbuch *kek* “nefret”, Kırgızca, Kazakça, v.b. *kek* aynı) Kononov bu *keñ* kelimesini Kül Tigin, Doğu 6’da bulunan *keñşür-* veya *kiñşür-* fiilinden çıkarmıştır. Ben kendim de bu kelimeyi *kiñşür-* okuyup “arayı açmak” olarak çevirmiştim. (Tekin T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s.350). Fakat ben, bu fiili *ken* “nefret, düşmanlık” den değil; onu *kiñ* “geniş” sıfatından getirmiştim. Bugün onun bir hata olduğuna inanıyorum. Problemlili fiili *kikşür-* şeklinde okumak ve *kik-i-ş-* “kışkırtmak” fiilinin ettirgen çatısı olarak yorumlamak gerekir. (krş. Kaşgarlı Mahmud *kikçür-* “karşılıklı kışkırtmak”; krş. Clauson, G., *Aynı eser*, s. 714).

Klyashtorny’ın *k(e)r(i)şdi* kelimesinin son harfi, Kharjaubai ve Shinekhüü tarafından *I* değil *A* okunmuştur. Onların okuyuşu doğru ise *K²ÑK²R²S²D²A* harf grubunu *k(e)ñk(e)r(e)sde* okuyup, *keñkeres*’ in bulunma hali olarak yorumlayabiliriz. Bu *keñkeres*, Kül Tigin yazıtında bulunan kavim (veya yer) adı *keñeres*’ in biraz farklı şekli olabilir: *(a)ñta kisre k(a)ra türg(i)ş bod(u)n y(a)ğn bolm(ı)ş, k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa b(a)rdı* (Doğu 39).

Bu kelime genellikle bir etnik ad, yani eski bir Türk kavminin adı olarak kabul edilmiştir. (krş. Thomsen, *Inscriptions de l’Orkon dechiffree*, s. 110; Radloff. *Alltürkische Inschriften der Mongolei*. 1897, s.170). Ben, Orhon Türkçesi gramerimde onu yer adı olarak almıştım. Burada kelimenin lokatif ekli oluşu da benim tahminimi destekler. Keñeres veya Keñkeres, Altay bölgesinde, Türgiş ve Uygur ülkelerini ayıran sınır yakınlarında bir yer adı olmalıdır.

5. Satır 11 (Kuzey 5): *[ön]re t^abğ^açka k^ız^a sⁿmⁱş* “Önce Çin’e isyan etmişler, fakat yok olmuşlar”.

Bu okuyuş *kız-* fiili asla “isyan etmek” gibi bir anlama sahip olmadığı için pek doyurucu değildir. Ayrıca, *K^ıZ* harf grubu Runik alfabesinde bütün son ünlüler yazıldığı için *kız(a)* okunamaz.

Klyashtorny’ın *K^ıZ S^ıN^ıM^ıŞ*’ına karşılık, Shinekhüü ve Kharjaubai’da *B^ıZL^ıNMŞ*, yani daha uygun bir anlamı olan *b(a)zl(a)nm(ı)ş* boyun eğmiş, tabi kılınmış” vardır. Klyashtorny, *B^ı* harfini *K^ı*, *L^ı* harfini de *S^ı* sanmıştır.

bazlan- “boyun eğmek, bağımlı kılınmak” fiili, ilk kez bir Eski Türkçe metinde geçmektedir. Bu kelime, Orhon yazıtlarında da bir kaç kere geçen *baz* “tabi, bağımlı” sıfatından kurallı olarak türemiş bir fiildir: *b(a)z kıl-* “bağımlı kılmak”, *b(a)z k(a)ğ(a)n* “bağımlı kağan, vasal kağan”. *baz* sıfatı, Uygurca’da da *tüz baz kıl-* “yatıştırmak, barıştırmak” deyiminde geçer.

Sonuç olarak, cümle şu şekilde düzeltilmeli ve okunmalıdır: *[ön]re t(a)bg(a)çka b(a)zl(a)nm(i)ş* “(Uygur kağanı) ilk olarak Çin’e bağımlı olmuş.”

6. Satır 13 (Doğu 2): *k^ağ^an ... ‘ki (?) ‘rm’ş aⁿlad^an öd k^ağ^an k^ağ^an ‘rm’ş* “Kağan, ... ikiymiş (?), sonra Öd Kenç kağan olmuş.”

(a)nlad(a)n “sonra, ondan sonra” kelimesi, Türkçe’nin hiç bir devresinde böyle bir kelime görülmediği için oldukça gariptir.

İkinci olarak, *öd k(e)ñç k(a)ğ(a)n (e)rm(i)ş* ibaresi, “Öd kenç kağan olmuş” anlaşılamaz, çünkü Eski Türkçe *er-* fiili “imek” anlamındadır, “olmak” değil.

Klyashstorny, *öd k(e)ñç*’in bir Uygur kağanının adı olduğuna inanıyor. Ona göre bu *öd k(e)ñç*, *İdi Kenç* ile, yani Böğü Kağan’ın tahta çıkmadan önceki adıyla aynı olabilir (s.155). Ayrıca, o, *Öd Kenç*’in Çin kaynaklarında Uygurların ikinci imparatorluğunun ilk hükümdarının adı olarak geçen T’ê-chien’in orijinal şekli olabileceğini de söylüyor (*aynı yer*).

Bu ad birleştirmelerinin hiç birinin doyurucu olmadığı söylenmelidir. İdi=öd ve öd kenç=T’ê-chien birleştirmeleri imkânsızdır.

Ben, tamamen farklı bir okuyuş ve yorum önermek istiyorum. *NTAD’N* harf grubu, *(a)n^ata (a)d(i)n* “bundan başka, ayrıca” şeklinde okunabilir. *ÜD²K²NÇ* harf grubuna gelince, onu *ödk(ü)ñç* okuyup, “uydurma, sahte” olarak yorumluyorum. *ödk(ü)ñç* kelimesi *ödkün-* “taklit etmek” fiilinin bir türevidir. Bu fiil Eski Türkçe metinlerde tesbit edilmemiştir, fakat *ödkünç* kelimesi Karahanlı Türkçesi metinlerinde bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’de iki kez geçmektedir (874 ve 877. beyitler). Arat, bu kelimeyi *t* ve *g* ile yani ötgünç okumuş ve Clauson da Arat’ı takip etmiştir. (Clauson, G., *Aynı eser*, s. 52). Arat’ın okuyuşu *ötkünç* olarak düzeltilmeli ve bu, orijinal bir *ödkünç*’e giden ikincil bir şekil olarak kabul edilmelidir. (krş. Osmanlıca, Çağatayca *öykünmek-* “taklit etmek”, Türkmençe *öykünmek-* aynı, Anadolu ağzı *öykünmek-* aynı). Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud’daki *ötkünç* şekli, hece sonundaki *d*’nin kendinden sonra gelen *k* ile benzeşmesi sebe-

biyledir. Şor, Sagay *ökten-* ve *öktön-* ise metatetik şekillerdir. Çağatayca *ökten-* de öyledir. Yakutça *ütügün-* kurallı olarak eski bir *ödkün-*’e gider.

Bundan dolayı, ben burada *ödk(ü)ñç k(a)ğ(a)n* “sahte kağan” gibi bir ibarenin bulunduğuna inanıyorum. Bu ibareyle belki de, Kül Bilge Han’ın büyük oğlu veya yakın bir akrabası olan Tay Bilge Tutuk kastediliyor. Bilindiği gibi Tay Bilge Tutuk, 746/747’de ölümünden önce Kül Bilge tarafından *yabgu* atanmış ve Uygur tahtı için Moyun Çor’a karşı mücadele etmiştir. Yabgu ünvanını taşıyan Tay Bilge Tutuk, büyük bir ihtimalle, kendisini 747’de kağan ilan etmiştir. Sonunda Uygur ülkesinde iki kağan olmuş ve bir iç savaş başlamıştır. Böylece, cümlenin tümü, kısımca, aşağıdaki gibi okunmalıdır: *k(a)ğ(a)n .. (e)ki (e)rm(i)ş (a)ñta (a)d(i)n ödk(ü)ñç k(a)ğ(a)n (e)rm(i)ş* “böylece kağan iki imiş, ... bundan başka, (onların biri) sahte kağan imiş.”

7. Satır 16 (Doğu 4): *k^ağ^an^m b^lgüsⁿ üçⁿ ...* “Kağanım işaretinin (şanı) için (sefere çıkmış)”

Bu ibare anlamsızdır. Klyashtorny’in $B^2L^2G^2US^2N$ harf grubuna karşılık, Shinekhüü’de $B^2L^2G^2AS^2N^2$ yani *b(i)lges(i)n* “bilge olduğu” vardır. Bu daha anlamlı ve daha mantıklıdır.

Ben Shinekhüü’nün Runik metni okuyuşunun doğru, buradaki şeyin de gerçekten *b(i)lges(i)n üç(ü)n* “bilge olduğu için” olduğuna inanıyorum. Bu tip ifadeler yazıtlarda oldukça yaygındır: *ilteriş kağan bilgesin için alpin için* ... “İleriş kağan bilge ve cesur olduğu için ...” (Tunyukuk II, Güney 4-5), *[bi]lgesin için alpin erdemin için* “bilge olduğu için, cesur ve erdem sahibi olduğu için ...” (Küli Çor, Batı 7) v.b.

8. Satır 17 (Doğu 5): ... *[b]ol kⁱğ aya b^sı ol^r[t]m^ş* “Onu övüp (elin) başı olarak (tahta) oturtmuşlar.”

Bu okuyuş ve yorum aşağıdaki nedenlerden dolayı kabul edilemez:

1) *aya*’daki ilk *a*’nın yazılması kurala aykırıdır;

2) *aya*, *-a*’lı zarf-fiil olarak alınamaz, çünkü fiil gövdesinin kendisi *aya-*’tır;

3) Eski Türkçe *aya-*, “övmek” değil, “saygı göstermek, hürmet etmek” anlamındadır;

4) *b(a)sı* “baş” kelimesinin tamlayıcısı olan isim eksiktir;

5) Klyashtorny'nin *kıg* kelimesi anlamsızdır; bildiğim tek *kıg*, “hayvan pisliği” anlamındadır.

Klyashtorny'daki *[b]ol kıg'a* karşılık, hem Kharjaubai hem de Shinekhüü'de *Y'UL'L'G'*, yani *[b]ol kıg'*dan daha uygun ve daha muhtemel bir kelime olan *yoll(u)g* vardır. *yollug* adı Terhin (Taryat) yazıtında da bulunmaktadır: *yol(lu)g k(a)g(a)n ... bumın k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş* (Doğu 1). Bu iki yazıtta da geçen *Yollug*, şüphesiz eski bir Uygur kağanının adıdır.

Klyashtorny'daki *AT'A*, Kharjaubai ve Shinekhüü tarafından *IT'S²* okunmuş. Her ikisi de onu *iyasi* okumuşlar. Kharjaubai *yollug iyasi'* ni “Yollug'un varisleri” olarak çeviriyor (s. 123). Shinekhüü ise *iya* “sahip, efendi” kelimesinin 3. kişi iyelik eki *-si'* li şekli olarak alıyor! (s. 41). Bu yorumlar, malûm sebeplerden dolayı kabul edilemez. Kanımca, buradaki kelime gerçekte *IT'A*, yani *ıy-* “zaptetmek, basmak” fiilinin zarf-fiil biçimi olan *ıya'*dir.

Son olarak Klyashtorny'daki *B'S'I* (*başı*) kelimesi, Kharjaubai ve Shinekhüü'nün metinlerinde *B'S'P*, yani *b(a)s(ı)p* yazılmıştır. Bu okuyuş Klyashtorny'nin *b(a)sı* “başı” kelimesinden daha muhtemel görünüyor. Bindiği gibi *ıy-* fiili, genellikle, kendisiyle ikileme yapan *bas-* “basmak, zaptetmek” fiili ile birlikte kullanılır: *törttin sınar yir orunuğ ymış basmış* (*Altun Yaruk*, s.607:14) *tinlıglar öpke nızvanıların ıya basa umadın oğ* (Türkische Turfan Texte II, s. 17), *ayığ kılınçğ tosun yavlağ muyğa tinlıglarığ ıyar basar* (Türkische Turfan Texte VI, s.254), *ıyın-basın-* “basılmak, bağımlı kılınmak”, *ıyınç basınç* “baskı”, v.b. (*Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad 1969'daki *i'* li şekiller düzeltilmelidir).

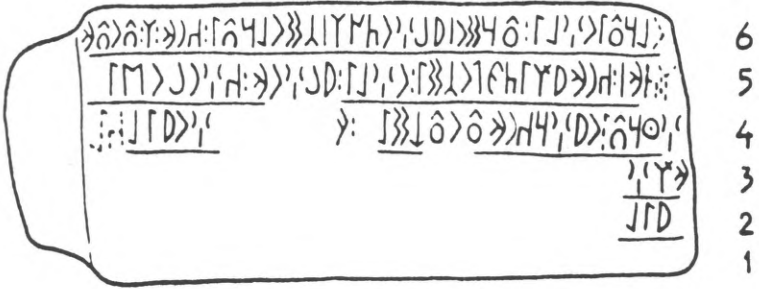
Yukarıdaki görüşler ışığında, ben, problemlili harf grubunun ya *B'S'P* (*basıp*), ya da *B'S'A* (*basa*) olduğuna kuvvetle inanıyorum. Böylece, cümle aşağıdaki gibi düzeltilmelidir: *...[y]oll(u)ğ ıya b(a)s(ı)p* (veya *basa*) *ol(u)rm(ı)ş* “Yollug (kağan) (bütün tebasını) bağımlı kılarak hüküm sürmüştü.”

9. Satır 19 (Güney 2): *... z'ig k^as^r kor^g kontı* “Kasar Korug'a yerleşti.”

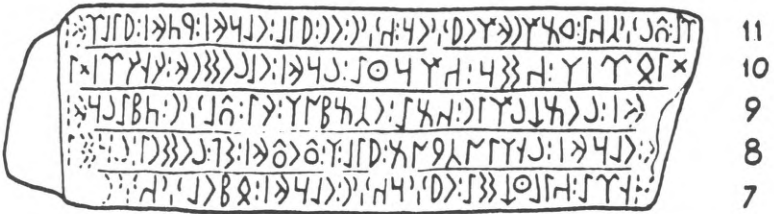
Klyashtorny, *k(a)s(a)r koor(u)ğ* ibaresine, Böğü Kağanın batıdaki ordugahının adı anlamını veriyor. Ona göre bu, büyük bir ihtimalle, Şine Usu yazıtındaki *Kasar Kordan'* a tekabül etmektedir (*aynu yer*). Bu mümkündür. Fakat Kordan nedir? Bir yer adı mı? Bu oldukça şüpheli. Burada, son zamanlarda Sir Gerard Clauson'un bu kelimeyi *kurı:dın* okuyup, *k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n* ibaresini de “Kasar'ın batısında” diye çevirdiğini hatırlatmak isterim. (Clauson, G., *Aynı eser*, s.645). Ben, bu okuyuşu ve yorumu, Klyash-

torny'ın *Kasar Kordan*'ına tercih ederim. Böylece, Şine Usu yazıtındaki bütün cümle, kanımca, aşağıdaki gibi okunmalıdır: *[i](e)z b(a)sı (a)nta k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m çit (a)nta t(ı)kt(i)m y(a)y (a)nta y(a)yl(a)d(i)m* “... tahtımı orada, Kasar'ın batısında, Tez (ırmağı)'in başında kurdurdum ve orada çit yaptırđım ve yazı orada geçirdim.” (Doğu 8).

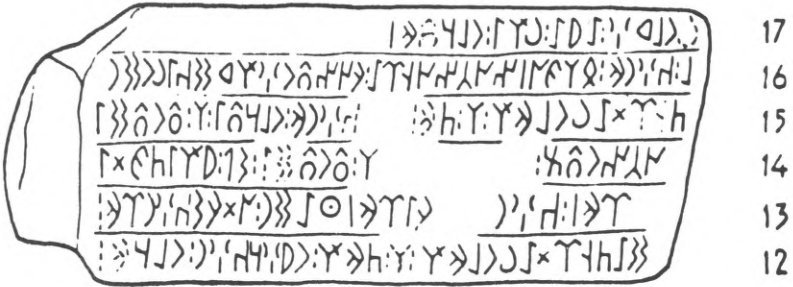
Şimdi, sanırım Tes yazıtındaki bölüm de aynı kelimelerle aynı olayı, fakat 3. kişinin ağzından anlatıyor. Bir de Tes yazıtında farklı olarak, *t(e)z b(a)sı* yerine *t(e)z(i)g* “Tez'i” ve *kur(ı)d(ı)n* yerine *kuur(ı)ğ* “batısını” bulunuyor. Böylece, Tes yazıtındaki bütün cümlelerin aşağıdaki gibi okunması gerektiğine inanıyorum: ... *[i](e)z(i)g k(a)s(a)r kuur(ı)ğ koontı çit tikdi örg(i)n y(a)r(a)tdı y(a)yl(a)dı* “... Kasar'ın batısında, Tez ırmağında yerleşti, çit dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi.”

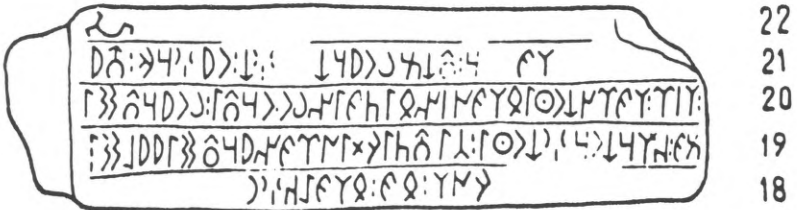
Batı tarafı

Kuzey tarafı

Doğu tarafı

Güney tarafı

Fig. 5

BEMERKUNGEN ZU EINER NEUEN LESUNG EINES TURKISCHER GEDICHTES IN GOTISCHER SCHRIFT

ANDREAS TIETZE *

In der Ankaraer Zeitschrift *Erdem* Bd. 3. Nr. 8 (1987), p. 367-387, veröffentlicht Prof. Talât Tekin eine neue Bearbeitung der zuerst von Karl Foy 1901 und mit Verbesserungen 1902 herausgegebenen beiden Gedichte eines Yunus (Emre) aus dem 1480 in Urach in gotischen Lettern gedruckten *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* des Georg von Mühlbach. Zum ersten Mal zieht Tekin dazu auch den im selben Jahr in Rom hergestellten Druck des Werkes heran. Es gelingt ihm viele bisher unsicher oder falsch gelesene Stellen zu verbessern. Dem Aufsatz sind auch photographische Wiedergaben des Textes aus den beiden Drucken beigegeben. Jede zukünftige Untersuchung wird von dieser gut dokumentierten Studie ausgehen müssen.

Und doch scheint es mir, daß hier noch nicht in jeder Beziehung das letzte Wort gesprochen ist. Der stark verderbte und prima vista unverständliche Text, den zu enträtseln sich schon viele Philologen (Carl Brockelmann, Karl Foy, J. II. Mordtmann, Martin Hartmann) bemüht haben, enthält spröde Stellen, die zu weiteren Interpretationsversuchen einladen. Hier möchte ich als Nachtrag zu T. Tekins umfassender Studie kurz einige Vorschläge zu der Lesung des ersten der beiden Gedichte machen:

1. Die 2. Zeile beginnt mit dem Wort *Ruenelit*, für das Foy die Lesung *Kuetelik* vorschlug. Die (nicht wortgetreue) lateinische Übersetzung (der Autor bezeichnet sie selbst als *interpretaetio*) verwendet dafür den Ausdruck *inique agere* 'ungerecht handeln, Unrecht tun'. Tekin liest den Pausus als *Kürelük itme dünýede*. Die gotische Initiale *R* kann leicht als Verschreibung oder Verlesung von *K* erklärt werden. Schwieriger ist es, in dem *n* ein verschriebenes *r* zu sehen. Zu dem als 'taşkınlık, azgınlık' übersetzten Wort *kürelük* finden sich bei Tekin keine weiteren Angaben. Es scheint Radloffs *Wörterbuch* entnommen zu sein, wo es heißt (Bd. II, Spalte 1452): "kürälük (Osm. R.) 1. der Mangel an Dressur, die Tollheit. 2. eine

* Emekli Prof., Viyana Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü.

wilde, extravagante Handlungsweise." Radloffs Quelle für das Osmanische ist —wie immer und wie auch hier angegeben— Redhouses *Turkish and English Lexicon*, von 1890. Dort findet sich (p. 1589) die Eintragung: "*kürelük* (kyurelik) 1. Lack of training; unbrokenness; friskiness, in a beast. 2. Wild and extravagant actions." Dieses Abstractum ist offenbar eine Ableitung auf *-lik* von einem zu erwartenden Adjektiv *küre*. Dieses findet sich auch (auf derselben Seite), jedoch mit der Ausspracheangabe *güre* (gyure). Die Lexeme *güre* und *gürelük* (in den entsprechenden Bedeutungen) sind in den anatolischen Dialekten verbreitet (*Derleme Sözlüğü*, s. 2234.), während eine Form mit anlautendem *k* nur einmal als 'çiftleşmek isteyen at, eşek' (ebenda, p. 3044) angegeben ist. Ob es auf dieser schmalen Grundlage berechtigt ist, die Emendation von *n* zu *r* vorzunehmen, ist die Frage. Ich habe keinen besseren Vorschlag zu machen, doch scheint mir im Vergleich dazu in Foys *kuetelik*—oder, wenn man in dem *n* eine Verschreibung für *u* oder *tu* annimmt, *kuetuelik* —eine zumindest ebenso vertretbare Lösung zu finden zu sein. Zwar würde man in einer schriftlichen Quelle des 14. Jahrhunderts statt *kötülük* eher den Ausdruck *yavuzluk* erwarten, doch läßt sich auch das Wort *güre/küre* in den Gedichten Yunus Emres nicht nachweisen.

In demselben Vers gibt auch das Wort *delem/deleni* Anlaß zu Überlegung. Tekin liest: *Yazularung dileni gör* und übersetzt "günahların için (Tanrıdan af) dilenmeye bak". Er verweist dabei auf den bekannten, schon von Foy erwähnten Ausdruck *suçunu dile-* 'um Verzeihung für seine Schuld bitten, Abbitte leisten.' Für eine reflexive Variante dieses Ausdrucks sind mir keine Belege bekannt. Was ich aber noch mehr als störend empfinde, ist die Umdeutung des reimenden Versendes: während alle anderen Verse auf ein Partizip im Akkusativ plus den Imperativ *gör* ausgehen, sollten wir hier eine Gerundialkonstruktion haben? Die eindringliche Rhetorik des Gedichtes, "Wach auf, öffne die Augen ... sieh den, der das tut ... sieh den, der dieses tut usw." —wird dadurch zertört. Auch hier kann ich keinen besseren Vorschlag machen, aber aus diesem Grunde ziehe ich—wenn schon iene Emendation gemacht werden muß—Karl Foys Emendation zu *bileni* vor: "sieh den, der diene Sünden sieht (nämlich Gott)."

2. Mit Tekins Verbesserungen im zweiten Vers bin ich durchaus einverstanden. Um das Verbum *ul-* zu belegen, ist es nicht notwendig, Mahmûd Kaschgarî zu bemühen; das Verb lebt in den heutigen anatolischen Dialekten: *Derleme Sözlüğü*, (p. 4034) verzeichnet die Bedeutungen: 1.

çürümek, ezilmek, kokmak; 2. incelik kırılmak, eskiyip üzülme, parçalanmak". Der Vers will den Leser durch den Anblick der Toten erschüttern. Noch eine Bemerkung zu dem von Tekin mit Recht weggelassenen Wortfragment *gir*: offenbar ist der Blick des Abschreibers irrtümlich auf die entsprechende Stelle im darauffolgenden Vers gefallen und er hat das Wort *giri* zu kopieren begonnen und dann zu streichen vergessen.

3. Tekins Lesung der ersten Zeile ist überzeugend. Die zweite verlangt nach Aufhellung. Die Lesung der Wörter *kari giri* als *kara yiri* ist eine ausgezeichnete Verbesserung, doch warum das Possessivsuffix am Ende? "Dahingegangen liegt seine schwarze irde" Es ist schwer, einen Sinn herauszulesen, umso mehr als das verb *yat*- 'liegen' nicht recht zu dem Subjekt *yir* paßt; sein Subjekt sollte eher der Tote sein, der in Erde liegt. Deshalb würde ich vorschlagen, den Passus *Gutstmish yatir kara giri* als *Guçmuş yatur kara yiri* zu lesen mit *kuç-/guc*- 'umarmen' als erstem Verb. Dann wird das störende Possessivsuffix ein gut passender Akksutiv: "er (der tote Sünder) liegt, die schwarze Erde umarmend". Die schwarze Erde ist ja stets die Erde des Grabes.

Die zweite Hälfte der Zeile, *miskinleri güleni gör* wird durch die lateinische Interpretation klar: "sieh die elenden Sünder; sieh die, die lachen (weil sie glauben, dem Tod entgehen zu können)."

4. Der Anfang der ersten Zeile, *Czorma hallynkymczene*, wird von Tekin als *Sorma halin kimisine* verstanden. Man könnte fragen, ob das Possessivsuffix in *hal* in der 2. oder der 3. Person zuzuordnen ist. Ich möchte aus inhaltlichen Gründen für die 2. Person (*hâlin*) plädieren. Für die zweite Hälfte der ersten Zeile, *varma yeramanczine*, erscheint mir Tekins Rekonstruktionsversuch als *varma ira (h) mansuzına* zu künstlich. Ich muß gestehen, daß mir Karl Foys erste (später fallengelassene) Auslegung als *yaramas sözine* vor allen anderen Rekonstruktionsversuchen wegen ihrer Einfachheit am besten gefällt. Ein Ausdruck *sözüne var-* im Sinne von "jemandem folgen, seinen Worten gemäß handeln" ist mir zwar nicht bekannt, doch ist er denkbar. Die lateinische "interpretatio" (*noli ... nec contrarium dicentibus voluens credere*) würde statt *varma* eher *kanma* erwarten lassen, doch ist dieser lateinische Text—wie schon die nächste Zeile zeigt—keineswegs überall zuverlässig. Das *Tarama Sözlüğü*, (p.3553) verzeichnet *söze var-* nur in einer anderen Bedeutung.

Die zweite Zeile von Vers 4 ist die rätselhafteste des ganzen Gedichtes. Ihr Text, *Kymczini/Kymzini goefdeczini vulsub gyeni iulani goer*, läßt keine

leichte Interpretation zu. Auch der lateinische Interpretator läßt uns im Stich; offenbar konnte auch er mit dem Text nichts anfangen und half sich mit einer Allgemeinheit: *Cottidiana morientium experientia et condicio de hoc te certum reddant*, wovon im Text kein Wort zu finden ist. Tekin weist die Erklärungsversuche Foy's und Köprülü's zurück und entscheidet sich für die Lesung: *Kim isine gövdesine, ulşup yeñi yolani gör*. Seinem Kommentar entnehmen wir, daß *ulşup* eine Variante von *ulusup* sei. Im Glossar am Ende des Aufsatzes fehlt das Wort, das auch weder *Tarama Sözlügü* noch *Derleme Sözlügü* kennen. Wir müssen annehmen, daß eine erweiterte Form von *ul-* 'verfaulen' gemeint ist. Nach Tekin's Intention ist daher dieser Halbvers als "Wer erwärmt sich für seinen Körper (d.h.,wer bleibt so lange in seinem Körper, daß er Zeit hat sich zu erwärmen); sieh den, der verfault und den Ärmel zupft". Das hier gebotene Bild ist mir, wie ich gestehen muß, unverständlich und erscheint mir fragwürdig. Ich sehe auch keinen Zusammenhang mit der vorangehenden Zeile (und natürlich auch nicht mit der lateinischen Interpretation). Der Halbvers bleibt rätselhaft. Da ich keinen anderen Ausweg sehe, wage ich es den gordischen Knoten durch einen radikalen Schnitt zu trennen, indem ich einen vom Inhalt ausgehende Lesung vorschlage, die dem vorsichtigen Philologen Tekin gewiß nicht gefallen wird, nämlich: *Kimisinün gövdesine uysup câni solani gör*. Eine Verwechslung des *i* mir dem sehr ähnlichen *l* in der gotischen Schrift ist paläographisch vertretbar. In dem Wort *ulşup* habe ich mir erlaubt, das *l* durch ein *i* und in *iolani* das *i* durch *l* zu ersetzen; dagegen verzichte ich auf Tekin's Emendierung von *n* zu *ng* in dem Wort *gyeni*. Das Verbum *uys-* fasse ich als eine Kontraktion von *uyuş-* (siehe *Tarama Sözlügü*, s.v.) auf analog zu Tekin's *ulş-*. Die metrische Structur des Halbverses ist gewahrt. Sinngemäß schließt er sich so dem ersten Halbvers sehr gut an. Die beiden Halbverse lassen sich folgendermaßen übersetzen: "Frage nicht irgendjemanden nach deinem Zustand, folge nicht den Worten (dem Rat) des Bösen; sieh so manche, die ihrem Leib gefolgt sind (sich von ihrem Leib haben verführen lassen, *vergl. nefsi-ne uy-*) und deren Seele verwelkt ist".

5. Dieser "Ubi sund" -Vers ist von Tekin als problemlos nicht kommentiert worden. Die Lesung ist eindeutig; es ließe sich nur anmerken, daß *gal-/kal-* hier als Synonym zu *aldan-* gebraucht ist (*vergl. Tarama Sözlügü*, p. 2191 *kalmak* 'bağlamak, yapılmak' und Beispiele).

6. Im ersten Halbvers befremdet mich die Aufforderung, "zu dienen und Gott von Nutzen zu sein" (*kulluk eyle Hakk'a yara*. Mir erscheint bes-

ser (und yunusischer), *kulluk eyle Hakk'a Yâr'a* zu lesen, also "diene Gott, dem Freund!"

Im Zusammenhang mit der zweiten Zeile des 6. Verses möchte ich noch einmal für eine mehr sinngemäße Rekonstruktion des Textes eine Lanze brechen. Das erste Wort *seugile* liest und kommentiert Tekin als *sevi-yile*. Ich kann nicht verstehen, wer da *sevi-yile bile vara* "mit Liebe mitgehen soll". Ich möchte hier, wie schon im ersten Vers, eine Verwechslung von *u* und *n* vorschlagen und das Wort *seugile* als *senuñ ile* lesen, was auch metrisch paßt. Im ersten Halbvers wird der Leser aufgefordert, sich von den irdischen Gütern nicht täuschen zu lassen, sondern Gott zu dienen. Im zweiten geht es weiter: *Senuñ ile bile vara baki yol(l)taş olani gör* "Sieh den, der ein bleibender (unvergänglicher, ewiger) Weggefährte ist—möge er mit dir ziehen!" Also nicht die irdischen Güter, nur der Gottesdienst begleiten den Gläubigen ins Jenseits.

Zu dem letzten Vers habe ich nichts hinzuzufügen.

Eingangs habe ich gesagt, daß mir Tekins gründliche und gut dokumentierte Studie nicht das letzte Wort in der Lesung und Interpretation des Yunusschen Gedichtes zu sein scheint. Dasselbe Caveat möchte ich als Schlußpunkt unter meine eigenen Bemerkungen setzen.

meo ita carus erā. ut sepi⁹ in collocutiōe plu-
 riū pl⁹ quā filiū suū quē vicū habebat me dili-
 gere asiereret. et ppter h⁹ p⁹ adeptā liberta-
 tē pmissiōib⁹ et pabus me oib⁹ modis retas-
 nere attēptabat. Sed qz sciebat me valde a-
 uidū ad discendū lrās p excusaciōz q̄ me fixi
 ad studiū ire et reuera decept⁹ me dimisit.
 nō tū sine toti⁹ familie sue desolaciōe. rogans
 p nomen dei et mecum me adiurans ut
 quātoci⁹ reditē. Et forte adhuc reuersus a
 studio exspectat ut videlicet d̄ meo sacerdocō
 et sui desiderij impleciōe duplex sibi gaudiuz
 qd̄ n̄tū optauerat accrescat. Demū i fine
 qd̄ valde paruos ductis i eoz captiuitatē n̄i-
 gere pōt cū lrā ipeuali auctoritate n̄lecta
 et auctozoz testiū solēni vallata testimoio.
 deo mihi adiutoriū p̄stante et misericordiā.
 nō solū illi⁹ diuissime captiuitatis nexib⁹ so-
 lut⁹. vep̄ etiā illi⁹ cruciatissime sedē blablica
 infatōe absolut⁹ liber exiui. Deē igit̄ maior
 as explencie testimoniū cū euidenti rōne. et
 ego meis p⁹ positas suis asserciōib⁹ indubitā-
 ter cū ceteris fidem adhibebo.

¶ Isti sunt duo smōes in vulgari turcoz.
 ¶ Qasul olma aths goesingī. halimga bak
 oeleni goze. Truencit itina doenuede. pasu
 clerunz delem goet. nitscheler yatic duessue
 lami. gir nulan t̄shayan vessuevni. Qzucm

uekleit tsa abru. tsehueryhenk olam guec.
 Eynre ach idre p kure zav kuenethdur ellin
 de vrari. Gutschmiltch yairt kau giu miczhj
 rucci guccienu goer. ezorna halljnkjnczene
 ruarua jieramanczine. Eynnczini goctoz
 czini vulstio gyeni ulani goer. Adane mehe
 simet mustafa. huchyiu itti kastan kassa.
 Doenne kyine kildi basia. aldamben galani
 goer. Gidama maladauera kulukeyla has
 ka far. Dvunqile bile vuara. baki iotasch ola
 ri goer. Jon's bii czusteu tsattar. lalka moaf
 fer satar. Lediczi ne hadat duetar. czoledigi
 ialani goer.

Janar itsehini goner osim bon oeli angitrac
 Edini eneschezczim hofsch. vululara dantes
 schag. Dliczeus belli bean. gisi itsehimis
 oior ca. tenechit ofkine komp. halk vnginde
 iuutschhad. hitsch hulmeczē ben mitge idē. hās
 ke iāna czassardē. yaccasno don geemgidē.
 baschis akka binmitscheg. Schelle bāga kauū
 gardasch ola czindzgi iotasch. Eyni olaczar
 bāga haltasch ben czinūdo egalitschag. ga
 lā ben amalimla hermitgezii halimla. Wido
 kauū guule gucle. elden ianga domtscheg.
 Sanga arditem ai passa. neletgelliczor bassa
 Eyning iczidem bagir pissche. kimi schaba
 kamitschag. yarrin cziaczar gura tschumla
 galeik derle.

hime inir ezeiuā herle. kinīg iczidē iātschag
 amial vuer vinda tschoap amalsia olor hedep
 Scholbisschia olmacz hezzep. bunda azat
 olitschag. yon⁹ emdi kil iarak vtanmeaczin
 dogri bak. Tscumla galeik derle. atli atlia
 czaritlitschag.

¶ Interp̄tacō sermonū p̄dic̄torū in latino.
 ¶ Noli esse incaut⁹. ani oculos et considera p̄di
 cionē tuā qz mortalis es. Et noli inique age
 re in h^o seculo. sed de om̄issis p̄nīaz agē cura
 Considera mltitudinē moriēcū. et dispōz eoz
 ī sepulchris et d̄formitatē. quō pleni v̄mib⁹
 et sp̄ētib⁹. facies deēpate flegmate pleni oī
 putredie et fetore. Iusci ī h^o seculo cū timore
 vixerūt. et cum dolore mortui et nō sp̄ēt et
 miserā p̄cōres vident et solantē. credētes se
 mortē euadere posse. noli igrē argumētum
 querē ab aliq^o vel rōz nec stratiū dicētib⁹
 voluens credere Cotidiana moriētū expiē
 cia et p̄dicō v̄ h^o te certū reddant. vbi ē mēs
 hent ministrā q̄ fuit t̄ate auctoritatis vt ce/
 lo et terre īpare videreē. et si hule mors nō
 p̄ndit quē nō se ducat mūdana vaītas. non
 g^o blādianē tp̄alia et caduca sz exerce te in
 cultu diuīo. et associaē sp̄ūalib⁹ reb⁹ que tibi
 ī extremis p̄nt esse refugiū ¶ p̄onos has sen
 tēcias coplat v̄dēs p̄ris metāmoīa sp̄ūalia
 c^o p̄monū v̄itate meliora f̄ca testioīo eē p̄nt

¶ Timor mortis exteri⁹, sed magis interi⁹
 ei⁹ me turbat memoria. Sz qz emib⁹ cōe
 mori scio. aliq̄lem mēus releuacōem habeo
 Tertū est qz oēs morimur, sed horā mortis
 tunc solū expiēmur Quī sup feretrū positi ī
 cipim⁹ corā oculis oīa lauari - qd faciā aut
 quo me verā nescio qū oīa michi p̄us cara
 me solū dērelinquūt Tunc p̄anus quo inuol
 uat et tabula cū que effector michi ex omib⁹
 remanebunt Sed forte amici mei et p̄xim
 spaciētes vsqz ad tumulū erunt mihi socy
 Quē vō sfortē hēbo. qū solus ī terra tumula
 tus resēabo Tūc manebunt mecū merita/et
 mea sancta desideria. oñ illi q̄ tristes sciaue
 runt gaudento redibunt ad p̄ria - Sed tibi
 dico frater care s̄b̄ra q̄lis moriēciū disse
 rencia filij enī est uabūt incēdio alij vō sacra
 si gaudebūt refrigerio Tandē instāte vltio
 examine oēs iterū hñt resurgere Tūc alics
 grā spiritus obumbrabit alios ignis eterni
 incēdy cremabit. Nō verba sed merita ibi
 respōdebūt. q̄ nō habēt merita magnā neces
 sitatē habebunt Illi autē tunc secuti erunt q̄
 de hac sine impedimento et liberi exierunt
 v̄nus g° age nunc de tali p̄uisione vt tunc
 apparere possis sine ofusiōe Quī singulorum
 nomina et merita toti mundo erunt mani⁹
 festa et cognita.

Al sunt duo sermones in vulgari Turchorum

Caffil olma atbs goehngi. ballinga bak oeleni go: e.
 Kuenelet irma doennede. pasuclerungdeleni goer
 Nistbeler parlr duetsuebenl. gir nulan tshayan uellsuebenl
 Czuemuekleri tsassabeni. tshuerrybenl olam guer.
 Kym ach lducp killr zari kuenehdur ellnde uuarl.
 Dutsbmiisb parlr kari gurl myzkyuerl guueleni goer
 Czorma ballynkymezenc. uuarma feramauezine
 Kymezlui goesdeezlnl uulsub gpeni iulanigoer.
 Dane mebenlmet mulasa. huekpin ittl kafan kaffa
 Doenne kyme kildi bassa. aldauiben galani goer.
 Aldanma maladuuara kulukepla baka par
 Seulg. le bile uuara. baki totasb olauil goer.
 Jonus bil czusleri tsartar. balka monffer sarar
 Bendlezine badar duttar czoledigl lalanl goer.

§ 6.

Janar itsebim goner ofim bon oelim angitnac
 Olim endestberczin bossh. uululara daintsbag
 Oliczeris belli bean. gisli itshimis olor can.
 Tenehbir usline konp. hark vnginde iuumtsbad.
 Ditsch bilmezem ben nitge idem. bāke iama czassaridem
 Yaccassis don geemgldem. baschhis atra binulitshag.
 Belle banga kauum gardasb ola czlmdegi ioltasb.
 Kim olaczar banga halrasb. ben czimindo egalitshag.
 Salam ben amalimla bemitgeczil balimla
 Side kauum guule guele. esden ianga donitshag.
 Sanga aidirem al pass. nelergelliezor bassa.
 Kiming leziden bagir plische. kim schraba kanitshag.
 Fazin cziazat gurta tsebumla galeik derle.
 Kime mir czeuuan berle. klming leziden lamitshag.
 Amal ruet vuda tshoap amalhsa olor bedep.
 Schol blsschla olmacz hezzep. bunda azat ellitshag.
 Pous emdl kil sarak -tanmeaczln dogrl bak.
 Tseumla galeik derle. atli atlla czaitlitshag.

GOTİK ALFABESİNDE BASILMIŞ BİR TÜRK ŞİİRİNİN YENİ BİR YORUMU HAKKINDA GÖRÜŞLER

ANDREAS TIETZE*
Çeviren : EROL MEŞELİ**

Prof. Dr. Talât Tekin Ankara'da çıkan ERDEM dergisinin 3. cilt, 8. sayı, 1987, 367-87. sayfalarında, ilk olarak 1901 yılında Karl Foy ve bir yıl sonra yine aynı yazar tarafından düzeltme yapılarak yayınlanan, 1480'de Urach'ta Georg von Mülbach'ın *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* adlı eserinde Gotik alfabesi ile basılan Yunus Emre'nin iki şiiri üzerine yeni bir araştırmasını yayınlamıştır. Prof. Dr. Tekin bu araştırmasında ilk defa olarak eserin bu güne kadar şüpheli olan veya yanlış okunan pasajlarını başarıyla düzeltmektedir. İyi belgelendirilmiş bu çalışma, konuya ilişkin ileride yapılacak her türlü araştırmaya temel oluşturacak niteliktedir.

Fakat ben şahsen bu konuda her açıdan son sözün söylendiği kanısında değilim. Daha önce (Carl Brockelmann, Karl Foy, J.H. Mordtmann, Martin Hartmann gibi) birçok filoloğun çözmeye çalıştığı, aşırı düzeyde tahribata uğramış ve ilk bakışta anlaşılamayan söz konusu metinde yoruma açık belirsiz pasajlar bulunmaktadır. Sayın Talât Tekin'in yukarıda bahsettiğimiz kapsamlı araştırmasına ilâve olarak, ben de bu makalemde bu iki şiirin birincisinin okunması hakkında birkaç kısa öneride bulunmak istiyorum:

1. Şiirin 2. dizesi *Ruenelit* kelimesi ile başlamaktadır. Foy, bu kelimeye *Kuetelik* karşılığını önermiştir. Metne sadık kalınmayan Latince çevirisinde buna karşılık olarak —ki yazar da kendini *interpraetatio*, yani yorumlayan olarak nitelendirmiştir— *inique agere*, 'adaletsiz davranma, haksızlık yapma' ifadesi kullanılmaktadır. Prof. Dr. Tekin bu 2. dizeyi "*Kürelilik itme dünyede*" şeklinde okumaktadır. Gotik kelime başlangıcı *R* yanlış yazılmış veya yanlış okunmuş *K* olarak açıklanabilir. Fakat *n*'yi yanlış yazılmış bir *r* olarak

* Emekli Prof., Viyana Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü.

** Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı, Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

görmek zordur. ‘Taşkınlık, azgınlık’ şeklinde tercüme edilen *kürelük* kelimesine Prof. Dr. Talât Tekin başkaca bir açıklama getirmemektedir. Sanırım bu Radloff’un sözlüğünden alınmıştır. Kelime bu sözlükte şöyle açıklanmaktadır. (cilt 2, sütun 1452): “*küralık* (Osmanlıca Radloff) 1. der Mangel an Dressur, die Tollheit. 2. eine wilde, extravagante Handlungsweise.”¹ Radloff’un Osmanlıca için kullandığı—her yerde olduğu gibi burada da belirtilen—kaynak, 1980’da basılan Redhous’in “*Turkish and English Lexicon*”udur. Bu sözlükte (s. 1589’da) şu kayıt bulunmaktadır: “*kürelük (kyurelik)* 1. Lack of training: unbrokenness: friskiness, in a beast. 2. wild and extravagant actions.”² Bu kavram açıkça muhtemel bir “küre” sıfatından *-lik* eki ile türetilmiştir, ki bu da (aynı sayfada) belirtilmiştir. Fakat telaffuzu *güre* (gyure) olarak verilmiştir. *Güre* ve *gürelük* kelimeleri (aynı anlamda) Anadolu ağızlarında yaygındır (*Derleme Sözlüğü*, s. 2234). Sadece *k* sesi ile başlayan şekli, “çiftleşmek isteyen at, eşek” olarak verilmiştir (aynı yer, s. 3044). Bu zayıf temele dayanarak, *n*’nin *r* olarak düzeltilmesinin ne derece doğru olacağı tartışma götürür. Bu konuda benim daha iyi bir önerim yoktur. Fakat burada Foy’un *kuetelik* önerisine—veya *n*’nin *u* veya *tu* yerine yanlış yazılmış olduğunun kabul edilmesi halinde *kuetuelik* gibi—en az derecede onun kadar akla yakın bir çözüm bulunabileceği kanısındayım. Gerçi ondördüncü yüzyıldan kalma yazılı bir kaynakta *kötülük* kelimesi yerine daha çok *yavuzluq* beklenirdi mamafih *güre/küre* kelimesinin de varlığı Yunus Emre’nin şiirlerinde kanıtlanamamaktadır.

Aynı dizide bulunan *delem/deleni* kelimesi üzerinde de düşünülmesi gerekirdi. Prof. Dr. Tekin burayı, “*yazuklarung dileni gör*” şeklinde okumakta ve “günahların için (Tanrıdan af) dilenmeye bak” olarak tercüme etmektedir. Sayın Tekin aynı zamanda bilinen, daha önce de Foy tarafından belirtilen *suçunu dile-* “suçunun affedilmesini dilemek, affetmek” ifadesine değinmektedir. Bu ifadenin dönüşlü bir şekli bilinen herhangi bir belgeye dayanmamaktadır. Fakat beni daha çok rahatsız eden, uyakla biten mısra sonunun anlamının değiştirilmesidir: diğer bütün mısralar akku-zatif bir partisip + *gör-* emir kipi ile başlarken, niye burada bir gerundium yapı bulunsun ? Şiirin “Uyan, aç gözlerini ... gör bunu yapmanı ... vs.” şeklindeki etkisi bu sayede bozulmaktadır. Burada da daha iyi bir öneride bulunamıyorum. Fakat açıkladığım bu sebepten dolayı (eğer bir düzeltme

¹ Türkçe karşılığı: (Hayvanda) 1. Eğitilmemişlik, ehlileştirilmemiş olmaklık, azgınlık, delilik. 2. Vahşice, taşkınca davranış.

² Türkçe karşılığı: (Hayvanda) 1. Eğitilmemişlik, evcilleştirilmemiş olmaklık, oynaklık. 2. Vahşice ve aşırı hareketler.

yapılması gerekiyorsa) *bileni*'ye Karl Foy'un düzeltmesini tercih ederim: "gör günahlarını göreni (yani Tanrıyı)".

2. Sayın Tekin'in ikinci dizede yaptığı düzeltmeyi tamamıyla onaylıyorum. Buradaki "ul-" fiilini belgelemek için Kaşgarlı Mahmut'a başvurmamıza gerek yoktur; çünkü bu fiil Anadolu ağızlarında varlığını günümüzde de korumaktadır. Bu fiil'e *Derleme Sözlüğü*'nde (s. 4034) şu adlar verilmiştir: 1. Çürümek, ezilmek, kokmak; 2. incelik kırılmak, eskiyip üzülme, parçalanmak". Bu mısra okuyucuyu ölümlerin görüntüsüyle müteessir kılmak istemektedir. Tekin'in haklı olarak attığı kelime fragmanı *gir*'e gelince; herhalde kelimeyi kopya eden kişi, burayı yazarken gözü müteakip beyite kaymış, buradaki *giri* kelimesini kopya etmeye başlamış, farkına vardıktan sonra da böylece bırakmış ve daha sonra silmeyi unutmuştur.

3. Prof. Dr. Tekin'in ilk dizeyi okuyuşu makuldür. Fakat ikinci dizenin aydınlatılması gerekmektedir. *Kari giri*'nin *kara yiri* olarak okunması, mükemmel bir düzeltmedir, fakat burada sonda niye iyelik eki bulunmaktadır? "Göçüp gitmiş, üzerinde kara toprağı?" Buradan bir anlam çıkarmak oldukça zordur. Aynı şekilde *yat*- fiili de *yir* nesnesine pek uymamaktadır. Bu sebeple *Gutstmish yatir kara giri* kısmının, birinci fiil olarak *kuç-/guç*- 'sarmak, kucaklamak' ile *Guçmış yatur kara yiri* şeklinde okumasını öneriyorum. Bu şekilde buraya uymayan iyelik eki de uygun bir akku-zatif olacaktır: O (ölü günahkâr), kara toprağı kucaklamış, yatıyor". Elbet-te ki kara toprak, hep mezar toprağı anlamına gelmektedir.

Bu dizenin ikinci yarısı, *miskinleri güleni gör*, Latince yorumunda aydınlanmamaktadır; "zavallı günahkârları gör; gülenleri gör (çünkü bunlar ölümden kurtulabileceklerini sanıyorlar)".

4. Dizenin başındaki *Czorma halynkymczene*, sayın Tekin tarafından *Sorma hâlin kimisine* şeklinde anlaşılmaktadır. Burada *hâlin*'deki iyelik ekinin ikinci mi yoksa üçüncü şahsa mı ait olduğu sorusunu yöneltmek gerekir. İçerik açısından bakıldığında (hâliñ) 2. şahsa daha uygun olduğunu düşünüyorum. Birinci dizenin ikinci yarısı, *vuarma yeramanczine*'nin Tekin tarafından *varma ıra(h)mansuzıña* şeklinde yapılan rekonstruksiyon denemesi bana çok suni gelmektedir. İtiraf etmek gerekirse, Karl Foy'un (daha sonra çıkarılan) *yaramas sözine* şeklindeki ilk düzeltmesi, basitliği sebebiyle bence en iyisidir. "Birini takip et, onun sözlerine uygun davran" anlamında bir *sözüne var* ifadesi bilinmemekle beraber, olması mümkündür. Bu-

nun Latince yorumu (noli...nec contrarium dicentibus voluens credere)³ varma yerine daha çok *kanma* olarak beklenebilir. Fakat bu Latince metin— bir sonraki satırda da görülebileceği gibi—her satırda güvenilir değildir. *Tarama Sözlüğü*'nde (s. 3553) bu kelimenin başka bir anlamına da rastlanmaktadır.

Beytin ikinci satırı, şiirin bütününün en zor kısmıdır. *Kymczini/Kymzini goefdeczini vulsub gyeni iulani goer* şeklindeki metin, kolay yorumlanamamaktadır. Bu kısmın Latince yorumu da bizi yarı yolda bırakmaktadır; herhalde Latince çevirmen burada işin içinden çıkamayıp, bu kısmı bir genelleme ile başından savmıştır: Cottidiana morientium experientia et condicio de hoc te certum reddant⁴ şeklinde çevrilen kısım, orjinal metinde hiç yer almamaktadır. Tekin burada Foy ve Köprülü'nün açıklama çabalarına dikkati çekerek: *Kim isine gövdesine, ulşup yeni yolani gör* şeklinde okunmasına karar vermiştir. Makalenin sonundaki kelime açıklamalarında, ne *Tarama Sözlüğü*'nde ne de *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan bu kelime bulunmamaktadır. Burada *ul-*, 'çürümek' kelimesinin gelişmiş bir şekli olduğunu kabul etmek zorundayız. Bu sebeple sayın Tekin'in amacı, bu yarım mısrayı "Kim bünyesini kendi için ısıtır ki (yani: ısınacak vakti olan kim o kadar uzun süre kendi bünyesinde kalır); çürüyeni ve elbisesinin kolunu sıyıranı gör". İtiraf etmek gerekirse, bence bu açıklama şüpheli ve anlamsızdır. Ayrıca bir önceki satır ile de hiçbir ilişki göremiyorum (ve elbetteki buna Latince yorumu da dahildir). Bu yarım mısra halen bir soru işareti oluşturmaktadır. Gerçi bu itinalı filolog sayın Prof. Dr. Talât Tekin'in hoşuna gitmeyecektir, fakat burada başka bir çıkar yolu göremediğim için, içerikten yola çıkmak kaydıyla bir okumanın yapılmasını önererek, sorunun kökünden halledilmesi düşüncesindeyim: *Kimisinün gövdesine uyşup câni solani gör*. Gotik alfabede *i*'nin ona benzeyen *l* ile karıştırılması, paleografik olarak mümkündür. *Ulşup* kelimesinde *l*'yi *i* ile ve *iolani* kelimesinde de *i*'yi *l* ile değiştirip; buna karşın sayın Tekin'in *yeni* kelimesinde *n*'yi *ng* şeklindeki düzeltmesine gerek görmüyorum. *Uyş-* fiilini de sayın Tekin'in *ulş'u* gibi *uyuş'un* derilmesi olarak kabul ediyorum. (bkz. *Tarama Sözlüğü*). Bu şekilde yarım dizenin ölçüsü de korunmuş olur. Anlam olarak da 1. yarım dizeye uymaktadır. Bu durumda iki yarı dize şu şekilde tercüme edilebilmektedir. "Sen herhangi birine kendi halini sorma, kötüye uyma; kendi nefesine uyup, ruhları sönenleri gör".

³ "Aykırı söyleyenlere dönüp (yönelip) inanma".

⁴ Türkçesi: Ölmekte olanların gün be gün edindikleri deneyim ve içinde buldukları koşul bu konuda sana kesin bir fikir verir.

5. “Ubi sunt” dizesi sayın Tekin tarafından sorunsuz kabul edilip, yorumlanmadan bırakılmıştır; okunuşu çok açıktır; fakat burada sadece dik-kat çekilmesi gereken konu, *qal-/kal-*’ın *aldan* ile eşanlamlı olarak kullanıldığıdır (bkz. *Tarama Sözlüğü*, s. 2191; kalmak ‘bağlanmak, kapılmak’ ve bunlara örnekler).

6. İlk dizedeki “hizmet etmek ve Tanrıya yararlı olmak” (*Kulluk eyle Hakk’a yara*) çağrısı bana oldukça ters gelmektedir. Burayı *Kulluk eyle Hakk’a Yâr’a*, yani “Hakk’a, dostuna kulluk et!” olarak okumayı daha iyi (ve de daha Yunus’ça) görüyorum.

6. Beytin 2. dizesi ile bağlantılı olarak, metnin anlam doğruluğu açısından daha iyi rekonstruksiyonu için son bir öneride daha bulunmak istiyorum: Bu satırdaki ilk kelime *seugile* sayın Tekin tarafından *sevi-yile* şeklinde okunmakta ve yorumlanmaktadır. Fakat ben burada kimin *sevi-yile bile vara*, yani “sevi ile birlikte gideceğini” anlamıyorum. Burada, birinci kıtada olduğu gibi, *u*’nun *n*’ ile karıştırıldığını ve *seugile* kelimesinin *senün ile* şeklinde okunmasını öneriyorum, ki ölçü bakımından da çok uygundur. Birinci dizede okuyucuya fani dünya mallarına kanmayıp, Hakk’a hizmet etmeleri çağrısında bulunmaktadır. İkinci yarı kıtada: *Senün ile bile vara baki yo(l)taş olani gör*, yani “kalıcı (geçici olmayan, ebedi) yoldaşını gör—seninle birlikte olsun!”. Kısaca, inananın ahirete refakatçısı dünyevi varlıklar olmayıp, sadece Hakk’a hizmettir.

Son kıtaya ekliyeceğim bir şey yoktur.

Makaleme başlarken de belirttiğim gibi, sayın Tekin’in bu esaslı ve iyi belgelendirilmiş araştırması, söz konusu Yunus Emre şiirlerinin okunması ve yorumlanmasında son sözü söylememektedir. Aynı şeyi benim görüşlerim için de bu makalenin sonuna eklemek isterim.

meo ita carus etā. ut sepi⁹ in collocatōe plu-
 riū pl⁹ quā filiū suū quē vicū habebat me dili-
 gere aliereret. et ppter h⁹ p⁹ adeptā liberta-
 tē pmissiōib⁹ et p̄abus me oīb⁹ modis retinere
 attēptabat. Sed qz sciebat me valde a-
 uidū ad discendū lrās p̄ excusacōz q̄ me finxi
 ad studiū ire et reuera decept⁹ me dimisit.
 nō tū sine tota⁹ familie sue desolacōe. rogans
 p̄ nonnen dei et mecum et me adiuuans ut
 quātoci⁹ rediret. Et forte adhuc reuersus a
 studio expectat ut videlicet d̄ meo sacerdotō
 et sui desiderij implecōe duplex sibi gaudiuz
 qd̄ n̄ tū captauerat accrescat. Deniū i fine
 qd̄ valde parcas ductis i eoz captiuitatē n̄
 gere pōt cū lrā ipeualī auctoritate n̄lecta
 et auctōzoz testiū solēm vallata testimoio.
 deo mihi adiutorij p̄stante et misericordiā.
 nō solū illi⁹ diuissime captiuitatis nexib⁹ so-
 lut⁹. v̄z etā illi⁹ cruentissime seate diabolica
 infēctōe absolut⁹ liber exiui. Des igit̄ maior
 us experencie testimonij cū euidenti rōne. et
 ego meis p⁹ positis suis assercōib⁹ indubitā-
 ter cū ceteris fidem adhibebo.

¶ Isti sunt duo smōes in vulgari tureoz.
 ¶ Kasil olma aths goesingi. halinga bak
 oeleni goze. Diuenelit itina doenuede. pasu
 cletunz delem goet. nitschelet patir duessue
 lzin. gir nulan t̄shayan vessuceni. Azuem

vekleri tfa abri. tſchuerzyhenſ olanı guce.
 Ljine ach idreç küir zav kuenethdur ellin
 de vici. Lutrſchmſch yatic kau giu miczkj
 nuvu guicieni goer. ezorna halljnkjnczene
 ruarua yeramanczine. Ljineçini goctdſ
 çini vulſcu çyeni ulani goer. Edane mehe
 ſimet mſteafa - buekyiu itti kaſtan kaſſa -
 Doenne kjine kildi baſia. aldaniben galani
 goer. Gldama maladauvara kulukeyla haſ
 ka far. Doviçie bile vuara. balki ioteſch ola
 ri goer. Jonſ bi çuſſeci tſattar. balka mouf
 fer ſatar. Lœdici ne hadar ductar. çoledigi
 ialani goer.

Janar itſchizi goner oſim lon oeli angitſtac
 Djini endreſherczim hoſch. vululara danteſ
 ſehag. Dliczeus belli bean. giſi itſchimis
 oior eâ. teneſchit ofkine komp. halk vnginde
 iuutſchad. hitſch hilmeczê ben mitge idê. haſ
 ke iâna çaſſardê. yaccalio don geemgidê.
 baſchſio atca binnitſcheg. Lœlie bâga kauu
 gardaſch ola çimdzgi ioltaſch. Ljini olaczar
 bâga haltaſch ben çimindo egaliſcheg. gaſ
 lâ ben amalimla hermitgeçzi halimla. Lœde
 kauu guule guelic. elden ianga domſcheg.
 Sangâ aiditem ai paſſa. neletgelliczor baſſa
 Ljining icziden bagir piſſche. kini ſchaba
 kamitſcheg. yarrin çiarzar gurâ tſchumla
 galeik derle.

kime inir ezeiũã herle. kinĩg iczidẽ iãtſchag
 amial vuer vinda tſchoap amaliſã olor hedep
 Scholbiſſchia olmacz hezzep, bunda azat
 olitſchag. yon⁹ emdi kil iarak vtanmeaczin
 dogri bak. Tſcumla galeik derle. atli atlia
 czaitlitſchag.

¶ Interpretacō sermonũ p̄dicatōꝝ in latino.
 ¶ Noli eſſe incaut⁹. ani oculos et oſidera p̄di
 cionẽ tuã qz mortalis es. Et noli inique age
 re in h^o ſeclo. ſed de omiſſis p̄nãz agẽ cura
 ¶ Oſidera multitudinẽ moricũ. et diſpōz eoz
 i ſepulchris et d̄formitatẽ. quõ pleni v̄mib⁹
 et ſp̄etib⁹. facies deſpate flegmate pleni oĩ
 putredie et fetore. Juſſi i h^o ſeclo cũ timore
 vixerũt. et cum dolore mortui et nõ op̄et et
 miſera p̄cõres vident et ſolant. credẽtes ſe
 mortẽ euadere poſſe. noli igitẽ argumẽtum
 querẽ ab aliq^o vel rōz nec oſtratiũ dicẽtib⁹
 volueris credere ¶ Cotidiana morietũ expiẽ
 dia et p̄dicō v̄ h^o te certũ reddant. vbi ẽ m̄ẽ
 hent miſtãfa q̄ fuit tãte auctoritatis vt ce/
 lo et terre iũpare videreẽ. et ſi hũc mors nõ
 p̄p̄at quẽ nõ ſe ducat mũdana vaĩtas. non
 g^o blãdianẽ t̄palia et caduca ſz exerce te in
 cultũ diuĩo. et aſſociãẽ ſpũalib⁹ reb⁹ que tibi
 i extremis p̄nt eſſe refugũ ¶ Porro has ſen
 tẽcias coplat vedẽs p̄lis metamoĩa ſpũalia
 c^o ſmonũ v̄itate malioza fãa teſtĩoĩo eẽ p̄nt

¶ Timor mortis exteri⁹, sed magis interi⁹
 ei⁹ me turbat memoria. Sz qz cūmb⁹ cōe
 mori scio. aliq̄lem mēus releuacōem habeo
 Tertū est qz oēs morimur, sed horā mortis
 tunc solū expiēmur Quā sup̄ feretrū positi ī
 cipim⁹ corā oculis oīri lauari - qd̄ faciā aut
 quo me verā nescio qm̄ oīa michi p̄us cara
 me solū derelinquūt Tunc p̄anus quo inuol
 uat et tabula cū que efferor michi ex omib⁹
 remanebunt Sed forte amici mei et p̄xi
 mī pacētes vsqz ad tumultū erunt mihi socj
 Quē vō forte hēb. qm̄ solus ī terra tumula
 tus reſeabo Tūc manebunt mecū merita/et
 mea sancta desideria. o n̄ illi q̄ tristes sciaue
 runt gaudento redibunt ad p̄pria. Sed tibi
 dico frater care sidera q̄lis morientū diffe
 rentia filij enī estuabūt incēdio alij vō sacra
 si gaudebūt refrigerio Tandē instāte vltio
 examine oēs iterū hūt r̄surgere Tūc alics
 grā spiritus obumbrabit alios ignis eterni
 incēdy cremabit. Nō verba sed merita ibi
 respōdebūt. q̄ nō habēt merita magnā neces
 sitatē habebunt Illi autē tunc securi erunt q̄
 de hac sine impedimento et liberi exierunt.
 ydnus g° age nunc de tali p̄uisione vt tunc
 apparere possis sine ofusiōe Quā singulorum
 nomina et merita toti mundo erunt mani⁹
 festa et cognita.

Al sunt duo sermones in vulgari Turchorum

Caffil olma atbs goehngi. halinga bak oeleni goze.
 Kuenelit itma doennede. fasuclerungdeleni goer
 Nitsbeler parlr duetsuebenl. gir nulan tshapan uessuebenl
 Czemuekleri tssabeni. tshuerrybenl olam guer.
 Kpin ach lducp killr zari kuenethdur ellnde uuarl.
 Dutsbhuissb parlr kari girl myzkpuerl guuelenl goer
 Czorma haltpnkpmczene. uuarma feramauczne
 Kpmczlhi goesdecznl uulsub gpeni iulanigoer.
 Hane mebenlmet multafa. huekpin itel kafan kaffa
 Doenne kpmc kildi bafsa. aldauiben galani goer.
 Aldanma maladuvara kulukepta baka par
 Seulgile bile uvara. baki totaslb olaul goer.
 Jonus bil czufteri tssatar. balka monffer sarar
 Bendlezine badar duttar czoledigl lalanl goer.

§ 1.

Janar itschim goner ofim bon oelim angitlac
 Olim endesberczin boslb. uululaza damtsbtag
 Oliczeris belli bean. gisli itshimis olor can.
 Zencsbir usline konp. halk vnginde iuumtsbhad.
 Nitscb bilmezczem ben nitge idem. bake ianna czassaridem
 Yaccassid don gecmgldem. baschisa atra binulitshbeg.
 Belle banga kauum gardaslb ola czlmdegi ioltaslb.
 Kim olaczar banga halraslb. ben czinindo egalitshbag.
 Salam ben amalimla bernitgeczil balimla
 Side kauum guule gucle. esden ianga donitshbeg.
 Sanga aidirem al passa. nelergelliezor bafsa.
 Kiming leziden bagir plssche. kim schraba kanitshbag.
 Faszin cziazczar gurta tshbumla galeik derle.
 Kime mir czeuvan berle. kming leziden lamitshbag.
 Amal ruer vuda tshboap amalifisa olor bedep.
 Schol blsscbis olmacz bezzep. bunda azar ellitshbag.
 Fozus emdl kil sarak -tanmeaczin dogrl bak.
 Tschumla galeik derle. atli arsla czaitlitshbag.

AVICENNA AND "SIYÂHA"

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

Before going into any discussions, first of all, the title of this study should be clarified.

The word "*siyâha*" is simply "travel" when looked up in the dictionary, but, the reader going through this article should not be confused by gaining any impressions about tourism. In fact, the important philosophical meaning of "*siyâha*" can easily be noticed through the article.

Fundamentally, the travel of the soul of man is a matter of fact, but, "*siyâha*" is not the travel of the soul of man from one body to another after the death. Because, as it is known, Avicenna refuses the theory of the Soul's transmigration (The passing of the Soul one body into another at the time of death).¹ The meaning of "*siyâha*" is neither the immigration of the Soul or its descent to the corpse during the birth, like "a dove descending from the infinity of the sky", nor "*hijra*", *exodus*, the Soul's emigration from the corpse to which it was exiled, to its own country.

It is known that, "*hijra*", *exodus* or emigration, has a second meaning, "*hijrân*", that is, cession, rupture. Avicenna has used the word "*siyâha*" in the sense of "*hijrân*".² From this point of view, "*siyâha*" is a term used to indicate the travel of the Soul, neither in the birth, nor after the death, but during the life as the Soul has been wearing its clothes called the "human body".

During this travel, the Soul of man, certainly, has a direction to take, a goal to reach and means to use. Therefore, this travel has both a beginning and a point of arrival. This travel of the Soul is based on nothing else but the relation between God and the human being.

According to Avicenna, there are three kinds of travels of Soul. The first one is the Soul's voyage from the sense data to the ideas. The second

* Professor of the History of Philosophy, Faculty of Letters, Ankara University.

¹ Avicenna, *Shifâ*, vol. 4-5, pp. 355-356; *Najât*, pp. 302-310; *Gîla*, (London 1887), pp. 25-26.

² A.M. Goichon, *Le Récit de Hayy ibn Yaqzan. Commenté par des Textes d'Avicenna*, (Paris, D. de Brouwer 1959), p. 232.

one is the voyage from the knowledge about universe to the knowledge about God. The third one is the voyage from the ordinary norms to the norms of “*ârif mutanazzih*”, one who knows about God for God only.

From this point of view, St. Augustine’s theory about the universal history of man, certainly, has a meaning. According to St. Augustine, the universal history of man is nothing else but a fighting and quarrel between the ones who love God only for God (*Civitas Dei*, Celestial Jerusalem) and the ones who love God for themselves (*Civitas Terrena*, Societâ Diabolica).

According to Avicenna, there is a parallelism between these kinds of travels and they are, also, identical when their essences are taken into consideration. The essences of these travels are nothing else but “the worship and contemplation of God” (Aristotle, *E.E.*, 1249, b 20), the self devotion to the God, the piety, the consecration, the salvation of the Soul from the corpse, the “*catharsis*”.³

The fundamental reason of the existence of the conception of the three kinds of travel is the conceptual approach of Avicenna to the meaning of “matter” in three different ways. According to the first approach of Avicenna when a comparison between sense data and ideas is made, the sense data appears to be a more suitable meaning to the concept of “matter”. Needless to say, the sense data is the production of the faculties of sensation and imagination related to the corpse. The second approach is to take the ordinary knowledge as “matter”, when a comparison between the knowledge about God and the ordinary knowledge is made. The third approach is to take the ordinary ethical norms as “matter”, when these norms are compared with the norms of “*ârif mutanazzih*” who desires the knowledge about God for nothing else but God.

Naturally, during these travels, the Soul has various difficulties; the travels are interrupted by some obligatory stops.

Up to now, an explanatory introduction is made and through the whole text it should be taken into account that the expressions as “*sayr ilâ’llâh*” (walking to God), “*sayr bi’llâh*” (walking with God), “*sayr fî’llâh*”

³ *Purifications (Katharoi)*. See, Katleen Freeman, *The Presocratic Philosophers. A Companion to Diels’ Fragmente der Vorsokratiker*; and *Ancilla to the Presocratic Philosophers*, (London, Blackwell 1959), pp. 172-304.

(walking at God), and the words like “*asfâr*” (beginning to travel) and “*sayr u sulûk*” (walking and initiation) will not be used, because, these terms are concerned with “*taṣawwuf*”, the muslim mysticism, and they make the reader deviate from the subject and from the vocabulary of Avicenna.

From a philosophical point of view, a variety of travel are present: From the sense data to the concepts, from the earth to the sky, from the argil to the life, from the plurality to the unity, from the creator to the creature, from the reason to the revelation, from the cave to outside, from the mind to the heart, from the “*tanzîl*” (sending down; divine communication of Qur’an to Prophete Muhammad through the Angel Gabriel; revelation) to “*ta’wîl*” (allegorical interpretation), from the “*ḥakk*” (verity) to the “*ḥalk*” (creation), from the vice to the virtue, from the society to the individuality, from the “*samṣâra*” to the “*mokṣa*”, from the “Terrestrial City” (*Civitas Terrena*) to the “Heavenly City” (*Civitas Dei*), from the “Vicious Society” (*madînat dâllah*) to the “Virtuous Society” (*madînat fâdilah*), etc.

It is also know that, these travels occurred in different ways: Standing near the wall and hearing (Ziusudra the Sumerian King); diving into the sea (Gilgamesh the Sumerian Hero); walking on the ground (Gilgamesh, Râma, Kṛṣṇa, Anat, Samson); stepping up the ladder and ascending to the sky (Jacob); mounting a horse or deer (chaman); metamorphosing into a bird; attaching to the “wings of the wind”; sitting into a drop of honey (brahmân); sailing on a “Great Ship” (mahayâna), or on a “Little Ship” (hinayâna); going in a cart (Inanna, Venus of Sumerians) or in the “Sun chariot”; climbing up the “Column of magnificence” (Mani); ascending to the sky through a “ladder of light”; crossing the jungle; taking some drugs; initiating to the cult of Dionysus; achieving the certitude or *apodeictic truth* by means of philosophy, science and art, and making contribution to intellectual culture and civilization.

During these travels, it is inevitable for the travelling “hero” to kill all of the monsters which oppose the progress of the traveller.

It is obvious that, most of the kinds of these travels are described by means of myths, symbols and allegories.⁴ Avicenna has followed the same

⁴ The myth could not indicate anything chimerical when it has only the allegorical and symbolic function. The myth could not in this case, be considered as a “keeper of the primitive creeds”, but, “a fact of adaptation to the spiritual evolution” (Landsberger). Ac-

way of description in his *Risâlat al-Ṭair* (Treatise of the Bird) and *Ḥayy ibn Yaqẓân* (The Living Son of the Awake).

Ḥayy ibn Yaqẓân of Avicenna has interpretations by Corbin and Goichon; and these interpretations are exactly opposing each other. According to Corbin, Avicenna is nothing else but a mystic-gnostic whose origin is from India and Persia. However, according to Goichon, Corbin's opinions are faraway from the reality. Because, Avicenna exposed in *Ḥayy ibn Yaqẓân* his own habitual philosophy only by means of allegories. For that reason, *Ḥayy ibn Yaqẓân* is only a *résumé* of Avicenna's philosophical views concerning with the epistemology presented by allegories and symbols. Goichon has based her thesis on using a method of comparison between various groups of Avicenna's work. She compared Avicenna's *Ḥayy ibn Yaqẓân* with his *Risâlat al-Ṭair*, *Risâlat fî Mâhiyat al-^çIshk* (Treatise on Love), *Al-Ishârât wa'l-Tanbîhât* (The Book of Directives and Remarks) and *Najât* (The Book of Deliverance). This is nothing else but to compare Avicenna with Avicenna to comment on *Ḥayy ibn Yaqẓân*. According to Goichon, Suhrawardî has pretended that Avicenna did not know the ancient Persian sources and did not cited "*al-Ṭûr al-A^çzam*" (The sublime Mountain) and "*al-Tâmmat al-Kubrâ*" (The Main Proof); and, therefore, was naturally unsuccessful. Also, according to her, Ibn Zayla, the persian commentator of Avicenna's *Ḥayy ibn Yaqẓân*, has considered this book as an exposition of the habitual philosophy of Avicenna by allegories.⁵

cording to Leo Strauss, there could not be any primitive or prelogical thought (*Anthropologie Structurale*, 1956; *La Pensée Sauvage*, 1962). In order to explain the natural, social and psychological facts, man, could at first, has been able to express his philosophical ideas by means of mythes. Therefore, the symbols used in any myth, corresponds to the relation between universe and society. According to Jacobsen, the myth is nothing else but the representation of the natural forces in the anthropomorphical forms of Gods whose relations are parallel to the psychological states of man. In early time in Mesopotamia, there was mythes to explain the problems of origine, the relations between universe, society and the contrary even contradictory forces in economical life (John Grey, *Near Eastern Mythology*, 1969, p. 26). The Sumerians have been able to conceive the natural mecanism of the world by a procedure other than the logic and the description (Frankfort, *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, Chicago 1946; *Before Philosophy*, 1949). Kramer has considered the myth like an expression of the rational observations and the truths by means of allegories and symbol (*The Sumerians*, Chicago 1963). Kramer and Jacobsen has discussed the subject (Kirk, *Myths. Its Meaning and Function in Ancient and Other Culture*, Yale, Cambridge University of California Press, Los Angeles 1970). See, Alice Lee Stauffer, *The Relation of Ancient Near Eastern Myth to the Ionian Presocratic View of World and Earth*, 1985, University of New Mexico (Doctoral Thesis).

⁵ Goichon, *ibid*, Avant Propos.

Goichon has cited the main sources to which Avicenna makes reference, such as Plato, Aristotle, Galen, Ptolemy, the Stoics, the Semites, the ancient Persia, Babylon and Chaldea, Al-Ḳur'ân and Alfarabius (Al-Fârâbî).

Let us notice two points which Goichon and Corbin have neglected. One of these points is that: The main points of the Sumerian wisdom are not cited. The other is the following: It is known that Avicenna has composed his *Ḥayy ibn Yaqzân* when he was a prisoner in the castle of Fardajan. It is likely that Avicenna had to prepare his work which was, like Plato's *Phaido*, in conditions similar to those of Boethius who has written *Consolatio Philosophiae* which was also composed in prison. According to Boethius, one could reach the ultimate happiness only by salvation from all sorts of impurities, like the corpse, the obscurity, the ignorance and the vice. Also, according to Avicenna, the wisdom is the "Source of Life" (*Yanbû^c al-Ḥayât=Fons Vitae*). The paraphraser of Alfarabius *De Intellectu et Intellecto*, Bedersi, was, his *Be'hinath^c olâm* (Examination of the World),⁶ in the same way with Boethius.

According to Avicenna, one could not reach the salvation from the obscurities of the horrible desert of salt, which means ignorance, unless he drinks the sweet and clear water of logic and philosophy flowing on the isthmus which extends between the world of sensibility and the intelligence. This is the way of life for salvation of the Pythagoreans who believe in "*Sôma Sêma*". They devote themselves to the philosophy, science and art in order to break the "wheel of life". This is also to reach the Sumerian King Ziusudra who is believed to save all of the creatures from the deluge and to ignore the Persian Ruler (Quoted by Avicenna in the end of his *Risâlat fî Mâhiyat al-^cIshk*) who has put Avicenna in prison and who knows very little about "*imitatio Dei*". As a result, this is the eternity of philosophy, "*sapientia perennis*", "*al-ḥikma al-ḥâlida*", "*jâwidân ḥirad*" and "*kutatgu bilig*" (wisdom of royal glory).

Now it is the time to remember the main points concerning with the relations between Man and God in the wisdom of Sumerians and Chaldea on which Avicenna's three "*siyâha*"s are based.

For Sumerians, there is a parallelism in structure between Gods, universe, society and man. It is the Sumerians who have put to order and

⁶ S. Munk, *Mélanges de Philosophie Juive et Arabe*, (Paris, Vrin 1955), p. 496.

classified everything in the universe by depending on the concept of justice, principle of all things. The justice appears to be as "*Nam*" (Laws of nature) in the universe and as "*Me*"s (the rules and regulations devised by the Gods to make the cosmos run smoothly and effectively) or as "*paršū*" (*fard*, the laws of society) so that the ones who have lost their justice also lose their existence. Man must be yielding and obedient to the "*Me*"s. If the king loses his justice, he will also lose his kingdom. The king must pursue a good renown and "raise up a name". The prototype of "*al-Rabb al-Insânî*", "*al-Insân al-Ilâhî*", "*Malik al-sunna*" must be there.

Enki, who was the Sumerian God of Water and Wisdom, is the principle of life, resurrection, knowledge and consciousness. He is the enemy of death and ignorance. It is Enki who saves from the obscurity of the netherworld with the help of Utu, Sun God. Enki is the owner of all the means for eternal life. He is the "Guide of all travellers". The "Seven Sages" are his sons. He knows what were in the hearts of other Gods. He is the "Universel Intellect", for he is both the guardian of the "Table of Heaven" in which all the "*Me*"s were inscribed and of the "Boat of Heaven" on which he carries the "Table of Heaven". With his Wisdom, he fights with the monsters named "*Kur*" (Netherworld, World of no Return) and deluge. Nanna, Moon God, is the keeper of the seals. It is Nanna who nominates someone as "King" with the commend of Anu, the Heaven God. Therefore, the kingdom descent from the heaven. Man was fashioned of clay to serve to the Gods. And the "(Goddess) Ninmah will bind upon it (the clay) the image (?) of the Gods. It is man. ..."⁷ Goddess Aruru has blown upon the figure of man, made of clay, from her breath eternal, and has given it the life. The Gods have prepared the heart of man as a place to inhabit. Gods are immortal. If the man remained to be just by imitating the Gods, he would be immortal, otherwise, he would be destroyed by a deluge. The man is a man only in society; otherwise, the man is nothing else but a "wild beast" (*Sab*⁶). For example, Enkidu, the comrade of the Sumerian King and Hero Gilgamesh, was a savage living in the forest with animals before he was educated and brought into social life by the "Girls of Inanna". In fact, it is very hard to be a human being!

The heros have to kill all sorts of monsters by the virtues like wisdom, justice, courage, temperance and generosity to achieve a good fame

⁷ S.N. Kramer, *From the Tablets of Sumer*, (Colorado, Indian Hill, The Falcon Wing 1956), p. 143.

and to "raise up a name". To be a servant to the Gods means to live being obedient to the divine, natural and social laws. Just like Inanna the Goddess leaving her "Seven Jewels", Enkidu the Man has also left his "Seven belongings" which are his wife, his children, his suits, his perfumes, his shoes, his swords, etc. in order to descent to the netherworld. Fundamentally, this obedience is nothing else but the service of the man to another man and to the other creatures. This is the cult of Gods since the Gods are principles of the goodness. There is a strict parallelism between "*creatio Dei*" and "*imitatio Dei*". To imitate the Gods is to conform to the divine wisdom and justice, that is to say, to respect to the lives of all creatures and to believe in the eternity of these who have contributed to the human culture and civilization.

It is pointed out before, there are three kinds of "*siyâha*" according to Avicenna. The first one is the travel of the Soul during the life from the sense data to the concepts. From the epistemological point of view, this is the one of the aspects of the process named "*ittişâl*" (arrival, jonction). For, the object to know is not God, but the universe. According to Avicenna, the terms of "*tacallî*" (self manifestation) and "*fayadân*" (flux) have the same meaning. Like this, the terms of "*ittişâl*" (jonction, arrival), "*ish-ti'âl*" (combustion) and "*ishrâk*" (illumination) have also all the same meaning. According to Avicenna, the term "*ittiḥâd*" (unification) of the sûfî is nothing else but "*ittişâl*" (arrival of man to the divine selfmanifestation).

This is the place to ask the question: How does "*ittişâl*" occurs? It occurs by means of the "active Intellect". The "active Intellect" is the "Guide of Travellers" just like Enki, the God of Wisdom. The detailed answer of this question can be found in Avicenna's theory of psychology or Soul.

According to Avicenna the Soul of man is a substance separated from matter. — Let us remember that Aruru has blown on the man from "exterior" (*Turaten* of Aristotle, *De Gen. n.*, II, 3, 736b, 27-28) in order to give him life. — The Soul of man can be aware of itself without any contact with the world of senses ("*Flying man*" of Avicenna, and like "*Cogito*" of Descartes). In this subject, there is literature concerning the influence of Avicenna on *Tadbîr al-Mutawahhid* of Ibn Bâjjah, *Ḥayy ibn Yaqzân* of Ibn Tofail and *Robinson Cruzoe* of Daniel de Foë. The Soul is the perfection of the corpse. Without the Soul, the corpse is nothing else but a cadaver.

The corpse is the habitat of the Soul. — Remember that the heart of man is the place of Gods for Sumerians. — It is not possible for a corpse to have more than one soul. Therefore, Avicenna refuses transmigration. — Also, for Sumerians, it is not possible to return from the netherworld, since the netherworld is a place where one could not return from.—

The man does his functions of nutrition and reproduction by means of vegetable Soul which is common for all living creatures, and he does his functions of sensation and perception by means of the animal Soul which is common between the animals and the human beings, he does his function of reasoning by means of cognitive Soul which belongs only to man.

Man must know to regulate his “corporal relations” (^ع*alâ'ik al-badan*). — Let us remember the examples of temperance, in the Sumerian literature, like Gilgameshe's killing the “Bull of Heaven”, and like his refusal to the temptation of Inanna and Sabitou Sidouri, like Inanna's leaving her “Seven Jewels”, and Enkidu's leaving his “Seven Belongings”.—

The Soul of man has perceptions which come from the five external sense organs and from the *sensus communis*. The perceptions which come from exterior are always “true”, that is to say, there is always their correlates in reality. The perceptions which come from the interior are the productions of the faculties of imagination and memory. These faculties operate on the sense data. The faculty of imagination is “false” and misleading. According to Avicenna, that is to say for him there is not any correlates for the productions of the faculty of imagination in reality. The productions of the faculty of imagination are, then, chimerical. When the faculty of imagination is illuminated by the “active Intellect”, with the aid of God, all of its products become intellegible. It is only by means of this illumination that the Prophet reaches to the “Holy Faculty” “*Malaka Kudsiyya*” and the Prophet's mind becomes the “Holy Reason” (“*al-^عAkl al-^قKuddûsi*” or “*al-^عAkl al-^قKudsi*”). This process of the extremely short transformations from the productions of the faculties of sensation and imagination to the concepts and from the concepts to the other concepts, which were caused by the “active Intellect”, are also, named as “*Hads*”, intuition, by Avicenna. — Let us remember that Ziusudra, when standing near a wall has suddenly heard the Gods, when they were talking to each other that they would destroy the human beings by a deluge. — The highest degree of the intuition is named intelligence. The intuition may occur by a pro-

cess of instruction or education. But its essence is to manifeste itself by neither instruction nor education. Since, the intuition is opposite to “imitation” (*taklīd*) and teaching (*“ta^ḥlīm”*).

According to Avicenna, there are two parts of the cognitive Soul. One is theoretical, the other is practical. By means of the theoretical Soul or Intellect, man forms concepts, unifies or separates these concepts to compose statements either affirmative or negative by reasoning and to conclude by the “middle term”. The discursive operation is nothing else but logical ones. This is what we call the thought. — Remember that Enki had made many reasoning while he was advising. — There are four levels or states in the theoretical part of the human soul. The first one is the “material (*hylic*, potential, possible) Intellect” (*“Intellectus Materialis”*). The others are: The “habitual Intellect or Reason” (*“Intellectus in habitu”*), the “actual Intellect or Reason” (*Intellectus in actu*), and the “acquired Intellect or Reason” (*“Intellectus Adeptus or Intellectus Acquisitus”*). The “material Intellect” has not any form and determination yet, but it is ready to accept them. When the “material Intellect” has some determination, it becomes the “actual Intellect” or “Intellect-in-act”. The Holy Reason is also a “material Intellect”; but, the “material Intellect” could not receive any determination by itself. It could not become “actual Intellect” by itself. It is only with the aid of the “active Intellect” (*“Dator Formarum”*, *“Vāhib al-Ṣuwār*) or “Giver of Forms” that the “material Intellect” receives the forms which are emanated from “active Intellect”. — Let us remember that Aruru has blown on the human figure of clay with her own holy breath. And, also, remember that Enki has known what were in the hearts of the Gods and has given what were inscribed on the “Table of Heaven” to the ones who has needed. — Therefore, the “active Intellect” works on the productions of the faculties of sensation and imagination, and binds the ideas, the intelligible or universal forms upon them. The aim of the man, when accepting what were emanated from the “Traveller’s Guide”, “active Intellect”, is to save himself from the obscurities of Isthmus Meschel (the Mountain of Meshu?), from the unknown. Thus, the “active Intellect” is the light illuminating the man’s Soul, just like the Sun, illuminating the universe. The God has lightened the intellect in the Soul. The intellect is a “gift of God”. The God has lightened the intellect in the Soul like a lampe (Aristotle). The intellect is a gift from the heaven to man. The man is “heavenly plant” (Plato). The Soul has entered to this world through a gate at the Orient. — Let us also remember Gilgamesh when

travelling to the netherworld has pierced the obscurity of the Mountain Meshu by the light of Utu, Sun God. — For Avicenna, it is only by the “active Intellect” that man could drink the sweet and clear water of logic. Because, it is only by logic that one could save himself from the obscurity of the unknown and reach to the light of the known and it is only by the light of “active Intellect” that one makes all logical operations depending on principles, in order to arrive wisdom. “The exercise of wisdom is the essence of happiness” (Aristotle).

According to Avicenna, in the “cognitive Soul”, there are three types of knowledge or concept. The first one is as follows: The concepts are presented to the Soul and the Soul has intention to these concepts in order to unify or separate them. The second is: The concepts are in the Soul, but, the Soul has no intention to these concepts. The third is: The concepts are presented in the Soul as if a question which the answer is previously known is asked. Avicenna named this third type of knowledge as “*ilm basîl*”, simple knowledge. This is the base of all the other types of knowledge. By means of it, we may directly reach to the certitude. The Soul which has this knowledge, becomes a “well polished mirror”. Because, the Soul has finally reached to the “active Intellect”. This is the arrival to all sorts of intellectual beauties. And the eternal pleasure (“*lazza sarmadiyya*”). This is the ultimate goal for man in his spiritual travel during his life. This is the ultimate happiness as Aristotle said: “The happiness is the life of the human Soul.”

If the man knows to temper his “corporal relations”, the appetits of the vegetable and animal Soul, then, he will not have any difficulties in reaching to the universal concepts by separating these concepts from their particular matter. The Intellect knows the nothingness by means of negations. In fact, neither the nonexistence nor the badness is present. What is present is the being and the goodness. This is the main point that causes us not to accept Avicenna as a Hindu-Persian originated gnostic-mystic. Avicenna is neither a nihilist, nor a dualist. He follows Alfarabius who has accepted the identity between the essence (“quiddity”) and the existence only for the Necessary Being and the difference or distinction between them for all the Contingent Beings. This is the contribution of Alfarabius, considered by Etienne Gilson as a “metaphysical *moment* in the history of philosophy.”

According to Avicenna, the cognitive Soul becomes actual in three situations: In the process of transformation from the productions of faculties of sensation and imagination to the productions of the faculty of intellection. When the cognitive Soul knows itself. When it knows the "active Intellect". In other words, the intentionality of the human intellect is either to the external world, or to itself, or to the "active Intellect". If, its intentionality is to the external world, the production of the Soul will be theoretical philosophy, that is to say, the mathematics, the physics, and the theology in the sense of metaphysics. If its intentionality is to itself, the production will be to review its own theoretical and practical philosophy in order to be more conscious. If its intentionality is to the "active Intellect", its production will be to reach to the perfect certitude, by means of the "simple knowledge", which is named as "*lažža sarmadiyya*", eternal pleasure, by Avicenna. This pleasure can be felt as "*ânât*" (moments). These "*ânât*" consisted of many little sparks of truth. If these "*ânât*" is named as *gnosis*, let it be; the words are out discussion. The discussion will be on the contents of *gnosis*, that is to say, the discussion will be on what is seen during the "ecstasy". It is obvious that, the "views" which are obtained during the "ecstasy" will be very different from each other for each person, and will perhaps be contrary and contradictory. In fact the "exile" is alone everywhere, that is, it is not possible for him to make his *expérience vécue* pass to another person. There will naturally be many contrarities between the "views", as can be seen in the history of mankind.

The second travel made by the human Soul during the life is to reach the knowledge about God by the "Guidence of the active Intellect". The Soul which travels under this guidance must first of all, temper its "corporal relations", like the wishes, the anger, the fears, the hates, the detestations, the vexations, etc. and then endure voluntarily the "life of exile". The "exile" begins with a deliberate decision, then comes to the habitude of transforming from the productions of the faculty of sensation and imagination to the productions of the faculty of intellection. This means the devotion to philosophy, science and art. As the "middle term" prepares the human Soul to the ability of discourse and to conclude, the philosophy, the science and the art prepares the human Soul to reach to the knowledge about God.

The one who has reached the knowledge about God, is neither "*â-bid*" (one who worships God by the external means of the ritual and pray-

er; who practises Islâm by fulfilling the religious duties with sincere piety and devotion), nor “*zâhid*” (Sûfî ascetic) and nor “*ârif*” (one who knows God; the speculative mystic; man of discernment), but “*ârif mutanazzih*” who desires the knowledge about God for nothing else but God himself. This is the third travel of the Soul before taking off its suit of corpse. This is to travel to the norms of “*ârif mutanazzih*” by the guidance of the “active Intellect”. This is to travel to the practical philosophy, opening the doors to the eternal life for all the humanity.

İBN SÎNÂ VE *SEYÂHAT*

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL *

Konumuzun başlığı, gerçi, “İbn Sînâ ve *Seyâhat*”tir; ama, bu başlığın turistik bir seyâhati çağırıştırması için, onun, “İbn Sînâ ve *Siyâha*” gibi bir başlık olması, sanırım, bizi, İbn Sînâ’nın terminolojisine ve dolayısıyla, konunun özüne daha çok yaklaştırır. O zaman “*Siyâha*” kelimesinin italik olarak düşünülmesi uygun olur.

Ancak, o takdirde, bu “*Siyâha*”, ruhun, ölümle, bulunduğu bedenden çıkıp, başka başka bedenlere, veya bedenlerden bedenlere yapmış olduğu bir seyâhati değildir. Çünkü, İbn Sînâ, Ruh Göçü’nü veyahut Tenâsuh Görüşü’nü kabul etmez.¹ Bu “*Siyâha*”, İbn Sînâ’nın “Ruh Kasidesi”nde

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Andrea Alpago’nun “*Altanach*” ı (*Libellus Avicennae, De Almahad, Venedik 1541*). İbn Sînâ’nın tenâsuhu kabul etmediği hakkında, bkz., *Şifâ*², (*Fi’n-Nafs* bölümü), cilt 4-5, s. 355-356, *Necât*, s. 302, 310. “Nefislerin, sanki, oraya yollanmış ve orada kalacakmış gibi, çabucak diğer cesede geçmesi” (Günay Tümer, “Beyrûni ve Dinler Tarihi”, *Beyrûni’ye Armağan*, TTK Bsm., Ankara 1974, s. 228) hakkında, Beyrûni şu beyanı nakletmiştir: “Vasudeva—Krişna, Arjuna’yı harbe teşvik ederek, iki saf arasında buldukları bir sırada, ona: “Eğer, alın yazında, ezelde mümin olduğun yazılı ise; ne onlar ölür, ne de biz ölürüz”, der. “Dönüşü olmayan bir gidiş (*El-Âcil lâ âcil*) de yoktur. Çünkü, ruhlar ölmez. Ruhlar değişikliğe de uğramazlar. İnsan çocukluktan gençliğe, gençlikten olgunluğa ve sonu bedeninin ölümü demek olan ihtiyarlığa geçer. Ruh da buna paralel olarak bedenden bedene dolaşır. Sonra tekrar dönüş vardır.” Krişna devam eder: “Ruhun varlığı ebedidir. Ruh için doğum, ölüm ve yokluk söz konusu değildir. Onu kesecek kılıç, yakacak ateş, bozacak su, kurutacak rüzgâr mevcut değildir. Aksine o, dâima sâbit ve ayaktadır. O, sadece beden değiştirir. Nihayet bu da son bulur. Tıpkı bedeninin eski elbiseyi çıkarıp atışı gibi, o da hürriyetine kavuşur” (*Gita*, London 1887, s. 25-26). *Gita*’da aynen daha şunları da okuyoruz. (B-12): “İçinde, benim, senin ve şu kralların bulunmadığı bir zamanın olduğu gerçek değildir. Bizden birinin bulunmadığı bir zamanın geleceği de doğru değildir.” (B-13): “Ruh, ceset içinde, bedeninin bütün değişikliklerini, çocukluğu, gençliği, ihtiyarlığı seyredir.” (B-18): “Ancak, insanın basireti, ruhindaki bu değişmezliği görmekte bazan körleşir.” (B-20): “Ruh doğmaz, ölmez. Zira, o, bugün varolan, yarı dönmemek üzere gidecek olan bir şey (*El-Âcil lâ âcil*) değildir. Çünkü, o, doğmaz. Kadim ve ezeldir. Cesedin ölümü onu öldürmez.” (B-22): “Cesede bürünmüş bir ruh eski cismini soyup atar; ve yenisini giyer. Tıpkı, insanın eski elbisesini çıkarıp, yenisini giymesi gibi.” (B-23): “Ruhu kesecek bir silâh, yakacak bir ateş, bozacak su, kurutacak rüzgâr yoktur.” (B-25): “Görünmez, kavranmaz ve değişmez. İşte, ruhun vasfı budur. Onu böyle bildiğin müddetçe, üzülmen neye?” (Kumeyr’in İngilizce çevirisinden, s. 83-84). Pithagorasçılar’da, Empedokles’te ruh göçü hakkında, ayrıca, bkz., W. Kranz, *Antik Felsefe*, 1976 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını.

ifade etmiş olduğu üzere, “Göklerin en derin yerlerinden kopup gelen ve daha hiçbir sâlikin görmemiş olduğu bir şekilde”, bize “doğru inen ama yine de hiçbir örtüsü bulunmayan bir güvercin”in, yani ruhun, doğumla bedene girmesi de değildir. Bu “*Siyâha*” yine, ruhun, sürülmüş olduğu bu beden ülkesinden, ölümlle çıkıp, asıl vatanına dönmesi anlamında, bir “*exodus*”u, bir “hicret”i de değildir. Söz konusu olan bu “*Siyâha*”, “hicret”in “hicrân” anlamıyla ilgilidir. Başka deyimle, ruhun, daha hayatta iken, bağlı olduğu şeyi bırakışı, ondan ayrılışı, onu terkedışı anlamındaki hicretidir. Yani, ruhun daha “beden elbisesi”ni çıkarmadan, bu dünyada iken yapmış olduğu seyâhatidir; ruhun ayrılışıdır, terkedişidir, gidişidir, arkasını dönüp yürüyüşüdür, bırakışıdır.

Ruhun bu bırakış ve gidişinin, elbette bir doğrultusu, bir yönü, bir amacı ve bir de aracı olacaktır. Ruh, bu gidişiyile, hiç şüphesiz, bir yerlere varacaktır. O halde bu “*Siyâha*” aynı zamanda, ruhun, yerine muvasalatıdır, varmasıdır, ulaşmasıdır, varışıdır. Bu seyâhatin temelini İbn Sînâ’da Tanrı ile insan arasındaki ilişki oluşturur.

Acaba İbn Sînâ’ya göre, ruhun daha “beden elbisesi”ni çıkarmadan, bu dünyada iken yapmış olduğu kaç türlü seyâhati vardır? İşte şimdi söz konusu olan o temele göre cevaplandırmaya çalışacağım soru budur.

Kısaca, İbn Sînâ’ya göre, ruhun, daha “beden elbisesi”ni çıkarmadan, bu dünyada iken, yapmış olduğu üç türlü seyâhati bulunmaktadır: Birisi, ruhun duyu verilerinden (sens *data*) kavramlara doğru yapmış olduğu seyâhatidir. Diğerisi, ruhun kendindeki mevcut bilgilerden Tanrı hakkındaki bilgilere doğru yapmış olduğu seyâhatidir. Ötekisi de, ruhun toplumsal değerlerden “Ârif Mütenezzih” değerlerine doğru, yani “Tanrıyı ancak Tanrı için bilen kişi” değerlerine doğru yapmış olduğu seyâhatidir. Gerçekten, Sanctus Augustinus’un, evrensel tarihi, “Tanrıyı Tanrı için sevenler” ile (*Civitas Dei*, Celestial Jerusalem) “Tanrı bahanesiyle kendini sevenler” (*Civitas Terrena*, Societâ Diabolica, City of Babylon) arasındaki çarpışmanın tarihi olarak görmek istemesinin bir anlamı olsa gerekir.²

Ruhun yapmış olduğu bu seyâhatlerin hepsi de, İbn Sînâ’ya göre, birbirlerine paraleldir. Hattâ, bu seyâhatler özleri bakımından, birbirlerinin aynıdır. Bu seyâhatlerin özü, ruhun, daha bu dünyada iken, “Madde”den “Kurtuluş”udur. “Arınma”sıdır, “*Katharsis*”idir “İbadet”idir.³

Ruhun daha hayatta iken yapmış olduğu bu seyâhatlerinin, böyle, üç türlü görünmesinin sebebi, “Madde” kelimesine verilmiş olan ayrı ayrı

² Bkz., Nicolas Horwath, *Essential of Philosophy*, 1974 Woodburke, New York.

³ Krş., Empedokles, “Arınmalar” (Kranz, *Antik Felsefe* içinde, s. 76-80).

mânâlardan ileri gelmektedir. Çünkü, madde, bir keresinde, kavramlara nazaran bedene bağlı olan duyu ve muhayyile verileri anlamında kullanılmıştır; bir keresinde, Tanrı hakkındaki bilgiye nazaran öteki bilgiler anlamında kullanılmıştır; bir keresinde de “Ârif Mütenezzih”in sahip bulunduğu değerlere nazaran öteki değerler anlamında kullanılmıştır. Ruhun bu seyâhatleri, ister istemez, herbiri bir başka açıdan, birtakım duraklarla kesilmiş bir yolculuktan ibarettir.

Bu belirlemelerden sonra, benim burada artık daha özel mânâ içeriklerine sahip olan “Seyr ilâ’llâh”, “Seyr bi’llâh” ve “Seyr fi’llâh”ı bir yana bırakacağım ve “Seyr ü sülûk”u veya “Asfâr”ı kullanmayacağım anlaşılması oluyor demektir. Çünkü, bu deyimler ve bu kelimeler Tasavvuf’a ait olmakla, bizi, İbn Sînâ’nın terminolojisinden ve dolayısıyla konumuzdan uzaklaştırırlar.

Tarihte, çeşitli zamanlarda, değişik kültür çevrelerinde, insanın felsefe-deki Varlık-Bilgi-Değer alanlarında, türlü türlü seyâhatler yapmış olduğunu biliyoruz: Görünüş’ten Gerçek’e, Duyum’dan Akıl’a, kabuktan öze, dışarıdan içeriye, yerden göğe, yaratıktan yaratana, balçıktan cana, çokluktan birliğe, akıldan vahye, akıldan gönüle, cehaletten ilme, karanlıktan aydınlığa, “Zulmetten Nûra”, “Mâzi’den Âti’ye”, “Hurafâtan Hakîkate”,⁴ mağaradan dışarıya, “*Tenzîlden te’vîle*”, “*Hakk’tan halka*”,⁵ reziletten fazilete, cemiyetten infirada,⁶ “*Samsâra*”dan “*Mokşa*”ya, “*Politeiasız*”dan (Yasasız Devlet) “*Politeialı*”ya, “*Civitas Terrena*”dan (Yeryüzü Beldesi) “*Civitas Dei*”ye (Gökyüzü Beldesi), “*Medîne-i Dâlle ve Fâşika*”dan “*Medîne-i Fâzıla*”ya ... doğru tasarlanmış birtakım seyâhatler gibi.

⁴ Şemseddin Günaltay, *Hurafâtan Hakîkate*, İstanbul H. 1332.

⁵ Sadreddin Şirazî, *El-Asfâr el-Arbâ’a*. Bk., Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, 1970 Columbia Univ. Press, Newyork, London, s. 343 v.d. “Gerçi Hakk’ın Halkıyım” (Kaygusuz).

⁶ Cemiyetten uzakta, yalnız başına tundrada gezen Şaman, doğru bilgiye varmak için, duyu verilerini aşır, bir iç tecrübe gerçekleştirmek, “extase”ya yani coşuya varmak, esrükleşmek ister. Türkçe metinlerde geçen “Yalnız gezen kaz” teriminin anlamı budur. Gezer Han’ın da bu düşünce ile alakası olduğu düşünülmektedir (Abdülkadir İnan, Emel Esin, Ruben, *Hind Tarihi*, s. 38-49). Platon’un “Mağara”sı, İbn-i Tufeyl’in *Hayy ibn-i Yaqzân*’ı, İbn Bâcce’nin *Tedbir el-Mutavahhid*’i, İbn Sînâ’nın “Uçan Adam”ı, Suhreverdi’nin *El-Gurba el-Garbiyye*’si, Sadreddin Şirazî’nin *El-Asfâr el-Arbâ’a*’sı, aralarındaki her türlü farka rağmen, bir bakıma, bu zeminde mânâlandırılabilir. Duyu verilerinin ve aklın dışında, tek ve asıl olan bir bilgi kaynağına işaret ederek, *Avalara*, *Eon*, *Paraklet* ve *Mehdi*’nin (*Maitreya*) eşdeğerliği sonucuna varan Hind düşüncesi de, yine bu açıdan değerlendirilebilir. Ruhlar yeryüzüne düşmekle “Işık” ve “Sevgi” ülkesinde işlemiş oldukları suçun cezasını çekmektedirler. Bu ruhlar “arnarak”=binlerce yıl beden değiştirerek, tekrar “Işık” ülkesine yükseleceklerdir. Mani, Zaratustra’yı işte böyle anlamıştır. Sadra’ya göre, felsefenin “Beş direk”inden

Biz bu çeşit çeşit seyâhatlerin, türlü türlü vasıtalarla, başka başka yollarla yapılmış olduğundan da haberdar bulunuyoruz: Duvar dibinde durarak ve kulak kabartıp işiterek,⁷ suyun derinliklerine dalarak,⁸ yalın ayakla yürüye yürüye giderek,⁹ merdivenden yukarıya çıkarak,¹⁰ ata¹¹ ve-

biri olan Empedokles der ki: "... Ölümlülerin çeşitli kılıklarına girerek, hayatın meşakkatli yollarını değiştirerek..." (Kranz, *Antik Felsefe*, s. 76), "... Ulaştık bu üstü örtülü ine... Ayrılarak düştük şimdi bulunduğumuz yeryüzüne. Vaktiyle hem oğlan, hem kız, çalı oldum. Kuş oldum, denizden sıçrayan dilsiz balık oldum" (*Ay. yer*, s.77). Ruhları "etten yapılmış yabancı bir kuşakla kuşatan" (s. 78) "canlılardan ölümler yaptı. Çünkü şekilleri değiştirerek ölümlerden de canlılar" (s. 78) "... Sonunda, bilici ozan ve hekim, başta gelen kişi olurlar, şerefçe yükselir en üstün, Tanrılığa." "Göç" kelimesiyle ifade edebileceğimiz, toplumdan böyle kaçış davranışı, ılıman kuşak kültürlerinin mistik denen akımlarının hemen hemen hepsinde ortaktır. Tao'cular, "Herşeyin kökü Göklerde, toplumun kökü ailede" diyen Kung Fu Tse'cilere karşı, "Tao" ile birleşmek için, toplumu terketmeyi, toplum dışına çıkmayı öğütlerler. Buddhistler de öyledir. Kuvvetli bir Pithagorasçı etki gösteren Platon, bilindiği üzere, "biz göğün bitkisiyiz" (*Teaitetos*, 176a; *Phaidon*, 64; *Devlet*, VII, 514), bir an önce aslımıza dönmeliyiz çağırısında bulunmaktadır. Nitekim, Yeni-Platoncu Plotinos da "Bura"yı bırakıp "Ora"ya dönmeyi öğütlemetedir. Göç, toplumdan kendisini ayırmak, toplumdan sıyrılmak, mevcut toplumsal düzeni değiştirmek isteğiyle olduğu kadar, "electi", "electa", "guzide" kavramlarıyla da uzlaşmakta ve uyumaktadır. Joda Budhizmi'nin kurucusu olan XIII. yy. düşünürü Japon Simran "*Boddhisatva*" olmayı bütün insanlara, —insanların en fakirine ve en aptalına bile—, lâyük görmüştür. Böylece, o, "electa" anlayışına karşı çıkmış olmaktadır.

⁷ Sumerli hükümdar Ziu Sudra, Tanrıların konuşmalarını bu halde iken duymuştur (Kramer, *From the Tablets of Sumer*, s. 179).

⁸ Sumerli hükümdar Kalkamış "İhtiyarı gençleştirir otu"nu, "Ölümsüzlük bitkisi"ni Ogunna=Okyanus'un derinliklerine dalarak bulmuştur. Sumerlilerin Hikmet Tanrısı Enki, aynı zamanda, Su Tanrısıdır. Yarı balık Oannes, bilgeliği sudan çıkararak getirmiştir (Oannes'in oğulları "Yedi Balık"tır). Nitekim, *Vedaları* da sudan çıkararak balık getirmiştir. Teğri Kara Han, Kişi ile sular üzerinde uçmuştur. Çinli hükümdar, Türk prensine balık şeklinde bir figür hediye etmiştir (Emel Esin, "Ordug", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 47, 51). İncaların Tanrısı Viracocha da uygarlığı Titicaca gölünden çıkararak getirmiştir.

⁹ Kalkamış ve yoldaşı Enkidu "Yürümeye başladılar", "Biz bütün dağları aşarak geldik" (*Gilgamış*, Ramazanoğlu çevirisi, MEB, 1942, s. 31, 36, 44), dediler. Hindli Rama ve Krişna da yaya yürümüşdür (Ruben, *Eski Hind Tarihi*, 1944, s. 183). Ruben, *Hariwamsa Destanı* ile *Kalkamış Destanı*'ni karşılaştırır (*Ay. yer*). Kenanî Anat da babası El'e doğru yaya yürümüşdür. Yahudilerin tanrısı Yehova da, Eden Bahçeleri'nde dolaşmış, yaya yürümüşdür. Enoch da yaya yürümüş olanlardandır. Samson ve Herakles de, öyle, yaya yürümüşlerdir.

¹⁰ Peygamber Yakup, başını taşa koydu, sonra merdivenden göğe çıktı (*Tekvîn*, s. 28). "Gördiler nürdan örülmüş nerdubân. Nerdubândan oldular göğe revân" (Süleyman Çelebi, *Mevlîd*; ve, *Mirâç-Nâmeler*).

¹¹ Pegasus ve Burak, göğe çıkarıcı en ünlü atlardır. "Cebrail tuttu Burak bindi ana. Hoş yöneldi Hakdan yana" (Süleyman Çelebi). "Yakdıcığım bir çıkraktır. Yerden göğe

ya geyiğe¹² binerek, “Kuş *tomu*”na girerek,¹³ rüzgârın kanadına takılarak,¹⁴

bir direktir. Bindiceğim bir Buraktır...” (Pir Sultan). “Kendi pîr, atı boz,*tomu* yeşil” Baba İlyas (A. Ocak, *Babalar İsyanı*, Dergâh yayını, 1980, s. 102) “boz ata” binerek göğe ulaşır; Hacı Bektaş da bir boz at ile kaybolmuştur (*Ay. yer*, s. 127). Baba İlyas, eğer Baba Resûl ise, XIII yy.da, Türkmenleri Gıyâs ed-Din Keyhusrev II’ye karşı ayaklandırmıştır. (*Ay. yer*, s. 80). “Kim gelüptür bu sûreta bir er. Kim halâyıktır ana Peygamber” (Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîye*, Konya, Mevlâna Müzesi, 4937, 28 a, b). “Tahtuna tacına nazar kılmış. Kenduyi hem Resûl-i Haqq bilmiş” (*Ay. yer*). “Ol niçün didire ‘Resûlem ben’. İns u cin gönlüme kabulem ben” (*Ay. yer*). “Ağaç Eri”lerinin yaygın olduğu bölge, Kuzey Suriye, XI-XIII. yy.da, İsmailî propaganda alanıdır. VII-IX. yy.da ise Manicilik etkisinde bulunan Hristiyan “Paulicien”ler, Kızılırmak’ın yukarı havzasında meskûndurlar; Bizans’ın takibatından kurtulanlar Bulgaristan’a yerleştiler. İngiltere’de Lollard’lar, Bohemya’da Huss’lar “Paulicien”dir (Ameer Ali, *The Spirit of Islâm*, 1985 Pâkistan, s. 330). Baba İlyas’ın isyan bölgesi olan Amasya, söz konusu o her iki bölgenin etkisi altında bulunmaktadır (*Babalar İsyanı*, s. 109). “Ağaç Eri”lerinin “Akatzirler” olduğunu ileri süren tarihçiler bulunmaktadır (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 158, 1967; “Ağaç Erileri”, *VI. TT. Kongresi*, s. 171; Belleten, cilt 26, s. 521-528). Türklerde ağaç kültü araştırılmıştır (Abdülkadir İnan, “Türklerde Su Kültü”, *Köprülü Armağanı*, 1953). Tahtacılar, belki “Ağaç Eri”lerindedir (Ülkü Taşır, *Türk Halk Bilgisi*, 1938; Ş.A. Kansu, “Bir Tahtacı Mezarlığı”, *Belleten*, cilt 29, sayı 115, 1965). Buddha’nın ağaç kültü ile ilişkisine işaret edilmiştir (W. Ruben, *Eski Hind Tarihi*, B.I.E, 1944, Ankara, İdeal Mtb.; krş., M. Türker-Küyel, “İbn Sînâ’da Al-‘Akl al-Fa‘âl’in Kökleri”, *İbn Sînâ Armağanı* içinde, 1984, TTK, s. 626). Rustow at ve arabanın önemini vurgulamış, Parmenides ve Platon’un hakikate ulaşma vasıtası olarak atı verdikleri değere işaret etmiştir (“At ve Araba Kullanmanın Tarih ve Sosyoloji Bakımından Ehemmiyeti”, *II. TT Kongresi*, 1937, s. 859). Rustow ayrıca “milletin çobanı”, “Bir çoban bir sürü” (*Ahd-i Atik*) kavramlarının hâkimiyet alâmeti olan asâ (kırbaç, berkge, güdecek) ile ilgisini göstermiş, Mısır’da Osiris ve İran’da Timo’nun asâlarını misâl vermiştir (s. 861). “Ödlek atı” (E. Esin, “Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin Mekki”, *VII. TTK Kongresi*, 1961, 1967, s. 113), “İşk atı”, “Ödke atı” terimleri kullanılmıştır. Ömür de bir at ile kat edilir (*Ay. yer*). Cennete at ile gidilir (Bkz., Masao Mori, “Yenisey Yazıtlarındaki ‘Sekiz Adaklıg Barım’ Uzerine”, s. 351 v.d., *Erdem*, cilt 3, sayı 8, Mayıs 1987, s. 349-365).

¹² Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda rol oynadığı söylenen Geyikli Baba (Şinasi Tekindağ, “Büyük Türk Mutasavvıfı, Yunus Emre Hakkında Araştırmalar”, *Belleten*, cilt 31, 1966, s. 77-80). Geyik derisi, Dede Garkın’ın ve müritlerinin de alâmetidir (*Ay. yer*, s. 94). Hacı Bektaş, müridi İbrahim Hacı’ya, geyik derisinden bir börk vermişti (*Ay. yer*, s. 54. Krş., Gölpınarlı, *Vilâyet Nâme*, 1958 İstanbul, s. 94). Seymen Alayı Ankara’da Hacı Bayram Camii’nde, üzerinde geyik boynuzu asılı bulunan kapı önünde, Kayyum Dede’den dua olarak, yürüyüşüne başlar (Şeref Erdoğan, *Ankaram*, s. 171-173). Taoist rahip de bir geyiğe binerek, gökte kaybolur (E. Esin, *İslâm Öncesi Türk Kültürü*, 1978 İstanbul). Macarlara, bataklık geçmede Enek isimli geyiğin yol göstermiş olduğu bilinmektedir (Eberhard, *Çin’in Şimâl Komşuları*, s. 52). Laponlar ise geyik kültürüne sahiptirler. Sinolog Eberhard, Türklerin kültürünü teşhis etmekte, geyik motifini bir kriter olarak kullanmıştır (“Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF Dergisi*, cilt 1, sayı 4, 1943, s. 28). Yahudi mistiklerinde ise, İslâmî etkili bir “Markaba” terimi bulunmaktadır (M. Türker-Küyel, “Kurtuluş ve Sadâkat, İbn Meymûn”, *Erdem*, cilt 4, sayı 10, s. 245-254).

¹³ Sumerli Etena, Şamanlar, Buddha, Nişapurlu, kuş ile veya kuş kılığında göğe çıkar. Nişapurlu “güvercin *tomu*”na girerek göğe ulaşmıştır. Oysa Etena bir kartalın sırtında

bal damlasına oturarak,¹⁵ kayak ile, “Kiçi Kölüngü” veya “Ulu Kölüngü” ile, yüzerek,¹⁶ at arabasıyla giderek,¹⁷ Güneş arabasına binerek,¹⁸ “İhtişam sütununa tırmanarak”,¹⁹ “Nûrdan bir nerdubân ile göğe revân olarak”,²⁰ “Cengel”i (Jungle) geçerek,²¹ özel etkili otlar kullanarak,²² veya müzik, içki, raks coşkusu veya başka tür ibadet yollarıyla, “zühd ve taqvâ” ile,²³ sanatta uğraşarak,²⁴ nihayet *apodeiktik* ile “yakîn”e vararak, genel, doğru, zarûrî önermeler getirerek, bilim ve felsefe yaparak, *Analitik Geometri* yolunu taklid ederek,²⁵ kültür ve uygarlık yüce değerlerini saklayıp, artırıp, biriktirip

yükselmiştir. Türklerde, ruhlar bir kuş olarak tasavvur edilmişlerdir: Togan, sunkur, aktogan, karakuş—tavşancıl, atmaca, şahin, şahbaz gibi. Tekin Karahanlı, *devlet kuşuna* binerek göğe çıkar (Emel Esin, “Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devletinin Mevkii”, VII. TTK Kongresi, 1961, 1967, s. 112-113). Platon da *Phaidros*'ta, filozofu kanatları kuvvetli bir kuş olarak tasvir etmiştir (*Phaidros*, 249 c). Buddhist rahip de uçar (Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 33).

¹⁴ Fırtına (Anat) bulut ile, Ay kayak ile, Güneş araba ile seyâhat eder.

¹⁵ Brahman, *Vedaları* okur iken bal damlasına girmiş sayılır.

¹⁶ Sumerli Hikmet Tanrısı Enki'nin, “Gök Levhası”nı taşımakta olduğu bir “Gök Kayığı” bulunmaktadır. İhtiyaç sahipleri, özellikle İnanna, şehir kurarken, bu kayıkla kültür ve uygarlık değerlerini taşır. Sumerli nazarında Öte Dünya “Kur” a bir kayıkla gidilir. Mısırlı rahibin yaptığı da budur. Buddha, *Samsâra* selini, “Kiçi Kölüngü” ile geçer. Hinayâna Budistleri de aynı yolu tutarlar. Oysa, Mahayâna Budistleri, Buddhist Türklerin çoğunluğu “Samsâra” selini bir korkulu rüya âlemi olan “Maya”yı “Ulu Kölüngü” ile geçerler (Bkz., Mübahat Türker-Küyel, “İki Gemi Türü”, *Erdem*, cilt 2, sayı 5, 1986, s. 337-349).

¹⁷ İnanna, yedi atun veya aslanın çektiği araba ile gider. Parmenides'in seyâhati de, böyle at arabasıyla (Bkz., Kranz, *Antik Felsefe*, s. 60). Platon da bu seyâhatlerden bahsederken atı kullanmıştır.

¹⁸ Krişna, Güneş arabası ile seyâhat eder.

¹⁹ Mani, “İhtişam Sütunu”na tırmanmıştır.

²⁰ *Miraç Name*'ler, *Mevlîd*'ler. “Göğe çıkan Merdivenler” için bkz., Landsberger, “Sumerlilerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, *DTCF Dergisi*, cilt 3, sayı 144; Süleyman Çelebi, *Mevlîd*, Ateş neşri 1954.

²¹ “Jungle” denen hayat ormanını geçerken kör ile topalın yardımlaşmasında olduğu gibi, insanlar yardımlaşmışlar.

²² “Allah, Tengri, Yaradan. Gel, içe gör cur'adan. Yâr ile yâr ola gör. Ağyâr çıksın aradan” (Kaygusuz). “Sır tutarız dervişiz. Dalga duman esrarla. Mertebeye ermişiz” (Server Baba) (Bkz., Beyhan Yörükân Karamağralı, “İslâm Sanatı'nda Haşhaş ve Hind Keneviri Motifleri”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 5, 1982, s. 463-484).

²³ Eleusis âyinleri ve Dyonisos kültü uygulamalarında olduğu gibi.

²⁴ Pithagorasçılar ve Platon'un mensup buldukları gelenekte olduğu gibi, Aristoteles'e göre de sanatın esası “katharsis”—arınmadır.

²⁵ Tâ Aristoteles'ten beri, Pithagorasçı geleneğe uyararak, bilimlerin ideali, matematiği taklit etmektir. Platon da bu sebeple Akademia'nın kapısına “Geometri bilmeyen içeri girmesin” ibaresini yazdırtmıştır. Bu ideal, Modern çağda da devam etmiş, Descartes'tan, öteki

irkerek, zenginleştirerek, öteki insanlara geçirerek yapılan seyâhatlerde gidilen yollar gibi. Bu seyâhatleri gerçekleştirirken insanın, daha doğrusu “kahramanlar”ın, elbette, yollarına çıkan, yollarını kesen, yürüyüşlerine engel olan birtakım “canavar”ları öldürmeleri icâb etmiştir.²⁶

Biz bu seyâhatlerin büyük bir çoğunluğunun, müelliflerce veya müelliflerince, “remz”, “misâl”, “meczaz” ve “istiâre”lerle, “allegori”lerle, “mitos” ve “sembol”lerle anlatılmış olduğunu da biliyoruz.²⁷ İbn Sînâ dahi,

kartezyenlere, özellikle Leibniz’e intikal etmiş, çağımızda, meselâ, Russell gibi filozoflarda temsilcisini bulmuştur.

²⁶ Kahramanların, yapmış oldukları seyâhatler boyunca, birtakım “canavarlar”ları öldürmüş olduklarını biliyoruz. “Canavar öldürme”nin prototipi, yazılı tarihte, Sumerlilerin Hikmet ve Su Tanrısı Enki’nin “*Kur*” canavarına karşı açmış olduğu savaştır. Enki’den başka Nin-Urta da, ölüm ve salgın hastalık cini Asag’a karşı dövülmüştür. Ziu Sudra da Tufan canavarına karşı savaşmış, böylelikle, “Bitkilerin adlarını ve insan neslinin tohumunu koruyan” hükümdar olarak ün salmıştır. Hükümdar Kalkamış, “Sedr Ormanı”, “Humbaba”, “Gök Boğası” canavarlarına karşı mücadele vermiştir. İnanna ise, “*Kur*”a kabul edilmek için kendi kendisiyle mücadele etmiş, istemese de “*Yedi Takı*”sından vazgeçmiştir. Onun bu tutumu yazılı tarihte, “nefis canavarı”na karşı savaşın prototipi olarak değerlendirilebilir. Daha sonraları, nefis canavarını öldürmek, evliyanın kerametleri arasında sayılmıştır: “Taşları ve kayaları harekete geçirmek”, “Kuş tonuna girmek” (Yaşar Ocak, *Babalar İsyanı*, Dergâh yayını, 1980, s. 54), “tahta kılıç ile saldırmak” gibi. “Dartmış kudret kılıcın. Çalmış nefsin boynunu. Nefsünü depelemiş. Elleri kan içinde” (Yünus).

²⁷ Bilindiği üzere, Yazı Dil’e, Dil Düşünce’ye, Düşünce ise Objeye delâlet eder. Başka deyimle, belli bir kelime belli bir mânâya, o belli mânâ da belli bir objeye delâlet eder. Eğer belli kelime, o belli mânâ ve objeye değil de, aradaki bir bağdan dolayı, değişik bir başka mânâya ve bir başka objeye delâlet ederse, “istiare”, “allegorie” (meczaz) söz konusudur; meselâ, “aslan” kelimesinin ormandaki aslan hakkında değil de cesur bir adam hakkında söylenmesi gibi, veya cümle gruplarının bu amaçla kullanılması gibi. (“Kelâm-ı sâde de hüsn olmaz istiâre gibi”, Nâbi). “Allegorie”lerde, insan “Sembol” (tımsâl)ler, “signe” (remz)ler, “image” (misâl)lar kullanabilir. “Mithos” ile insan, masal, hikâye, hayâlî şeyler anlatabilir. Ama hayâlî olduğu gibi, gerçek şeyleri de “Mithos”larla anlatmak mümkündür. (“Haşrederek âb-ı hayât-ı sühan-ı Bâkidir. Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleymân Hân’ı”), (“Sühanım sihr-i mübin ü kalemin Çüb-i Kelîm. Nefesim mağ-z-i dem-i nutk-i Mesîh-i Meryem”, Nefî). Bu bakımdan salt masal olan “Mithos”lar ile “allegorik” olan “mithos”u birbirinden ayırdetmek gerekmektedir. Eğer “Mithos” bir “allegorie” ise, hayâlî varlığa değil, hakikî varlığa taallük eder. Sumerli insan, evreni anlatmak için, bazı “Mithos”lar kullanmıştır: “Mithos, ilkel akide muhafızlığı değil, ruhî tekâmüle intibak vâkiasıdır” (Landsberger, “Sumerlilerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, *DTCF Dergisi*, cilt 3). Tabiattaki kuvvetleri bu amaçla şahıslandırmıştır. İnsan, sanatta veya dinde, en soyut düşüncelerini “Mithos”larla dile getirmiştir. Bilindiği üzere, Leo Strauss, “*Mithos*”ların fonksiyonlarını göstermek için onları tahlil etmiştir. Öyle ki, ortada “prélogique” veya “primitive” bir akıl olmadığı sonucuna varmıştır (*Antropology Structural*, 1958; *La Pensée Sauvage*, 1962). İnsan, “*Mithos*”lar kullanarak, “allegorie”ler yoluyla ilk kez bir felsefi fikri ifade edebilir; yani evren hakkında bir açıklama getirebilir. Toplum da “*Mithos*”lar yaratabilir. (“Kim bilirdü şu’arâ

görüşlerini, *R. et-Ṭayr* ve *Ḥayy ibn Yakẓân* gibi eserlerinde, semboller kullanarak ifade etmiş, onları alegorik yoldan dile getirmiştir. İbn Sînâ'nın *Ḥayy ibn Yakẓân* alegorisi, Corbin ve Goichon gibi ünlü araştırmacılar tarafından, taban tabana zıt iki aykırı yönde yorumlanmıştır. Corbin'e göre, İbn Sînâ, "Suhreverdî tipinde, Hind-İran menşeli bir gnostik-mistik"tir. Goichon'a göre ise, İbn Sînâ'nın böyle olması imkânsızdır; eser, İbn Sînâ'nın şu bildiğimiz kendi felsefesini anlatmaktan ibarettir; ama allegorilerle! Goichon bu yorumu, İbn Sînâ'yı yine İbn Sînâ ile şerhetmek gibi bir yöntem uygulayarak, İbn Sînâ'nın *Ḥayy ibn Yakẓân* adlı eserini, onun *R. et-Ṭayr*, *R. fî Mâhiyet el-İşk*, *İşârât*, *Necât*, *Şifâ*, *ʿAdudiyye* gibi eserlerine başvurarak temellendirmiştir. Esasen, Suhreverdî, İbn Sînâ'nın eski İran kaynaklarını bilmediğini söylemiştir. *Ḥayy ibn Yakẓân*'ı şerheden İbn Zayla ise oradaki bilgilerin İbn Sînâ'nın öteki eserlerinde mevcut olduğunu belirtmiştir.

Biz, bu incelememizde, İbn Sînâ'da, ruhun, daha "beden elbisesi"ni soyunmadan, yapmış olduğu seyâhatlerini incelerken, adı geçen bu iki araştırmacının görüşlerini de ister istemez değerlendirmiş olacağız. Bu değerlendirmeleri yaparken, asıl, İbn Sînâ'nın felsefesinin temelinde bulunan ontolojik imkânsızlığa, yani, İbn Sînâ'ya göre yaratıklarda "essence" (öz) ile "existence" (fiilî varlık)ın aynı olmadığı görüşüne, dayanacağız; hem de

olmasa ger sâbıkta. Dehre devletle gelüp yine giden şahânı", Nefî); hattâ, toplumlar "Mithos"ları oynayarak kendi varlık bilincine de erişebilir. Mezopotamya'da, menşe meseleleri, tabiat-toplum ilişkileri ve ekonomide çarpışan ve birbirini çelen güçler hakkında "Mithos"lar türetilmiştir (Bkz., John Grey, *Near Eastern Mythology*, 1969, s. 26). Kirk'e göre, Kramer, *The Sumerians* (Chicago, 1963) adlı eserinde, "Mithos"un akılsal gözlemlerin veya hakikatlerin sembollerle veya "allegorie"lerle ifadesi olduğunu düşünmektedir (Bkz., *Myths. Its Meaning and Function in Ancient and Other Culture*, Yale-Cambridge University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1970). Kramer ile Jacobsen bu konuda epeyce tartışmışlar, Kramer, Jacobsen'e *Sumerians Mythology* (s. 74) de cevap vermiştir. Kirk'e göre de "Mithos"lar, basit birer "allegorie" değildir; "allegorie"den öte, onlara ek olarak, heyecan unsuru taşırlar (s. 89). Leo Strauss'a göre, bir "Mythos"un sembolleri arasındaki ilişkiler toplum ile müesseseleri ve doğa arasındaki ilişkiye tekabül eder. Ancak, bunlar "allegorie"lerle verilmiş bulunmaktadır. Jacobsen'e göre, "Mythos"lar, tabiat kuvvetlerinin şahıslandırılmış Tanrılar olarak sunulmuş olmasından ibarettir. Onların aralarındaki ilişkiler ise insan psikolojisine paralel olarak verilmiştir. Sumerliler, tabii dünyanın işleyişini, sırf mantıksal ve betimsel temelde nakli mümkün olmayan bir şekilde kavrayabildiler (Frankfort, *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, Chicago 1946; *Before Philosophy*, 1949). Bu konuda bir doktora tezi Alice Lee Stauffer tarafından hazırlanmıştır: *The Relation of Ancient Near Eastern Myth to the Ionian Presocratic View of World and Earth* (Ugarit, Heracleitus, Thales, Xenophon, *Enumma Elish*, Greece), 1985, University of New Mexico (Bkz., *UMI*, September 1986). Sumerli mitolojisi çevreyi anlamakta girilmiş ilk sistemli teşebbüstür.

bizi meselenin künhüne vardıracağına inandığımız Tanrı ile insan arasındaki münasebete dair Sumerli zihniyetiyle İbn Sînâ'nın görüşünün ana hatlarındaki hayret verici paralelliğe dikkat edeceğiz; ve, bu iki noktayı te-mele alacağız. Bu suretle bir taraftan da, İbn Sînâ'yı İbn Sînâ ile şerhe-den ve *Hayy ibn Yakzân*'a kaynak olarak Platon, Aristoteles, Galenos, Pto-lemaios, Stoa, Sâmi görüşler, eski Pers, Babil, Kalde, *Kur'ân-ı Kerîm* ve Fârâbî'yi gösteren Goichon'un, asıl, Kalde'ye bağlı kaynaklarını daha da genişletmiş olacağız. Bu arada, yan kavramlar olarak, "Gnostik" ve "Mistik" kavramlarıyla, İbn Sînâ'da "Hads", "Yakîn", "Akl-ı Kıddûsî", "Creatio Dei" (Yaratma), "Rabb-ı İnsânî", "Îlâh-ı Beşerî", "Imitatio Dei", "Saâda" kavramlarına açıklık getirmiş olacağız. Bu iki araştırmacının temas etmedikleri bir noktayı da buraya ekleyelim: Bilindiği üzere, İbn Sînâ *Hayy ibn Yakzân*'ını Ferdican Kalesi'nde tutuklu bulunduğu sırada, fişlerine dayanmadan, ezberden, hatırlayabildiği kadarıyla, "allegorie"lerle kaleme almıştır. Bir felsefi eser yazmak için hapisaneyeye düşmüş olmanın şart olduğuna inanmadığımız için, İbn Sînâ'nın, eserini, Boethius'un *Consolatio Philosophiae*'sini (Felsefenin Tesellisi) yazmış olduğu o aynı hâlet-i rûhiye içerisinde yazmış olduğunu da düşünmekteyiz. Bilindiği üzere, Boethius (480-524), felsefeyi Hellen dilinden Lâtin diline kazandırmakta emeği geçmiş olan bir filozoftur; ve Edik Hun'un (Edekon) oğlu Odoakr'ın danışmanıdır. Boethius, hükümdarı tarafından hapse atılınca, orada, felsefeye sığınmış, teselli bulmuş, En Yüksek İyî'nin, mutluluğun, şan, şeref, zenginlik değil, ama, Tanrı'yı tanımak olduğunu tekrarlamıştır: Tanrı'ya, En Yüksek İyî'ye, "Madde" zincirlerinden, karanlıktan, cehaletten ve kötülükten kurtularak varılır. Oraya, sonradan *Fons Vitae* (Yenbû'u'l-Hayât) olacak olan "Funt of Good" ile varılır. İbn Sînâ'nın *Hayy ibn Yakzân*'ında geçen o korkunç tuz çölünden, insan, "Berzahta akan o tatlı su" mantık ile, felsefe ile kurtulur. Bu, Pithagorasçıların "Sôma sêma" (Beden mahbestir) düşüncesinden Bilim, Felsefe ve Sanat gibi yüce değerlerle kurtulmak, "doğuş çarkını kırmak" geleneğidir; bu, İbn Sînâ'nın *Fî Mâhiyeti'l-İşkân*'ının sonunda işaret ettiği, "Imitatio Dei"nin ne olduğunu anlamayan, anlamadığı için de İbn Sînâ'ya kızan ve onu hapse atan hükümdarı, biner yıllık çizmelerle geriye doğru aşır, yine bir hükümdar olan Ziu Sudra'ya ulaşmaktadır; bu, *Sapientia* (Philosophia) *Perennis* tir, *Câvidân-ı Hîred*'dir, *el-Hikme el-Hâlidê*'dir, ebedî felsefedir, felsefenin ebediyetidir (bu kavram Sumerlilerle başlatılmıştır. Bkz., Landsberger, "Önasya Kültür Tarihinin Meseleleri", II. T. T. Kongresi, 1937), *Kutatgu Bilig*'dir.

Meselenin künhüne vâkıf olmak için, Tanrı ile insan arasındaki ilişki-
de Sumerlilerin hikmetini temele almaya çalışmak, sanılabileceği gibi, hiç
de “tehlikeli bir iş” değildir; ve sumerologları çekingengileştiren “Okyanus
ortasına bir mendirek uzatmak” da sayılamaz.²⁸ Çünkü, bilimsel yapı kur-
makta, varsayımlar iskelesi kullanmak gelenektir. Bunları açıkta tartışmak
ise “probité intellectuelle” gereğidir; Berossos, İbn Nevbaht, Fârâbî ve Ro-
ger Bacon’un tezlerini tahkik etmektir; 19. yy.da, Batı’da, bazı dilcilerin
kültür ve uygarlık yüce değerlerinin ancak bükümlü dillerle yaratılabilece-
ği iddiasının değerini yeniden gözden geçirmek için bir fırsat yaratmaktır,
—çünkü Sumerlilerin dilleri eklemelidir ve onlar yazılı tarihte, ilk kez, bi-
lim ve hikmet gibi kültür ve uygarlık yüce değerlerini yaratmışlardır²⁹—;
ve ülkemizde hâlâ, bu türden doğrulanmamış tezlere itibar edenleri uyarmak-
tır. Diller anlam taşıyan birer sembol olmaları hasebiyle, onların tek
heceli, eklemeli veya bükümlü olmalarının kendi kendine bir önemi yok-
tur. Eğer ortada hâlâ bir tereddüt varsa, Borger’in *Handbuch der Keil-
schriftliteratur* adlı üç ciltlik bibliyografyası taranıp, gerekli kontroller yapı-
labilir. Biz, burada, sadece, incelemelerinin önemli bir kısmını İstanbul
Arkeoloji Müzesi’nde gerçekleştirmiş, ve orada Atatürk’ün portresi karşı-
sında duygularını, özetle, “yüzyılımızın en dikkate değer siyasal simâların-
dan biri olan, modern kahraman”³⁰ diyerek dile getirmiş olan ünlü sume-
rolog Kramer’in, Thureau Danguin, Anton Deimel, Edward Chiera, Adam
Falkenstein, Landsberger, Thorkild Jacobsen, Arno Poebel ... gibi, Sume-
rolojinin “Ulu Mimarları”nı saydıktan sonra, kültür tarihine ışık tutan ve
yol gösteren kendi eserlerini, yine kendi deyimiyle, “blood, toil, tears and
sweat” ile yazmış olduğunu zikretmekle yetinelim. Kramer’in saymış oldu-
ğu bilginler arasında Landsberger’in DTCF Sumeroloji Bölümünü kuran
ve Atatürk’ün yakınlık gösterip ilgilendiği ünlü bilgin olduğunu biliyoruz.
Atatürk’ün, incelemelerini sonradan *DTC Fakültesi Dergisi*’nde yayınlamış
bulunan bu bilgini, T.C.nin yüksek makamlarının, bilimsel kanaatlerini
ilgilendiren konularda, hiçbir tazyike maruz bırakılmayacağı hususunda
temin ettiği, akademik çevrelerde dilden dile dolaşmaktadır.³¹ Zaten

²⁸ Van Dijk, *La Sagesse Sumero - accadienne*, 1953, Brill, s. 135-136.

²⁹ Sayılı, *Mısır ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, 1967, TTK, Ankara.

³⁰ Kramer, *From the Tablets of Sumer*, s. 14, The Falcon’s Wing Press, Indian Hills, Colorado 1956: “... Atatürk, the beloved founder and hero of the New Turkish Republic. Much is still to be said and written about this remarkable man, in same ways one of the most significant political figures of our century.”

³¹ Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Kemal Balkan’ın şahadetleri. Bkz., Sayılı, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 1978, TTK, s. 432.

Atatürk, tâ 1937'de toplamış bulunduğu II. Büyük Türk Tarih Kongresinde, kültürler arasındaki bağlantı meselesini o eşsiz ve derin isabetli sezgisiyle uluslararası bir düzeyde tartışmaya açmıştır. O, bu suretle, 1972'de İspanya'da, Unesco'nun katkılarıyla, SIEPM'nin gerçekleştirmiş olduğu V. Kongresinde incelenen "Kültür Karşılaşması" temasına 35 yıl kadar bir süre boyunca tekaddüm etmiş bulunuyordu.³² Bu durum onun şu sözleriyle bütünleşmektedir. "Biz, daima hakikati arayan ve onu buldukça, ve onu bulduğumuza kani oldukça, ifadeye cür'et eden adamlar olmalıyız."

Şimdi, ruhun daha "beden elbisesi"ni çıkarmadan önce, yani hayatta iken, yapmış olduğu o üç türlü seyâhatine temel oluşturan Tanrı-İnsan münasebetini Sumerli hikmeti açısından ana hatlarıyla görelim.

Yazılı tarihte, ilk kez, Sumerlilerin duyu verilerini aşip, akla dayanarak Tanrı-Evren-Toplum-İnsan hakkında, Landsberger'in deyimiyle, "transdantal vahdetli bir bütün" kavrayışına yükselmiş olduklarını, hikmete ulaşmış bulduklarını biliyoruz.³³ Bu bütün içerisinde Tanrı-Evren-Toplum-İnsan birbirlerine paralel konumdadırlar.³⁴ Sumerliler, bütün evreni, Tanrılar dahil, canlısıyla cansızıyla çok geniş bir anlam verdikleri "Nig.Si.Sa", yani "Adâlet" kavramı etrafında *tanzim* ve *tasnif* etmişler (Landsberger, "Mezopotamyada Medeniyetin Doğuşu", *DTCF Dergisi*, cilt 2, sayı 3, 1943, s. 419), bütün varlıkların listelerini çıkarmışlardır. "Adâlet" veya uyum kendisini, evrende "Nam" denen genel kanunlar³⁵ şeklinde, tek tek nesnelere ise "Me"ler halinde, yani, "bir şeyi o şey yapan şey" (Mâhiyetler) anlamında, Tanrı buyrukları, "Parsû"lar (Farz) halinde gösterir. Tanrılar dahil, hiçbir varlık "Adâlet"ın dışına çıkamaz. Ne ki vardır o âdildir; ne ki âdil-değildir o var-değildir. Her yerde, Öte Dünya "Kur"da bile, "Adâlet" hüküm sürmektedir; öyle ki,

³² *Actas del V Congreso Internacional de Filosofia Medieval*, I-II, (1972 Madrid), 1979, Editoria Nacional Torregalinda, 10, Madrid-16.

³³ Landsberger, "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", *II. TTK Kongresi*, 1937. Krş., Borger, *Handbuch der Keilschriftliteratur*, 1975-1977, De Gruyter.

³⁴ Paralellik fikri, Tanrı ile insan arasındaki münasebetin efendi ile köle arasındaki münasebete benzediği fikri şeklinde bütün Sumer, Babil, Asur, Elam, Urartu, Suriye, Mısır, Anadolu, Hitit bölgelerinde yayılmıştır. Bkz., Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak*, 1985, DTCF yayını.

³⁵ Kemal Balkan, "Sumer ve Babil Edebiyatından Örnekler", *Atatürk Konferansları*, TTK, 1977; krş., Tansug-İnanlı, "Sumerlilerin Dünya Görüşü", *DTCF Dergisi*, 1949, cilt 7, s. 551-558. "Nomos", "Nâmûs", "Nom Kutı" terimleri arasında açık bir ilişki bulunmaktadır.

“Addür asl-ı nizâm-ı âlem

“Adlsüz saltanat olmaz muhkem.³⁶

Evren “*Nam*” larını, tek tek varlıklar, bu arada toplum, hükümdar ve fert de “*Me*”lerini ve “*Mu*”larını, yani adlarını, kaybederse, hepsi varlıklarını da yitirmiş olurlar. Demek ki,

“Şer^ç süz olmağ ile zabt-ı umûr

“İhtilâlât-ı umûr itdi zuhûr.³⁷

Hükümdar bir “*Si.pa.si*”dir, ‘sopası doğru olan çoban’dır.³⁸ Eğrilik yaparsa, o da hükümdarlığını kaybeder. Çünkü,

“Devleti eylediler böyle perişan cühelâ

“Nice teklif olunur gürge mürâ^çât-ı ganem.³⁹

Hükümdar kendine uygun bir ad aramalı, bir ün sağlamalıdır.⁴⁰ İnsan ise beden ve ruh sağlığını korumalı, topluma uyma gücünü kaybetmemek için “*Me*”lere uymalıdır. İnanna, nasıl taç, kolye, broş, bilezik, yüzük, küpe, elbise gibi “7 takı”ından vazgeçmişse, gerektiğinde, insan da, tıpkı Enkidu gibi eşi, çocukları, giyim kuşamı, kokuları, silâhları gibi 7 *dünya-luk*’ından vazgeçmesini bilmelidir.⁴¹

Hikmet Tanrısı Enki, arı suyun, yaşılın, bitekin, gençliğin, hayatın, canlılığın, diriliğin, sağın düşüncenin ve bilincin ilkesidir.⁴² Kurunun, kuraklığın, ölümün, karanlığın, cehâletin baş düşmanıdır. “İhtiyar genç olur

³⁶ Mine Mengi, *Nâbi*, 1987, Atatürk Kültür Merkezi yayını, s. 19.

³⁷ *Ay. yer*, s. 19.

³⁸ M. Tosun, “Sumer Dili ile Türk Dili Arasında Karşılaştırma”, *Atatürk Konferansları*, cilt 4, s. 161, 1970 (71). Krş., M. Türker - Küyel, “İbn Sinâ’da Akl-ı Fa’âl’in Kökleri”, s. 613.

³⁹ *Nâbi*, s. 7.

⁴⁰ *Gılgamış*, MEB yayını, s. 37. Bu ün *Si.Pa.Si.*, *Şarru meşarum*, *Şarru Kenu (Köni?)*, *Şarru Kışşatim*, *Şarru Kibratim Erbaim* olabilir (Bkz., Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 1983, DTCF yayını). Bu ünvanlar sonradan *Basileus Themistopoloï*, *Melik-i Sunna*, *İlâh-Beşerî*, *Rabb-ı İnsânî*, *Kannagara no michi* (Japon), “*Vicair* (İncas)” ünvanlarının prototipi olacaktır. Türklerde Hakanklık gökten gelir. Başa filozoflar geçmez ya da baştakiler felsefe yapmazsa, devlet gücü ve felsefe bir elde bulunmazsa, devletin ve insanların acıları sona ermeyecektir (*Devlet*, V, 473e).

⁴¹ Enkidu’nun dünyalıkları için, bkz., not 57.

⁴² Onun oğulları “Yedi Bilge”dir. Uruk surlarını yaptırtan Kalkamış, surların kontrolünü onlara emanet etmiştir. Sumerli “Yedi Bilge” herhalde, “Trivium. Quadrivium”ün kökünü oluştursa gerek. Finikhia soylu Thales de Yunanlı “Yedi Bilge”den birisidir; ve ona göre “Herşeyin *arkesi* sudur, yaşıldır, ıslaktır.”

otu”nun⁴³ sahibidir. Öte Dünya’nın karanlıklarından kurtulacak olanlara, Güneş Utu ile birlikte, o yol gösterir. Enki ve Utu “Seyyahların rehberi”dir. Ölülere, Güneş Utu ile birlikte, o diriltir. O, hiç uyumaz; hep “canlı gözler”le bakar; uyanıktır, “odug”dur, “yaşı yiğit”tir (*Kutatgu Bilig*, 440, 1868). İnsanlara bilimleri öğreten “Yedi Bilge” onun oğullarıdır.⁴⁴ O, bütün öteki Tanrıların kalplerinden geçenleri bilir; o, “Âlem Rûhu”dur,⁴⁵ evrensel bilinçtir, bütün bilinçler onda parlar. Çünkü bütün “Me”ler onun “Göksel Levha”sında mahfûzdur, demirbaşlar halinde kayıtlıdır. “Âyân-ı Sâbite”nin yeri olan bu “Levh-i Mahfûz”u, o, “Göksel Kayık”ıyle, oradan oraya taşır;⁴⁶ ihtiyaçları halinde, öteki tanrılara, özellikle de insanların üreyip türemesini isteyen, kültür ve uygarlık başlatılan İnanna’ya, Venüs’e sunar. Öte Dünya denen “Kur” canavarını, tufanın azgın ve bulanık sularını bilgisiyle o alt eder.⁴⁷ “Kur”da Güneş Utu’nun açtığı delikten, akıl vererek, o kurtarır; ölülere o diriltir. Enki ve bütün öteki tanrılar yaşıl, sulak, cennet bahçesi (Eden Bahçesi), “Güneşin doğduğu ülke” (Horasan), “Ölümsüzler diyarı” Dilmun’da⁴⁸ ebedi olarak yaşarlar; hiç ölmezler, uyumazlar, dalmazlar, hep bilinç üzeredirler. İşte bunun için,

“Cehle Hakk mevt dedi, ilme hayât

“Olma, hem-hâl-i gürûh-i emvât.”⁴⁹

⁴³ Bkz., *Gılgamış Destanı*, s. 84. “Sığın otu” (panax quinquia folia), “Tiriglig otu” “Tiriglig suvi” (*Kutatgu Bilig*, 1393, 6158) (Krş., “Food of Life”, “Water of life”, bkz., Kramer, *From*, s. 199).

⁴⁴ Bkz., not 42. “Hikmet, gerçekten gökten inmiştir. Hikmet, içinde yarın endişesi olan bir kalbe nüfuz edemez” (Hadis). Erdem, Tanrı vergisidir (*Menon*, 99e-100).

⁴⁵ “(Apollon’da) sadece kutlu ve anlatılmaz zekâ vardır. Hızlı düşünceleriyle bütün Kosmos’u dolaşır” (Empedokles). Bkz., Kranz, *Antik Felsefe*, s. 79. Krş., Virolleaux, *Légende de Babylon et de Canaan*, Paris, 1949, Maisonneuve.

⁴⁶ Düşünce, aslında, hareket (Discursus), canlılık, uyanıklık (“odug”luk), gençlik demektir.

⁴⁷ Bkz., not 58.

⁴⁸ Yahudilerde “Eden bahçesi” olacak olan Dilmun, Tanrılara mahsustur; orada hiç bir ölümlü bulunmaz, ancak Ziu Sudra müstesna. Orada, “Aslan öldürmez; kurt kuzuyu parçalamaz” (“Kozu birle katlup yorıdı böri”=Kurtla kuzu bir arada yaşadı, *Kutatgu Bilig*, 461). Babilliler, Dilmun Cenneti’ne “Ölmezler Evi” diyeceklerdir. Oranın hâkimi Güneştir. Oradan çıkan sular, Fırat ve Dicle dahil, dünyanın dört bir yanına dağılır. Dilmun’da, top-raktan fışkıran sular Dilmun’u sular (*Bible*: “Topraktan bir buhar çıktı. Yeryüzünü suladı”, *Genesis*, 2:6). Dilmun “Büyük Yukarı”dır. “Erdemli kullarım için, Ben, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir kalbden geçmemiş olan şeyler hazırladım” (Hadis).

⁴⁹ *Nâbi*, s. 74.

Ay Tanrısı Nanna, “tamga”lar (damga), mühürler yeridir. Özellikle, siyasal belirlemeler mahallidir. “Adâlet”i gerçekleştiren Gök Tanrısı An’ın emriyle, bir kişiyi hükümdar olarak o atar; atamalar onun elinden çıkar; atamaları “tamga”larıyla o damgalar, o mühürler, o tasdik eder, onaylar.⁵⁰ Hükümdarlık, Sumerli gözünde, gökten gelir.

Sumerli panteonunda, yaratan ve yaratmayan daha bir çok Tanrılar bulunmaktadır.⁵¹ Tanrılar, insanı kendi ihtiyaçları için, kendilerine hizmetkâr olsunlar diye, balçıktan, “kendi sûretlerinde”, “güzel ve beylere lâ-yık biçim verenler” ile birlikte biçimlendirmişlerdir.⁵² Tanrılar, kendi “Ebedî soluk”larından vererek, bu çamurdan şekle üfleterek,⁵³ onu can-

⁵⁰ Ay Tanrısı Nanna, damgalar yeri olmakla, “*Vâhib uş Şuver (Dator Formarum)*” in prototipini oluşturur. Krş., Mübahat Türker-Küyel, “İbn Sînâ’da Al-‘Akl al-Fa‘âl’in Kökleri”, *İbn Sînâ Armağanı*, TTK, 1984, s. 628.

⁵¹ Ana Tanrıça Nin Khursag (Nin-Mah, Nin-ti), Tanrılar dahil, bütün varlıkları “Kendi kucağında emzirmiştir.” Varlıklara belirleme vererek, onları mutlak belirsizlikten çekip çıkarmış, varlığa getirmiştir (*Protohüle, Materia Prima*, İlk Ana Madde). İlk belirleme alan Yer-Gök Dağı, An-Ki’dir. Gök Tanrısı An’ı, Yer Tanrısı Ki’den ayıran Hava Tanrısı Lil’dir. Lil “Üg” denen aydınlıkla birleşip, göksel cisimleri, Ay’ı, Güneş’i, Gezegenler’i oluşturmuş, Ki ile birleşerek bütün canlıları, bitkileri, hayvanları ve cansızları, madenleri varlığa getirmiştir. Güneş, Enki ile birlikte, Öte Dünya=Kur’dan bir *delik açarak* kurtarmıştır. Ziu Sudra’nın, varlıkları Tufan’dan kurtarmış olduğu teknesine ışıklarını o uzatmıştır; Kılmamış’a Meşu Dağı’nın karanlık dar boğazından, berzahtan, geçerken o yol göstermiştir. Humbaba Canavarı’nı öldürmekte tereddüt geçiren Kılmamış’ı o cesaretlendirmiştir. O, bütün seyyahların kılavuzudur.

⁵² Kramer, *From The Tablets of Sumer*, s. 102-143. Krş., Dhorme, *Textes Religieux Assyro-Babyloniens*, Paris 1907, s. 87; F. Jean, *Le Millieux Biblique*, Paris 1936, s. 195-21. ‘Abd Allah, ‘Abd Karim, ‘Abd Râzık, ‘Abd Rahman ... gibi isimlerin gerekçesi budur. Krş., İnci Koçak, *Araplarda ve Akkadlarda Kutsal Değerlerle Bağlantılı Şahıs Adları*, 1977 Ankara (Basılmamış doçentlik tezi). Marduk, insanı Kingu’nun kanı ile balçıktan yaratmıştır. Bkz., Conteneau, *Le Déluge*, Paris 1952, s. 32, Payot. *Kur’ân-ı Kerim*’de şu âyetleri okuyoruz: “Biz insanı ahsen-i takvîm üzere yarattık”, “(Tanrı) Siz insanlara sûret verdi ve sûretlerinizi güzel kıldı”, “Biz Âdem Oğlu’nu yüce kıldık”, “Bu (yaratılmış olan insan) olsa olsa bir melektir.” Dede Korkut’un kahramanlarından Begil Oğlu, Tanrı’yı, “Sen, Âdem’e taç urdun”, Kazılık Koca Oğlu Yeğenek ise “Âdeme sen taç urdun” (Gökyay neşri, s. 102-123) diye soylamaktadır. Nesimî, insana, “(Sen) Maksûd-u vücûd-u *Kun fe Kân*’sın” diye hitap etmektedir. Kaygusuz ise “Bu Âdem dedikleri. El ayakla baş değil. Âdem mânâya derler. Sûret ile kaş değil” diye açıklamada bulunmaktadır. Ama onda “Âdemdedir kull-i hâl. İlm ü hikmet kil u kâl” (Kaygusuz) diye mübalağaya vardırılmış noktalar da bulunmaktadır. Kaygusuz, “Âdem mânâ-yı mutlak. Âdemdedir Nutk-i Hakk” dedikten sonra, sözünü “Mir’âtuna bak. Ve anda gör zat” diye bağlamaktadır. Nâbi ise, “Kurulup süllem-i tertib-i hikem. Çıktı tâ sadr-ı vücûde Âdem” (*Nâbi*, s. 48) demektedir.

⁵³ “Dışarı”dan üfleme kavramı, Aristoteles’te, sonradan, “*turaten*” şeklini alacak kavramın prototipidir. Krş., Conteneau, *Le Déluge*, s. 40 v.d.

landırmışlar, ona kendi “Me”sini, olacağı şeyi, yazmışlar ve insanın kalbinde kendilerine bir mesken, bir yer, bir ev hazırlamışlardır.⁵⁴

“Çünkü bildin müminin kalbinde bir Allah var
“Niçin izzet etmedin ol beyte kim Allah var (Nesîmî).

Tanrılar kadını da kürek kemiğinden şekillendirmişlerdir.⁵⁵ “Tanrılar insanları yarattıkları zaman, onlar, insanlara ölümü verip, hayatı kendi ellerinde tutmuşlardır.”⁵⁶ İnsan tıpkı Hükümdar Ziu Sudra’da olduğu gibi, Tanrılara tam anlamıyla hizmet edebilirse, Tanrıların yaptıklarını yapabilirse, yani, o geniş anlamlı “Adâlet”i gerçekleştirebilirse, Tanrıları taklîd edebilirse (*Imitatio Dei*), tanrısallaşır, Tanrıların arasına karışır, Tanrılar gibi olur, yani ebedileşir; Dilmun’da kendinin bir yeri olur. Eğer insan, Tanrılara gereği gibi kulluk etmezse, Tanrılar tarafından bir tufanla yok edilirler, ebedileşmezler; “Kur”a giderler, kururlar; gölgeye dönüşürler, yok olurlar, ölürler. İnsan, gereğinde, İnanna’nın “7 takı”ından vazgeçmeyi bilmesi gibi, “7 dünyalık”ından vazgeçmesini de bilmelidir. Hayvandan dönme Enkidu toplumsallaşıp insan olunca, Öte Dünya “Kur”a gidebilmek için dünyalıklarından vazgeçmiştir.⁵⁷

⁵⁴ Bkz., Dhorme, *Textes Religieux Assyro-Babyloniens*, Paris 1907, s. 87; F. Jean, *Le Milieu Biblique Avant Jesus-Christ*, Paris 1936, s. 185 (“Tanrı sûretinde”, s. 21). Bu fikir Türkler arasında şöyle ifade edilmiştir: “Burxan kendü köngül erür. Köngül ok Burxan. Köngülden taş negü bar?” (Arat, *Türk Şiiri*, s. 12-5) (Buddha’nın kendisi gönüldür. Gönülün kendisi de Buddha’dır. Gönülden başka var olan nedir?) (Krş., W. Ruben, “Bir Uygur Filozofu Hakkında”, *III. TT Kongresi*, 1943 (1948), s. 314-342). “... ediz tut köngül” (*Kutatgu Bilig*, 5420), “Gönül Çalabın tahtı. Çalap gönüle bahtı. İki cihan bedbahtı. Kim gönül yıkar ise” (Yûnus). “Kıblegâh-ı Kibriyâdır. Yıkma kalbin kimsenin” (Yûnus). Aynı kavram Dede Korkut’ta da sürüp gitmiştir: “Yücelerden yücesin. Kimse bilmez nicesin. Görklü Tanrı. Çok cahiller Seni. Gökte arar, yerde ister. Sen hod müminlerin gönlündesin” (Gökyay neşri, s. 82). “Tanrıları kalbi hoşnut edecek bir yerde oturtmak için, Marduk insanı yaratır”, Dhorme, *Textes Religieux Assyro Babyloniens*, Paris 1907, s. 87.

⁵⁵ Bkz., Kramer, *From*, s. 143, 171, 175. “The Lady of the Rib”.

⁵⁶ *Gılgamış Destanı*, s. 66. Bu sözler Kalkamış’a Sabitu Siduri tarafından söylenmiştir.

⁵⁷ İnanna, göklere hâkim olduğu gibi, “Kur”a da hâkim olmak ister. Ama “Kur”un da uyulması gereken kuralları bulunmaktadır. Bu kurallara uymak zorunludur. Bu kurallar, “Kur”un “Yedi Ev”inin “Yedi Kapı”ında, “Takı”larından birer birer sıyırılmaktır; Birinci Kapı’da “Şugurra”sını, İkinci Kapı’da “Hili”sini (alın bandı? Küpe?), Üçüncü Kapı’da lapislâzuli kutsal halka veya çubuğunu, Dördüncü Kapı’da lapislâzuli kolyesini, Beşinci Kapı’da çifte nunuz taşını, Altıncı Kapı’da bileziğini, Yedinci Kapı’da broşunu veya güzelliğinin örtüsünü bırakmaktadır; çırılçıplak kalarak bir cesede dönüşmektedir (Krş., Firuzan Kınal, “İnannanın Cehennem İniş Efsanesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 3, 1965, sayı 4-5). Nitekim İnanna’nın itirazları, kız kardeşi ve “Kur”un hakimesi Ereşkigal tarafından dinlenmemiş, İnanna kurallara uymaya davet edilmiştir. Bunun üzerine o da kurallara boyun eğ-

“*Kur*”,⁵⁸ Yer kabuğu ile İlk Deniz arasındaki boşluktur (İbranilerde Tehom). “*Kur*”, “İçinde oturanın ışıktan mahrum olduğu ev”dir; zira,

miş, o güzel bedeni, “Yedi Takı”ından âzâde olarak, bir cesede dönüp, kuru bir dala (çiviye?) asılmıştır (Kramer, *From*, s. 186 v.d). Odin de *run* harflerinin esrarlı bilgisini edinmek için bir ağaca asılarak dokuz gün dokuz gece geçirmiştir (Bkz., Masao Mori, “Sekiz Adaklıg Barım”, s. 352).

Kanunlarıyla ünlü olan hükümdar Ur-Nammu da “*Kur*”a gelince, “Yedi Tanrı”ya sunular sunmuştur. Sunularını, o, her bir Tanrı’nın kendi “Ev=Oikos”ine girerek takdim etmiştir. Enkidu, İnanna’nın “Pukku-Mikku”sunu (Trampet ve değnekleri?) “*Kur*”dan kurtarmak için öne atılan Kalkamış yerine “*Kur*”a gitme hazırlığına giriştiğinde, Kalkamış ona “*Kur*”un yasalarını hatırlatmıştır. Bu “Yedi” yasa dünyalıklarından vazgeçmekten ibarettir, tıpkı İnanna’nın “Yedi Takı”sı gibi: “Eğer sen, Yer-Altı Âlemine gidersen, kutsal şeyler önünde başını eğmelisin. Temiz elbise giymemelisin. Yoksa hemen senin bir yabancı olduğunu anlarlar. Mermer şişecikten alınmış güzel kokuyu sürünmemelisin. Yoksa onlar güzel kokuyu alınca, hemen, etrafına toplanırlar. Gürzünü Yer-Altı Âlemine düşürmemelisin, yoksa gürzle öldürülmüş olanlar hemen habirem etrafına toplanırlar. Eline sopa almamalısın, yoksa ruhlar senden titrerler. Ayağına ayakkabı giymemelisin, yerde gürültü etmemelisin. Sevdiğin karını öpmemelisin. Kendisine kin beslediğin karını dövmemelisin. Sevdiğin çocuğunu öpmemelisin. Kendisine kızdığın çocuğunu dövmemelisin. Yoksa cehennem senin için sıkıntı verir, sokranır” (*Gulgamiş*, s. 87) (Krş., Kramer, *From*, s. 224-225). Böylece Sumerli gözünde, Tanrılara Tanrı oldukları için hizmet eden Ziu Sudra tipi ile, “ün kazanmak” suretiyle “*Kur*” canavarına yenik düşmemek isteyen Kalkamış tipi yanında, ölmeden önce ölmeyi deneyen üçüncü bir tipten daha haberimiz olmaktadır. Bu tip, toplumdaki çekilerek, züht ve takva yoluyla Tanrı’ya kulluk etmek isteyen tiptir. Bu tipin doğuşuna ait zemin hazırlığı daha *Kalkamış Destanı*’ndaki “Man the tallest, cannot reach to heaven. Man the widest, cannot cover the earth” (Kramer, *From*, s. 205) (En yüksek kişi göğü örtemez, en genikli kişi yeri örtemez) dizelerinden anlaşılmaktadır: “Sunup tutsa elgini eğer kök közin. Başın kökke tegse, yana yirdesen” (*Kutatgu Bilig*, 6149), “Tülek, arzu nimet tükel yiyesen. Tiriglig suvin sen bulup içesen” (*Kutatgu Bilig*, 6148). Bu zihniyet, herhalde, ileride, “*üngürde turugh*” (*Kutatgu Bilig*, 4766) (dağda yaşayan) gibi bir kavramın oluşmasında rol oynamış olsa gerektir: “Kayu tagda yürür üngürde evi. Yimi ot köki içgü yağmur suvi” (Biri dağda koşar, evi mağaradır. Onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur. *Kutatgu Bilig*, 6155). “Tonım koy yünği tap yigüm arpa aş. Tükel boldı dünya maŋga ay kadaş” (*Kutatgu Bilig*, 4765).

“Dartmış kudret kılıcın. Çalmış nefsin boynunu.

“Nefsünü depelemiş. Elleri kan içinde (*Yünus Divanı*, Timurtaş neşri, s. 164).

...

“Ko seni beğenmegi varlık evini bir yık” (Yünus, *Ay. yer*, s. 70).

⁵⁸ “*Kur*”un, Sumerli dilinde, ilk anlamının “Dağ” olduğu bilinmektedir. “E-Kur”, Ha-va Tanrısı “En-lil”in evidir. “*Kur*” yabancı ülke anlamına da gelmiştir. Kozmik olarak “*Kur*”, yer kabuğu ile “İlk Deniz (Primeval Sea)” —İncil’deki Tehom— arasındaki boşluktur. Ölülerin gölgeleri oraya gider. Bu anlamdaki “*Kur*”a “İnsan Yiyen Nehir” ile gidilir. Tekneyi Ur-Shanabi (Sharon) adlı kayıkçı sevkederek, götürür. Eski Yunanlıların Öte Dünya’sı Hades ile İbranilerin Sheol’ünün kökünde “*Kur*” kavramı bulunmaktadır. “*Kur*” yoluna girmiş olan yolcu için artık dönüş yoktur (“*Kur*” is the road whose traveller returns

“Geniş kanatları boşlukta simsiyah açılan
“Ve, arkasında Güneş doğmayan büyük kapıdan

not) (Krş., not 1). “Kur”, Babillilerin “İrkalla”sıdır. “Kur Ülkesi”, dönüşü olmayan bir ülkedir (The land of no return) (Bkz., Kramer, *From The Tablets of Sumer*, s. 81, 182, 184, 188) (Acaba “Taklimakan” da bu anlama mı gelmektedir?). Eski Mısır kültüründe de Öte Dünya’ya seyahatin bir kayık ile yapılmakta olduğunu biliyoruz.

İşin ilginç yanı, “Kur” kelimesinin Türkçe’de kök olarak yaşın karşıtı olarak aynı anlamda kullanılmış ve kullanılmakta olmasıdır: Kuru-Yaş. Yapılan araştırmalara göre, “Kur”, aynen, Çince’de de boşluk anlamına gelmekte imiş. Sanskrit dilli felsefe eseri “*Suvarna Prabhasa*”nın (Altun Yaruk) Çince’ye, Tibet diline, oradan Uygur diline, Moğolca’ya ve Kalmık diline çevrilmiş olduğu bilinmektedir. İşte bu *Suvarna Prabhasa*’nın V. Tezginç, VII. Bölük’ü, “Yok kurug tözin okutmak” başlığını taşımaktadır. Bu bahiste “yok”un, “kurug”un özü araştırılmaktadır. Burada, “yok, kurug tözinke tayanıp kösemiş, kösüşüg kanturmak”tan, yani boşluğun (“Kur”un) esasına dayanarak, istenilmiş arzuların kanatlandırılmasından bahseden parçalar bulunmaktadır (Bkz., Saadet Çağatay, *Altun Yaruk*, 1978, DTCTF yayını, s. 21) (*Kutatgu Bilig*’deki arzuyu temsil eden tipin adının “Küsemiş” olduğu burada hatırlanmalıdır) (*Suvarna Prabhasa*’daki cümle, belki, sonradan bırakmak üzere, ilkin beden arzularını karşılamak, yani, Mani’cilerde ve Gnostik’lerde olduğu gibi, ilkin kötüyü tanımak anlamına geliyor olabilir). “Karşı yatan kara dağlar. Yaylar olsam, menüm kurum olsun” (*Dede Korkut*, s. 63).

“Kur” kelimesi, Mogollarda “Gur-ug” şeklinde kullanılmaktadır. Mogollar Mönke’nin mezarına “Yeke gur-ug” (Büyük gur-uk) demektedir (Bkz., Barthold, *Türkistan*, s. 620). Kelime Farsça’da da mevcuttur (Gavr-i Gavsı). Lâtince’de “cava”, Yunancada “Kaos” şeklinde görülen kelimenin, Türkçedeki “kovuk” ile arzetmiş olduğu benzerlik gözden kaçmıyor.

“Kur” kelimesinin Türkçede çok geniş tutulmuş bir mânâ alanı bulunmaktadır. Kaşgârî’nin *Divân*’ı, Ulu Hâcib’in *Kutatgu Bilig*’i, *Dede Korkut*’un *Destanları*, Yunus Emre’nin *Divân*’ı tarandığı vakit, bu durum tesbit edilebilir. Şöyle ki: *Divân*’da, “Kur-ug kaşık ağzıca yaramaz”, “Kur-ug söz kulakka yakışmaz” (Kuran, *Eski Türk Metinleri*, s. 32), geçmektedir. Kaşığın kuruşu bir boş kaşıktır, içinde ne yiyecek ne de içecek vardır. Sözü’n kuruşu ise, onun mânâca boş oluşudur; mânâsız söz demektir. Ulu Hâcib “Bu agzıñg misâli üngür (E-kur ?) saniteg. Sözin çıksa andın seher taniteg” (*Kutatgu Bilig*, 2684) (Bu ağız bir in gibidir. Sözü’n oradan çıkarsa, seher yeli gibi olur) beyitindeki “üngür”, “e-kur” ile aynı bir anlama eşlik etmektedir. “Negüke yatır men bu yerde kur-ug. İligke barayın, kılayım tapug” (*Kutatgu Bilig*, 467) beyitinde, Has Hâcib, “kur-ug” kelimesini boşu boşuna anlamında kullanmıştır. Ulu Hâcib Yûsuf, “Kayu tagda yürür, üngür’de evi. Yimi ot köki içgü yağmur suvı” (*Kutatgu Bilig*, 6155). (Biri dağda koşar, evi mağaradır. Onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur) ve “Ne gü tir eşitgil bağrsak sözi. Üngürde turuğlı sakınık özi” (4766) (Mağarada yaşayan, merhamet ve takva sahibi ne der, dinle) beyitlerinde, mağarayı “e-kur”dan muharref(?) “üngür” (engür) şekliyle kullanmaktadır. Türkçe’deki “Kur-gan, Kuir, Kovug...” gibi kelimeler de birtakım çağrışımlara zemin hazırlamaktadır. Nitekim, E-Kur, üngür, Engürü, Ancyra, Ankara (Ku-En-Gi-Ra), Ancre (çapa), (Çankırı?) kelimeleri arasında bir ilişki olup olmadığı, bu kelimelerin tarihleri yapılarak araştırılabilir. Bu sırada Sumerli kosmolojisinde dağların İlk Deniz’e tıpkı, birer direk gibi sağlamca kakılıp dikildiği düşünülebilir. Asya’da da bir Ankara’nın var olduğu mâlumdur. Aynı çalışma, kovuk (kovmak, boşaltmak), “kaos”, “cave”, “cavite”, “üngür”, “kur”, “materia Prima”, “protohüle” kelimeleri arasında da yapılabilir.

“Girince başlıyor, sonsuz karanlık gece.”⁵⁹

“*Kur*”, “Tozun gıda, çamurun yemek olduğu yer”dir (*Gılgamış Destanı*, s. 53). Orası “Tozun evi”dir, orada tahtlar devrik, taçlar yeredir:

“Çürümüş toprak içre ten,
“Sın içinde yatur pinhan.
“Boşanmış tamar, akmış kan,
“Batmış kefenleri gördüm.”⁶⁰

... ..

“Dünya menüm diyenler!
“Ecel aldı yer gizledi.
“Fani dünya kime kaldı?
“Gelimli gidimli dünya,
“Son ucu ölümlü dünya.”⁶¹

Orada İnanna'nın kız kardeşi Ereşkigal, “fark gözetmesini bilmeyen”, can alan Namtar, kuraklık ve salgın cini Asag,⁶² kapıcı Neti⁶³ gibi irili ufaklı

Bu sırada Türkçedeki “kava”, “kuir”, “kur-ı-gan”, “kur-sag” kelimeleriyle, karanlık ve boşluk anlamına gelen başka kelimeler de ele alınabilir (Jean-Paul Roux, *Les Religion des Tures et*, PUF, Paris 1962). Nitekim Yunus, “Hak âşığı” olmayanı “Kur-ug ağaç” saymaktadır. Türkçede “Cehennemın körü” terimi vardır. “Öllüğün körü, sinniğin tepesi”. (Ölünün kur'u, sının, yani, mezara dikilen taşın, baş kısmı) deyiminde (bkz., Şeref Erdoğan, *Ankaram*, s. 344, Alkan Mtb., 1965 Ankara). halkın bunalım anındaki nidası dile gelmektedir (Kırş., Mübahat Türker-Küyel, “İbn Sinâ'nın Al-‘Aql al-Fa’âl'ine Bir Adım Olarak Fârâ-bî'de Siyâset”, *İbn Sinâ Armağanı*, 1984, TTK, s. 671-706). Kelime bugün de, anlamı çok zenginleştirilmiş olarak kullanılmaktadır: “Bir kuru çay”, “bir kuru ekmek”, “kuru değirmen”, “etraf kurudu”, “kuru kuruya”, “Tam takır. Kuru bakır”, “kurutmak”, “kurumak”, “kurut” ... “Çukur, göz çukuru”, hattâ “Kör göz” de bu arada hatırlanabilir. Yine Türkçe'de, karın boşluğunu ifade eden “kursag” (tavukta sindirim sisteminin bir parçası olan kursag) ile, Sumerlilerin Tanrıçası Nin-Kursag'ın adı arasındaki benzerlik de kolay yol olan tesadüf yerine, bir açıklama bekleyebilir. Çünkü Nin (Hanumefendi) Kursag, belirsizlik, boşluk, varlıksızlıktan şekil, biçim vererek varlığa getirendir: aktivite hariç, Protohüle, *Materia Prima'nın* prototipidir. Uygurlar, kuruyu yok ile birlikte hendiadioin olarak kullanmaktadırlar: “Yok, kurug ol!” Arapçada, “culture” kelimesi, “hadarat”, yani yeşillik, yaşıl ile ifade edildiğine göre, “Kur”un karşıtıdır; ve “*Kur*” öldürülmesi gereken bir canavar sayıldığına, fikir yapısına aykırı bir şey söylenmiş olmaz.

⁵⁹ Yahya Kemal Beyatlı.

⁶⁰ Yûnus Emre.

⁶¹ *Dede Korkut Destanı*, Gökyay neşri, s. 29, 36, 30. Kramer, *From*, s. 207, “Namtar, who knows no distinction.”

⁶² Kramer, *From*, s. 198.

⁶³ Kramer, *From*, s. 188.

Tanrılar, bir de “Kâtip” vardır. Orası “İçine ayak basanı salıvermeyen ev”dir, “Dönüşü olmayan yol”dur:

“Anda varan kalur”

... ..

“Gelmedi anda varan,

“Girü gelesi değil.⁶⁴

Yerine birini bulmadıkça, kimse oradan çıkamaz, kimse oradan kurtulamaz. Bir kimse,

“... Can yerine can bulsun, onun canı azad olsun ...(ama)

“... Dünya şirin can aziz. Canumu kıyabilmen. Bellü bilgil! ...⁶⁵

“*Kur*”a “insan yiyen nehir” (Styx) ile gidilir. Tekneyi oraya kayıkçı Ur-Shanabi (Sharon) götürür. “*Kur*”, öldürülmesi gereken bir canavardır.⁶⁶ Bu canavara karşı en başta Hikmet Tanrısı olan Enki savaşı ve savaşı kazanır.⁶⁷ “*Kur*” canavarına karşı, Güneş Utu ile birlikte savaşmak kuruya, kuraklığa, boşluğa, yokluğa, karanlığa, bilgisizliğe, cehalete, olumsuz değerlere karşı savaşmaktır. İşte Enki’nin yapmış olduğu da budur. Enki’nin hakimiyeti Dilmun Cenneti’ni, “*Kur*”un hakimiyeti ise cehennemi hazırlar:

“Cehennem dediğin nâr odun yoktur,

Herkes ateşini bile götürür.⁶⁸

⁶⁴ Yunus, *Divân*, Timurtaş neşri, s. 81.

⁶⁵ *Dede Korkut Destanı*, s. 75.

⁶⁶ “*Kur*”, korkulan, kuraklık ve boşluk olduğuna göre, “Horror Vacui” (Tabiat boşluktan korkar) teriminin en uzak köklerinden birinde, “*Kur*”un bulunması mâkul bir varsayım görünümündedir (Krş., Aydın Sayılı, “Atatürk ve Millî Kültürümüzün Temel Unsurlarından Bilim ile Entellektüel Kültür ve Teknoloji”, *Erdem*, cilt 3, sayı 10, 1987, 89, s. 618). Fiziksel anlamdaki boşluk ve karanlık, cehalet, bilgisizlik ve olumsuz değerlerle özdeşleştirilmiştir.

⁶⁷ Enki, “*Kur*” tarafından kaçırılmış olan Tanrıça Ereşkigal’i kurtarmak için bir kayıkla “*Kur*”a gelir (Persefone de kaçırılmıştı). “*Kur*”, “her türlü cefasın toplayarak”, taşlarla Enki’nin teknesine, önden, arkadan, yandan vahşice saldırır; kavga eder. “Yere çalan aslanlar, parçalayan kurtlar” gibi hamle eder. Bu savaşı eğer, Enki kazanmamış olsaydı, bütün kültür ve uygarlık, hattâ canlı cansız bütün varlıklar yok olurdu, “*Kur*”a dönüşür, kururdu. “*Kur*”un baş düşmanı Enki’dir; onun Eridu’da bir tapınağı bulunmaktadır: Ab-zu. Bu tapınak, *Varlık*, *Bilginin* ve olumlu *Değerlerin* anısını ebedileştirmiştir. “Hikmet”, tek Tanrılı dinlerde de Tanrı’nın başta gelen sıfatıdır; “*Imitatio Dei*” yapan hükümdarın da baş sıfatıdır; adâlet, şecaat, iffet erdemleri onunla bütünleşir (Krş., not 40).

⁶⁸ “Cehennem dediğin nâr odun yoktur. Herkes ateşini bile götürür” Nesimi (?).

Güney rüzgârı Nin-Urta da “*Kur*” canavarına karşı dövüşmüş ve onu haklamıştır. Yani, suları tanzim etmiş, yerleşim merkezini, kültür ve uygarlığı, bilgiye dayanarak, kurtarmıştır. Hükümdar Ziu Sudra da Enki’nin akıl vermesiyle aynı şekilde kocaman bir gemi yaparak, yani, bilim ve tekniğe dayanarak, Tufan’da “*Kur*” canavarının azgın sularına karşı boğuşmuştur.

Sumerli gözünde insanı insan yapan toplumsal hayattır. Toplumsal hayatın dışında insan ancak “vahşi yaratık” (wild beast, *Sab*^c, orman adamı)dir. Bunun prototipi Enkidu’dur. Ama, toplumsal hayatı gerçekleştirmek, toplumdaki yüce değerleri yaşamak ve yaşatmak kolay değildir; gerçek bir insan, “kişiler kişisi” (*Kutatgu Bilig*, 2873) olmak zordur. “Kişi soñu”, “kişi artığı” (*Kutatgu Bilig*, 6595), “Kişi taklidi” (Mehmed Akif)⁶⁹ olmamak “emgek(emek)” işidir, “mihnet” gerektirir:

“Ulus *mihne*ünden bir dem kâm yok!⁷⁰

Yüce değerlere uygun yaşamanın güçlüğüne tecrübe ederek idrâk eden ve bu işin meşakkatini anlayan, hayvandan dönme Sumerli Enkidu, kendisini toplumsallaştıran “İnanna’nın Kızları” olan hierodüllere ilenmekten geri durmaz. Hayvanlarına geri dönmek bile ister. Ama, artık çok geçtir. Çünkü o, artık, bir kere insanlaşmıştır. Sumerli gözünde insan kahramanlaşmak, ün salmak, isim yapmak da ister.⁷¹ Kahramanlar toplum hayatının gündelik tarafını aşır, hikmet, adâlet, cesaret, sehâvet gibi yüce değerlere bürünmüş olarak çarpışır, savaşır, “canavar” öldürürler; böylece “*Kur*” canavarına da yenilmemek isterler. Bu sebeple, hükümdar Kalkamış da arkadaşı Enkidu’nun sehâvetine dayanarak sedr ağaçlarını devirmiş,

⁶⁹ “Tâci taklid ü ridâsi taklid. Sözü taklid ü edâsi taklid” (*Nâbi*, s. 21).

⁷⁰ Ali Şir Nevâi.

⁷¹ *Gulgamiş Destanı*, Ramazanoğlu çevirisi, 1944, M.E.B. Babil Klâsîği. “Özüñg kullukı kıl, tile edgü at” (*Kutatgu Bilig*, 3251) (Kulluğunu yerine getir ve iyi ad kazanmaya bak).

“Eylik erün yâridur. Ölürsê uçmak yirüdü

“Senden sonra söylenir ne dirlüğüñ varısa (Yünus, *Divan*, Timurtaş neşri, s. 179). Krş., Kramer, *From*, s. 204: “I would set up my name.” Vergilius’a göre de “Ömür kısadır. Uzatılamaz. Ama erdemli insan, davranışlarıyla ününü artırabilir” (Bkz., Ayşe Sarıgöllü, *Roma Edebiyatında Destan*, 1973, DTCF yayını, s. 26). Roma Edebiyatında destan türü Eski Yunan destanları olan *İliada* ve *Odysseus Destanları*’nın bir taklididir. *Aeneis* Destanı, bir “Gesta Populi Romani”dir (Bkz., *Ay. yer*, s. 58). Diğer taraftan, Homeros destanlarının Ugaritlerin Kumarbi Destanı’nın etkisinde kalmış olduğu gösterilmiştir (Güterbock’un incelemeleri). Ugaritlerin destanı ise Kalkamış Destanı’nın etkisindedir. Dede Korkut Destanları’nda da beyler ün salmak isterler. Meselâ, Kam Büre oğlu Bamsı Beyrek de ad bırakmak, ün almak istemektedir (Bkz., Gökyay neşri, s. 26; ve krş., *Gulgamiş Destanı*, s. 55).

Humbaba'yı öldürmüş, Gök Boğası'nın kalbini çıkarmış, kadın sâki Sabitu Siduri'nin cazip önerilerini geri çevirmiş,⁷² İnanna'nın işvelerine kapılmamış,⁷³ Huluppu ağacının dibindeki yılanı öldürmüş,⁷⁴ "Kur"a, ölümü öldürmeye varmıştır.⁷⁵

"Mere Azrail dedüğünüz ne kişidür kim adamın canını alır? Yâ kadir Allah! Birliğün, varlığün hakkıyçün Azrail'i menüm gözime göstergil; savaşayım, çekişeyim, dürişeyim" (Deli Dumrul, *Dede Korkut*, s. 75).

Böylece, Kalkamış, beden canavarına karşı da döğüşmüş olmaktadır. Şimdi, artık, o, "Dünyada her şeyi bilen" ve "Yerin dibindeki suyun kaynağını gören adam" olmuştur.⁷⁶ Ölümü öldürme yolundaki mücadelesinde, o, yalnız cesaret erdemıyla alplığı sayesinde binbir "mihnet" le elde ettiği "ölümsüzlük otu"nu tam mânâsıyla bilge olmadığı, evren adâletine aykırı davrandığı için, yılanı kaptırmıştır.⁷⁷

Acaba Sumerli gözünde Tanrılara hizmet etmek ne demektir? Bu sorunun cevabı da Kalkamış ve Ziu Sudra tiplerini birbirleriyle karşılaştırmak suretiyle verilebilir.

⁷² "Şimdi seni yakalayan uyku nedir?" diye soran, Öte Dünya "Kur"a ölümü öldürmeye giden Kalkamış, Sabitu Siduri'nin insanların ölümlü oldukları hakkındaki uyarılarına, bu yüzden de "lapislâzuli" bahçede, onun yanında, tatlı bir hayat ("dolçe vita") sürme teklifine aldırılmaz, ama, öte dünya "Kur"da Ziu Sudra'nın sorusuyla karşılaşır: "Niçin Tanrıların ve insanların alın yazılarına karşı geliyorsun?" (Bkz., *Gilgamiş Destanı*, s. 70).

⁷³ Kalkamış, İnanna'nın işvelerine ve hattâ tehditlerine kapılmamış, (bkz., *Gilgamiş Destanı*, s. 45) aldırılmamıştır. Ona, bilindiği üzere, şöyle hitap etmiştir: "Sen ha? Seninle evlenirsem ne kazanırım? Nasıl olsa kendimi yağlayacak yağım var. Üstüme giyecek elbisem var. Yiyecek ekmeğim ve aزیğim var. Hattâ Tanrılara lâyük yemeğim, krallara mahsus içkilerim bulunur. Sen soğukta ısıtmayan bir örtüsün. Sen rüzgâra ve fırtınaya mâni olmayan uydurma bir kapısın. Sen, üstüne örtüleni altında ezen bir fil derisisin. Sen içinde toplantı yapan kahramanların üstüne çöken bir saraysın. Sen, taşıyıcısının üstünde eriyen bir ziftsin. Sen, taşıyıcısının üstüne boşalan bir kırbasın. Sen, taş duvarı çatlatan bir kireçsin. Sen, düşman ülkesini cezbeden bir yemişsin. Sen, sahibini sıkın bir ayakkabısın. Dostlarından hangisini ebedî olarak sevdim? Çobanlarından hangisini ebedî olarak beğendin? Haydi! Sevgililerinin adlarını sayayım mı? (Sayar). Şimdi, ben seni seversem, beni de onlar gibi yaparsın" (*Gilgamiş Destanı*, Ramazanoğlu çevirisi, MEB, 1943, s. 43-44). Bu sözlere çok sinirlenen İnanna'nın Güneş'e hitabı da hatırlardadır: "Babam! Kalkamış'ı öldürmek için bana Gök Boğası'nı ver. Vermezsen, Cehennemin kapılarını kırar, açarım. ... Yaşayanları yemeleri için ölüleri kaldırım. ..." (*Aynı yer*, s. 45).

⁷⁴ Bkz., Kramer, *From*, s. 223.

⁷⁵ Bkz., *Dede Korkut Destanı*, Gökıyay neşri, s. 71. Krş., not. 73.

⁷⁶ *Gilgamiş Destanı*, s. 12-13.

⁷⁷ *Aynı eser*.

Fırıncı Adapa ⁶ *âbid* bir kuldur. Gece gündüz Tanrılara ibadet eder, sunular sunar, Tanrıların hoşnutluğunu ümit eder. Bir gün Tanrılara balık sunmak ister. Ama rüzgâr eser, Adapa balığı elinden kaçıır. Adapa buna çok kızar; ve, rüzgâr Şutu'yu, kanadını kırarak cezalandırır.

“Evlüyaya eğri bakma

“Kevn ü mekân elindedir

“Mülke hükmün süren odur

“İki cihân elindedir.”⁷⁸

Gök Tanrısı An, onu, bu eyleminden dolayı hesap sormak üzere huzuruna çağırır. Onu kınar; onu azarlar; onu yanında alıkoymaz; ona “Ebedî soluk” bağışlamaz; onu yer yüzüne geri gönderir. Çünkü, Adapa rüzgâr Şutu'nun kanadını kırarak Tanrıların adâletine aykırı davranmıştır. Öyle ki, rüzgâr esmeyince yağmur yağmaz olmuş, yağmur yağmayınca ekin bitmez olmuş, ekin bitmeyince kıtlık başgöstermiş; insanlar ve hayvanlar açlıktan kırılmıştır. Oysa Adapa'nın Tanrıları hoşnut edeceğim diye, kişisel bir amaçla, evrendeki dengeyi bozmaya, öteki yaratıklara zarar vermeye hakkı olamaz; ve, Tanrıların bu tür ibadetlere ihtiyacı yoktur.

“Senin tapgunka muḡluk ermez Bayat

“Özüḡ kullukı kıl tile edgü at.”⁷⁹

(Tanrı senin ibadetine muhtaç değildir; kendi kulluğunu yerine getir ve iyi ad kazanmaya bak).

Kalkamış'ın sehâvet değerinin timsâli olan arkadaşı Enkidu'nun ölümüne rıza göstermeyip, ölümü öldürmek için savaşması da “Adâlet”e, Tanrı emirlerine aykırıdır; ve, Tanrılar gözünde ubûdiyet (kulluk) değildir. Bu sebeple Tanrılar, ona da “Ebedî soluk” bağışlamamışlardır.⁸⁰ Hükümdar Ziu Sudra Tanrılara gerçekten kulluk edemeyen şu insanları, Tanrılarının bir tufan vererek yok etmek istediklerini *işitmiştir*. Bunun üzerine, o, büyü ve sihir yoluyla değil, ama, Enki'nin yol göstermesiyle, bilim ve teknikle, dev bir tekne inşa etmiştir. Geminin içine canlı cansız bütün varlıkları, bu pistir bu temizdir diye ayırt etmeden, bütün insanları doldurmuştur.

⁷⁸ Şarban (XVI. yy).

⁷⁹ *Kutatgu Bilig*, Has Hâcib, 3251.

⁸⁰ Kramer, *From*, s. 166-181. Ziu Sudra Kalkamış'a sorar: “Niçin Tanrılarının emirlerine karşı geliyorsun?” (Bkz., *Gılgamış Destanı*, s. 70).

“Togar kün arıg ya arıgsız timez
 “Kamıgka yarukluk birür hiç eksümez.⁸¹

(Güneş bu temizdir bu pistir diye hiç ayırmadan doğar, herkese hiç eksilmeden ışığından verir).

Ziu Sudra varlıkları tufanda yok olmaktan kurtarmıştır; Tanrılara rağmen, Tanrılara hizmet etmiştir. Tufana engel oldu diye Tanrıların onu cezalandırması beklenirken, Tanrılar onu ebedileştirmişlerdir; “Güneş’in hiç batmadığı ülke”de, “Büyük yukarı”da, “Ölümsüzler diyarı”nda, “Nehirler ağzı” “Dilmun” Cenneti’nde, onu, kendi yanlarında alkoymuşlardır; ona “Tanrılarınkine benzer hayat”, “Tanrılarınki gibi ebedî soluk” bağışlamışlardır.⁸² Ziu Sudra, artık, “Bitkinin adının ve insan neslinin tohumunun koruyucusu” olarak, “Atrahasis=Atar Hasis, Çok akıllı” (*Gılgamış Destanı*, s. 79) olarak anılır olmuştur. O, “Paragon of wisdom”dır (Kramer, *From*, s. 290). Demek ki, Sumerli gözünde, insanın insana ve canlı cansız bütün öteki yaratıklara hizmeti, aslında, Tanrılara hizmet, Tanrılara ibâdet anlamına gelmiş oluyor.

“Kişi tip ayurlar kayu ol kişi?
 “Kişige asıg kılsa itse işi.⁸³

(İnsan derler, insan kimdir? İnsan, başkalarına faydası olandır).

Çünkü, Tanrılar, Sumerli gözünde, yok edici, “kahhar” (Angra Man-yu ve Mani inancı) değildir; asıl, var edicidirler; Sumerli gözünde yaratıklarda değil, fakat, yaratanlarda, “essence” (Mâhiyet) ile “existence” (Fiilî varlık)ın ayniyeti kapısı açıktır. Bu, onlarda “Aham Brahması” veya “Ene’l-Hakık” kapısının kapalı olduğu anlamına gelir.

“Özin eş-şeyh gören serdâr bolur
 “Ene’l-Hakık da’vî kılan ber-dâr bolur.⁸⁴

Ziu Sudra Tanrı-Evren-Toplum-İnsan hakkında derin hikmete sahip olan gerçek bir bilgedir, âdildir, cesurdur, alptir, ‘âbiddir, zâhittir. Onun, ba-

⁸¹ *Kutatgu Bilig*, Yûsuf Has Hâcib, 831.

⁸² Kramer, *From*, s. 180,181.

⁸³ *Kutatgu Bilig*, Yûsuf Has Hâcib, 3269. “Ĥayru’n-nâs men yenfa’ u’n-Nâs” (Hadîs).

⁸⁴ Kadı Burhanettin. “Bayat men tiğüci kişide haşı. Acun kaldı bardı ol it sakışı” (*Kutatgu Bilig*, 3526).

“Ĥudâyı kendine kul yaptı kendi oldu Ĥudâ!

“Utanmadan da tevekkül diyor bu cürete hâ! (Mehmet Akif).

bası bilge hükümdar Shuruppak'ın nasihatlerini dinlemiş, bu nasihatleri tutmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ O, Tanrılara ubûdiyetin, Tanrılara kul-
luk etmenin, Tanrı yaratmasına (*Creatio Dei*) paralel ve uygun olarak, in-
sanın Tanrılarını taklîd etmesi (*Imitatio Dei*) olduğunu, bunun ise hikmete
ve adâlete uymak olduğunu bilmektedir. Bu hikmet ve bu adâlet yaratık-
lara saygı göstermektir;⁸⁶ Tanrılarının yaratıklara vermiş olduğu var olma,
varlıkta kalma, yaşama hakkını korumaktır; ve, insanların kültür ve uygar-
lık olumlu ve yüce değerlerini yaşatanların kendilerinin de ebediyen yaşa-
yacaklarına inanmaktır.

Şimdi artık, İbn Sînâ'da, ruhun, daha "beden elbisesi"ni çıkarmadan,
yani, bu dünyada iken, ve Tanrı-insan münasebeti temeline oturan o üç
tür türlü seyâhatini görebiliriz.

İbn Sînâ'da ruhun, daha "beden elbisesi"ni çıkarmadan, bu dünyada
iken yapmış olduğu üç türlü seyâhati, birbirine paralel ve özcek aynı ol-
makla beraber, bunları birbirlerinden ayırarak bir sıra dahilinde ele al-
mak herhalde uygun bir hareket olur, değil mi? Yoksa,

"Bir avuç toprağa bunca kıl u kâl

"Neye gerek? İy Kerîm u Zu'l-celâl! (Yûnus, *Dîvan*, Timurtaş Neşri,
233).

Acaba İbn Sînâ'ya göre, ruhun, daha bedende iken, yapmış olduğu
veya yapmakta olduğu seyâhatin ilki, yani, duyu verilerinden akıl verileri-
ne doğru gitmesi ve mâkul sûretlere, kavramlara ulaşması, İbn Sînâ'nın
"Feyezan", "işti'âl", "İşrâk," "Tecellî" veya "İttişâl" dediği süreç, nasıl ger-
çekleşmektedir? Nasıl mümkün olmaktadır? Kısacası, "Aklı Fa'âl"ın, ya-
ni, "Hep Etkin Akıl"ın yol göstermesi sâyesinde olmaktadır: "Aklı Fa'âl"

⁸⁵ "Shuruppak instructed his son. Shuruppak, son of Ubara-Tutu. Instructed his son
Ziu Sudra: "My son, I would instruct you, take my instruction, Ziu Sudra I would say
a word to you, give ear to it. My instruction do not neglect it. My spoken word, do not
transgress it" (Kramer, *From the Tablets of Sumer*, Appendix B, s. 290).

⁸⁶ Galenos, "Erdemli Bir Hekimin Filozof Olması Gerekir", *Erdem*, cilt 4, sayı 11,
1988 (1989), s. 517-518. "Ulus kendi içinde tapug bar telim" (*Kutatgu Bilig*, 3226) (Köy ve şe-
hir içinde yapılacak çok ibadet vardır), "Bu samış tapug bargır ta'at turur" (*Kutatgu Bilig*,
3241) (Bu sayılan hizmetler birer ibadettir), "Tapugka inanıp kayı erse kul. Bulumadı
teñgri sevinciñge yol" (*Kutatgu Bilig*, 3249) (İbadetine güvenen bir kul, Tanrıyı memnun
edecek yolu henüz bulamamış demektir).

Türkçeye, *Codex Cumanicus*'ta, "Rûhu'l-Îkuds" (*Spiritus Sanctus*) anlamında "Ulu Kut", "Arığ Tıng", "Yalınğ Söz" (Arığ Can) olarak çevrilmiştir:

"Rûhu'l-Îkuds ile Arş-ı Hudâ'dan haber gelür.⁸⁷

Sormuş olduğumuz bu sorunun ayrıntılı cevabı, İbn Sînâ'nın psikoloji görüşünde bulunmaktadır. İbn Sînâ psikolojisinde, esas itibarıyla, Platon, Aristoteles, Plotinos ve Fârâbî'ye dayanmaktadır. İbn Sînâ, Aristoteles'ten, ruhu bedenden ayrı tinsel bir cevher olarak kabul etmekle, Fârâbî'den ise "Heyûlânî Akıl"ın "Bilfiil Akıl"dan mahiyetçe ayrı bir akıl olmadığını, —her ikisi de aynı akıl olmakla—, "Heyûlânî Akıl"ın da ebedî olduğunu açıkça söylemekle ayrılır.

İbn Sînâ'ya göre, ruh, bedenden ayrı, bedenle bulaşık olmayan basit bir cevherdir. Öyle ki, ruh, duyular âlemiyle teması olmasa dahi, kendi kendini idrâk eder; akılsal hakikatleri bilir. Mekânda hiçbir yerle teması bulunmayan bir şekilde asılmış olduğu halde tasavvur edilen bir kimse, bütün doğruları kendi kendisine bulabilir. Buna "Uçan Adam" misâli denir. Descartes'ın *Cogito* tecrübesinin değerlendirilmesine tekaddüm eden, İbn Sînâ'nın ünlü tecrübesi işte budur. İbn Sînâ'nın bu tecrübe misâlinin, İbn Tufeyl'in *Tedbiru'l-Mütevahhid*'inin, İbn Bâcce'nin *Hayy ibn Yakzân*'ının, dolaylı olarak da, Robinson Cruzoe tipinin yaratılmasında etkin olduğu hakkında literatür bulunmaktadır.⁸⁸ İbn Sînâ'ya göre, ruh, bedenın sûreti ve kemâlidir. Ruhsuz bir beden bir cesettir, kadavradır. Beden ruhun ancak ârızî olarak ve mizaç yoluyla bir âleti, İbn Sînâ'nın tabiriyle, bir "memleketi", bir yuvası, bir evidir, tıpkı Mezopotamyalılarda Tanrıların insanın kalbinde kendilerine bir yuva kurmasındaki gibi. İbn Sînâ'ya göre, bir bedende iki ruh bulunamaz. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere, İbn Sînâ "Tenâsuh=Ruh göçü" görüşüne karşıdır. —Nitekim, Sumerlilere göre de "Kur"dan geriye dönüş yoktur.— Çünkü İbn Sînâ'ya göre, bir insanın kendisinin olarak algılayamadığı bir beden, o insanın kendisinin olamaz. Ruh, yetileriyle, bitkisel, hayvansal ve insanî, yani, akılsal faaliyetlerini yapar. Ruhun bitkisel görevi beslenme, üreme ve büyümedir. Ruhun bu görevi bütün canlılarda, bitki, hayvan ve insanda, müşterektir. Ruhun hayvansal görevi hareket ve algıdır. Ruh hareket vererek bedeni ya bir objeye doğru yönelir —o zaman ruh ya şevk ve istek duyar, tıpkı bir do-

⁸⁷ Yahya Kemal, *Selimnâme*.

⁸⁸ Bkz., Majid Fakhry, *A History of Muslim Philosophy*, 1970, Columbia Univ. Pr., New-york, s. 296.

muz gibi obur olur veya ruh kızar, hiddetlenir, gazaba gelir, o zaman, beden, tıpkı yavrusunu kaybetmiş dişi bir aslan gibi olur, ruh ateş püskürür, bedenle yakar—, ya da ruh bedeni objeden uzaklaştırır, ruh korku duyar. İşte hayatta iken dengelenmesi gereken “*beden alâiki*” (bedensel ilgiler, Fârâbî’de: “*Ârızî levâhik*”) denen ruh kuvvetleri bunlardır. İbn Sînâ’ya göre ruhun hayatta iken bu “iki komşusu” ile iyi geçinmesi gerektir. Yani, onları dengelemesi icab eder. Sumerli literatürde geçen Kalkamış’ın Gök Boğası’nı öldürmesi, İnanna’nın işvelerine kapılmaması, Sabitu Siduri’nin tekliflerine sırtını dönmesi, İnanna’nın “Yedi Takı”sından, Enkidu’nun ise dünyalıklarından vazgeçmesi, burada hatırlanmalıdır. İnanna, “*Kur*”a indiğinde, oranın yasalarına uyar. Hakimiyet alâmetleri olan 7 takısını, yani *Şu-gurrasını* (taç) kolyesini, yüzüğünü, çifte *nunuz* taşını, broşunu, bileziğini ve güzellik örtüsünü birer birer atar; onlardan vazgeçer. Enkidu’nun dünyalıkları ise karısı, çocukları, giyim kuşama, silâhları ve süsüdür.⁸⁹

Ruhun dışarıya dönük olan algısı, beş duyu organının ve, “hiss-i müsterek” gibi, onlara yapılmış olan eklerin verdikleridir. Duyu organlarının verileri daima “doğru” olurlar, yani, onların gerçeklikte bir karşılıkları bulunur.

Ruhun içeriye dönük olan algılarına gelince: Bunlar, ruhun “Vehmiye”, “Musavvere”, “Mütehayyile”, “Müfekkire”, “Zâkire”, “Hâfıza” gibi bir takım kuvvetlerine bağlı olan verileridir. Bu kuvvetler, duyu verilerinin temin ettiği malzemeler üzerinde çalışırlar. Bu kuvvetler arasında, “Muhayyile”, insanı yanıltır. Yani, “Muhayyile” yetisinin Zümrüt Anka, Kaf Dağı gibi verilerinin gerçeklikte bir karşılığı yoktur. “Muhayyile” kuvveti yanıltıcı olduğu için, İbn Sînâ, onu Şeytanın bir vasfı olan “*hannâs*” ile anmaktadır. “Muhayyile” yetisi ancak Tanrı’nın lütfu sayesinde *Hep Etkin Akıl*’ın ışıklarıyla aydınlanırsa, yani, onun verileri mâ’kûlât, yani akılsal sûretler haline dönüşürse, kavramlaşır, insan, doğruları görebilir; ve, peygamber gibi bazı nadir insanlar da bu suretle “*meleke-i kudsiyye*” kazanırlar. Bu halde, akıl, “*akl-ı kudûsî*”ye döner. “Muhayyile” verilerinin “Hep Etkin Akıl”dan ışık alarak kavramlar haline dönüşmesi işlemine İbn Sînâ “*Hads*” der. Hatırlayacak olursak Ziu Sudra da, olacak olanları, duvar dibinde birdenbire “*işitmiş*” idi.

Akılsal ruhta, bir, insandaki zevk, keder, neşe gibi ruh hallerini yaşatan “amelî” kısım, bir de akılla kavramaya, mâkulleri almaya muktedir kı-

⁸⁹ Bkz., not 57; Kramer, *From*, s. 225, 186-195.

lan “nazarî” kısım bulunur. Asıl “akılsal ruh”, işte bu nazarî kısımdır. Akılsal ruhun faaliyeti kavramları kurmak, kavramlar arasında birleştirmeler ve ayırmalar yaparak önermeler meydana getirmek, önermelerden önermelere “orta terim”ler yardımıyla geçerek sonuç önermelere veya diğer “orta terim”lere ulaşmaktır. Bu işlemler, önermeleri “orta terim”ler vasıtasıyla zincirleyerek, akılsal çıkarışlar yapmaktır, mantık yürütmektir, düşünmektir. —Hikmet Tanrısı Enki’nin akıl verdiği, yargı zincirleri kurduğunu burada hatırlayalım.—

Ruhun nazarî kısmı, veya akıl, üç halde bulunur: “Heyûlânî Akıl”, “Bilfiil Akıl” ve “Müstefâd Akıl”. “Heyûlânî Akıl”, henüz hiçbir mâkul sûret almamış, yani, hiçbir kavram oluşturmamış, ama, sûret almaya, yani kavram oluşturmaya hazır bekleyen akıldır. “Heyûlânî Akıl” mâkul sûretleri alır almaz, yani kavram oluşturur oluşturmaz, “Bilfiil Akıl” haline dönüşür. “Aklı-ı Kıddûsî” de bir “Heyûlânî Akıl”dır. Ancak, “Heyûlânî Akıl” kendi kendisine sûret alamaz, kendi kendisine “Bilfiil Akıl” haline geçemez. Onu bilfiilleştirme işini, onun *dışından* (Aristoteles’teki *turaten*), ona sûretler yağdırarak, kavramlar vererek, Hep Etkin Akıl görür. —Şurası hatırlanmalıdır ki Tanrıça Aruru da balçıktan insan şekline *dışardan* üflemiş, insana “Tanrı Soluğu”ndan vermişti.— Hep Etkin Akıl’ın gördüğü bu iş, duyumların Muhayyile’ye, Muhayyile’nin de Akıl’a sunduğu malzemenin cüzî parçalarını maddelerinden sıyrıp, onları küllileştirmektir, kavramlaştırmaktır. —Hatırlanacak olursa, Hikmet Tanrısı Enki de “Göksel Levha”sından “Me” leri verir, bütün Tanrıların kalplerinden geçenleri okur.— İşte “Hep Etkin Akıl”ın bu işlemi, insanda, “Maddeden Sıyrık Akıllar”dan, “Mufarakat”tan gelen “akı”ya (*flux*), İbn Sînâ’nın deyimleriyle, “*tecellî*”ye, “*ittişâl*”dir, “*Feyezân*”ı kabuldür, “*ışti’âl*”dir, “*ış-râk*”tir.⁹⁰ “Hep Etkin Akıl”, ruhun duyu verilerinden mâkullere doğru çıkmış olduğu seyâhatinde, “Meshel berzahı”ndan, yani, cehâletin karanlığından çıkmakta, bir kurak “Tuz çölü” olan maddeden kurtulmakta, ruhun rehberidir, ruhun ışığıdır. —Ebediyeti aramaya Öte Dünya “Kur”a giden Kılmamış da “Meşu” dağı (“Masios Dağı”, Conteneau) berzahının karanlıklarını Güneş Utu sâyesinde delmişti.— Hep Etkin Akıl rehberliğinde, insan, Berzaktaki “tatlı su kaynağı” olan mantık’tan kana kana içer; yani, karanlıktan aydınlığa Mantukla çıkar, bilinmeyenden bilineye Mantuk götürür.⁹¹

⁹⁰ Bkz., Mübahat Türker-Küyel, “İbn Sina ve Mistik Denen Görüşler”, s. 781, 784, 791, *İbn Sina Armağanı*, 1984, TTK, s. 749-792.

⁹¹ Yahya ibn ‘Adî de “Necât”ı mantukta bulur (Bkz., Mübahat Türker-Küyel, “Yahya b. ‘Adî ve Neşredilmemiş Bir Risâlesi”, *DTCF Dergisi*, cilt 16, 1956.

Bütün zihinsel işlemleri, insan mantukla yapar. “Hâd”ler, “tarif”ler ortaya kor. Bunlara ve akıl ilkelerine dayanarak, insan, kıyaslar, çıkarışlar yapar; en sonda, genel zorunlu ve doğru önermelere, *apodeiktik*’e varmaya çalışır. İşte, İbn Sînâ’da, kültür ve uygarlık yüce değerlerinin, bilimin, ahlâkın, siyâsetin, dinin, bir kelime ile hikmet ve felsefenin temeli budur; yani, ruhun akısal işlemleridir. Ortada bundan başka bir temel yoktur. Duyum’un Muhayyile’ye, Muhayyile’nin Akıl’a sunmuş olduğu malzemedeki cüzileri maddelerinden sıyrıp külliler imâl etme, kavramlaştırma işlemi, insanın “beden alâiki”nden, “ârizî levâhik”ten sıyrılmasıyla, yani, bitkisel ve hayvansal ruhunun faaliyetlerini dengelemesiyle de kolaylaştırılmış olur. Akıl, yoku ve kötüyü negasyonlar, değillmeler yapa yapa kavrar. Çünkü yok ve kötü aslen mevcut değildir. Var olan, iyilik ve varlıktır.⁹² Eğer iyi, “Tanrı adâleti” değil de, meselâ, “bir devletin kabul etmiş olduğu yasa” (Platon, *Teaitetos*) olmuş olsaydı, doğru önerme ile varlık, yanlış önerme ile de yokluk birbirleriyle karşılıklı geldiklerinden, ve farklı devletlerin iyiyi tarifleri birbirlerinden ayrı ve birbirlerine aykırı olduklarından, bu, bir varlığa değil, bir yokluğa karşı gelirdi. O halde, kanunları, ancak, doğru önermeler ileri süren filozoflar yapmalıdır; kısacası, ya devlet adamı filozof ya da filozof devlet adamı olmalıdır. “Hep Etkin Akıl” veya “Akl-ı Fa’âl” hep bilfiil hâdedir; yani, o, mahiyetler, kavramlar yeridir. İşte bu yüzden, o, “Hallâku’ş-Şuver”dir, “Sûretler Yaratıcı”dır. Sûretleri mütemadiyen verdiği için de, o, “Vâhibu’ş-Şuver”dir (*Donator Formarum*), “Sûretler verici”dir. Onda bilkuvelik hiçbir taraf bulunmaz; onun özü bilfiil olmaktır. Bu özellik çeşitli şekillerde ifade edilmiştir: “Akıl, insan ruhunun ışığıdır, tıpkı Güneş’in evrenin ışığı olması gibi” (Asklepios). “Evrende Güneş her ne ise, ruhta da akıl odur.” “Tanrı akılı ruhta bir ışık gibi yakmıştır” (Aristoteles). “Akıl, yalnız insanların yararlanmış olduğu göksel bir hediyedir” (*Corpus Hermeticus*). “İnsan (işte bu yüzden) Gök’ün bitkisidir” (Platon). “Karanlıkta görmeyen gözü, Güneş, nasıl görür hale getirirse, akıl da ruhu aydınlatır” (Fârâbî). Zaten “Ruhlar (bu evrene) Göğün Doğu Kapısı’ndan akarlar”. —Hatırlanacak olursa, Hikmet tanrısı Enki de, Güneş Utu ile birlikte, karanlıktan aydınlığa, cehâletten bilgiye yükseltir.— “Heyûlânî Akıl”, “Hep Etkin Akıl” etkisiyle bilfiilleşme hali geçire geçire, bilfiilleşme tecrübesi kazanır. O zaman adı “akl-ı bi’l-meleke”, yani, yeti kazanmış akıl olur. “Akl-ı Fa’âl”den alan ve aldıklarını alt derecelerdeki akıllara geçiren akıllar, “Müstefâd Akıllar” yani “Alan-veren Akıllar” haline gelirler. İnsan gerekli usavurma adımlarını atmadan da, Tanrı lûtfu ile,

⁹² Zaratustra ve Mani inançlarına karşı.

“orta terim”i, birdenbire, bir “*Hads*” ile bulabilir. *Hads*in en yüksek derecesi zekâdır. Demek ki İbn Sînâ’ya göre “*Hads*”, hem muhayyile yetisinde, hem de akıl yetisinde vâki olmaktadır. “*Hads*” bir öğrenme ve öğretme süreci sonunda da doğabilir. Ama, onun asıl özü, öğretmensiz doğmaktadır. İşte bu yüzden “*Hads*”, eğitim ve öğretimde, “*Taklîd*” ve “*ta’lîm*”in zıddıdır. Demek ki, İbn Sînâ, otoritelere dayanma yöntemine karşı gelmektedir; o, ileride, Descartes’in “*Lumen Naturalis*” diyeceği akla itibar etmektedir. “*Hads*”, yakînî olmayan bilgileri yakînî hale getirir. “Yakînî bilgi”, Fârâbî’nin de belirlemiş olduğu üzere, “dışarıdaki şeyin, her ne ise işte o olduğuna” sınıksız inançtır; bu inanç hakkındaki bilinçtir; bu inanç, zaman dışı, zâtî ve zarûrî bir bağlantıya olan inançtır. Yakîne varmış olan bir ruh, “tıpkı Güneş ışıklarının tertemiz suya vurması gibi” (Fârâbî), kendisini aydınlık hisseder. Esasen, ruhta bilgi üç şekilde bulunur: Ya ayrı ayrı kavramların birleştirilmesinde olduğu gibi. Bu hal, kavramları depodan çıkarıp kullanmaya benzer. Bu haldeki bilgiye “*İlm-i fikrî*” denir. Ya, kavramlar ruhtadır, ama, ruhun henüz ona bir yönelimi mevcut değildir. Bu hal, depoda bulunan ama henüz kullanılmayan kavramlara benzer. Nihayet üçüncü şekil, cevabını bildiğimiz bir soru sorulduğunda kendimizi hissettığımız haldeki bilgi gibidir. Bu haldeki bilgiye “*İlm-i basî’*” denir. “*İlm-i basî’*” “*İlm-i fikrî*”nin temelidir. “*İlm-i basî’*” dolaylı yoldan değil, doğrudan doğruya elde edilmiş olan yakînî bir bilgidir. Ruh bilgi alma halinde iken, “Hep Etkin Akıl”dan taşan mâkul sûretleri alma halindedir. İşte bu halde, ruh, “cilâlî bir ayne”ya dönmüştür.

“Ettik o kadar ref’-i ta’ayyün ki Neşâtî

“Âyine-i pür tâb-ı mücellâda nihânız.”⁹³

İşte bu halde, “Hep Etkin Akıl”a ulaşmış olan ruh, artık, “Cemâl-i aklî”ye “Lezzet-i sermedî”ye erişmiştir. İşte burası, seyahatinde, insan ruhunun ulaşabileceği en son merhaledir. İnsanın saâdetidir. Aristoteles de “Saâdet, aklın hayatıdır” diyordu.

“Akıl” yalnız “Duyu” ve “Muhayyile” yetisinin vermiş olduğu malzeme üzerinde düşünmez. Kendi kendisini de düşünür. İşte, ancak bu takdirde, düşünen, düşünülmüş ve düşünce aynileşir. Aristoteles’in terimleriyle, *Noesis* (düşünce), *Nûsun* (Düşünen) *noeton* (Düşünülmüş) haline gelmesidir. Düşüncenin kendi kendisini düşünmesinden başka hiçbir yerde

⁹³ Bkz., İsmail Ünver, *Neşâtî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, 672. Türk Büyükleri Dizisi: 13, 1986 Ankara, s. 105. Krş., N. Sami Banarlı, *Yahyâ Kemal Yaşarken*, 1959.

bu ayniyet mevcut değildir. Çünkü mâkuller, mâkul sûretleri oldukları şu ferdî ve fiilî varlıklarla aynı değildirler, yani, “masa” ile “şu masa” aynı değildir. Bu yerden başka bir yerlerde de, bu ayniyet işlemini, Sûfiler gibi şairane yazarak, Porfirios yapmıştır. O, insan ruhunu, mâkul sûretlerin yeri saymıştır. Şu ferdî varlığı varlık yapan şey, asıl, onun mâkul sûreti, akılsal formu olduğu için, bu sûretle eşya, insanın ruhunda yer alacağından, insanın zihnini karıştırmıştır. Oysa, insan ruhu, sırf mâkul sûretlerden ibaret değildir; onda bilkuve taraflar da bulunmaktadır. Sırf mâkul sûretlerden ibaret olan akıl, ancak “Hep Etkin Akıl”dır ve öteki “Maddeden Sıyrılmış Akıllar”dır. Nasıl “Duyusal sûretler” şu ferdî eşyanın kendisi değilse, işte tıpkı bunun gibi, “akılsal sûret”ler de akılla kavranan eşyanın tâ kendisi değildir. Şu ferdî varlıkların herbiri teker teker “Hıyır-ı Muṭlak” olan Tanrı’yı yaratılışlarından gelen bir sevgi ile “severler”, “Hıyır-ı Muṭlak” da onlara aynı şekilde *tecellî* eder; ama onların bu *“tecellîye ittîşâl”*leri türlü türlü olur. İşte bu, Sûfilerin *ittihâd*, “birikmek”, dedikleri şeydir. Demek ki İbn Sînâ *ittihâd ittîşâl* (varış) olarak anlamaktadır!

İnsan ruhunun akılsal kısmı bilkuve halden bilfiil hale üç halde geçer: 1. Duyusal ve muhayyel sûretleri akılsal sûretlere çevirdiği zaman. 2. Kendi kendisini düşündüğü zaman. 3. “Hep Etkin Akıl”ı düşündüğü zaman. Başka deyimle, akılsal ruhun yönelimi, ya eşyaya, ya kendisine, ya da *‘Akl-ı Fa‘âl’* edir. Akılsal ruhun yönelimi eğer eşyaya ise, bunun ürünü Mantikiyyat, Riyâziyyât, Tabiiyyât ve İlâhiyyat’tan ibaret “Nazarî felsefe”dir. Eğer, yönelim aklın kendisine ise, bu, insanın kendi “Nazarî Felsefe”sini gözden geçirmesidir, onun üzerinde tekrar bilinçlenmesidir. Eğer, yönelim “Hep Etkin Akıl”a ise, ruh bu yöneliminde “İlm-i basîṭ” yoluyla, yani, çıkarış adımları atmadan, doğrudan doğruya yakîne, kesin bilgiye varır; İbn Sînâ’nın “Lezzet-i sermedî” dediği, işte budur. Bu ebedî tat, *‘Ânât’* olarak, yani, kısa kısa anlar halinde, hakikat kıvılcımları olarak, hakikat çinguları olarak, yaşanır. Eğer bu *‘Ânât’* ı yaşamaya *“gnosis”* denecekse, kelimedede niza yoktur! Nizaya sebep olan şey, bir *“Gnosis”*’i yaşamaktan çok, *“Gnosis”*’te görülen *manzaralar*dır, *manzaralardadır*. Şunu belirtelim ki *“extase”*’da, coşuda, esrûklükte, *“Gnosis”* tecrübesini insan tek başına yaşadığından, *“Sürgün yalnız olduğundan”*, yani, bu tecrübe başkasına geçirilemediğinden, dile getirilmiş olan *“Gnosis”* tecrübelerinin içeriklerinin birbirlerinden çok farklı, bazen de taban tabana zıt, hattâ mevcut yasalara aykırı birtakım *“manzaralar”*dan ibaret olduğunu görüyoruz. Bunu, ilgili literatür bize kanıtlamaktadır.

Ruhun daha “beden elbisesi”ni çıkarmadan, bu dünyada iken yapmış olduğu seyâhatlerin ikincisi, “*Hep Etkin Akıl*” rehberliğinde Tanrı hakkında bilgi edinme yolculuğudur. “Hep Etkin Akıl” ile tanışmak ve onunla seyâhat etmek isteyen bir ruh, evvel emirde istek, kırgınlık, korku, nefret gibi bedene bağlı ruh hallerinden kurtulmalıdır, “*sürgün hayal*”ına bile isteyerek katlanmalıdır. Zaten “*sürgün*” ruhun kendi iradesi ve kararıyla başlar.⁹⁴ Yola çıkan bir ruh, bundan sonra, duyu verilerini ve muhayyile içeriklerini akılsal sûretlere döndürmeye alışmalıdır; yani bilim ve felsefe yapmalıdır. Bedene bir ölçüde bağlı bulunan bu tecrübeleri edinmiş olan ruh, ancak, ikinci bir seyâhate doğru hazırlanmaya hak kazanmış olabilir; veya, hazır hale gelebilir. Nasıl, bilimde ve felsefede, “orta terim” sonuç önermeye geçmekte en etkili araç ise, ruhu bu geçişe o hazırlarsa, işte tıpkı bunun gibi, ruhun bilim ve felsefe ile devamlı surette uğraşması, onu Tanrı hakkında bilgi edinmeye hazırlar.

Bu bilgiye ermiş olan kimse, artık ne yalnız “*âbid*”tir, ne yalnız “*zâhid*”tir, ne de, hattâ yalnız “*ârif*”tir. O, artık, Tanrı’yı ferdi isteklerinin bir aracı olarak görmekten uzakta, “Tanrı’yı Tanrı için isteyen, Tanrıyı Tanrı için bilen” bir “*Ârif Mütenezzih*”tir.

“Cennet Cennet dedikleri
 “Birkaç hûri birkaç peri
 “İsteyene ver Sen anı
 “Bana Seni gerek Seni!

Bu da ruhun daha “beden elbisesi”ni çıkarmadan yapmış olduğu üçüncü seyâhatidir. Bu seyâhat “*Ârif Mütenezzih*” değerlerine doğru, yine “Hep Etkin Akıl” rehberliğinde, yola çıkmaktır. Bu da İbn Sînâ’da “Âmeli Felsefe”yi oluşturur; ve, ruha ebediyet yollarını açar.

Sonuç olarak, kültür ve uygarlık yüce değerlerinin muhafazasını ve geliştirilmesini, bilime ve felsefeye çok ağırlık vererek, onları merkeze alarak, insanın “seyâhati” olarak yorumlayan İbn Sînâ, bana, Atatürk’e hitaben yazılmış bir mektubu huzurunuzda okumak ve değerlendirmeyi sizlere bırakmak isteği ve fırsatını vermektedir. Bu mektup, Atatürk’teki, insanlık kültür ve uygarlığının, nasıl özcek bir birlik arzettiği ve bir değer oluş-

⁹⁴ İbn Sînâ’nın tecrübesi, hayatta iken geçirilecek tecrübedir. Onun için Doğu-Batu iki kapılı Zeban sürgünler şehriyle, yani, yer altı âlemiyle ilgisi yoktur. Burada, “Felsefe hayatta iken ölmesini bilmektir” tarifi hatırlanmalıdır.

turduğu hakkındaki çok erken bilincin, tâ en uzak diyarlardan bile farke edilmiş olmasının da bir delili olmaktadır. O mektup şudur:

“Ekselânsları,

Son zamanlarda Türk milletini temsilen yaptığınız asil icraata dair birçok şeyler okumaktayım; ve, bu münasebetle, büyük insanî hizmetinize karşı olan derin hayranlığımı bildirmek istiyorum. Vatandaşlarınıza yaptığınız hizmetlerden dolayı sizi tebrik ederim. Sizin hârikulâde liderliğiniz ve şecaâtiniz, bütün dünya üzerine yayılmış olan beşeriyete, bir ilham kaynağı olmuştur. Tazyik görmüş ve ezilmiş bir milletin, kalkınarak, daha mükemmel ve şumüllü bir hayat mertebesine yükselmesi, bütün dünyayı memnun ediyor. *Medeniyetin paha biçilmez temellükâtının inkişâfına yardım etmek, ebediyette de yaşamak demektir.* Herhalde ilâhî bir ruhdan ilham aldınız; ve, herkes tarafından tebçil ediliyor, hürmet görüyorsunuz. Uzun ömürler, sağlık ve saadet dilerim.

Hürmetler.”⁹⁵

Evet, “*Medeniyetin paha biçilmez temellükâtının inkişâfına yardım etmek, ebediyette de yaşamak demektir!*” Ruhun bu dünyadaki seyâhatlerinin anlamı budur. Gerçekten, eskiden beri, Türklerde, bilge ve alp olan hükümdarlar, bilge ve alp oldukları için, Ulu Tengri’de Kut bulmuş olarak, Atalar Ruhu’nda sonsuzlaşırlar, yani, toplumun anılarında övgü ile yaşarlar, ölmezler!

⁹⁵ 11 Aralık 1933 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nde yayınlanmış bulunan, Amerikalı (Kaliforniya’dan) Bayan Lorena Philips’in yazmış olduğu 20.10.1933 tarihli mektubu. Bu mektup “*Atatürk’e Mektuplar*”da 17. mektup olarak tekrar yayınlanmıştır. Bkz., *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 4, sayı 10, Kasım 1987, s. 91-132. Krş., Aydın Sayılı, “Atatürk’e Bir İthaf”, *Erdem*, cilt 2, sayı 6, 1986, s. 714-715-716; Sprengling, “Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şahaseri” (Modern Türkiye’nin, Bilge İlerişi’i Gazi Mustafa Kemal Atatürk’e ithaf edilmiştir). *Ay. yer*, s. 717 v.d. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, cild 56, sayı 1, Ocak 1939, s.1 vd. ile s. 355 vd.den Türkçeye çeviri. Sprengling Atatürk’e “Modern Türkiye’nin Bilge İlerişi” sözleriyle atf yapmaktadır. Bu benzetmeyi doktor Şemsettin Bey daha 1923’te, Akhisarı ziyaret ettiğinde, Atatürk için yapmış bulunuyordu: “Dünya yüzünde hür ve müstakil bir Türkiye görmek istemeyen düşmanlar müteakeden sonra Türk emellerinin adem-i tahakkuku hülyasıyla bir an için sevindiler. ... Fakat onlar Türk’ün lâ yezâl kudret ve kuvvetine inanamadılar. ... İşte Türklük yaşıyor. ... Çünkü Türklük öyle bir talie mazhardır ki onun hayat ve mematıyla alâkadar, müşkil ve felâketli bir gün gelirse, onun Göktanrısı, evvelâ, öz evlâtlarından birinin dehâsını halk ve bahş eder; ... o dehâ, zamanına göre, herhangi bir Türk oğlunda tecelli eder.” “Eski Türk geleceğinde törü, yani kanun ve nizam tanrısız kökenli egemenlik veya hâkimiyetle ve kutla çok yakından bağlı sayılıyordu. Büyük devlet adamlarının, hakanlarının istisnai yetenekleri, dehâları, bu kut kavramı yoluyla açıklığa kavuşmaktaydı. Bu yetenek bir yönü ile de bilgelik ile birleşmekteydi.”

HATAY-ERZİN'DE VE GENEL OLARAK ANADOLU'DA DEĞİRMEN VE DEĞİRMENCİLİKLE İLGİLİ KELİMELER

MEHMET ÖZMEN *

Temelde göçebe olan Türk toplumu, aynı zamanda tarımla da uğraşmıştır. Bunu, *tarı-* “ek-”, *tarla* (< tarığlaĝ), *darı* (< tarıĝ), *ekin*, *saban*, *buĝday*, *saman* gibi tarla tarımı ile ilgili temel kavramların Türkçe oluşundan ve Eski Türkçe döneminden beri kullanımından anlıyoruz. Tarımla uğraşan, belli başlı tahılların tarımını yapan bir toplumun, o tahılları işleyecek aletleri tanıyacağı da muhakkaktır. İşte, buna bağlı olarak Türklerin, eski çağlardan beri insanlığın belli başlı tahıl işleme aletlerinden biri olan değirmeni, tarımla uğraşmaya başladıkları çağlardan itibaren tanıdıklarını, yine *değirmen* (< tegirmen) kelimesinin Türkçe oluşuna, Eski Türkçe döneminde olduğu gibi (bkz., US, s. 231; TTT VI, s. 59, not 86; DLT, s. 594; EDPT, 486-487; Räsänen, s. 469)** günümüz Türk lehçelerinde (bkz., Rad. III, 1035, 1410, 1540, 1663, 1664; EDPT, 486-487; Räsänen, s. 469) de tarımla ilgili diğer kelimelerle birlikte yaygın olarak kullanımına dayanarak söyleyebiliriz. Buradaki asıl inceleme konumuzu oluşturan su değirmenine gelince, X. yüzyılda Uygur Türkleri arasında kullanıldığını (bkz., TKG I, s. 50), XI. yüzyılda ise atasözlerine girecek kadar yerleşik ve yaygın bir kullanıma sahip olduğunu, Divanü Lûgati't-Türk'te bulunan iki atasözünden anlıyoruz.

Tegirmende toĝmış sıçan kök kökreginge kırkmas, “Değirmende doğan sıçan gök gürelediğinde korkmaz.” Bu sav, sıkıntılı işler içerisinde yoĝrulmuş olan, sonra ufak bir şeyle korkutulmak istenen kimse için söylenir (bkz., DLT III, s. 282).

Tengsizde tegirmen turğursa yarağsızda yar barır. “Yaraşmayan yerde, denk olmayan yerde değirmen yaparsa, imkânsız bir sırada yar peyda olur.” Mümkün olan ve yaraşan bir yerde değirmen yapmayan bir kimse için zamansız yar, yarık hasıl olur (bkz., DLT III, s. 355).

Birinci atasözünde sözkonusu edilen gürlütü ve değirmen için tahsis edilen ayrı mekân; ikinci atasözünde de suya yükselti verecek yardan söz

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi.

** Kısaltmalar için metnin sonundaki kısaltmalar listesine bakınız.

edilmesi her iki atasözündeki değirmenin su değirmeni olduğunu göstermektedir.

Değirmen ve değirmencilikle ilgili kelimeleri değerlendirdiğimizde, bu kelimelerin büyük bir kısmının Türkçe olduğunu görüyoruz. Bu verilere dayanarak, başlangıçta tipine veya çeşidine göre insan veya hayvan gücüyle döndürülen, Roma fresklerinde ise su ile döndürülen örneklerine rastladığımız değirmenin (bkz., Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, cilt 3, İstanbul 1970, s. 448) icadında ve geliştirmesinde, Türk toplumunun önemli katkıları olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Çin'den Orta Avrupa'ya, Sibirya'dan Hindistan'a kadar olan alanda değişik kültür merkezleriyle ve uluslarla karşılaşmış olan Türk halkının, buralarda, değirmenin değişik örnekleriyle karşılaştığını, yerine göre bunları etkilemiş olabileceği gibi, yine bunlardan etkilenmiş olabileceğini kabuledebilir, değirmen ve değirmencilikle ilgili söz varlığı içerisinde bulunan alıntı kelimeleri de bu ekiye bağlayabiliriz. Burada, yalnızca dil verilerine dayanarak, bu gibi konularda kesin sonuçlara varmanın her zaman mümkün olmayacağı, kimi yabancı kavramların türkçeleştirilebileceği gibi, kimi Türkçe kelimelerin unutulmuş, yerine alıntuların geçebileceğinin de gözönünde bulundurulması gerektiği ileri sürülebilir. Ne var ki, dil verilerinin, kültür alışverişlerinin tespitinde çok önemli kanıtlar olduğu bir gerçek. Ayrıca biz, bazı kanılarımızı söylerken bir tek kelimedenden değil, değirmenle ilgili geniş bir kelime kadrosundan yola çıktığımızı da belirtelim.

Geçmişten günümüze değirmenleri incelediğimizde, bunları, beş ayrı grupta toplayabiliriz: 1. El değirmenleri, 2. Hayvan gücüyle çalışan değirmenler, 3. Su değirmenleri, 4. Yel değirmenleri, 5. Motor gücüyle çalışan değirmenler ve un fabrikaları. Biz bu çalışmamızda asıl olarak su değirmenlerini inceledik. Motor gücüyle çalışan değirmenlerle un fabrikalarını konumuz dışında tuttuk. Gerek hayvan gücüyle çalışan değirmenler, gerekse yel değirmenleri ile ilgili fazla bir bilgiye ise raslayamadık. El değirmenlerine gelince, kültür tarihi açısından önemli olmakla birlikte, yapısı gereği fazla bir kelime dağarcığına sahip olmadığı için, tespit ettiğimiz kelimeleri vermekle yetindik.

Anadolu'daki su değirmenleri ile ilgili durumu incelediğimizde, çok yaygın ve köklü bir gelenekle geniş bir kelime kadrosuna sahip olduğunu tespit ettik. Ancak, günümüzdeki durumunun, geçmişteki kadar parlak olmadığını da söylemeliyiz. Zira, suya bağlı oluşu yüzünden istenilen yere kurulamayışı, su olsa bile *abara* yapmak için gerekli eğimin her yerde bulunmayışı gibi eskiden de var olan sorunlar yanında, çağın teknolojik geli-

şiminin gerisinde kalması, su kaynaklarının çok değerlenmesi dolayısıyla değirmeni döndürecek suyu sağlamakta güçlüklerle karşılaşılması, elektrik- le çalışan değirmenlerin yerleşim alanlarına daha yakın, ulaşımı daha kolay yerlere kurulması yüzünden onlarla rekabet edemez duruma düşmesi gibi sorunlar, su değirmenlerini artık sahneden çekilme durumuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu durum, zamanla su değirmenlerinin ortadan kalkacağını, bunun sonucu olarak, su değirmeni ve değirmenciliği ile ilgili bilgilerin ve kelimelerin de yok olacağını göstermektedir. İşte, bu çalışmamızla unutulma durumunda olan bilgi ve kelimeleri derlemeyi, kaynakları tarayarak mevcut kelime ve bilgileri bir araya getirmeyi, ayrıca, elde edilen verilere dayanarak konuyu belirli sınırlar içinde de olsa Türk dili ve kültürü açısından değerlendirmeyi amaçladık.

Derleme yaptığımız Hatay-Erzin-Başlamış Köyü ile Başlamış Köyü-Erzin arası, 1960'lı yıllara kadar, Dörtöl ile Ceyhan arasının değirmen ihtiyacını karşılayan belli başlı merkezlerden biri olmuştur. Başlamış köyünden Erzin'e doğru akan Sarıçay üzerinde, yaklaşık 4-5 km'lik mesafede, son 50-60 yıl içinde, tam onbir değirmen kurulmuştur. Bugün bunların ancak beş tanesi çalışır durumdadır. Bunlardan da enaz üçünün çok yakın gelecekte kapanma durumuyla karşı karşıya kalacağı anlaşılmaktadır. Bu onbir değirmenden onu oluklu, henüz çalışır durumda olanlar arasında bulunan biri ise dolaplı değirmendir.

Anadolu'dan derlenen değirmen ve değirmencilikle ilgili kelimeleri incelediğimizde, yaklaşık olarak yüzde otuzluk bölümdeki, *ambar* (< Farsça anbar), *bezirana* ~ *bezirhana* (< Farsça bezir-hane, bezir Arapça), *çarh* (Farsça), *hak* (Arapça), *peri* (Farsça), *zivana* (Farsça); *fısın* ~ *fison* ~ *sıfın* ~ *sifinnik* (< sifin-lik) ~ *spon* ~ *zifon* ~ *zibon* (< Yunanca sifon, bkz., T. Sz., s. 711), *künt* (< Farsça künd), *mozaik* (< Yunanca, bkz., T. Sz., s. 577), *takoz* (< Yunanca takos, bkz. TYS, s. 219), *vinç* (< İngilizce, T. Sz., s. 834) gibi bir kısım kelimenin alıntı olduğunu biliyoruz. Değirmen ve değirmencilikle ilgili olan şu kelimelerin kökenlerini ise Andreas Tietze, aşağıdaki şekilde açıklamıştır: *akson* < Grekçe ἀξόνι 'Achse' (bkz., Tietze-Gri., s. 211, not: 19); *badara* < Grekçe πατερό 'Balken' (bkz., Tietze-Gri., s. 235, not: 207); *tanazlık* "der Sprühregen unter einem Mühlrad" < tanazlık, tanaz < Grekçe θάλασσα 'Sturm' (bkz., Tietze-Gri., s. 220, not: 82); *değlîp* ~ *delîp* ~ *devlîp* ~ *devlûp* < Arapça davâlib, dwelib دواليب 'Wasserrad einer Mühle; jedes Rad, das sich um eine feste Achse dreht' (bkz., Tietze-Arab., s. 278, not: 70); *kandara* < Arapça qantara قنطرة - 'Brücke; Bogen, Arkade' (bkz., Tietze-Arab., s. 305, not: 190); *kelete* <

Arapça kulta كلتة ‘ein Quantum Fleisch oder Getreide; ein wenig’ (bkz., Tietze-Arab., s. 306, not: 197); *mider* < Arapça madâr مدار ‘moulin a manège pour le blé et bargol’ (bkz., Tietze-Arab., s. 278, not: 69); *muslak* ~ *musluk* < Arapça maslak مسلك ‘Weg, Leitung’ (bkz., Tietze Arab., s. 283, not: 987).

Yüzde otuzluk bölüm içindeki bir kısım kelimenin ise kökeni açıkça belli değildir. Ayrıca, *arki*, *astam*, *arsana*, *aysen*, *barbal*, *çımçor*, *dıstar*, *hereze* *hergimant*, *kapis*, *ketrez*, *kikre*, *link* ~ *ling*, *man*, *milos muhli*, *sımidır*, *sıtaha* ~ *sitaha*, *somarı*, *şokolok*, *tantur*, *tevere* gibi bir kısım kelimeyi Türkçe ile açıklamanın mümkün görünmediğini de söyleyebiliriz.

Biz burada, domuzluk ~ doñuzluk kelimesi dışındaki diğer kelimelerin kökeni üzerinde durmayacağız. Derleme Sözlüğünde, *dumuzluk* ~ *damızlık* ~ *damuzluğ* ~ *doguzluk* ~ *doğuzluğ* ~ *doğuzluk* ~ *domuzduğ* ~ *domuzla* ~ *donguzluğ* ~ *donguzluk* ~ *doñuzlağı* ~ *doñuzluğ* ~ *donuzluk* ~ *doñuzluk* ~ *donzluk* ~ *douzluk* “su değirmeninde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer” (bkz., DS IV, s. 1556-1557) biçimlerinde derlenen bu kelime, belirleyebildiğimiz kadarıyla, XVI. yüzyıldan beri yalnızca Anadolu Türkçesi’nde kullanılmakta (bkz., TS II, s. 1043-1044), diğer lehçelerde bulunmamaktadır. Bu duruma göre, bu kelime, ya Anadolu sahasında türemiş, Batı Türkçesi’ne has bir kelimedir ya da alıntıdır. Kelimeyi Türkçe olarak açıklamak oldukça zor; zira, hangi değişik biçimini ele alırsak alalım, kelime, *domuz* kelimesine benziyor, fakat *domuz* kelimesi ile *domuzluk* kelimesi arasında bir anlam bağı kurmak da mümkün görünmüyor.

Andreas Tietze, Söz Derleme Dergisi’nde, *talaza* “kasırğa” (Manisa) (bkz., SDD III, s. 1307); *talaz* “kasırğa, fırtına” (Seyhan, Gaziantep, Maraş, Balıkesir, Kütahya, Çankırı, Kırşehir, Malatya, Kayseri, Konya, Niğde, Ankara) (bkz., SDD III, s. 1306); *talas* “kasırğa, şiddetli rüzgâr” (Ankara, Malatya, İzmir) (bkz., SDD III, s. 1306); *dalaz* “rüzgârın kaldırdığı toz, toprak” (Urfa), “kasırğa” (Antalya, Urfa, Afyon, Kars, Burdur, Çanakkale, Seyhan, Isparta, Konya) (bkz., SDD I, s. 396); *talaz* “kayık ve kotor kenarındaki tahtalar” (Ordu) (bkz., SDD III, s. 1306); *talazlık* “kayıkların küpeştesine dalgaların nüfuzuna mani olmak üzere ilâve edilen kısım” (İstanbul), “bina saçağı” (Bursa) (bkz., SDD III, s. 1307); *talazlık* “kayığın küpeştesine ilave edilen kısım” (Zonguldak) bkz., SDD III, s. 1306); *tanazlık* “kayık küpeştelere ilave olunan iğreti tahtalar, dalgalık” (Sinop), “değirmen çarkının dönerek su savurduğu yer” (Giresun) (bkz., SDD III, s.

1309) biçiminde derlenen kelimeleri, Grekçe θαλασσα “Sturm” (kasırga, fırtına) kelimesinden getirmiş (bkz., Tietze-Gri., s. 220, not: 82); ancak, *domuzluk* kelimesi üzerinde durmamıştır. Kanaatimize göre, *domuzluk* kelimesi de Grekçe θαλασσα “kasırga, fırtına” kelimesinden, talazlık (< talaz+lık) > tanazlık > tonuzluk > *doñuzluk* > *domuzluk* biçimindeki bir gelişmeyle gelmektedir. Ayrıca, Giresun-Seyit’ten derlenen *tanazlık* “değirmen çarkının dönerek su savurduğu yer” (bkz., SDD III, s. 1309; DS X, s. 3819; ‘der Sprühregen unter einem Mühlrad’, Tietze-Gri., s. 220, not: 82) kelimesi de *domuzluk* kelimesinin *tanazlık* (< *tanaz+lık*)’tan geldiğini göstermektedir. Bunun yayında, değirmenin çarkına çarptıktan sonra, fişkıarak, esintili bir şekilde çıkan suyun, fırtınaya, kasırgaya benzetilmiş olması da akla uygun gelmektedir. Kelimenin bir yerde, *yonuzluk* “değirmende çarkın bulunduğu bölüm” şeklinde derlenmiş olması (bkz., DS XI, s. 4295), herhalde, kelimenin *domuzluk* değil *Yunusluk* olduğunu açıklayan ileride anlatacağımız bir efsane ile ilgili olsa gerektir.

Değirmenle ilgili olarak, gerek kaynaklardan taramak suretiyle, gerekse derleme yoluyla elde ettiğimiz zengin dil malzmesinin içerdiği bilgiler, yüzyıllar içinde halkın değirmen kurmadaki bilgi ve becerisinin en üst düzeye ulaştığını göstermektedir. Ayrıca, yüzyıllar boyu halkın sofrasında değişmez ve vazgeçilmez bir yiyecek olma özelliğini koruyan ekmeğin oluşumunda en önemli aşamalardan biri olan değirmenin, Türk kültürü içinde önemli bir yer edindiğini görüyoruz. Değirmen, günlük hayat içerisindeki bu önemi dolayısıyla türküler, şarkılara, manilere, ninnilere, bilmecelelere, yer adlarına, efsanelere, deyimlere ve atasözlerine geniş biçimde girmiştir. Elbette bu araştırmamızda, konuyu bütün yönleriyle ele alacak durumda değiliz. Biz burada, bir fikir verebilmek amacıyla, değirmenle ilgili olarak Türkiye Türkçesi’nde kullanılan deyimleri, atasözlerini, yer adlarını ve araştırma yaptığımız bölgeden derlediğimiz iki efsaneyi vermeye yetineceğiz.

Değirmenle ilgili deyimler:

1. Başında değirmen çevirmek (bkz., ADS II, s. 513, Nr. 3009)
2. Değirmen beygiri gibi dolaşır (döner durur) (bkz., TAD I, s. 127, Nr. 3381-3382).
3. Değirmen köpeği gibi değirmen şarılına ürür (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3389).
4. Değirmende perverde “ungebilden” (bkz., Rad. III, 1663).

5. Değirmenin suyu kesildi “auf seiner Mühle ist kein Wasser seine Sache steht schlecht” (bkz., Rad. III, 1663).
6. Değirmen sele gitmiş sen şakıldağını arıyorsun (Başlamış, Erzincan-Hatay).
7. Değirmenin suyu nereden geliyor (bkz., ADS II, s. 591, NR. 3818).
8. Değirmen taşının altından diri çıkar (bkz., *a.g.e.*, s. 591, Nr. 3819).
9. Evi değirmen olmak “çok yoksul düşmek” (bkz., EİA III, s. 74).
10. Sakalı değirmende ağartmak (bkz., ADS II, s. 865, NR. 6721).
11. Suyu kesilmiş değirmene dönmek (ortalık) (bkz., TAD I, s. 887, Nr. 6985).

Değirmenle ilgili atasözleri:

1. Acından değirmen bekler, kabadayılığınan hak almaz (Karaman-Konya).
2. Alt değirmen güçlü akar (bkz., ADS I, s. 131, Nr. 225).
3. Dağ başına harman yapma, savurursun yel için, sel önüne değirmen yapma, öğütürsün sel için (bkz., *a.g.e.*, s. 195, Nr. 683).
4. Değirmenciye hırsızlık ayıp değil, başka ayıbını ara (bkz., TAD I, s. 127, Nr. 3390).
5. Değirmenden gelenden poğaça umar (bkz., ADS I, s. 198, Nr. 702).
6. Değirmene dadanan köpek dere sıyırtır (bkz., TAD I, s. 127, Nr. 3391).
7. Değirmene gelen nöbet bekler (bkz., ADS I, s. 198, Nr. 703).
8. Değirmene gelen, nöbetine kail olur (bkz., TAD I, s. 127, Nr. 3392).
9. Değirmene kıtlık girmez (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3393).
10. Değirmene varan nöbet öğer (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3394). Bu atasözünün “Değirmene varan nöbet öner”, (eñ-: bekle-, intizar et-) şeklinde olması gerektiğini sanıyoruz.

11. Değirmen gitmiş çakmak taşını arar (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3384).
12. Değirmene varan un öğütür, evdeki nöbet savar (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3395).
13. Değirmen iki taştan, muhabbet iki baştan (bkz., ADS I, s. 198, Nr. 704).
14. Değirmenin sesini işitiyoruz, ununu gördüğümüz yok (bkz., TAD I, s. 127, Nr. 3397).
15. Değirmenin ününde değil, unundadır (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3398).
16. Değirmen kerteşi bağlanırsa döner (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3396). Bu atasözünün “Değirmen kerteşi yağlanırsa döner” şeklinde olması gerektiğini sanıyoruz. Bundan sonraki 17 numaralı atasözü de bunu doğrulamaktadır. Herhalde, atasözü eski harfli bir metinden yeni yazıya çevrilirken, y (ı)’nin noktalarından birinin düşmesi sonucu kelime, *yağlanırsa* yerine *bağlanırsa* okunmuştur.
17. Değirmen kerteşi yağlanmayınca dönmez (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3384).
18. Değirmen taşsız öğütmez (bkz., *a.g.e.*, s. 127, Nr. 3388).
19. Devlet oğul, mal tahıl, mülk değirmen (bkz., ADS I, s. 205, Nr. 762).
20. Dökme su ile değirmen dönmez (bkz., *a.g.e.*, s. 212, Nr. 809).
21. El el ile, değirmen yel ile (bkz., *a.g.e.*, s. 212, Nr. 859).
22. El yumruğunu yemeyen kendi yumruğunu değirmen taşı (bozdoğan, kantar) sanır (bkz., *a.g.e.*, s. 224, Nr. 887).
23. Her başın (herkesin) bir derdi var, değirmencinininki su (bkz., *a.g.e.*, s. 255, Nr. 1115).
24. Sen bilirsin deyince (değirmende) kavga olmaz (bkz., *a.g.e.*, s. 344, Nr. 1770).
25. Taşıma (dökme) su ile değirmen dönmez (bkz., *a.g.e.*, s. 359, Nr. 1878).

Değirmen kelimesinin yer adı olarak kullanılması:

Türkiye’de 136 yerleşim alanının adı, *değirmen*, *değirmen*’den türemiş bir kelime ya da *değirmen*’le kurulmuş bir birleşik kelime ile başlanmaktadır: *değirmen*, 9 mahalle; *değirman*, 1 mezraa; *değirmen*, 4 muhtarlık; *değirmenardı*, 1 köy; *değirmenayvalı*, 1 muhtarlık; *değirmenbaşı*, 2 muhtarlık, 6 mahalle, 2 köy; *değirmenboğazı*, 1 muhtarlık, 1 kom, 1 mahalle; *değirmenci*, 1 muhtarlık, 2 mahalle, 1 köy; *değirmencili*, 1 muhtarlık; *değirmencik*, 5 muhtarlık, 21 mahalle; *değirmenciler*, 4 mahalle, 2 muhtarlık; *değirmencili*, 2 muhtarlık, 2 mahalle; *değirmencioglu*, 1 köy; *değirmenciuşagi*, 1 köy, 1 muhtarlık; *değirmencivarı*, 1 köy, mahalle; *değirmençayı*, 1 mahalle; *değirmençayırıköyü*, 1 muhtarlık; *değirmendere*, 14 muhtarlık, 1 oba, 5 mahalle, 2 köy, 1 bucak, 6 mezraa; *değirmenderesi*, 1 muhtarlık, 5 mahalle, 1 köy, 1 mezraa; *değirmengüney*, 1 mahalle; *değirmenkaşı*, 1 mahalle; *değirmenköy*, 2 muhtarlık; *değirmenköyü*, 1 mahalle; *değirmenler*, 2 mahalle; *değirmenleryakası*, 1 mahalle; *değirmenli*, 3 muhtarlık; *değirmenlik*, 1 muhtarlık, 1 mahalle, 1 mezraa; *değirmenlikızık*, 1 muhtarlık; *değirmenliköy*, 1 muhtarlık; *değirmenocağı*, 1 köy, 1 muhtarlık; *değirmenönü*, 2 muhtarlık, 3 mahalle, 1 mezraa; *değirmenözü*, 3 muhtarlık, 1 mahalle, 1 yaylak; *değirmenseki*, 1 muhtarlık; *değirmensuyu*, 1 köy; *değirmentaş*, 1 muhtarlık; *değirmenyakası*, 2 mahalle; *değirmenyanı*, 6 mahalle, 1 muhtarlık (bkz., *Türkiye’de Meskûnyerler Kılavuzu*, cilt 1, T.C. İçişleri Bakanlığı yayınlarından, seri: II, sayı: 1, 2, Ankara 1946, s. 296-299). Ayrıca, bu 136 yer adının yanında, ikinci kelimesi *değirmen* olan birleşik kelimelerin de yer adı olarak kullanılması, *değirmen*’in yer adı olarak oldukça yaygın bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir.

Değirmenle ilgili efsaneler:

Burada anlatacağımız her iki efsaneyi de Hatay-Erzin’den derledik. Efsanelerin ikisi de değirmencilerin piri olarak kabul edilen Yunus Peygamber’le ilgilidir. Efsanelerden birinde, *değirmen şakıldağı*’nın icadı, diğerinde ise *domuzluk* kelimesinin aslının *domuzluk* değil *Yunusluk* olduğunu anlatılmaktadır. Sanırım, Ordu’da *değirmen şakıldağı*’na *şeytan takırtağı* (bkz., DS X, s. 3765); Isparta, İçel ve Muğla’da da *domuzluk*’a *yonuzluk* denmesi (bkz., DS XI, s. 4295) bu efsanelerle ilgilidir.

I

Değirmen Şakıldağının İcadı

Değirmencilerin piri olan Yunus Peygamber, değirmeni icad eder, karar, fakat buğdayı değirmenin boğazına bir türlü akıtamaz. Bu sırada, de-

ğirmene şeytan gelir. Yunus Peygamber'e dönerek, "Eğer beni değirmene ortak edersen, çömlekten değirmenin boğazına buğdayın dökülmesini sağ-larım" der. Yunus Peygamber buna razı olmaz. Şeytan, üçte bir, dörtte bir ortaklığa razı olur, fakat Yunus Peygamberi bir türlü razı edemez. Umudunu kesen şeytan, çıkıp giderken Yunus Peygamber'e döner ve "Bir şartım daha var, eğer buğdayını eksik söyleyenin fazlasını -eksik söylediği miktarda buğdayını- bana verirsen, buğdayı, çömlekten değirmenin boğazına döktürürüm" der. İşin içinde hile olduğu, şeytan da hileli işlerle uğraştığı için, Yunus Peygamber bu teklifi kabul eder. Bunun üzerine, şeytan gelir, değirmen taşının üzerine çıkar, bir elini çömleğin üzerine, diğer elini dıştaki tahtanın üzerine, ayaklarını da değirmen taşının üzerine koyar. Şeytan bu durumda iken dönen değirmen taşı şeytani, şeytan da çömleği titretir. Böylece, titreyen çömlekten, değirmenin boğazına, düzenli olarak buğday dökülmeye başlar.

II

Doñuzluk Değil Yunusluk

Değirmencilerin piri Yunus Peygamber, değirmencilik yaparken, bir köşeye bir tas su koyar. Değirmene gelen her unluğu öğüttükten sonra, ellerine bulaşan unlar dökülerek, daha sonra öğüteceği una karışmasın, unlardan birbirine hak geçmesin diye, ellerini tastaki suda yıkar. Bir süre sonra tastaki su hamur olur. Bunun üzerine, Yunus Peygamber, "Ben ne yaparsam yapayım, öğütülen unlardan birbirine hak geçiyor. Elimdeki unlar bile tastaki suyu hamur etmeye yetiyor" der ve perinin olduğu, suyun oluktan fışkırdığı yerden çıkıp gider. İşte, Yunus Peygamber, perinin olduğu yerden çıkıp gittiği için, oraya Yunusluk denmiş. Bu daha sonra, doñuzluk olmuş. Bunun için Yunusluk yerine doñuzluk demek günahtır.

Anlatan: Kemal Güven, 49 yaşında.

Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler

1. Eski Türkçe'de değirmenle ilgili kelimeler:

Eski Türkçe döneminde, *teğirmen* (> değirmen) kelimesi dışında, onunla ilgili herhangi bir kelimeye rastlayamıyoruz. Bu dönemde kelime, *teğirmen* biçiminde tek başına kullanıldığı gibi *sokgu teğirmen* biçiminde de kullanılmıştır (bkz., TT VI, s. 59, not: 86).

2. Karahanlı Türkçesi'nde değirmenle ilgili kelimeler:

Karahanlı Türkçesi'nde, değirmenle ilgili olarak şu kelimeleri tespit ediyoruz:

teğirmen: değirmen, değirmen taşı (bkz., DLT, s. 594) Değirmen kelimesinin değirmen taşı anlamında da kullanılmasını, Besim Atalay şu şekilde açıklamıştır : teğirmen tişedi: değirmen dişedi, (değirmen taşını dişedi, dişlerini keskinleştirdi). Bu cümlede muzaf (tamlanan) atılmış muzafün iley (tamlayan) onun yerine konulmuştur. Çünkü "teğirmen" sözü değirmenin hepsine verilen isimdir. Halbuki yalnız değirmen taşı dişenir (bkz., DLT III, s. 266-267).

tişe-: dişe- (bkz., DLT III, s. 266/24).

tişel-: dişen-, bilen. Orgak tişeldi "Orak bilendi (Oranın dişleri keskinleştirildi)." Tegirmen tişeldi "Değirmen dişendi." (bkz., DLT II, s. 128/20).

tişet-: dişet-. Ol orgak tişetti "O orak dişetti." Değirmen taşı dişendiğinde dahi böyle denir (bkz., DLT II, s. 307/19).

Bugün Anadolu'da, dişe- (< tişe-) ve dişet- (< tişet-) kelimeleri kullanılmaktadır. *tişel-* kelimesi ise kullanıştan düşmüştür.

3. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi'nde değirmen ve değirmencilikle ilgili kelimeler:

Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde değirmen ve değirmencilikle ilgili kelimeler metinlere daha çok geçmeye başlamıştır:

avuç unu: değirmencinin öğüttüğü undan aldığı hak (bkz., TS I, s. 286).

beygir: horos gediğindeki dörtte bir (1/4) hisse (bkz., horos, horos gediği).

çakçaka: öğütülen buğdayın taşlar arasında bittiğini haber veren ve değirmen taşına çarparak çak çak sesi çıkaran alet (bkz., TS II, s. 799).

çakıldak (çakıldırak): öğütülen buğdayın taşlar arasında bittiğini haber veren ve değirmen taşına çarparak çak çak sesi çıkaran alet (bkz., TS II, s. 799).

değirmen boğazı: değirmene dane dökme deliği (bkz., TS II, s. 1043).

değirmen ocağı: Eskiden Beykoz'da Hünkâr İskelesi'nde su değirmenleri içinde kullanılanların ait olduğu kuruma verilen addır. Us-tasına *uncubaşı* denilirdi (bkz., OTDS I, s. 420).

değirmen resmi: Değirmenlerden alınan bir cins vergi olup, tekâlif-i örfiye cinsindedir. Bir adı da "resm-i âsiyâb" idi (bkz., OTL, s. 82).

değirmen toñuzluğu: su değirmenlerinde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer (bkz., TS II, s. 1043-1044).

dişe-: değirmen taşına diş açmak (bkz., TS II, s. 1183).

dişegi (dişengi, dişegü): değirmen taşını diş diş yapmak için kullanılan bir çeşit külünk (bkz., TS II, s. 1182-1183).

dişen-: dişlenmek, dişegilenmek (bkz., TS II, s. 1183).

horos (خروس): İstanbul'da ekmekçi, francala, uncu değirmenlerinde mevcut alt ve üst taşların bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında verilen addır. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mih sayılırdı (bkz., OTDS I, s. 846-847).

horos gediği (خروس گدیگی): Atla çevrilmek suretiyle buğday öğüten değirmen gedikleri hakkında kullanılan deyimdir. Alt ve üst taşların bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında "horos" denildiği için gedik (= ticaret ve sanat yapabilmek yetkisi)'in ihdası sırasında değirmen gediklerine bu ad verilmiştir (bkz., OTDS I, s. 847). Diğer esnaflarda olduğu gibi değirmen-cilerde de gedik usulü, yani belirli sayıda olmak ve sayıları değişmemek sistemi vardı. Bir gedik, muhtelif hisseler bölünür ve herkes bir hisseye sahip olurdu. Horos gediği, önce dört hisseye ayrılır, herbirine beygir denirdi. Bir beygir ise 24 mih sayılırdı. Buna göre bir horos gediği doksan altı hisse idi (bkz., OTL, s. 152).

mih: horos gediğinde beygirin yirmidörtte bir, gediğin ise doksanaltıda bir hissesi (bkz., horos, horos gediği).

resm-i âsiyâb: bkz. değirmen resmi (bkz., OTL, s. 283).

söbek: değirmen taşının üzerinde döndüğü sivri demir, mil (bkz., TS V, s. 3531).

tuç: değirmenin baltacığı, alt değirmen taşının ortasında bulunup, üst taşa giren mihverine geçirilen balta şeklinde aygıt (bkz., TS V, s. 3947).

uncubaşı: değirmen ocağı ustası (bkz., değirmen ocağı).

yengeç: değirmen baltacığının altına konulan demir (bkz., TS VI, s. 4528).

Ayrıca, 1640 tarihli Es'ar Defteri'nde, *değirmen eyiği*, *değirmen tabanı*, *börek değirmeni*, *baklava değirmeni*; Zâtî'nin Letâyifi'nde ise *değirmenciler*, *yel değirmencileri*, *at değirmencileri*, *değirmen yapımcılar* sözlerine rastlıyoruz:

“Değirmen tabanı, değirmen eyiği, yüz otuz dirhem kalay konmak üzere vukiyyesi doksan akça”, “Prinçten çarhlu baklava ve börek değirmeni iki buçuk akça” (bkz., Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler*, V, 1640 Tarihli Es'ar Defteri, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları No: 316, Ankara 1982, s. 52).

“203 Degirmencilerün işi yöreye ammâ neyi bulursa öğide 204 Yel degirmencilerinde bād-ı hevâ eksük olmaya 205 At degirmencilerinün degirmeni kıriya yöreye 206 Dollâb işlemekte ustâd geçen neccârlarun çarhı hata 207 Degirmen yapımcılarun toñuzlukda naziri olmaya” (bkz., Mehmed Çavuşoğlu, “Zâtî'nin Letâyifi-II”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt 22, 1974-1976, İstanbul 1977, s. 151).

4. Anadolu'da değirmen ve değirmencilikle ilgili kelimeler:

Aşağıda madde başı olarak aldığımız 316 kelimeyi, Anadolu'dan derlenen kaynaklardan taradık. Kelimelerin değişik biçimlerini, hem taradığımız kaynaklarda madde başı olarak alındığı, hem değişik bölgelerden derlendiği, hem de tümünde olmamakla birlikte aralarında anlam farklılıkları bulunduğuna için biz de madde başı olarak aldık ve birbirlerine gönderdik.

abara: su değirmenlerinde, suyun basıncını çoğaltmak için yapılan, büyük huni şeklindeki hazne; su olduğunun iki başından üstüne oturduğu duvar (DS I, 11).

ağırşak (ağışak): el değirmeninde iki taş arasına yatay olarak konulan tahta veya demir (DS I, 92).

akson: değirmen çarkını döndüren mil (DS I, 161).

alan: değirmende tahılın ilk döküldüğü yer (DS I, 195).

ambar (ambar oluşu): değirmen çarkına suyun hızla inmesini sağlayan dik ve kapalı oluk (DS I, 238).

ana (anaç): değirmende çarka giden suyu salmaya yarayan ark (DS I, 243).

angırnaz (ankırnas): su çarkından sonra gelen ve değirmen taşını döndüren dişli çark (DS I, 266).

- arala-: değirmende, acele işi olan birinin sırasını öne almak, araya sokmak (DS I, 296).
- aralat-: az miktar buğdayı, değirmende sırasız öğütmek (DS I, 296).
- ard: buğdayı azar azar döken değirmen hunisi (DS I, 302).
- are (äre): suyla dönen bir çeşit değirmen (DS I, 308).
- arkış: değirmen taşları arasına konan demir gereç (DS I, 327).
- arki: üst değirmen taşına yerleştirilen ve çarkın miline geçen demir (DS I, 327).
- arpacık: değirmen çarkının merkezinde bulunan demir parça (DS I, 330).
- arsana: değirmen taşının ters döndürülerek buğdayın bulgur haline, kiremit parçalarının inceltilerek kum haline getirildiği yer (DS I, 332).
- asma: değirmen çarkını çevirmek için arkadan gelensuyu çark üzerine şiddetle sevke yarayan ve dik meyilli konmuş üstü tahta oluk (DS I, 345).
- astam: değirmenci (DS I, 364).
- ateş değirmeni (ataş deymeni, ateş deyleni): motorlu değirmen, un fabrikası (DS I, 367).
- avcun: değirmenciye, öğütme bedeli paradan başka verilen bir miktar un (DS I, 379).
- ayak: değirmen taşını kaldırıp indirmeye yarayan ayar odunu (DS I, 399).
- aykır-: değirmenin boş kalması (DS I, 423).
- ayna taşı: değirmen oluşunun altına ilk konan taş (DS I, 428).
- aysen: öküzlerin döndürdüğü büyük taşdeğirmendir ki, bulgurun kepeğini çıkarmaya yarar (SDD I, 141).
- badara: değirmen taşının altına konulan ağaçlar (DS II, 463).
- badla: değirmen dönerken etrafa un saçmak (DS II, 470).
- bağaz: değirmenin üst taşına tane dökülen delik (bkz., boğaz) (DS I, 475).
- bağla, bağlâ (bağla ağacı, bağlağı, bağlak): değirmen çarkını frenleyen ağaç (DS II, 481).
- bağlapçı: değirmen taşını bağlamaya yarayan ip (DS II, 483).
- balaman ağacı: değirmenin çark topunun çevresine çakılan ve iği sıkıştırma yarayan ağaç (DS II, 498).

- baltacık (balta, baltacık demiri, baltacuk, baltancık, baltancuk): değirmen taşının ortasında bulunan ve onu döndüren demir, haç şeklinde ayıt (DS II, 511).
- baltacıkerkeği: iki değirmen taşının arasında mil ödevi gören kısım (DS II, 511).
- barbal (borbal): değirmen taşında suyun çarptığı kanatlar, su türbünü (DS II, 526).
- baskı (başguluh): değirmen taşının sol tarafında taşı ayar etmeye yarayan manivela, kol (DS II, 542).
- batke: un öğütülürken değirmen taşının kenarında kalan ince un (DS II, 571).
- bezirana: bulgur değirmeni (bkz., bezirhana) (DS II, 653).
- bezirhana: bulgurun ve buğdayın üst kabuklarının ayrılması için, içinde dövüldükleri, hayvanla çekilen büyük taş dibek (bkz., bezirana) (DS II, 653).
- boğaz: değirmen taşının ortasındaki delik (bkz., bağaz) (DS II, 726).
- boğaza çal-: değirmen taşının kasnağına un biriktirmesi (DS II, 726).
- boğaza gir-: değirmende buğdayı değirmen sepetine boşaltmak, sıra almak (DS II, 726).
- boğaz geç-(boğazı geç-): değirmende taşı döndüren milin çevresi delinerek, tahıl evine akmak (DS II, 727).
- böre: değirmene gelen suyun, hızla çarka fişkırdığı küçük delik (bkz., boy-la, boyra, poyra, pöyre) (DS II, 740).
- boyahana (boyhane): bulgur yapılan yer (DS II, 746).
- boyhane: bulgur dövmek için atın çektiği taş (DS XII, 4463).
- boyla: değirmen çarkını döndüren suyun çıktığı delik (bkz., böre, boyra, poyra, pöyre) (DS II, 746).
- boyra (borya, boyla): değirmen oluşunun ucuna konulan aygıt ve deliği; değirmen oluşu (DS II, 747); değirmen oluşunun alttaki en dar deliğine konulan küçük boru (bkz., böre, boyla, poyra, pöyre) DS XII. 4463).
- boyunduruk: değirmen çakıldağını zapteden alet (SDD I, 221).
- bucula (buçula): küçük su değirmeni (DS II, 777).
- bulgurluk: bulgur yapılan yer (DS II, 788).
- bükecek: değirmende tanelerin dökülmesini ayarlayan kısım (DS II, 816).

- cakcahı: su değirmenlerinde buğdayın öğütülüşünü tanzim eden alet (Anad. II, 23).
- cılagıt: suyu durdurmak için değirmen oluklarında kullanılan bir araç (DS III, 906).
- cırıt: değirmenin çarkını indirip kaldıran kol (DS III, 931).
- çağçağ: değirmenlerde tanelerin düzenli dökülüp öğünmesini sağlayan aygıt (DS III, 1035).
- çamçaka (camçaka): değirmenin buğday deposundan tanelerin akmasını ayarlayan alet (DS III, 1064).
- çañ: değirmenlerde tahılın bitmesini haber veren, taş üzerine sarkan ipe bağlı maden parçaları (DS III, 1067).
- çarh: değirmen türbünü (DS III, 1081).
- çarhayağı: değirmen çarkından çıkan su yeri (Anad. II, 31).
- çarhevi: değirmende taşları döndüren çarkın bulunduğu yer (DS III, 1081).
- çarkana: değirmenin taşını döndüren çarkın dışarıya açılan kapısı (DS III, 1081).
- çekme taşı: değirmen taşı (DS III, 1116).
- çırmit: değirmen arklarında suyun önüne tutulan tahtadan set, savak denilen aygıt (DS III, 1188).
- çimçor: değirmen oluğunun uç ve en dar yeri (DS III, 1221).
- çokkak: değirmen taşı üstünde, buğdayı muntazaman döken tahta parçası (DS III, 1261).
- çük: değirmende taban tahtasına geçen mil (DS III, 1307).
- dāmen (dimen, dirmen): değirmen (bkz., dermen) (DS IV, 1351).
- dart-: el değirmeninde bir şey öğütmek (DS IV, 1374).
- daş yoku: değirmen taşının dişendikten, yontulduktan sonraki hali (Bu durumda ilk ağızda çıkarılan un taşlı olur) (DS IV, 1377).
- değirmence: el değirmeni (DS IV, 1401).
- değirmenlik (degirmenlik): öğütülmek için değirmene götürülecek tahıl (DS IV, 1401).
- değirmen tozu: tahılı un yapmak için alınan ücret (DS IV, 1401).
- değlip: kaynamış bulgurun dış kabuğunu ayırarak, bulgur yapmaya yarayan değirmen (bkz., delip, devlip, devlöp) (DS IV, 1403).

- delip: bulgur dövülen yer (bkz., deĝlip, devlip, devlöp) (DS IV, 1413).
- dermen, dermen (degirmen,deĝermen, deĝmen, deman, demen, deremen, derman, deyirman, deyman, deymen) (bkz., dâmen): deĝirmen (DS IV, 1435).
- devlik: su deĝirmeninin parçalarından biri (DS IV, 1444).
- devlip (devlit, devlit taşı, devlöp): tahıl deĝirmeni, deĝirmen taşı (bkz., deĝlip, delip, devlip, devlöp) (DS IV, 1444).
- devlöp: buĝdayın dövüldüğü yer, mider (bkz., deĝlip, delip, devlip) (DS XII, 4484).
- dıstar: el deĝirmeni (DS IV, 1472).
- dink, diñk (denk, dik, dinkene): tahılın kabuĝunu yumuŝatmaya ve ayırmaya yarayan deĝirmen; tahılın kabuĝunu ayırmaya yarayan büyük taş dibek; pirinç fabrikası; prinç dövmeye yarayan, hayvanın çevirdiği büyük taş silindir; deĝirmen mili (DS IV, 1507-1508).
- dinkçi: deĝirmenci (DS IV, 1508).
- dişe- (diŝele-, diŝle-): diŝeği denilen ucu tırtıllı çekikle deĝirmen taşı ya da herhangi bir şey üzerine diş yapmak (DS IV, 1522).
- diŝeği (dişe, dişe, diŝeği, diŝek, dişengi, diŝengü, diŝenği, diŝeyi): taşları yontmak için kullanılan dişli bir çeşit çekik; yeni yeni diŝlenmiŝ, dişleri yeni açılmış deĝirmen taşı (DS IV, 1521).
- diŝeğile-: yalama olan deĝirmen taşını çentmek (DS IV, 1521).
- diŝekli: deĝirmen taşının yeni diŝlenmiŝ hali (DS IV, s. 1521).
- dişen-: demir keski ile bir şeyin yontulması, kazınması (DS IV, 1523).
- dişengi: deĝirmen taşının kırıntıları karıŝmıŝ taşlı un (DS IV, 1523).
- dişengi: deĝirmen taşını bilemekte kullanılan aygıt (DS XII, 4486).
- diŝenli: deĝirmen taŝlarından üstte bulunanı ve döneni (DS IV, 1523).
- dişenti (diŝenği, diŝentü, diŝlenti): deĝirmen taşı dişendikten sonra meydana gelen taş parçaları, una karŝan kırıntılar; deĝirmen taşı dişendikten sonra ilk öĝütölen un (DS IV, 1523).
- diŝevile-: deĝirmen taşının diŝlerinin bilenmesi (DS IV, 1523).
- diŝoyuĝu (diŝoyuku): dişleri yeni açılmış deĝirmende öĝütölmüŝ taşlı un (DS IV, 1525).
- doĝmek: dövmek; bulgur dövmek (DS IV, 1537).
- domuzluk (damızlık, damuzluĝ, doĝuzluk, doĝuzluĝ, doĝuzluk, domuzluĝ, domuzla, donguzluĝ, donguzluk, doñızlaĝı, doñuzluĝ, donuzluk,

- doñuzluk, donzluk, douzluk): su değirmenlerinde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer (DS IV, 1556), 1557).
- donup: değirmen çarkının büyük kasnağı (DS IV, 1558).
- donguzluk: değirmenlerde suyu yüksekte akıtan oluk (DS IV, 1560).
- donuzluk (doñuzluk): değirmende tahılı akıtan oluk (DS IV, 1562).
- dögecek: sert taneleri ezmeye yarayan ağaç tokmak; mısır, arpa v.b. tahılın döğülüp kepeğinin çıkarıldığı yer (DS IV, 1569).
- döşek: değirmen taşının tabanını meydana getiren yuvarlak tas (DS IV, 1589).
- eldaşı: el değirmeni (DS V, 1707).
- eldeğirmeni: buğday, mısır gibi tahılların bulgur kıvamında öğütülmesine yarayan ve elle çevrilen değirmen (DS V, 1707).
- eldek: bulgur taşının üzerindeki elle tutulan kısım (DS V, 1707).
- el deymeni: mısır öğütmek için iki yuvarlak taştan yapılan bir çeşit değirmen (Ds V, 1708).
- elgani (eltaşı): el değirmeni (DS V, 1713).
- elicek (elcek): el değirmenini çevirmek için elle tutulan yer,, bulgur çekme taşlarının arasına konulan delikli ağaç parçası (DS V, 1715-1716).
- ellik: el değirmeninin taşını çevirecek tapta kol (DS V, 1724).
- eteğü: el değirmeninin altına konan deriden örtü (DS V, 1796).
- evs-: döğülmüş buğdayı kabuğundan ayırmak (DS V, 1816).
- evse-: öğütülmüş bulguru kepeğinden ayırmak (DS V, 1815).
- fısın: su değirmenlerinde çarka su fişkirtan delik (bkz., fison, sifin, sifinnik, spon, süfün, zifun, zinbon (DS XII, 4503),
- fısınlık: değirmen çarkının döndüğü yer (DS V, 1859).
- fison (fison): değirmende suyu çarka döken ağaç boru (bkz., fısın, sifin, sifinnik, spon, süfün, zifun, zinbon (DS V, 1872).
- gargacık: değirmen çarkının altındaki demir (DS VI, 1923).
- gebiç: değirmencinin öğüttüğü şeyden aldığı hak, değirmen hakkı (bkz., kepiç) (DS VI, 1957).
- gerimşek: eldeğirmenlerinin üst taşının ortasındaki deliğe konulan ağaç ya da demir aygıt (DS VI, 2002).
- germeç: su değirmeni oluklarında, kanallarda suyu kesmek, dışarı akıtmak için kullanılan tahta ya da saç kapak, sürgü (DS XII, 4508).

- germicek (germiceyh, germişa, germücek, germüceyh): değirmenlerde, üst taşın dönmesini sağlayan, alt taşın ortasından yukarı taşa geçirilmiş-balta biçiminde demir ya da ağaç aygıt (DS VI, 2005).
- geron ver-: değirmenin alt taşının her tarafına kertme yapmak (DS VI, 2006).
- gıldır: el değirmeni (DS VI, 2039).
- gıran-: değirmen taşını dişemek, düzeltmek (DS VI, 2053).
- gıran-kanat: su değirmenlerinde huni ile düşey direk arasındaki yatay ağaca bağlı bir çeşit aygıt (DS VI, 2053).
- gırgire: el değirmeni (bkz., kirkire) (DS VI, 2083).
- göbek: değirmen taşının ortası (DS VI, 2114).
- göbek: değirmende, isken'in üstündeki baltacık geçen yer (Anad. II, 63).
- göce taşı (göce daşı): el değirmeni (DS VI, 2120).
- gödürge: su değirmenini indirip çıkartan ya da ayarlayan kaldıraç (bkz., götürge) (DS VI, 2126).
- göğa: değirmenlerde öğütülen buğdayındöküldüğü tahtadan yapılmış kap (DS VI, 2126).
- gömeç (gomeç): değirmen taşını döndürmek için suyun üzerine aktığı kaskların bağlı olduğu yuvarlak ağaç (DS VI, 2148).
- götürge: değirmen taşını kaldırma ve indirmek için kullanılan ağaçtan yapılmış bir çeşit araç; öğütülecek buğdayı değirmen teknesinden taşın altına yavaş yavaş döken araç (bkz., gödürge) (DS VI, 2166).
- göz: değirmendeki taşların her biri (DS VI, 2175).
- gözlük: değirmen taşını döndürecek kadar akan su (DS VI, 2183).
- haklık: küçük tahıl ambarı; su değirmenlerinde hak alınan tahılın konulduğu yer (DS VII, 2255).
- harba: değirmen ekseni (DS VII, 2286).
- hereze: değirmende hacariyyeyle dolap arasındaki taş boru (DS VII, 2344).
- hergimant: değirmen (DS VII, 2344).
- hırhır: bulgur öğütmeye yarayan bir çeşit araç (DS VII, 2369).
- hırıldak: değirmen taşının üzerinde ses çıkaran, beş parmaklı, ağaçtan yapılmış araç (DS VII, 2370).
- hırt: değirmen taşı (DS VII, 2372).

- iğ: değirmen taşının ortasında bulunan ve yukarıdaki üst taşa geçen demir ekseni (DS VII, 2508).
- illengeç: değirmen taşının göbeğine konulan demir parçası (SDD II, 789).
- kadarak: bir değirmeni döndürecek kadar kuvvetli akar su (DS VIII, 2589).
- kağnıcak: değirmen taşlarını birbirinden ayırmak ve biribiri üstüne koymak için kullanılan ağaç araç (DS VIII, 2595).
- kandara (kanda): değirmen bendi (DS VIII, 2620).
- kapak: değirmenin çarkına basınçlı su gönderen ortası delik tahta; değirmende un doldurulan küçük el küreği (DS VIII).
- kapeçalı: değirmende tanelilerin doldurulduğu yer (DS VIII, 2632).
- kapısal: değirmende tahıl doldurulan yer (DS VIII, 2633).
- kapis: değirmencinin öğütme payı olarak aldığı un (DS VIII, 2634).
- karaburga: değirmen kuyusunun alt ağzına takılan büyük ağaç boru (DS VIII, 2639).
- kargın: değirmenin alt taşının konulmasına yarayan çatal ağaç (SDD II, 838).
- karanlık oluşu: değirmene su veren ikinci oluk (DS VIII, 2651).
- kasnak: değirmenlerde taşların mahfazası (Anad. II, 84).
- kaşık: değirmencinin öğütme payı olarak aldığı tahıl ölçüsü; değirmen sepetinin boğazına takılan ve tahılın dökülmeden değirmen taşlarının arasına gitmesini sağlayan tahta oluk (DS VIII, 2679).
- kebiç: değirmende emeğin karşılığı olarak verilen buğday (DS VIII, 2714).
- kelete: hemen kullanılmak için öğütülen az ölçüde buğday, tahıl (DS VIII, 2730).
- keleve: değirmen çarkı (DS VIII, 2731).
- kepçe: değirmen çarkının kanadı (DS VIII, 2444).
- kepi: un elde etmek için değirmen taşlarının arasına konan deri ya da bez parçası (DS VIII, 2747).
- kepi: elve su değirmenlerini süratle döndürmek için iki taş arasına konulan mil; su değirmenlerinde unu ince veya kalın öğütmek için kullanılan aygıt; keserin, tırpanın, baltanın sapa ve el değirmeninin ortasındaki iğ demirinin taşa sıkıştırılması için sarılan bez veya deri parçası (SDD II, 879).

- kepiç (kepinç, kepis): değirmencinin öğüttüğü undan aldığı pay (bkz., gebiç) (DS VIII, 2748).
- kepiç: el değirmenlerinde taşların arasına konarak bulgurun ince ya da kalın olmasını sağlayan, tabaklanmış deri (DS XII, 4545).
- kerimcek: bugur yapılan el değirmenlerinin taşları arasına konan yassı, ortası delik ağaç parçası (DS VIII, 2754).
- ketrez: değirmen taşının etrafındaki demir çember (SDD II, 891); DS'de, ketez (keter, ketez demiri, ketrez): "araba ve kağı tekerleklerinin çevresindeki demir çember" (DS VIII, 2774).
- kezkütü: değirmen oluşunun yastığı (DS VIII, 2780).
- kıran: aşınan değirmen taşlarına sivri uçlu demir araçla açılan küçük çukurlar (DS VIII, 2816).
- kırık: su oluşu (DS VII, 2824).
- kırmacalık: öğütme ücreti (DS VIII, 2833).
- kikre: el değirmeni (DS VIII, 2870).
- kirkire: el değirmeni (bkz., girgire) (DS VIII, 2979).
- kod: içi dar değirmen oluşu (DS VIII, 2896).
- kol ver-: tahıl değirmeninde dövülen bulguru kolları sıvayarak karıştırmak (DS VIII, 2912).
- kurbağacık: değirmenlerde üst taşı çeviren milin oturduğu kurbağa biçimindeki demir parçası (DS VIII, 3005).
- küncülü taş: üzerinde susam gibi taneler olan ve özellikle değirmen taşı yapılan bir çeşit taş (DS VIII, 3036).
- kündü: içinde değirmen çarklarının bulunduğu tahta dolap (DS VIII, 3037).
- künt: değirmen çarkı (DS VIII, 3039).
- link (ling): merkezinden çıkan oka at koşulan, bulgur, yarma yapmaya yarayan değirmen (DS IX, 3080).
- lula: değirmenlerde suyun az olduğu zaman, su düzeyini yükseltmek için oluşun en dar yerine konulan ağaç halka (DS IX, 3093).
- man: yel değirmenlerinin tekerleklerine geçirilen demir (DS IX, 3116).
- mazı: değirmen milinin geçtiği 50 cm. çapında, daire biçimindeki araç (DS IX, 3145).
- mercimek: el değirmeninin iki taşı arasındaki tahta (DS IX, 3170).

- mider: hayvan koşularak döndürülen değirmen (DS IX, 3197).
- milon: değirmende tahılın aktığı oluk (DS IX, 3199).
- milos: değirmenin durması, bozulması (DS IX, 4596).
- modyalı: değirmencinin tahıl ambarı (DS IX, 3208).
- muhli: değirmen taşlarının ortasından geçen demir çubuk (DS IX, 3217).
- muslak: değirmende ekin konulan yer (DS IX, 3222).
- musluk: değirmen taşının üstüne tahıl akıtmak için yerleştirilen tahta araç (DS XII, 4600).
- oban: su değirmenlerinde suyun yüksekten dökülmesini sağlayan oluk (Bkz., oman) (DS IX, 3260).
- ocak: su değirmenlerinde suyun akıtıldığı ve çarkın indirildiği yer (DS IX, 3262).
- oluk: değirmenin su deposu (DS XII, 4612).
- oman: değirmenin su deposu, suyun hızlı dökülerek çarkın dönmesini sağlayan değirmen oluğu (bkz., oban) (DS IX, 3279).
- öğüt-: öğütmek (bkz., öt-) (DS XII, 4621).
- ögnük: değirmencinin öğüttüğü undan aldığı pay (DS IX, 3316).
- öksüzce: değirmen oluğunun içine kaçan şeyleri çıkarmak için bırakılan delik ve kapağı (DS IX, 3326).
- ölçer-: bulgur döğülürken taşan bulgurları taşın altına atmak (DS IX, 3329).
- öt-: öğütmek (bkz., öğüt-) (DS IX, 3358).
- ötürgeç: değirmenlerde frenin altı (DS IX, 3359).
- öyünnük al-: değirmenlerde bir öğünlük un öğüttürmek için başkasının sırasını almak (DS IX, 3367).
- paltacık (ballacık, palta, paltancık): değirmen taşının dönmesini sağlayan demir mil (bkz., baltacık, polta) (DS IX, 3387; DS XII, 4634).
- per (peri): çark, değirmenin ve vapurun pervanesi; değirmen çarkının kepeçleri (DS IX, 3427).
- per: değirmen çarkının iç bölümünü oluşturan parçalar (DS XII, 4643).
- polta: değirmen taşını döndürmeye yarayan araç (bkz., baltaçık, paltacık) (DS IX, 3367).
- poyra: su değirmeninin çarkı; su değirmeninde çarka su çıkması için değirmen oluğunun ucuna takılan yuvarlak parça (bkz., böre, boyla, boyra, pöyre) (DS IX, 3476).

- pör: değirmenin dönmesini sağlayan aygıt (bkz., per) (DS XII, 4653).
- pörü: su değirmenin çarkını çeviren araç (bkz., peri) (DS IX, 3480).
- pöyre: su değirmenlerinde oluğun ucuna takılan ve suyun çarka hızla çarpmasını sağlayan dar boru (bkz., böre, boyla, boyra, poyra) (DS IX, 3481).
- puştanbar: tahılın değirmen taşına dökülmesini sağlayan taşın ortasındaki bölüm (DS IX, 3492).
- puştol-: kilit, vida, değirmen kolu v.b. şeylerin yalama olması, bozulmak (DS IX, 3492).
- sakunar: ambarda tahılların konulduğu yer; değirmende öğütülen unun döküldüğü yer (DS XII, 4664).
- salacak: değirmen suyunu boşa akıtmak için oluğun önüne açılan hendek (DS X, 3536).
- sandık: değirmen su deposu (DS X, 3536).
- sar-: değirmen arklarındaki suyu tahtalarla öbür yana geçirmek (DS X, 3547).
- sargın: değirmenin iyi ve düzgün çalışması durumu (DS X, 3543).
- sav-: değirmeni durdurmak (DS X, 3554).
- savacağ: değirmeni döndüren su (DS XII, 4673).
- savacak (savacah, savacah, savah, savak, savakbaşı): değirmen suyunu başka yöne çevirmek için oluk önüne konulan tahta; değirmen arkındaki fazla suyun akması için açılan ikinci su yolu (DS X, 3551).
- savacak (savah): değirmen suyunun yönüne değiştirmeye yarayan bentlere konulan kapak; değirmende çarka çarpan suyun yönünü değiştirerek durmasını sağlayan araç; değirmen arkındaki fazla suyun dışarı akması için konulan oluk (DS XII, 4673).
- savak: değirmen oluğu, havuz; değirmende suyun oluğa girdiği yer; değirmen oluğunun, havuzların su boşaltmaya yarayan deliği; değirmen oluğunun dar yeri (DS X, 3552, 3553).
- savak (savah): değirmene suyu eğik biçimde akıtan oluk ya da içi oyuk ağaç; suyun oluğa girdiği yer; oluğa konulan kapak (DS XII, 4673).
- savak tahtası: suyun yolunu çeviren tahta (DS X, 3553).
- savak taşı: değirmen suyunun istenilen yana çevrilmesi için konulan kapakın iki yanındaki oluklu taşlar (DS XII, 4674).
- savıcı: değirmen suyunu yöneten kimse (DS XII, 4674).

- savıl-: değirmenin boş durması; değirmenin suyunun kesilmesi (DS X, 3554).
- savlağa: değirmen kuyusunun başında fazla suyunun savulduğu yer (DS X, 3554).
- savuk: suyu kesilmiş, çalışmayan değirmen (DS X, 3556).
- seğdim: arkadan değirmene su geçiren tahta oluk (bkz., seğirdim, seğirdim oluğu, seyirdim oluğu, seyirdim oluğu, sıyırdım oluk) (DS X, 3565).
- seğirdim (seğirdim oluğu): değirmen arkından çarka giden suyun aktığı dik oluk (bkz., seğdim, seğirdim oluğu, seyirdim oluğu, sıyırdım oluk) (DS X, 3565).
- seğirdim oluğu: değirmene suyun dik akmasını sağlayan oluk (bkz., seğdim, seğirdim, seyirdim oluğu, sıyırdım oluk) (DS XII, 4678).
- sepele: değirmenin su deposu (bkz., sepella) (DS X, 3583).
- sepella: değirmenin su dökülen haznesi (bkz., sepele) (SDD III, 1207).
- sepet (sebet, sepetlek, sepetlik): değirmende, buğdayın döküldüğü kesik koni biçiminde yer (DS X, 3584).
- serpin: su değirmenlerinde taş üstüne tahılın dökülmesini sağlayan ambar (DS X, 3591).
- seten: bulgur, yarma dövülen dibek taşı; tahılın kepeğini ayırmaya yarayan, hayvan ya da suyla döndürülen dikey konulmuş değirmen taşı (DS X, 3592, 3593); tahılın kepeğini ayırmaya yarayan dikey değirmen taşı (DS XII, 4685).
- sevik: el ve taş değirmenlerinin üst taşlarının orta deliğine mil geçmesi için konulan ağaç parçası (DS X, 3594).
- seyirdim oluğu: değirmenlerde suyun akışını hızlandıran oluk (bkz., seğdim, seğirdim, seğirdim oluğu, seyirdim oluğu, sıyırdım oluk) (DS XII, 4696).
- sıfın: değirmen oluğunun deliğini daraltmak için ucuna takılan dar, ağaç boru (bkz., fısın, fison, sıfınnik, spon, süfün, zifun, zinbon) (DS X, 3602).
- sıgınak: değirmen taşı (Ds X, 3603).
- sımidir: bulgur çekilirken taş üstünde kalan iri buğday parçaları, yarma (DS XII, 4689).
- sıtaha (sitaha): su ile dönen dik taşlı bulgur değirmeni

- sıyırdım oluk (sıyırdım oluğu): değirmen çarkına suyun gitmesini sağlayan tahta ya da saçtan oluk (bkz., seğdim, seğirdim, seğirdim oluğu, seyirdim oluğu) (DS X, 3624).
- sibek: el değirmenlerinde alt taşın ortasına çakılan, üst taşın dönmesini sağlayan küçük kazık ya da sivri demir (DS X, 3629).
- sibek: el değirmenlerinde alt taşın ortasındaki ağaç, kazık (DS XII, 4695).
- sifinnik (sifon): depodan değirmenin çarkına hızla su veren dar delik (bkz., fısın, fison, sifin, spon, süfün, zifün zinbon) (DS XII, 4695).
- soğacak: değirmeni durdurmak için suyun yönünü çevirerek boşaltılan oluk (DS XII, 4700).
- somarı: değirmencinin aldığı payın ölçüğü (DS X, 3662).
- söbek: el değirmenlerinde alt taşın ortasına çakılan demir ya da ağaç çivi; el değirmenlerinde alt üst taşlar arasına konan, delikli tahta ya da demir araç; üst değirmen taşının ortasındaki mile takılarak dönmesini sağlayan demir baltacık; bulgurun iri çekilmesini sağlamak için baltacılığın altına konularak yükselmesini sağlayan topaklanmış ıslak bez (Ds X, 3672).
- söbek (söbücek): el değirmenlerinde alt taşın ortasındaki ağaç çivi (DS XII, 4704).
- spon: değirmen çarkına suyun kuvvetli vurmasını sağlayan içi delik 25-30 cm. uzunluğunda ağaç parçası (bkz., fısın, fison, sifin, süfün, zifun, zinbon) (DS X, 3685).
- sucu: değirmen işçisi (DS X, 3687).
- suketek: değirmende çarka vuran suyu kesmek için kullanılan aygıt (DS X, 3690).
- susak: değirmencilerin öğüttükleri tahıldan emekleri karşılığında pay almak için kullandıkları ölçek (DS X, 3700).
- süfün: değirmenlerde su veren oluğun ucu (bkz., fısın, fison, sifin, sifinnik, spon, zifun, zinbon) (DS X, 3685).
- sürtek taşı (sürtmek taşı): haşhaş, tuz v.b. şeyleri ezmeye yarayan iki taştan oluşan el değirmeni (DS X, 3722).
- sürüt: buğday değirmeni (DS X, 3724).
- süzek: değirmen oluğuna çör çöp gitmemesi için gerilen tırmığımsı aygıt (SDD III, 1259).
- şahşah: değirmen çakılacağı (bkz., şahşah, şakşak) (DS X, 3735).

- şahşah: değirmen taşına buğdayın dökülmesini sağlayan araç (bkz., şahşah, şakşak) (DS XII, 4717).
- şakırdak (sakıldak, şaklavak, şaksağı): değirmen üstüne konulan tahta (DS X, 3736).
- şakşak: değirmen deposunda tahılın bittiğini bildiren çingirak; değirmen taşına tahılın döküldüğü yer (DS XII, 4718).
- şakşak: değirmen çakıldağı (bkz., şahşah, şahşah) (DS X, 3738).
- şeytan takıracağı: değirmen taşına mısır düşürmeye yarayan özel tahta (DS X, 3765).
- şeytan teknesi: değirmenin üstündeki piramit biçiminde tahıl teknesi (DS X, 3765).
- şingir: değirmen şakıldağı (DS X, 3769).
- şokolok: küçük değirmen (DS X, 3790).
- takılcağ: un değirmenlerinde tahılın değirmen taşına düzenli akmasını sağlayan tahta çubuk (DS XII, 4734).
- takıldak (takılcağ): un değirmenlerinde, tanelerin değirmen taşına düzenli akmasını sağlayan tahta çubuk (DS X, 3808).
- tanazlık: değirmen çarkının dönerek su savurduğu yer (DS X, 3819).
- tantur: değirmenlerde yapılan küçük ekmek (DS X, 3822).
- tapan: değirmeni ayarlamaya yarayan çarkın altındaki tahta bölüm (DS X, 3823).
- taşdögen: değirmen taşı (DS X, 383:).
- taşlama: değirmen taşları dış dış olma (DS X, 3840).
- tavacık: değirmen çarkının dönmesini sağlayan dolabın tahtasına çakılan demir parçası (DS X, 3845).
- tayıra-: tahılın azalması nedeniyle değirmen taşları birbirine sürtünerek ses çıkarmak (DS X, 3852).
- tazcu: değirmen bekçisi (DS X, 3853).
- tekir kazığı: değirmen suyunun yüksekten dökülmesini sağlayan oluğun dayandığı büyük ağaç (DS XII, 4747).
- tekne: buğday öğütülürken buğdayı taşın deliğine azar azar akıtan tahta depo (DS X, 3866).
- tevere: değirmende üstteki taşı döndürmeye yarayan demir (DS X, 3902).
- tırhız taşı: mağara kapılarına konulan delikli değirmen taşı (DS XII, 4760).

- tink: tahılın kabuğunu yumuşatarak ayırmaya yarayan değirmen (bkz., dink) (DS X, 3935); tahıl, pirinç çeltiklerinin kabuklarını çıkartmakta kullanılan aygıt (DS XII, 4763).
- tinklet-: pirinci değirmende kabuklarından ayırmak (DS XII, 4763).
- tirmen: değirmen (Karaçay aşireti, Başhöyük, Kadınhanı-Konya) (DS X, 3939).
- torhla-: değirmen taşını çemberlemek (DS X, 3968).
- toscu (toşçu): değirmen işçisi (bkz., tozcu) (DS X, 3972).
- tozcu: değirmen işçisi, bekçisi (b.kz., tozcu) (DS, 3977); değirmenlerde unu çıkaran işçi (DS XII, 4771).
- tozevlekçi: değirmenlerde unu boşaltan adam (DS X, 3977).
- tozluk: değirmen taşının dibine yerleşen un, kepek v.b. gibi şeyler (DS X, 3977).
- tuşek: değirmen taşını kaldırıp indirmeye yarayan, taşın altındaki kaldıraç (DS X, 3997).
- tuç: değirmen baltacı (DS X, 3985).
- uçurum: su değirmenlerinde, çarka çarpan suyun, içine indiği eğimli kanal (DS XI, 4023).
- uhre: değirmen taşının çevresindeki un kalıntıları (DS XII, 4783).
- uncu: değirmenci (DS XI, 4039).
- unit-: ezip un yapmak, öğütmek (DS XI, 4039).
- un oluğu: değirmende, unun içinden aktığı oluk (DS XI, 4040).
- üğünlük: değirmene götürülen üç beş şinik tahıl (DS XI, 4061).
- üğüt-: öğütmek (bkz., öğüt-, öt, üvüt-) (DS XI, 4061).
- üvüt-: öğütmek (bkz., öğüt-, öt-, üğüt-) (DS XII, 4798).
- yalman: bulgur döğülürken kullanılan tahta karıştırıcı (DS XI, 4148).
- yaşmağla-: değirmende, ambara ve taş altına serpilen un, toplanmak (DS XI, 4198).
- yaşmak: değirmende unun tekneye boşaltıldığı yer (DS XI, 4198).
- yatak: değirmen taşında baltanın geçtiği yer (DS XI, 4199).
- yaşmak: değirmen taşının önüne gerilip, unun sıçramasına engel olan yay biçimindeki ağaç (DS XI, 4256).
- yonuzluk: değirmende, çarkın bulunduğu bölüm (DS XI, 4295).

- yora (yorak, yore): un değirmenlerinde, üstteki taşın çevreye fırlattığı un (bkz., yöre) (DS XI, 4295).
- yorak: değirmen taşının çevresindeki un kanalı (DS XI, 4295).
- yorakçı: değirmen taşlarının çevresindeki kovanları temizleyen adam (DS XI, 4296).
- yöre (yörek unu, yörelilik, yüre) değirmende, taşla kasnak arasında kalan ve hayvan yemi olarak kullanılan salt un (bkz., yora) (DS XI, 4308).
- yöreci: değirmenci; değirmende çalışan işçi (DS XI, 4309).
- yörecilik: değirmen işçiliği (DS XI, 4309).
- yörek: unu değirmenin önüne akıtılabilmek için alt taşın kuyusuna doldurulan un (DS XI, 4309).
- yörelilik: değirmen taşının çevresinde, iri unun biriktiği yer; yöre (DS XI, 4309).
- yuvak: değirmen taşının altına sürülüp kaldırılmasını sağlayan iki başı yuvarlak ağaç kaldıraç (DS XI, 4323).
- yüksük: değirmende taşlar ortasına konulan yatay demir yatak (DS XI, 4328).
- yürek: değirmende taş arasından çıkan unun biriktiği yer (SDD III, 1560).
- zengi: değirmen oluşunun altına konulan tek parça ağaç (DS XI, 4360).
- zifun: değirmen çarkını çevirmek için suyu toplu olarak çıkarmak amacıyla kullanılan odun (bkz., fısın, fison, sısın, sifinnik, spon, süfün, zinbon) (DS XI, 4360).
- zilfe: değirmen oluşunun alt yanındaki dar ağız (DS XI, 4386).
- zinbon: değirmen çarkını döndüren suyun çıktığı oluşun sonuna takılan ağaç boru (bkz., fısın, fison, sısın, sifinnik, spon, süfün, zifun) (DS XI, 4388).
- zivana: değirmen bendine suyun çıktığı yer (DS XII, 4839).

5. Hatay Erzin'in Başlamış Köyü'nden derlediğimiz değirmen ve değirmencilikle ilgili kelimeler:

Aşağıdaki kelimeleri, Hatay'ın Erzin İlçesi'nin Başlamış Köyü'nden derledik ve derlediğimiz bu kelimelere mümkün olduğunca ayrıntılı, ölçülere dayalı, geniş açıklamalı karşılıklar vermeyi tercih ettik. Başlamış'tan toplam olarak 82 kelime derledik. Bu 82 kelimenin 24'ü taradığımız kaynaklarda bulunmakta, geriye kalan 58 kelime ise bulunmamakta-

dır. Başlamış'tan derleyip de Anadolu'dan derlenen kaynaklarda rastlayamadığımız bazı kelimelerin yerine, Anadolu'nun değişik yerlerinde, başka kelimelerin kullanıldığını da ayrıca belirtelim.

Burada, Hatay-Erzin'in Başlamış Köyü'ndeki su değirmenleriyle ilgili bilgileri en geniş şekliyle anlatan 1327 (1911) Başlamış doğumlu Sayın Abdullah Zeytinoglu ile, elde edilen bilgiler üzerinde tartışan ve bazı açıklamalarda bulunan, ayrıca değirmenle ilgili efsaneleri anlatan 1938 Hatay Erzin doğumlu Sayın Kemal Güneş'e teşekkür ettiğimi belirtmek isterim.

abara: Önüne değirmen oluğu ya da dolap kurulan, suya düşme hızı veren, yüksekliği 4-6 metre arasında değişen yükselti. Suyun yüksekte gelip oluğa döküldüğü yer. Doğal bir yükselti olabileceği gibi duvar örerek de yükseltilmiş olabilir.

alt taş: Değirmenin alt taşıdır. Kalınlığı 30, ortasındaki boğazın çapı ise 20-30 cm'dir. Tek parça veya parçalı olabilir. Tek parça da olsa, parçalı da olsa çevresinde araba şınası demirinden veya kalın saçtan yapılmış iki adet demir çember (toht) bulunur. Sabittir, dönmez. Sabitleştirmek için, şakatlarla değirmen taşının arası taşlarla doldurulur. Alt taşın ortasındaki deliğe, alttan, 10 cm. iç girer. İğın üstünde ise erkek vardır. Taşın deliğine incir ağacından boğaz yerleştirilerek çivilenir. Boğazla erkeğin arası çok sıkıdır (bkz., değirmen taşı).

ayna: Saplamaıyla devlit taşı arasında bulunan, çapı 25-30, kalınlığı 3, ortasındaki deliğin çapı ise 8-10 cm. olan ve eski tip tek taşlı devlitlerde kullanılan çelik pul.

ayarlama ipi: Çömleğin ön kısımdan asılı olduğu ipler. İplerin iki ucu, alttan, çömleğin iki yanına bağlı olup, diğer ucu yukarıda birleşir ve mandala bağlanır. Mandal döndürülünce, birbirine dolanan ipler, çömleğin önünü yukarıya doğru kaldırır.

bağlağa: Çarkla düdük arasında bulunan ve değirmeni durdurmaya yarayan 4 cm. kalınlığında, 30 cm. eninde 200 cm. uzunluğunda olan tahta. Her cins ağaçtan yapılabilir. Bağlağa 30-40 cm. itilince düdükten çıkan suyun önüne gelir ve suyun çarka çarpmasına engel olmak suretiyle değirmeni durdurur. Bağlağa çekildiğinde, düdükten çıkan tazyikli su, çarpmak suretiyle çarkı döndürür ve değirmenin çalışmasını sağlar.

balgam çivisi: İğ ile kirmen (künt) arasına çakılan ağaç çiviler.

boğaz: Alt taşın ortasındaki deliğe takılan, incir ağacından yapılmış 20 cm. uzunluğundaki kütük. Boğaz aşınırsa, kavak ağacından yapılmış

çivilerle berkitilir. Erkeğin kolay dönmesi için boğaz zeytinyağı veya içyağı ile yağlanır.

bulgur değirmeni: Bulgur çekilen değirmen. Taşların çapı 80-120 (K. Güven'e göre 110-120) cm'dir. Bulgur değirmenlerinin bir kısmında değirmen taşının üstü kapalıdır.

cendere: Oluğun patlayan yerlerini onarmak için çevresine dört taraftan çakılan ve oluğu sıkıştıran ağaçlar (bkz. makas, sıktırma).

çark: Çevresindeki kanatlara, düdükten çıkan tazyikli suyun çarpmasıyla dönen ve değirmenin çalışmasını sağlayan 160-180 cm. çapındaki tekerlek. Ortasından, çarkın dönme gücünü, değirmenin üst taşına ileten iğ geçer. İğ ile kanatların tutunduğu iç çemberi, iğın dört yanından geçen küntler birleştirir. Çark, 4-5 mm. kalınlığında saçtan yapılır.

çek-: Herhangi bir tahılı, değirmende, belirli irilikteki parçalara bölmek. Bulgur, yarma, zavar çekilir, un ise öğütülür.

çekil-: Herhangi bir tahılın, değirmende, belirli irilikteki parçalara bölünmesi.

çektir-: Herhangi bir tahılı, değirmende, belirli irilikteki parçalara böldürmek. Bulgur, yarma, zavar, mercimek v.b. gibi çektirilir, un öğüttürülür.

çember: 1) 15-25 cm. çapında, 0.5 cm. kalınlığında olup, erkekle iği birbirine bağlayan demir halka. En üsttekinin çapı 15, en alttakinin çapı 25 cm'dir. 2) Değirmen taşının çevresine takılan demir halka. Her taşta iki çember bulunur. Çember araba şınası demirinden veya kalın saçtan yapılır (bkz., toht).

çift taşlı devlit: İğe tutturulmuş iki devlit taşından oluşan devlit. Devlit taşlarının kalınlığı 34, çapı 67 cm'dir. Devlit taşları mozaikten yapılır. Taban, yani alt taş düzdür. Üst taşların iç ve dış çapı aynıdır. Taşların göbeği bilyelidir. Üst taşların arkasında, iğe bağlı karıştırıcılar vardır. Dövülen bulgur veya döğme, sufranın kenarındaki bir delikten boşaltılır (K. Güven) (bkz., devlit, tink).

çömlek: Sepetliğin altına takılan, içine hububat dökülen, tahtadan yapılmış kutu. Sepetlikten çömleğe dökülen tahıl, çömlekten de değirmenin boğazına dökülür. Çömlek sepetliğe zincir veya iple bağlanır. Çömleğin önü ve üstü açık, altı ve diğer üç tarafı kapalıdır. Arkası 25 cm., önü 7-8 cm. genişliğindedir. Arka derinliği 12-13 cm., ön derinliği 7-8 cm., uzunluğu 25-30 cm.'dir. Çömleğin önü aşağı doğru meyil-

lidir. Çömleğin arkasıyla önü arasındaki meyil farkı 8-10 cm.'dir. Bu meyil tahılın cinsine göre değişir. Çömlek önden, bir iple ayar mandalina bağlıdır. Mandal sıkıştırıldığında, çömleğin ucu yukarıya doğru kalkar ve değirmenin boğazına dökülen tahıl miktarı azalır. Değirmenin boğazına dökülen tahıl miktarı azaldıkça un incelik, tahıl miktarı arttıkça öğütülen un kalınlaşır. Bu ayar düzeni, öğütülen bütün tahıllar için geçerlidir.

değirmen argı: İçinden değirmenin suyu akan ark.

değirmen hakkı: Değirmencinin öğüttüğü un, çektiği bulgur veya dövdüğü dövme karşılığında aldığı tahıl veya para. Daha önceleri undan yirmide bir ($1/20$), bulgurdan onaltıda bir ($1/16$) değirmen hakkı alınırken, bugün undan ve bulgurdan sekizde bir ($1/8$), dövmeden altıda bir ($1/6$) değirmen hakkı alınmaktadır (bkz., hak).

değirmen taşı: Biri alt, diğeri üst olmak üzere iki adettir. Un değirmenlerinde taşların çapı 110-120, bulgur değirmenlerinde 80-120 (K. Güven'e göre 110-120) cm'dir. Taşların boğaz genişliği, taşın büyüklüğüne, alt veya üst taş oluşlarına göre değişir. Ortalama olarak alt taşın boğazının çapı 10-20 (K. Güven'e göre 20) cm., üst taşın boğazı ise 15-30 cm. arasında değişir. Taşlar tek parça veya parçalı olabilir. Parça sayısı 4-8 arasında değişir. Değirmen taşları çoğunlukla, İzmir-Foça'da, kayadan çıkarılan taşlardan yapılır ve parçalıdır. Adana-Osmaniye Kaypak'ta yapılan ve *Kaypak taşı* diye bilinen taşlar yekparedir ve fazla makbul değildir. Değirmen taşı mozaikten de yapılabilir. Mozaik taşlar, un fabrikalarında kullanılır. Taşların çevresinde ikişer adet çember bulunur. Alt taş sabittir. Üst taş döner. Taşların ikisi de dişenir. Taşların kalınlığı 30 cm'dir. Taşlar, 10 cm. kalıncaya kadar kullanılır (bkz., alt taş, üst taş).

devlit: Buğdayın, çekilmemiş bulgurun veya diğer herhangi bir tahılın kabuğunu kavlatmaya, soymaya yarayan değirmen. Çarktan gelen iğ, alt taştan geçtikten sonra 150 cm. yükselir. Yükselen iğ(mil) yukarıdan yatakla bağlanır. Devlit taşı kola, kol da iğe (mile) tutturulur. Devlitteki taşlar tek olabileceği gibi, çift de olabilir. Alt taşın ortası tümsekçe, kenarları engindir. İğ çevresindeki tümseklikle, kenardaki meyil arasındaki fark 10 cm'dir. Alt taş sabittir. Üst taş ise eni üzerinde döner. Alt taşın kenarında, devlitte dövülen tahılın dışarı dökülmemesi için, çepeçevre yükselti vardır. Bu yükseltinin alt kısmı geniş, üst kısmı daha incedir ve çanak şeklindedir. Alt taşı çevreleyen havuzun derinliği

30-40 cm'dir. Devlit taşı, devlide konulan tahıl alt taşın üzerine serildiği zaman oluşan tahıl yüksekliği kadar yukarıya doğru kalkar. Taş, yukarı doğru kalkmasa tahılı ezer. Tahıl dövülürken, taş, dönme hızı dolayısıyla tahılı dışarı doğru atar. Kenarlara toplanan tahıl, ağaç küreklerle, taşın altına doğru tekrar itilir. Devlit taşının altında kalan tahıl da yine tahta küreklerle alt üst edilir. Bugün yeni devlitlerde, karıştırma işi elle değil, iğge tutturulan karıştırıcılarla yapılmaktadır. Tahıl karıştırılmadığı takdirde dengeli olarak dövülmez (bkz., çift taşlı devlit, devlit taşı, tink).

devlit taşı: Mermerden veya sert siyah taştan yekpare olarak yapılır. Taş, küncülü ya da küncüsüz olabilir. Çapı, içten 100, dıştan 120 cm., kalınlığı ise 45-60 cm'dir. Ağırlığı yaklaşık bir ton kadardır. Taşın ortasında olan ve içinden kol geçen deliğin çapı 8-10 cm'dir. Taşın içinde, kol ile taş arasında bilyeler vardır. Devlit taşı dişenmez. Delit taşı, eninin üzerinde, dikine olarak, iğge çevresinde ve alt taşın üzerinde döner. Alt taşın ortası tümsek, kenarları ortaya oranla daha engindir. Bu meyil farkı yaklaşık olarak 10 cm'dir. Bu ölçüler, tek taşlı, eski tip devlit taşları içindir. Çift taşlı devlitlerde taş ölçüleri farklıdır (bkz., çift taşlı devlit).

dişe-: Değirmen taşına diş açmak. Taş, önce, dıştan 30 cm. dişenir. Dişegi keskinen dış, körelince iç kısım dişenir. Taşın dış kısmı ince, iç kısmı kalın dişenir. Dişler, dıştan içe, değirmen taşının boğazına doğru, çizgiler halinde açılır. Dişin derinliği 2 mm. kadardır. Değirmenin hem alt hem üst taşı dişenir. Taşlar, değirmen 96 saat çalıştıktan sonra dişenir. Yeni dişenmiş değirmen, yaklaşık olarak, 150 külek (4.800 kg.) buğday öğütür (bkz., dişsiz değirmen, dişsiz taş, kör taş).

dişegi: 1-3 kg. ağırlığında ve 30 cm. uzunluğunda olup, değirmen taşı dişemekte kullanılan çekiç. Sap takılan yerde 6 cm. olan kalınlığı, ağızlarına yaklaştıkça azalır. Ortasındaki 2x4 cm'lik deliğe, 30 cm. uzunluğunda ağaçtan yapılmış sap takılır. İki tarafında, kazma biçiminde ve 5 cm. genişliğinde ağızlar vardır. Dört ağız, yani iki dişegi bir taş dişer. Dişegi hava çeliğinden yapılır.

dişenti: bkz. dişenti unu.

dişenti unu: Yeni dişenmiş değirmende, değirmenin temizlenmesi için, ilk olarak öğütülen 4-5 kg'luk un. Taşlıdır. Hayvanlara verilir (bkz., dişenti).

dişsiz değirmen: Dişenmemiş, dişi aşınmış değirmen. Dişsiz değirmen, unu yakar ve sivar. Dişsiz değirmende öğütülmüş undan yufka açıl-

maz. Dişsiz değirmenin taşı ağır döner, gürültü yapar ve unu az atar. Dişsiz değirmen, un öğütme verimini dörtte üç oranında azaltır. Normalde 4 külek (128 kg.) öğütülmesi gereken sürede, bir külek (32 kg.) buğday öğütür (bkz., dişsiz taş, kör taş).

dişsiz taş: Dişi aşınmış, dişi kaybolmuş değirmen taşı (bkz., dişsiz değirmen, kör taş).

doñuzluk: Değirmenin altında, oluğun ucuyla değirmenin suyunun dışarıya çıktığı yer arasında kalan kısım. Donuzlukta, oluğun ucu, çark ve çarktan fıskıran suyun çıktığı yer bulunur (bkz., perinin olduğu yer).

döş tahtası: 2 m. uzunluğunda, 30 cm. eninde, 4 cm. kalınlığında olup, alt taşı tutturmak için, taşın önüne konulan tahta. Eni, taşın kalınlığından daha az veya daha çok olabilir. Çam veya dut ağacından yapılır. Ortasında, öğütülen unun dışarı atılabilmesi için, 30 cm. uzunluğunda ve taşın yanındaki kalınlığı sıfır olan bir açıklık vardır. Öğütülen un, bu aralıktan unluğa dökülür.

düdük: Oluğun alt kısmında, suyun çıktığı yer. Düdükten çıkan tazyikli su çarka çarparak dönmesini sağlar. Düdük 12x14 veya 14x16 cm. çapında ve köşeli olur. Genişliği ayarlanabilir. Düdük 12x14 cm. olursa, düdükten çıkan su 20 beygir gücünde, 14x16 cm. olursa, 25 beygir gücünde olur.

düdük ayarlaması: Düdükten çıkan suyu azaltmak veya çoğaltmak suretiyle, suyun tazyikini ayarlamak için düdüğün genişletilmesi veya daraltılması. Eğer suyun az çıkması isteniyorsa, düdük daraltılır. Düdük daraltılınca suyun gücü düşer.

elek: Bulgur değirmenlerinde unluğun içine kurulan ve üst taşın boğazına takılan kasnağa atılan kayışla çalışan elek. Üst üste iki elek vardır. Kalın bulgur yeniden çekilmek üzere üst elekten sağa, istenilen büyüklükte çekilen bulgur alt eleğin üstünden sola, bulgur unu ise en alta dökülür. Bu elek sistemi son zamanlarda kurulmaya başlanmıştır. Bulgur eskiden elle elenirdi (K. Güven).

erkek: İğ ile üst taşın irtibatını sağlayan, 60 cm. uzunluğunda ve 6 cm. çapında olan mil. Hava çeliğinden tornadan geçirilmek suretiyle yapılır. 60 cm'lik *erkek*'in 30 cm'si yassı, 30 cm'si yuvarlaktır. Erkek'in yassı kısmı, iğün üst kısmındaki yarığın içine girer. Erkek'le iği birbirine sıkıca bağlamak için, iğ ile erkek'in birleştiği yere altı tane toht (çember) takılır. Erkek, alt taştan 10 cm yukarıya çıkar ve üzerine palta takılır (bkz., mil).

Foça taşı: İzmir Foça'da yapılan, 4-6 veya 8 parçadan oluşan değirmen taşı. Çevresine iki adet çember takılır.

gama: Düdüğü daraltmak için kullanılan ağaç çiviler. Düdük daraltılmak istendiğinde düdüğün kenarlarına çakılan ağaç çiviler.

gırgır değirmen: Silindir biçiminde bir taşla, onun karşısındaki çukur taştan oluşur. Sepetlik ve çömlek uzunluğu 40'ar, sepetlik ağzı genişliği 10 ve derinliği 60 cm'dir. Yuvarlak taş 40 cm. uzunluğunda ve 35 cm. çapındadır. Yuvarlak taş 40 cm. uzunluğunda ve 35 cm. çapındadır. Yuvarlak taş kasnakla çevrilir. Volanttan hız alır. Taşlar sandık içerisinde. Mengeneyle alttan çevirmek suretiyle yukarı kaldırılır (bkz., yuvarlak taşlı bulgur değirmeni).

götürge: Değirmenin üst taşını yukarıya kaldırmak suretiyle, un veya öğütülen tahılın irilik ayarını düzenleyen ağaç kol. Götürge altta tapan deliğine, üstte ise ayarlama dişlerine tutturulur. Değirmen hangi ayarda tutulmak isteniyorsa, götürge o dişe tutturulur.

hak: bkz., değirmen hakı.

iğ: Üst kısmı erkekle birleşen, alt kısmı tunca oturan, çarkın ortasından geçen ve çarkın dönme gücünü üst taşa ileten 140-180 cm. uzunluğunda, 20x25 veya 20x20 cm. kalınlığında dut veya meşe ağacından yapılan araç. Erkek'le iğın birleştiği yer yuvarlaktır. Ortasından yarık olan bu kısma, 60 cm'lik erkek'in 30 cm'si girer. Erkekle iğın birleştiği yere altı adet toht takılır. İğın 10 cm'si alt taşın içine girer. (bkz., mil).

iğ tuncu: Kalınlığı 6, uzunluğu 25 cm. olup, illengecin üzerine oturan araç.

illengeç: Tapana çakılı olup, üzerine iğ tuncu oturan 2 cm. çapında, 8-10 cm. uzunluğundaki demir araç.

kanat: Çarkın dış kısmında bulunan, 25-30 cm. uzunluğunda, 4-5 mm. kalınlığında, 15 cm. eninde olup, çelik saçtan yapılan gözenekler. Kanatların aralıkları içi kısımda 12, dış kısımda 15 cm'dir. Her çarkta 32-35 arasında kanat bulunur. Düdükten çıkan tazyikli su, kanatlara çarpar ve çarkın dönmesini sağlar.

Kaypak taşı: Adana-Osmaniye Kaypak'ta yapılan değirmen taşı. Kaypak taşları yekparedir ve çevresine çember takılır. Fazla makbul değildir.

kirmen: bkz., künt.

kol: İğ ile devlit taşı arasındaki bağlantıyı sağlayan 9 cm. çapında ve 100 cm. uzunluğundaki demir. Kol, iğın ortasındaki deliğe takılır. İğın or-

tasından geçip öbür tarafından çıkan kolun, iğden çıktığı yerdeki deliğe saplama takılır. Saplama, oynamaması için çivilerle sağlamlaştırılır. Kolun öbür ucu, devlidin üst taşının içinden geçerek öbür tarafından çıkar ve kolun taştan çıktığı yerdeki deliğe de saplama takılır. Kol eski tip devlit taşlarında bulunur.

kör taş: bkz., dişsiz değirmen, dişsiz taş.

küncülü taş: Üzerinde küçük delikler bulunan devlit taşı. Küncülü taş, tahılı iyi kavlatır.

künt: Kanatların tutturulduğu iç kasnağın içinde bulunan, iğın dört tarafından geçen, dut veya meşe ağacından yapılan kalaslar. Küntler 15x15 cm. kalınlığında, 80 cm. uzunluğundadır. İğ ile küntler arasına balgam çivisi denilen çiviler çakılır. (bkz., kirmen).

makas: bkz., cendere, sıktırma.

mandal: Çömlek iplerinin bağlandığı döner tahta parçası. Mandal, çömlekten değirmenin boğazına dökülen tahıl miktarını ayarlar. Mandal döndürüldüğünde, çömleği iki tarafından yukarıya aşan ve uçları mandalda birleşen ipler, birbirine dolanır ve çömleğin ucunu yukarıya doğru kaldırır. Değirmenin boğazına, çömleğin ucu yukarıya doğru kalkık olduğunda az, aşağı inik olduğunda daha çok tahıl dökülür.

mil: bkz., erkek; iğ.

mozaik taş: Betondan, mozaik olarak dondurulmak suretiyle yapılan devlit veya değirmen taşı. Mozaik taş un fabrikalarında kullanılır.

oluk: İçine, üstten dolan ve alt kısmındaki delikten fışkırarak çıkan suyun çarka çarpmasıyla değirmenin dönmesini sağlayan su haznesi. Oluk, üst kısımda en az 80x120, en çok 100x140 cm. genişliğinde ve 8-12 metre uzunluğunda olur. Alt kısımdaki delik (düdük) ise 12x14 veya 14x16 cm'dir. Oluk, saçtan veya tahtadan yapılır. Tahtadan yapılan oluklarda daha çok dut veya çam ağacı kullanılır. Oluğun çevresinde, oluğu tutması için 12x12 veya 12x14 cm'lik dört metre boyunda dört kalas bulunur. Oluk tahtaları bu kalaslara çakılır. Oluk boyu en az 8 metre olduğu için iki veya üç kalas uç uca eklenir. Oluk patlarsa, patlayan yer cendere ile tutturulur.

palta: Erkekten aldığı dönme gücüyle, değirmenin üst taşını döndüren alet. Ortada 10, kenarlarda ise 3 cm. kalınlığında olan palta, ortasında bulunan 3x6 cm'lik yarıktan erkeğe takılır. Palta, üst taştaki palta evine girer.

palta evi: Üst taşta, boğazın iki yanında olup, içerisine palta giren çukur.

peri: bkz., çark.

perinin olduğu yer: bkz., doñuzluk.

salak: Abara üzerinde, sıyırdım oluğundan 10 m. kadar yukarıda olup, fazla suyu dışarı atmaya yarayan su salma yeri. Salak'ın kapağı kaldırılınca, su, değirmen argından dışarı akar.

saplama: Devlit taşını iğе bağlayan kolun iki ucundaki yarı çelik çiviler. 5 cm. eninde, 3 cm. kalınlığında, 20 cm. uzunluğunda olan saplama, kol üzerindeki deliklere girer. Saplamanın üzerinde de delikler vardır. Bu deliklerden de demir çiviler geçirilir.

sepetlik: Üst kısmı yaklaşık 130x130, alt kısmı ise 15x15 cm. olup, üst taşın üzerinde bulunan ve içine öğütülecek olan hububat konulan huni biçimindeki hazne, tahtadan yapılan sepetlik, alt taşın çevresindeki şakatlara tutturulan, 100-110 cm. yüksekliğindeki dört direğe çivilenen iki kalas üzerine oturtulur. Sepetliğin alt kısmına çömlek bağlanır.

sıktırma: bkz., cendere, makas.

sıyırdım oluğu: Abaranın uzantısı biçiminde olan, abara ile oluk arasında bulunan ve abaradan gelen suyu oluğa boşaltan ara oluk.

süzek: Süzek. Abarada, ark üzerine uzatılan bir ağaca çakılı çıtalarla yapılan ve değirmen oluğuna ağaç, çalı v.b. nesnelere girmesini önleyen düzenek.

şakat: Alt taşı tutturmak için, taşın kenarlarına konan, 3 m. uzunluğunda, 60 cm. eninde ve 10 cm. kalınlığındaki tahtalar. Arkadaki ile yanlardakilerin alt taşın uzaklıkları 25, ön taraftakinin uzaklığı ise 90 cm'dir. Şakat'ın 30 cm'si alt, 30 cm'si üst taşın ayrılır. Şakatlar köşelerdeki keşişme yerlerinde, 30'ar cm. oyularak birbirlerine geçirilirler.

şakıldak: Çömlekten değirmenin boğazına tahılın dökülmesini sağlayan aygıt. Şakıldak, bir ucu çömleğe, diğer ucu şakattan yükselen kalasa tutturulmuş oynar durumdaki bir ağaçla, ona tutturulan ve ucu değirmenin üst taşına dokunan 10-15 cm. enindeki bir veya iki tahtadan oluşur. Değirmen taşı döndüğü zaman sürtünme dolayısıyla titreyen şakıldak, çömleği titretir ve çömlekten değirmenin boğazına düzenli olarak tahılın dökülmesini sağlar (bkz., tene dökene).

takoz: Oynamasına engel olmak için, tapanın, dört tarafında yastıklara çakılı olarak duran, yaklaşık 20 cm. kalınlığındaki ağaç.

tapan: 25x25 cm. kalınlığında ve 2 m. uzunluğunda olup, yastıkların üzerine yerleştirilen kalas. Herhangi bir tür ağaçtan yapılabilen tapan, ancak aşağı yukarı oynayabilir. Sağa sola oynamaması için dört tarafına takozlar konur. Tapan, götürge aracılığı ile aşağı yukarı hareket ettirebilir.

tapan ucu: Üzerinde iğ dönen, genişliği 20x20 veya 30x30 cm. arasında değişen dört köşeli ağaç. Herhangi bir cins ağaçtan yapılabilir. Tapan ucu, tapanın üzerinde, illengeç deliğinin altında olur. Tapan ucu, tapan yuvasına girer.

tekne: bkz., unluk.

tane döken: bkz., şakıldak.

tink: bkz., devlit.

toht: bkz., çember.

un ayarlaması: Unun kalınlığının veya inceliğinin ayarlanması. Un ayarlaması götürge ile yapılır. Tapan, götürge ile yukarı kaldırıldığında iğ, ona bağlı olarak da üst taş yukarı kalkar. Un, üst taş yukarı kaldırıldığında kalın, aşağı indirildiğinde ince olur.

un küreği: Öğütülmüş unu kürelemek, toplamak ya da çuvala doldurmak için kullanılan, ağaçtan yapılmış kürek. 40 cm. uzunluğunda, 30 cm. eninde, 2 cm. kalınlığındadır. Sapının uzunluğu 120 cm'dir.

unluk: 1) Un yapılmak için ayrılan veya değirmene öğütülmek üzere getirilen tahıl. 2) 2 m. uzunluğunda, 80-100 cm. eninde, 60-80 cm. derinliğinde olup, içine öğütülen unun döküldüğü, sandık biçimindeki yer. Derinlik, alt taşın eskiliğine veya yeniliğine göre değişir (bkz., tekne).

üst taş: Alt taşın üzerindeki değirmen taşı. Ortasında, 25-30 cm. çapında, *boğaz* denilen bir delik vardır. Boğaz, değirmenin öğütülen unu yakmaması için geniş tutulur. Taş, boğazın altından, palta aracılığı ile erkeğe bağlıdır. Boğazın iki yanında, uç kısımdaki derinliği 3, orta kısımdaki derinliği 10 cm. olan palta yuvası vardır. Taş, yekpare olabileceği gibi, 4-6 veya 8 parça da olabilir. Çevresinde iki tane toht vardır. Üst taşın boğazının altında, alt taşta degecek yerde, tahılın, taşların arasına girebileceği kadar genişlikte bir boşluk bulunur. Bu boşluk, belirli bir meyille taşın boğazında başlar ve taşın dış kısmında sıfır olur. Taşın çapı, un değirmenlerinde 110-120, bulgur değirmenlerinde 80-120 cm. olur (bkz., değirmen taşı).

vinç: Üst taşı kaldırmak için kullanılan alet. Vinç, taşın kenarındaki betonun üzerine oturtulur.

yastık: Tapanın altında, yaklaşık 100 cm. uzunluğunda ve 20x20 cm. kalınlığındaki kalaslar. Birbirine 120 cm. uzaklıkta ve paralel durumundaki yastıklar, toprağa gömülü ve sabit durumdadır. Yastıklar sağlam cins ağaçlardan yapılır.

yatak: Devliden alt taşının ortasından çıkan 150 cm. yüksekliğindeki için, yukarıdan tutturulduğu bilyeli yer.

yöre: Değirmen taşının yöresindeki, çevresindeki tozuntu un. Kaliteli değildir. İyi ekmek olmaz. Her dişemede değiştirilir. Değiştirilmezse acır. Bir değirmen taşının çevresinde 2-2.5 tas (15-20 kg.) yöre unu bulunur.

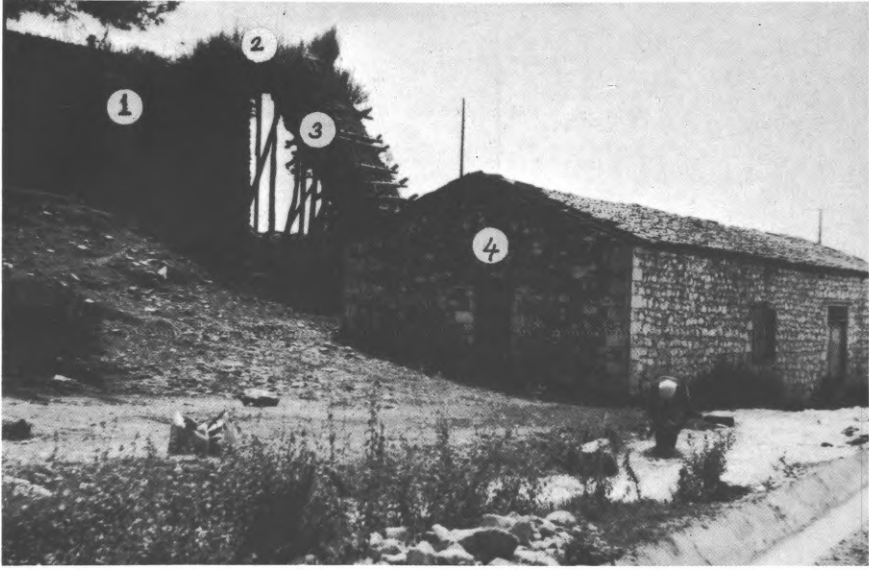
yuva: Tapanın üstüne oturtulduğu ve ağaç çivilerle tutturulduğu oyuk. Yuva dört köşe ve dört parçadır. Ağaçtan yapılır. Yuvanın altında yastıklar vardır.

yuvarlak taşlı bulgur değirmeni: bkz., gırgır değirmen.

KISALTMALAR

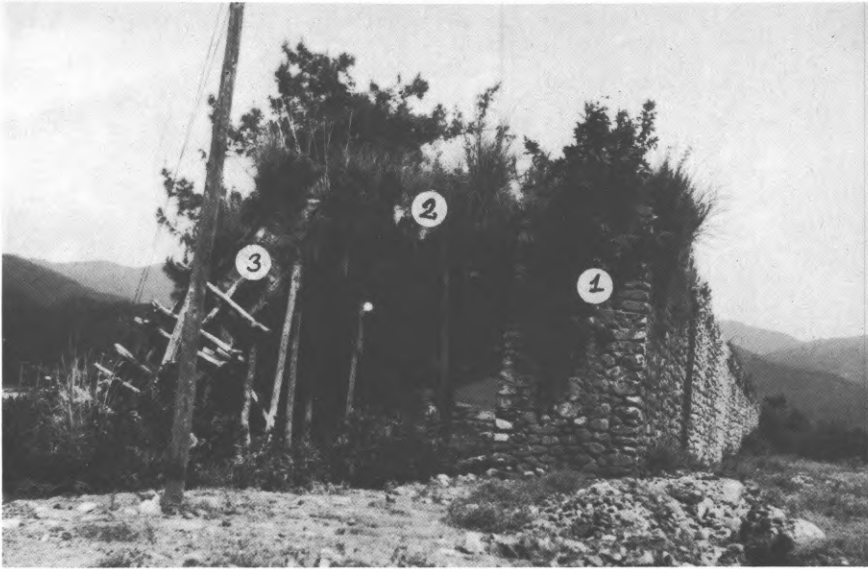
- ADS II : Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, cilt 2, *Deyimler Sözlüğü*, Dördüncü Baskı, Türk Dil Kurumu yayınları: 325/2, Ankara 1984.
- a.g.e., : Adı geçen eser.
- Anad. II : Hâmit Koşay-Orhan Aydın, *Anadilden Derlemeler*, II, Türk Dil Kurumu yayını, cilt 19, Ankara 1952.
- bzk. : bakınız.
- DLT : Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Hazırlayan.: Besim Atalay, T.D.K. yayınlarından, Ankara 1943.
- DLT II : Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, cilt 2, Çeviren: Besim Atalay, T.D.K. yayınlarından, Ankara 1940.
- DLT III : Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, cilt 3, Çeviren: Besim Atalay, T.D.K. yayınlarından, Ankara 1941.
- DS : *Derleme Sözlüğü*, 12 cilt 1-12, Türk Dil Kurumu Yayınları, sayı 211-211/12, Ankara 1963-1982.
- EDPT : Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- E.İ.A. III : Efrasiyab Gemalmaz, *Erzurum İli Ağzları* (İnceleme-Metin-Sözlük ve Dizinler), cilt 3, Atatürk Üniversitesi yayınları, No: 487, Edebiyat Fakültesi yayınları, No: 89, Araştırma Serisi No: 73, Erzurum 1978.
- OTDS I : Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt 1, ikinci basılış, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1971.
- OTL : Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Düzeltilmiş ve İlâveli İkinci Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Rad. III : Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecta*, The Hague, The Netherland 1960.
- Räsänen : Martti Räsänen, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki 1969.
- SDD : *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* 3. cilt Türk Dil Kurumu yayınlarından, İstanbul 1939, 1941, 1952.

- TAD I : *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, cilt 1, Hazırlayan : Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, Birinci Basılış, 1000 Temel Eser Dizisi: 47, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1971.
- T.D.K. : Türk Dil Kurumu.
- Tietze-Arab.: Andreas Tietze, "Drikte Arabische Entlehnungen im Anatolischen Türkisch", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, s. 255-333.
- Tietze-Gri. : Andreas Tietze, "Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkischen", *Oriens*, sayı 8, 1955, s. 204-257.
- TKG I : Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 638, Kültür Eserleri Dizisi: 46, İkinci Baskı, 1985.
- TS : *Tarama Sözlüğü*, 12 cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, sayı: 212, 212, 212/5, 212/6, Ankara 1963, 1965, 1971, 1972.
- T.Sz. : *Türkçe Sözlük*, Altıncı Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, sayı: 403, Ankara 1974.
- TTT VI : W. Bang, A. von Gabain und G.R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte VI*, Sonderberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1934.
- TYS : Mustafa Nihat Özön, *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1962.
- US : Ahmed Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, sayı: 260, İstanbul 1968.

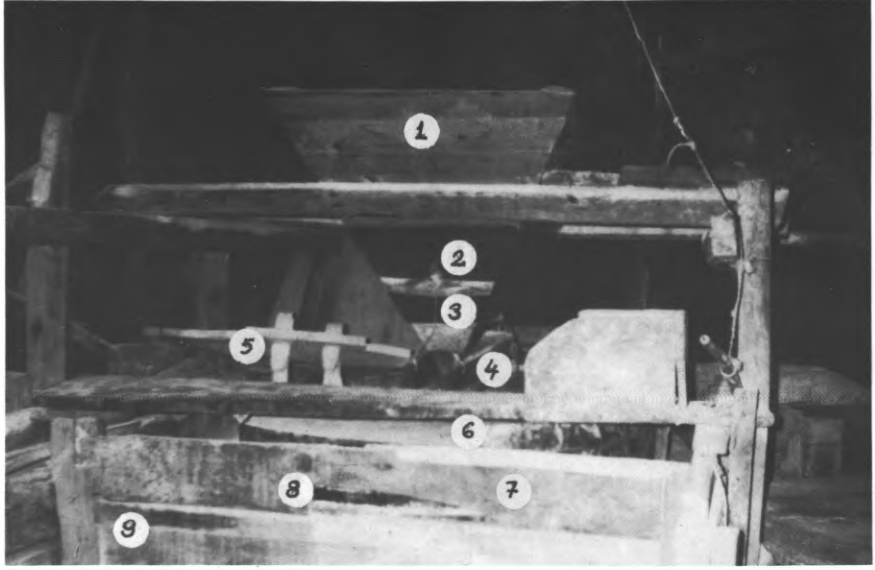
Resim 1

1. abara, 2. sıyrdım oluğu, 3. oluk, 4. değirmen evi.

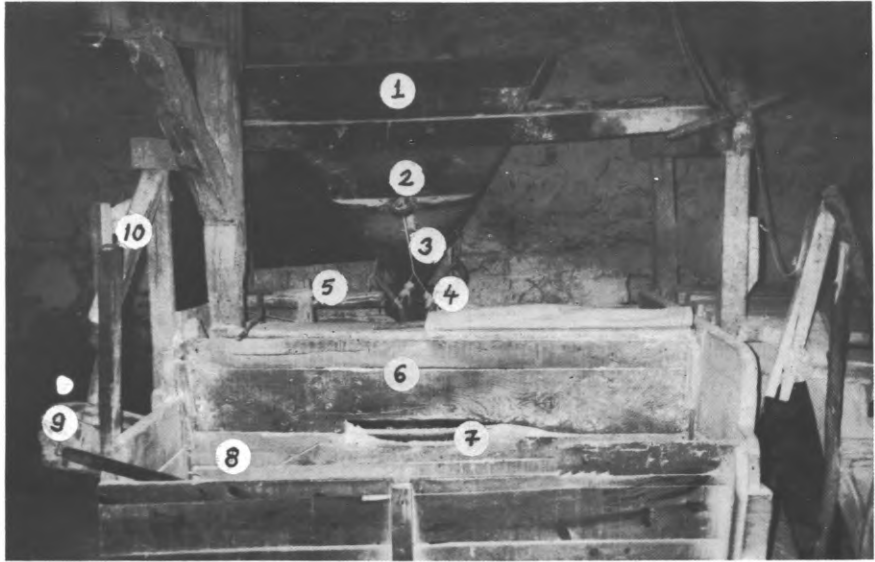
Resim 2

1. abara, 2. sıyrdım oluğu, 3. oluk.

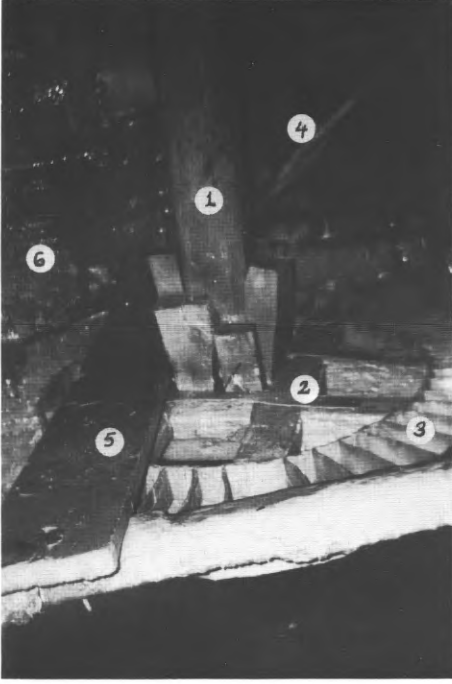
Resim 3

1. sepetlik, 2. mandal, 3. ayarlama ipi, 4. çömlek, 5. şakıldak, 6. dös tahtası, 7. öğütülen unun döküldüğü yer, 8. unluk, 9. götürge, 10. un ayarlama yeri.

Resim 4

1. sepetlik, 2. mandal, 3. ayarlama ipi, 4. çömlek, 5. şakıldak, 6. üst taş, 7. dös tahtası, 8. öğütülen unun döküldüğü yer, 9. unluk, 10. un ayarlama yeri.

Resim 5

1. iğ,
2. künt,
3. kanat,
4. bağlağa kolu,
5. bağlağa tahtası,
6. oluk.

Resim 6
çift taşlı devlit

NEF'Î'DE AT SEVGİSİ

SABAHATTİN KÜÇÜK*

Divân şiirimizde dört ayaklı hayvanlar içerisinde en çok işlenen attır. At, memduhun (şiirde övülen kişi) ve sevgilinin övgüsünde, şâirin kendi sanat cephesini ya da kalemini ifade; felek, tâlih ... gibi mefhumların anlatımında söz konusu edilir.

Her Divân şâiri, bu hayvanı, yukarıda sıralanan vesilelerle bilhassa memduhun övgüsü sebebiyle şiirine almıştır. Ancak, onyedinci yüzyılın ve Divân şiirimizin kaside alanında en büyük şâiri sayılan Nefî diğer şâirlere kıyasla ata daha çok yer vermiştir. At, hemen hemen bütün kasidelerinde karşımıza çıkar. Meselâ, aşağıda başlıklarını vereceğim rahşiyelerin dışında, Sadrazam Hüseyin Paşa'ya sunduğu bir kasidesinin ard arda gelen oniki beyti tamamen memduhun atının övgüsü ile ilgilidir. Nefî, kasidelerinde atı müstakil olarak işlemiştir. Divan'ında bu varlıkla ilgili üç tane kasidesi bulunmaktadır. Bu kasidelerin nesip ya da teşbip kısmında bağ, bahar, kış, yaz, ramazan, bayram ya da sevgilinin güzelliği ... gibi temaların yerine, memduhun ahırında bulunan birbirinden güzel ve gösterişli atları anlatılır. Bu kasidelerin başlıkları şöyledir:

Der ta^ç rîf-i esbân-ı Şehsüvâr-ı zamân.

Der ta^ç rîf-i rahş-ı Pâdişâh-ı âlem-penâh el-müsemmâ biAğa Alcası.¹

Kasîde-i Rahşiyeye der-medh-i Mustafâ Paşa.

Başlıkları verilen bu kasidelerden ikisi Sultan IV. Murad'a, üçüncüsü de Mustafa Paşa'ya sunulmuştur. Söz konusu şiirlerde at, vücut ve hareketlerindeki güzelliği, yürüyüşü, koşması, hızı, heybeti, tırnağı, nalı, süslü takımları ... gibi yönlerinden işlenir. Nefî'nin bu rahşiyelerinde zikrettiği atların adları şunlardır: Bâd-ı Sabâ, Tayyâr, Evren, Mercân, Celâlî Yağız, Edhem, Gülgün, Cebelî Dorusu, Saçlı Doru, Kapu Ağası Dorusu, Arslan Dorusu, Kayıs Oğlu Dorusu, Ağa Alcası, Şâm Alcası, Dağlar Delisi, Sürâ-

* Dr., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü.

¹ Bu iki kaside yayımlanmıştır; ancak, ikinci rahşiyede geçen atın adı "Ağa Alcası" şeklinde gösterilmiştir ("Nefî", *Büyük Türk Klâsikleri*, cilt 5., s. 118; Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu, "Kaside", *Türk Dili*, 415-416-417; 1986, s. 68). Doğrusu, "Ağa Alcası"dır.

hî-i Serefrâz, Dilnüvâz, Tûmâ. Söylediğimiz gibi, bu ve benzeri şiirlerde asıl maksat, memduhun övülmesidir.

Nefî Divânı'nda at, hususî olarak "at, rahş, esb" adlarıyla anılır. Eserde, bunların dışında birçok at adına da rastlıyoruz. Bu adlar, değişik özellikleri ile şiirlere alınmıştır. Tespit edebildiklerimiz şunlardır:

—*Aşkar*: Arapçada al donlu at demektir. Kestane renkli bilhassa siyah yeleli ve siyah kuyruklu ata bu ad verilir. Aşağıdaki beyitte, memduh Rüstem'e, altındaki at da şiddetli bir rüzgâr gibi koşan Aşkar'a benzetiliyor:

Kendi Rüstem sanasın Aşkar-ı ra^cnâ-perdir
Zîr-i rânında o sarsar-tek-i seyyâre-mesîr

—*Eblak*: Alaca at demektir. Gösterişli, alaca bacaklı, sekileri uyluklarına kadar ak olan ata verilen addır. Bu at, diğer Divân şâirlerinde olduğu gibi, Nefî'de de felek için söz konusu edilir. Felek ile eblak arasında kurulan benzerlikte, gece ve yıldızların renginin yanı sıra, feleğin devri, hareketi de gözönünde tutulmalıdır. Nefî, padişahın atını överken bu benzerlikten yararlanıyor. Şâir, memduhun atının uygun ve nazik hareketleri karşısında felek atı sakat ve topal görünür, demektedir:

Harekâtı o kadar mu^ctedil ü nâzûk kim
Eblak-ı çarh ana nisbet görünür kec-rev ü leng

Felek-eblak benzerliğini şu beyitte de görüyoruz:

İde tâ râyiz-i takdîr cêvlân-ı şebân-rûzî
Süre tünd eblak-ı devrânı bu meydân-ı pehnâyâ

—*Edhem* ve *Eşheb*: Bu iki at adı genellikle birlikte kullanılır. Edhem, kara donlu, yağız at demektir; aynı zamanda, akşamın koyu yeşile çalan renginède bu ad verilir. Eşheb ise, kır donlu at demektir; bu kelime gri, boz, kır anlamlarına da gelir. Renk bakımından edhem akşam, eşheb ise gündüz için kullanılır. Aşağıdaki beyitte, padişah övülürken samanyolu onun büyüklük edhemine gümüşlü bir takım, güneş de ikbal eşhebine altından bir nal olsun, deniliyor:

Edhem-i iclâline bir raht-ı sîmîn kehkeşân
Eşheb-i ikbâline bir na^cl-i zerrîn âfîtab

—*Gülgün*: Al at demektir. Beyitte, renginin güzelliği dile getirilmiştir:

Turfe Gülgün-ı firibende-reviş kim sanasın
Cümle endâmına urmuş yed-i kudret hinnâ

Gülgün, Şirin'in atının da adıdır.

—*Hınk*: Kır at anlamına gelir. Eblak'ta olduğu gibi, bu at da felek için benzetme unsuru olarak düşünülmüştür. Görüleceği üzere, bu ad, sadece "hınk" olarak değil, "nukra hınk" yani "süt kır" şeklinde ele alınıyor. Beyitte, felek ata benzetilmiştir. Gezegenlerin sultanı olan güneş de bu ata binip dolaşmağa çıkmış. Kısacası, güneşin doğuşu ve yükselişi, sanatlı bir şekilde anlatılıyor:

İde tâ kim nukra hınk-ı çarh ile cevlângeri
Husrev-i seyyâre-i zerrîn-rikâb-ı rûzgâr
"Rikâb", binek atı anlamına da gelir.

—*Kümeýt*: Siyah kuyruklu ve siyah yeveli, soylu doru ata verilen addır. Şâirlerimiz genellikle bu at çeşidini kendi kalemleri için benzetme unsuru olarak düşünmüşlerdir. Durum, Nef'î'de de aynıdır:

Zabt olunmazdı kümeýt-i kalemi destinde
Hatt-ı şîrinden eger urmasa pâyine şikâl

—*Küreng*: Doru at demektir; ayrıca, atların tâlim ettirildiği alan, çember anlamına da gelir. Beyitte sultan güneşe; felek de altındaki atının tâlim ettiği alana benzetilmiştir:

Kendi hûrşîd-i cihân-tâb-ı felekdür gûyâ
Zîr-i rânında o rehvâr-ı sebük-pûye küreng

—*Kütel*: Yedek at anlamındadır. Kütel, Şeyhülislâm Mehmed Efendi vasfında söylenmiş olan bir kasidenin duâ kısmındaki şu beyitte yer alır:

Râyiz-i bahtun olup rahş-ı murâd üzre süvâr
Eşheb ü edhem-i rûz u şeb ola ana kütel

Beyitte râyiz, rahş, süvâr, edhem, eşheb, kütel kelimeleri arasında başarılı bir tenasüp sanatı vardır.

—*Rahş*: Hususiyle at anlamına geldiği gibi, kırmızı ve beyazın karışımı gayet yürük bir atın da adıdır. Genellikle hızı ile şiihlere girer:

Teâlallah ne çâpük-rev olur ol rahş-ı bî-hemtâ
Ki berk u bâd anunla idemez sür'atde da'vâyı

Rüstem'in kutlunanmış atının adı da "Rahş"dır.

—*Râhvâr (Rehvâr)*: Rahvan dediğimiz acele, fakat sarsıntısız giden binek hayvanıdır. Bu tarzda gidişe de rahvan denir. Örnek beyit, "Küreng" maddesinde verildi.

—*Semend*: Kula at demektir. Bu renk, at kısmında sarıya meyilli olan, al ile kır arası renktir. Güzel ve çevik attır. Nefî Divânı'nda, hareketlerindeki güzelliğin yanı sıra, savaşlardaki hızı ve mahareti ile de söz konusu edilir:

Zihî semend-i mülâyim ki hüsn-i refâtârı
Unutdurur dil-i ʿuşşâka cilve-i yâri

...

Kaçar turmaz önünce hâr u has gûyâ ki sarsardur
Saf-ı â dâya sürdükçe semend-i bâd-peymâyı

...

Düşdükçe hâke gûy-sıfat kelle-i ʿadû
Pây-i semendi tut ki ana savlecân olur

Son beyitte görüldüğü üzere, kesilen düşman kelleleri, gûy yani top, memduhun atının ayağı da savlecân (çevgân) olmuştur. Beyitte “gûy u çevgân” oyununun atlarla oynandığına da işaret edilmiştir. Bu arada, söz konusu oyuna alışkın atlara “çevgânî” denildiğini de belirtelim.

—*Şebdîz*: Gece renginde demektir. Kara yağız renkte soylu bir atın adıdır. Husrev-i Pervîz'in atının adı da Şebdîz'dir. Nefî, sultanı Husrev'e benzetirken, Şebdîz'i de zikrediyor. Bu gibi benzetmelerde, ay ve güneş, bu atın nalı olarak düşünülür:

Husrev-i Cem-hasem-i devr-i zamân kim yaraşur
Na'î-i Şebdîz'i olursa meh-i tâbân-ı felek

Nal ay ya da güneş olarak düşünüldüğünde, naldaki çivilerin başları da yıldızlara benzetilir.

— *Tekâver* : Yorga yürüyüşlü ve seğirdici at anlamına gelir; felek için benzetme unsuru olur:

Kecîm-i sîm-keş ü zer-rikâb ile tâ kim
İde tekâver-i çâlâk-i çarh refâtârı

Beyitte, hareketlerindeki hız sebebiyle felek ata, güneş altından üzenkiye, yıldızlar da atlara giydirilen gümüş işlemeli elbiseye benzetiliyor.

—*Tevsen*: Sert, dikbaşı ve azgın at demektir. Evcilleşmemiş genç ata da tevsen denir. Şâir, bu atı, savaş alanındaki hızı ve hareketliliği, feleğin dönüşü ve kendi yaratılışı gibi hususlar için söz konusu eder:

Ne tevsen âteş-i çâpük-^cinân ki tek durmaz
Direng itdüği dem jîve gibi endâmı

...

Neylesün râyız-i endîşe nice zabt itsün
Rahş-ı tab^cum gibi bir tevsen-i çâpük-pâyı

Nefî Divânı'nda atlarla ilgili tâbirlere de rastlıyoruz. Bu tâbirler şunlardır:

— *Bergestüvân* (*Bergestân*): Savaşta ata giydirilen gömlek, zırh anlamındadır:

Vâdî-i medhünde cevlân itdüğün yaraşur
Atlas-ı çarh olsa rahş-ı tab^cuma bergestüvân

Şâir, bir başka beytinde ise, savaş alanında hızla koşan atı kuşa, üzerinde dalgalanan gömleği de bu kuşun kanadına benzetmiştir.

— *Çul*: Kıldan ya da yünden yapılmış hayvan örtüsüdür:

Sanurlar eşheb-i rûz-ı hümâyûn-fâl-i nusratdur
Görenler gâhî üstinde çul-ı dîbâ-yı zîbâdur.

Yazılışı aynı, fakat “çil” şeklinde okunan bir başka kelime de, sağ ön ayağı ile sol arka ayağı beyaz olan at anlamına gelir.

— *Düm* (*Dümbâl*): Atın kuyruğu demektir. Beyitlerde, kuyruğun bütünü ya da sadece kılı, renk bakımından söz konusu edilerek atın kadri-
nin yüceliği anlatılır:

Mûy-ı şeb-reng-i düm-i leyle-i kadr-i Ramazân
Na^cli zerrîn-i sümi yek-sebe mâh-ı Şevvâl

— *Düvât*: Üzengi kayışı anlamına gelir. Ata hız vermek için üzengi kayışının hareket ettirilmesi gerekir. Nefî, aşağıdaki beyitte atın hızını mübalağalı bir şekilde dile getiriyor:

İrişür mağrîbe ol sâyesi maşrıkda iken
Sehv ile râkibi ger eylese tahrîk-i düvâl

— *Ercel*: Yaya anlamına geldiği gibi, bir ayağının üzeri beyazla işaretlenmiş sığır, davar ya da at demektir:

Gice gündüz nitekim ola tedâhülde müdâm
Eşheb-i rûz ile edhem-i şâmı ercel

— *Ġâşiyedâr* : Ġâşiyeye, at eyerinin altına örtülen örtü anlamına gelir. Halk dilinde “haşa” şeklinde kullanılır. Ġâşiyedâr ise, haşa tutan, seyis de-

mektir. Bir başka anlamı ise Cebrail'dir. Şâir, beyitte melek, memduhun atının ayağının önünde seyis olsa uygundur diyor:

Pîş-i pâyinde melek gâşiyedâr olsa mahal
Na'l-i zerrînine hûrşîd yüzün sürse revâ

—*Gem*: Bu kelime, güzel bir benzetme ile ortaya konulmuştur. Memduhun atı kızgın aslana, ağzında çiğnediği gem de aslanın ağzına vurulan zincire benzetilmiştir:

Bir de Arslan Dorusu'dur ki gemin gördükçe
Kendüdür aynı ile şîr-i ner-i silsilehâ

—*Istabl* (*Sıtabl*): Ahır anlamına gelir. Aşağıdaki beyitte sultanın atlarının bulunduğu ahır övülüyor:

O şâhenşâh-ı zî-şân kim yeterdi ana bu devlet
Olaydı mîr-i istabl-ı hümâyûnı Sikender ger

—*Înân*: Dizgin demektir. Bu şekilde kullanıldığı gibi "irhâ-yı 'inân" olarak da görülür.

— *İrhâ-yı 'inân*: Bu terkip "dizginleri salivermek" anlamına gelir. Mecazî olarak da "işe devam etmek" demektir. Terkipteki kelimeler, ayrı ayrı olarak da kullanılır. Atın dizginlerinin saliverilmesi, doludizgin koşturulması demektir. Nefî, atın bu şekilde koşmasını, yine mübalâğalı olarak ifade ediyor:

Olurdu peykeri evvel kademde dîdeden gâ'ib
Virüp ruhsat 'inâna râyizi gösterse irhâyı

Şu beyitte de şâir, binicisinin yanılarak dizginleri salivermesi durumunda, bu atın bütün âlemi gölgesi yere düşmeden dolaşabileceğini söylüyor:

Düşmeden sâyesi hâk üzre ider 'âlemi tay
Sehv ile râkibi gösterse 'inâna irhâ

—*Kecîm*: At zırhı demektir. Savaş sırasında atlara giydirilir. Örnek beyit "Tekâver" maddesinde verilmiştir.

—*Mişvâr*: Atın, alıcıya gösterilmesi maksadıyla ileriye ve geriye koşturulması demektir. Atın satılması için ortaya çıkarıldığı yer anlamına da gelir. Mişvâr; tarz, tavır, gidişat da demektir:

Gubârına iremez şeh-süvâr-ı endîşe
Ne denlü rahş-ı hayâle virürse mişvârı

Beyitte, Nefî, sultanın atının hızını anlatmağa çalışıyor. Atı o kadar hızlı koşuyor ki, düşünce binicisi hayâl atını ne kadar hızlı sürse de onun tozuna bile yetişemez, diyor.

— *Mih* ve *Nal*: Birbirleriyle ilgili oldukları için bu iki kelimeyi beraber almayı uygun buldum. Atla ilgili olarak en çok kullanılan unsurlardan birisi naldır. Nal; şekli, parlaklığı, taşlardan çıkardığı kıvılcım ya da toprakta bıraktığı iz ... gibi hususiyetleriyle şiire girmiştir. Memduhun övgüsünde atın nalı ay ya da güneşe benzetilir. Savaşta atının nalından çıkan kıvılcımlar, gökyüzüne kadar yükselir veya savaş alanını cehenneme çevirir. Mih yani nalın çivisi ise, şekli ve parlaklığı yönünden yıldızla benzetilmiştir. Aşağıdaki beyitte felek, memduhun atının turnağı; yeni ay (hilâl) atının nalı; sabit yıldızlar da naldaki çivilerin başları gibidir, denilmektedir:

Cihân-ı sür⁶ ate gûyâ felekdür kâse-i sümmi
Ser-i mîhi sevâbit na¹-i zerrîndür yeni ayı

...

Şehsüvâr-ı âlem-ârâ kim revâdur olsa ger.
Na¹ ü mîh-i rahşî çarhun âfitâb u ahteri

— *Pâleheng*: Kelimenin aslı “Pâlâheng”dir. Dizgin anlamına gelir; samanyolu da demektir. Pâleheng, genellikle, altın anlamına gelen “zer” kelimesi ile birlikte “zer pâleheng” şeklinde kullanılır:

Eyleye tâ husrev-i sâhib-kırân-ı şark u garb
Eşheb-i zer pâleheng-i subh ile cevlângeri

Beyitte, güneş doğu ve batının sultanına, sabah vakti atına, ışıkları da bu atın dizginlerine benzetilmiştir.

— *Rah*: At anlamına da gelen bu kelime, özellikle at takımı demektir:

Zihî rahş-ı murassa⁶-raht u zerrîn-na¹ ü sîmîn-teng
Ki kıymetde deger satl-ı sıtablî tâc-ı Dârâ'ya

— *Râyiz*: At terbiyecisi yani seysis demektir. Nefî, bu kelimeyi, sultanın uğurlu bahtı, kendi düşüncesi ya da şâirlik yönü için söz konusu eder:

Âlem-i ma⁶ nâyı eyler pür tezelnül cünbişi
Râyiz-i tab⁶ um idince rahş-ı fikri zîr-i zîn

— *Rikâb*: Üzengi demektir. Ayrıca, binek atına da “rikâb” adı verilir. Kelimenin her iki anlamı da beyitte kullanılmıştır:

İde tâ kim nukra hınk-ı çarh ile cevlângeri
Husrev-i seyyâre-i zerrîn-rikâb-ı rûzgâr

Rikâbın, binek atı anlamı, hınk ve cevlânger kelimeleri ile ilgili olduğu için iham-ı tenasüplü kullanılmıştır.

—*Satl*: Ata su verilen ağaçtan kovadır:

Zihî rahş-ı murassa^c-raht u zerrîn-na^l u sîmîn-teng
Ki kıymetde değer satl-ı sıtablı tâc-ı Dârâ^a ya

Memduhun atının su içtiği kova, kıymet bakımından Dârâ'nın tacı ile birdir, denilmektedir.

—*Süm*: Atın tırnağı anlamına gelir. Bu kelime hakkında “Düm” ve “Nal” maddelerinde bilgi verildi. Atın tırnağı, beyitlerde şekli ve nalı ile birlikte ele alınır.

— *Şâtır* : Büyük bir kimsenin atının yanında gitmekle görevli ağa demektir. Nefî, aşağıdaki beyitte sultanın atı, düşünce şâtırını gölgesi gibi geride bırakarak hızla geçip gider derken atın hızını mübalağalı bir şekilde ortaya koymuştur:

Bırağur anı dahi sâyesi gibi yolda
Olsa ger şâtır-ı endîşe ile pâ-der-pâ

—*Şikâl*: Azgın atları zaptetmek için ön ayaklarına vurulan ip, sicimdir. Şu beyitte şâir, kalemini ata (kümeýt), kağıttaki yazıları da bu atın ayağına vurulan sicime (şikâl) benzetiyor:

Zabt olunmazdı kümeýt-i kalemi destinde
Hat-ı şî^c rinden eger urmasa pâyine şikâl

—*Teng*: Kolan demektir. Hayvanın eyerini bağlamak için göğsünden geçirilerek bağlanan yassı kemer. Aşağıdaki beyitte Nefî, düşman saflarını yarıp geçen memduhun atına gümüş kolan olarak samanyolu takılırsa yaraşır, derken onun kadrinin yüceliğini belirtmek ister:

Saf-şikâf u sipeh-endâz kim olsa yaraşur
Kehkeşân edhem-i çâpük-revine sîmîn-teng

—*Zîn-pûş*: Eyer örtüsü anlamına gelir:

Nûrdan bâl açar uçmağa melekdür sanasın
Olsa zîn-pûş-ı serâserle ne dem cilve-nümâ

Beyitte hızla giden at, üzerindeki kıymetli kumaştan eyer örtüsü ile sanki uçmak için kanat açmış bir melektir, denilmektedir. “Uçmak” sözü, uçmak ve cennet anlamlarında tevriyeli kullanılmıştır.

Nefî Divanı'nda at ile ilgili ad ve tâbirlerin yanı sıra, atın vücut ve hareketleri bakımından bir güzellik unsuru olarak da işlendiğini görüyoruz. Şâir, atın bütünüyle vücudu için, "peyker" ve "endam" sözlerini kullanmıştır. Aşağıdaki beyitte atın boynunun ölçülü, kalçalarının semiz ve toplu oluşundan bahsetmiştir:

Nedür ol gerden-i mevzûn o sürîn-i ferbih
Aceb endâmı güzel şûh-ı cihândur hakkâ

Nefî, atın vücudundaki kıllardan da söz etmiştir:

O denlü sürh ü rahşân mûy-ı endâmı ki lâyıkdur
Kabâ-yı cismine ger benzedirsem âl dîbâya

Atın pırl pırl ve kırmızı renkli tüyleri kırmızı ipek kumaşa benzetilmiştir. Şu beyitte de sözü edilen hayvanın mütenasip vücudu, yürüyüşü ve cilvesinin yanı sıra, dizi ile topuğu arasındaki kısmı misk kokulu (ya da siyah) yelesi ve kuyruğu, alnına dökülen kıvrımlı perçemleri övülmüştür:

O mevzûn peyker ol tarz-ı hırâm ol cilve-i nâzûk
O simîn sâk o müşgîn yâl ü düm ol kâkül-i pür ham

At, alnına dökülmüş kıvrımlı perçemleri ile nazlı bir güzele benzer:

Sanurlar nâz-perver bir sanemdür kim hırâm eyler
Humâr-ı h'âbdan olmuş perişân turra vü perçem

"Perişân" kelimesinin "peri kadar güzel" anlamını da düşünmek gerekir. Hatta o, çok zaman, güzellerin dahi hayran kaldığı bir güzellik timsalidir:

Hırâm-ı dil-keşe mâil olan ra^cnâ sehî-kadler
Görince hüsn-i refâtın olurlar şîvede mülzem

Memduhun "Şâm Alcası" adlı atı, kırmızı elbiseleri ile salına salına giden bir güzel olarak tahayyül edilmiştir:

Bir de Şâm Alcası kim itse ne dem meyl-i hırâm
Sanki refâtara gelür bir sanem-i sürh-kabâ

Bu müstesna güzel, bir bakışıyla bütün cihanın canını yağmaya verebilir:

Salınup her tarafa nâz ile itdükçe hırâm
Bir nigâh ile ider cân-ı cihânı yağmâ

Nefî, böyle bir güzelin benzerini hiçbir yerde bulmak mümkün değildir. Ancak, bu güzelliği, memduhun ahırında bulunan diğer atlarda göre-

biliriz. Hatta şâirimiz, güzellik timsali bu atları Mecnun görmüş olsaydı Leylâ'yı unutturdu, der:

Ger görse bunları Mecnûn-ı melâmet-dîde
Yâdına gelmez idi bir dahı hüsn-i Leylâ

Kaside alanının büyük şâiri Nefî, aşağıdaki beyitlerinde atın güzelliğini anlatırken muhayyile gücünün ne kadar mükemmel olduğunu göstermiştir. Memduhun atı o kadar güzeldir ki, sevgilisinden ayrı kalmış olan zavallı âşık, bu atın güzel endamını tasavvur ederek gönlünü avutabilir. Belki de, sevgilisinin saçlarını bu atın ayaklarına bağ yaparak onun güzelliğini gönlünce seyredilemeye dahi isteyebilir. Hayal son derece güzeldir:

Tasavvur eylese ger peyker-i dil-ârâsın
Dem-i firâkda eğerdi 'âşık-ı zârı

Murâdı üzre hayâlinde seyr için şeklin
Şikâl ider ana belki zülfi dil-dârı

At, sadece vücut ve hareketlerindeki güzelliği ile değil, zekâsı ve anlayışı bakımından da şüire girmiştir. Şu beyitte Nefî, onun, binicisinin bir kaş işaretleriyle hemen düzenli yürüyüşe geçebildiğini belirtiyor:

Müdde'â-fehm o kadar kim ider âheng-i şitâb
Râkibi gûşe-i ebrûyla itse imâ

İnsanı hayran bırakan bu güzellik, Cenab-ı Hakk'ın kudretine güzel bir işaretir:

Nedür ol şive-i refât ile ol peyker-i mevzûn
Gören hayrân kalur âsâr-ı sun'î-i Hak Te'âlâ'ya

Divân'da, atın vücut güzelliğinin yanı sıra, hattâ daha çok, hareketlerinin güzelliği, uygunluğu üzerinde durulur. Ayrıca, heybeti ve öfkesi, yürüyüşü, hızı ... gibi hususlar da sık sık dile getirilmiştir.

At, mülâyim ve nâzik hareketleri ile sanki cilveler yapan bir güzele benzer. Yavaş yavaş ve salınarak yürüyüşleri, şâirin haturına nazlı bir güzeli getirir:

Şivede cilvede mestâne hırâm eylemede
Var ise yine odur bir sanem-i müstesnâ

Ya da cilveleriyle cennet tavusunu andırır:

Gelse refâtara döner bir sanem-i ra'nâya
Başlarsa cilveye tâvûs-ı cinândur gûyâ

Cilvelerinde, hareketlerinde o kadar maharetlidir ki, kılın ucunda bile bir rakkas gibi rakedebilir:

İstese bu da ider bir ser-i mûda cevelân
Belki rakkaslık itmekde olur ahyânâ

Bu kadar yumuşak ve mutedil hareketleri olan atın bir anda değiştiğini, eski hali yerine sert ve öfkeli bir hal aldığını görürüz. Aşağıdaki beyitlerin ilkinde gayet hızlı koşmasına rağmen atın nalındaki çivilerin darbesinin gül yaprağında bile iz bırakmadığı söylenir; ikinci beyitte ise, aynı atın hareketlerinin bir anda sertleştiği ve nalından çıkan kıvılcım şimşeklerinin taşları dahi eritebileceği mübalâğalı bir şekilde ifade ediliyor:

O denlü tîz-rev kim ser-i mîhi nişân itmez
Dokınsa sadme-i na^{li} eger gül-berg-i ra^{nâya}
Garâbet bundadur ammâ gelince tünd refâtâ
Eridür berk-i na^{li} ger dokınsa seng-i hârâyâ

Nefî, atı bu haliyle bir ejdere, ağzından zincire vurulmuş bir aslana benzetir. Hareketlerindeki sertlikten doğan havanın gökyüzünü parçalayabileceğini ya da dağları kökünden sarsabileceğini söyleyerek atın heybet ve öfkelerini mübalâğalı bir şekilde dile getirir. Zaten şâirin sanatında göze çarpan en önemli hususlardan biri, mübalâğadır.

At, savaş alanlarında sanki devleşir; nalından çıkan kıvılcımlar düşmana cehennem ateşi olur veya düşman saflarını önüne katıp sürükleyen bir fırtınaya benzer:

Çeker sipâh-ı melâ^{ik} önince tîğ-i zafer
Ne dem kim sürse ^{adûya} semend-i dîv-nijâd

...

Tokınsa arsa-i heycâda na^{li} ger senge
^{Adûya} her şereri bir cahîm ider îkâd

...

Kaçar turmaz önince hâr u has gûyâ ki sarsardur
Saf-ı a^{dâyâ} sürdükçe semend-i bâd-peymâyı

Bu kadar haşin ve öfkeli olan atın bir anda eski haline döndüğünü, eski mülâyim tavrını takındığını, hareketlerinin yumuşadığını da görebiliriz:

Bu denlü tünd iken reftârı ammâ cilveler eyler
Ki dil-ber gibi tarz u tavrına meftûn olur âdem

...

Sarsılır arz u semâ sanki kıyâmet koparur
Böyledür tünd şitâb eyledügince ammâ
Gelse reftâra döner bir sanem-i ra^cnâya
Başlasa cilveye tâvûs-ı cinândur gûyâ

Nefî'nin, şiirlerinde geniş bir şekilde işlediği husus, atın çabuk ve hızlı hareketleridir. Bu hususu ifade ederken birçok benzetme unsurundan yararlanmıştır. Atın yürüyüşündeki çabukluğu ve hızı için “sebük-rev, sebük-pû, sar-sar-tek, bâd-peymâ (bu söz, aynı zamanda yürük at anlamına da gelir), çâlâ, çâpük-rev, çapük-pâ” gibi sıfatlar kullanmıştır. Hızlı koştuğunda arkasından ne yıldırım ne de rüzgâr yetişebilir. Hz. Süleyman'ın tahtı gibi uçar, ya da kanatlanan bir kuş olur:

Uçar kuşdur şitâb itdükçe gûyâ benzer anunçün
Kenâr-ı dâmen-i bergestüvânı bâl-i ^cankâya

Hüsâm Giray Han'a sunduğu bir kasidesinde de şunları söylüyor:

Ân sebük-rev tekâverî ki be sehv
Râkibeş ger ^cinân der endâzed
Hı^vş-râ çûn hayâl ider yek-dem
Ez dü-^câlem birûnter endâzed²

Hızı konusunda atı, birkaç beyitte Burak ile mukayese etmiştir. Burak'a gösterilen saygının buna da gösterilmesi gerekir, diyerek ata verdiği değeri belirtmiştir:

Yaraşur dirsem eger ana Burâk-ı cennet
Ki revâdur buna ta^czîm o kadar kim farazâ

Hattâ, bir başka beytinde Burak'tan daha hızlı olduğunu bile iddiâ eder:

İremez gerdine sür^catde Burâk-ı cennet
Berk-i hâtifden ola ana meger kim per ü bâl

Aşağıdaki beyitte de, memduhun atına “miskî kemhâdan (misk kokulu, aynı zamanda misk renginde yani siyah ipekli kumaş)” yapılmış bir eyer

² Binicisi hızla uçan o atın dizginini yanılarak gevşetecek olursa, o'nu (binici) hayâl gibi bir anda iki âlemin dışına uçurup götürür.

örtüsü giydirilecek olursa, Mirâc'ın kadri yüce gecesinin atına döner, denmiştir:

Dönerdi edhem-i şâm-ı mu^çallâ-kadr-i Mi^çrâc'a
Eger ki ana zîn-pûş itseler bir misî kemhâyı

Sadrazam Hüseyin Paşa'ya sunduğu kasidenin bir beytinde ise, memduhun atını, Hz. Muhammed'in Hz.Ali'ye verdiği Düldül adlı kır ata benzetmiştir:

Ne çâpük-rahş olur ol Düldül-i sîmurg-per elhak
Ki olmuş âlem-i fitratda sehmü'l-gayb ile tev'em

Düşman saflarına fırtına gibi saldırmasına karşılık diğer zamanlarda atın bu hızı, nesim veya sabâ rüzgârı gibi gönüllere ferahlık verir, toprağa gül yaprakları saçar. Şâir, atın nalının topraktaki izlerini gül yapraklarına benzetmiştir. Ya da denizin üzerinden nesim rüzgârı gibi geçse, ayağına bir damla su dahi dokunmaz, diyerek mübalâğa sanatının "gulüb" şekline örnek vermiştir. Nefî'nin, atın hızını ifadede kullandığı "saba" ve "nesim" sözleri, bu hızın yumuşaklığını ve insan tabiatına hoş geldiğini gösterir. Hızlı koştuğu zamanlar dalgalanan vücudu, kırmızı renkte dalgalı ipekli bir kumaşa benzer. Durduğu zaman bile, vücudu civa gibi devamlı hareket eder.

Nefî, atı, kendi sanat yönünü ifade maksadıyla da şiirlerine almıştır. Bunun için hız, çabukluk ve dikbaşlılık ... gibi yönleriyle dikkati çeken "rahş" ve "tevsen" adlı atların yanı sıra at terbiyecisi anlamına gelen "râyiz"i beyitlerine dahil etmiştir. Bu gibi beyitlerinde Nefî'nin, ihtişamlı hayâlleri, âhenkli, tok ve gür sesi, sanatına olan güveni açık bir şekilde görülür:

Âlem-i ma^çnâyı eyler pür tezelzül cünbişi
Râyiz-i tab^çum idince rahş-ı fikri zîr-i zîn

...

Neylesün râyiz-i endîşe nice zabt itsün
Rahş-ı tab^çum gibi bir tevsen-i çâpük-pâyı

Türklerin sahip olduğu Bozkır kültürünün dayandığı temellerin en önemlilerinden biri, şüphesiz, attır. At, belirli bir kültür bölümü içerisinde değer kazanmıştır; bu da Bozkır kültüründe mevcuttur. Bu kültürde, atın binek hayvanı durumuna getirilmesi esastır. Zamanla da askerî değer kazanmış olup, savaş ve kahramanlık tipi haline konulmuştur. Türk kültür

hayatında önemli bir yeri olan atın, Nefî tarafından geniş ve ustaca işlendiğini görüyoruz. Nefî'nin, atı, sırf memduhu övmek maksadıyla şiirlerine aldığını düşünmek yanlış olur, sanırım. Bunda güzellik ve kahramanlık timsali olarak ele aldığı ata duyduğu derin sevginin, verdiği değerini yanı sıra kendi ruhî yapısı ile onunki arasında kurduğu yakınlığın da payı vardır. Allah'ın kudretinin mükemmel bir eseri olarak görülmesi, Burak, Düldül ve Cebrâil ile kıyaslanması, Mirac hadisesi örnek getirilerek kadri- nin yüceliğinin ortaya konulması ... gibi hususlar, Nefî'nin bu hayvana verdiği değeri ortaya koymaktadır. Bu durum, eski Türklerde ata gösterilen aşırı sevgi ve verilen değer devamı sayılabilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984.
Nefî Divânı (Türkçe), İstanbul 1269.
Nefî Divânı (Farsça), Üniversite Kütüphanesi TY 719.
Pakalın, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt 3, İstanbul 1983.
Steingass, F., *Persian-English Dictionary*, London 1930.
Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 1978.
Şükün, Ziyâ, *Ferheng-i Ziyâ*, cilt 2, İstanbul 1947.
Tarlan, A.Nihad, *Nefî'nin Farsça Divan Tercümesi*, İstanbul 1944.

MÜNİF EFENDİ'NİN "EHEMMİYET-İ TERBİYE-İ SİBYÂN" ADLI MAKALESİ HAKKINDA BİR ÇALIŞMA

ÂDEM AKIN*

Osmanlı İmparatorluğunda uzun bir süreden beri başlayan "Batılılaşma" faaliyetlerinin, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki kalburüstü temsilcilerinden biri olan, Münif Efendi (sonradan Münif Paşa) (1828-1910)¹, sosyo-ekonomik kalkınmanın ve dolayısı ile en azından Batı medeniyetleri ölçüsünde medenî olmanın en temel vasıtalarından birinin ve belki de en önemlisinin ilim ve maarif olacağını gayet isabetli bir şekilde teşhis eden, makâleleri ve diğer neviden eserleriyle, yönetici kadrolara, sağlıklı, güvenli ve akılcı hedefler gösteren ve bu hedeflere ulaşmada, uygun yöntemleri belirleyen ve bunların gerçekleşmesinde bakanlık da dahil olmak üzere devlet yönetiminin muhtelif mevkilerinde görev yapmış bulunan, tarihimize, hakikaten önemli bir şahsiyettir.

Biz bu makâlemizde Münif Efendi'nin, 1860 yılında, kendisinin öncülüğü ile kurulan ve gerçek bir ilim cemiyetinin vasıflarına haiz olan, Cemiyet-i İlmiye-i Osmanîye'nin 1863 yılında ayda bir kere olmak üzere çıkarılmaya başlanan ilk Türk dergisi Mecnûa-i Fünûn'da, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân"² adıyla neşrettiği, önemli bir makalesinin tetkikini yapıp değerini belirlemeye çalıştık. Hiç şüphesiz ki, Münif Efendi hakkında verilecek hükümlerin doğruluğu ancak onun bütün eserlerinin tetkikinden sonra mümkün olabilecektir.

Münif Efendi'ye göre, bir kimsenin ya da adayın, ilim tahsiline başlayabilmesi ve onu davranışlarında olgun kılacak vasıtaları elde edebilmesi

* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arapça Okutmanı.

¹ Münif Efendi'nin doğum tarihi üzerinde henüz bir mutabâkata varılmamıştır. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, 1828 tarihine Münif Efendi'nin itiraz etmediğini bildirmektedir. Münif Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında şu kaynaklara bakılabilir.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1938, cüz: 6, s. 997-1013; Ali Fuat, "Münif Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1930, fasükül 4, s.100-123; Ebuzziyâ Tefvik, "Münif Paşa Hayatı ve İşleri", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, sayı 251, 1910; Recep Duran, "Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, Ankara 1987, cilt 2, sayı 6, s. 801-850.

² Münif Efendi, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân", *Mecmuai Fünûn*, İstanbul 1279, fasikül 5, s.176-185.

için, öncelikle cehtini itiraf etmesi ve kendi noksan ve kusurlarını araştırması gerekir. Neden bir kimse cehtini itiraf etmedikçe ilim tahsiline başlayamaz? Çünkü insan, çocukluktan beri alıştığı gelenek ve göreneklerin, ahlakî hükümlerin ve eşdeyişle genel yargıların güzel ve çirkin olanını, iyisini ve kötüsünü temyizden âciz olduğu ve onları külliye benimsediği için, bu keyfiyetin, olayların gereğini tanımaya engel olduğunu bilemeyecek, ilim tahsil ederken karşılaşılabilecek doğrulara, sırf geleneklere mugayir olması sebebiyle cephe alacaktır. Fakat iyice düşünüp taşınabilen akıl sahibi kimseler, bu hâli idrak etmekle kalmayarak, gerçeği bulmak için (söyleyene bakma, söylenene bak) kaidesince, önermelerin, ne kadar ve ne derece üstün vasıflarla donatılmış olursa olsun şu ya da bu şahıs tarafından zikredilmiş olmasını da onun doğruluğuna delil kılmayacak ama bizat önermenin kendisinin doğruluğunu tetkik etmeyi asıl vazife addedecektir.

Münif Efendi, memleketimizde medeniyetin gereği gibi ilerlemesine, servet ve saadet vâsıtalarının halk arasında artmasına ve yaygınlaşmasına mâni olan bazı sebeplerin bulunduğuna işaret ederek, bunlardan habersiz olunması halinde, toplumun zararlı çıkacağını beyan etmektedir. Onun bu paragrafta kullandığı lisan, bu hususa dair zikredilecek fikirlerin oldukça yeni ve sağlam olacağı intibânı uyandırmaktadır.

Münif Efendi'ye göre insan, cismanî ihtiyaçlarını, (beslenme, üreme, konuşma v.b.g.) hayvanlar gibi, tabiatının zorunlamasıyla karşılama eğiliminde olduğu halde, rûhanî gereksinimlerini (her nevi kültür ve medeniyet ürünleri) doyurmaya aklen ve şer' en me'murdur; şu halde, ona göre, beslenme, üreme, korunma gibi temel gereksinimlerini karşılayabilen bir insan, insanlık vasfı ile vasıflandırılmaz; ya da bu gereksinimleri karşılayabilmiş olması sebebiyle, eğer bunlara ek bir faaliyeti gerçekleştirmezse, hayvanlık vasfı ile vasıflandırılmaktan kurtulamaz; şu halde, insanın rûhanî yönüne de uyması gerekir, ancak bu şekilde günlük yaşantının gâilelerinden kendini kurtararak, üstün uygarlık ürünleri yaratabilir; zâten o, bunları yapmaya, bu yönünü oluşturmaya ve geliştirmeye mecburdur; akıl ve şeriat ona bu görevi vermiştir. Bu nedenle, olgun kimseler, evlâtlarının cismanî gereksinimlerini karşılamakla yetinmeyerek, onların ilim ve ahlakî eğitimlerine de özel bir ehemmiyet gösterirler. Buraya kadar Münif Efendi'nin fikrinde herhangi bir orjinalitenin olmadığı rahatlıkla iddia edilebilir. Fakat, aşağıda belirtildiği gibi, eğitimin gerekliliği düşüncesini dayandırdığı fikirler gerçekten ilginçtir.

Münif Efendi'ye göre ebeveyn, çocuklarını mahdut bir süre zarfında muhafaza edebilir; ondan sonra ise, çocukları, hem kendilerini ve hem de kendi çocuklarını beslemek zorunda kalacaktır. Sefalet, istenmeyen bir durum olduğuna göre, ebeveyn, kendisinden sonra geleceklerin, bu duruma düşmelerini engellemek için, onlara, bir ilim ve marifet veya bir iş ve sanat (zanaat) talim ettirmelidir. Fakat, yalnızca sefaletten korkulmaz, itibarsızlık da en az onun kadar korku vericidir. Şu halde itibarlı olmanın vasıtası da bilgi olacaktır.

Ancak bu ilim ve sanatlar hangi ölçüde, hangi mikyasa göre tayin edilecektir? Ona göre, bunlar zamanın icâblarına ve kısmen de çocuğun "meyl ü hevesine" göre seçilecektir. Günümüzde de bu ölçütlerin, hem de birinci ölçüt ağırlıklı olmak üzere, kullanıldığını görmekteyiz. Günümüz bilim ve teknolojisi, bugünkü seviyesine ulaşırken, özellikle 17. yüzyıldan sonra büyük bir atılım şeklinde tezahür eden inkişafı sırasında, yeryüzünün çehresini tamamen değiştirmiş ve bu gelişim, insanın da bu yeni çevreye uyumu zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Uyumsa ancak, insanların, bu yeni çevrenin gereksinimlerini karşılayacak bir biçimde eğitilmeleriyle sağlanabilir. Bu sebeple Münif Efendi'ye bu hususta hak vermek doğru olacaktır.

Münif Efendi, "ulûmun sanayie ziyâde medhal ve muâveneti" olduğunu söylerken, sanayi kavramını, bugün anlaşılandan daha dar bir anlamda kullanmaktadır. Sanayi kavramı "hammaddeleri yapılabilecek bir hale sokmak için uygulanan eylemlerin ve bu eylemleri uygulamak için kullanılan araçların topu"³ olarak tanımlandığında, Münif Efendi'nin sanayi başlığı altında topladığı sanatlarda, kullanılmakta olan hammaddelerin fazlaca insan eliyle tadile uğratılmamış, ilk elden kaynaklar olduğu ve çok üst düzeyde bilgi donanımını gerektirecek mahsullerin üretiminin hedeflenmediği, bu tip mahsülleri üretecek kompleks yapıdaki teknolojik araç ve gereçlerden yoksun bulunduğu görülmektedir. Fakat yine de, Münif Efendi'nin günümüzde küçük meslekler olarak adlandırılabilir dülgerliğin, duvarcılığın, boyacılığın ve benzerlerinin ilmî, kaidelere mebnî olduğunu söylemesi ve bu meslekleri icra edenlerin "fünûn"dan mahrum oldukları takdirde, papağan gibi bazı mukallid hayvanların hareketleri kabîlinden olarak yaptıkları şeylerin esas ve hikmetini bilemeyeceklerini ve ustalarını taklit etmelerinin dışında bu kimselerin mesleklerinin gelişimine katkıda

³ Bkz. Sanâyi mad., *Türkçe Sözlük*, Türk Dili Kurumu, T.T.K.B., Ankara 1969, beşinci baskı.

bulunamayacaklarını belirtmesi gerçekten son derece ilginçtir. Ona göre, bizde sanayinin gelişmemesinin sebebi fizik, kimya, matematik vb. gibi bazı temel bilimlerin okutulmamasıdır. Oysa Avrupalılar, ilim ve teknoloji sayesinde “icâd ve istimâlîne” eriştikleri makinalar vasıtasıyla “masnuatlarını” en kolay, en çabuk ve en ucuz bir şekilde çıkararak, Osmanlı ülkesine ithal ettiklerinden, ülkemizde gelişmemiş bir teknoloji ile üretilmiş ürünler, bunlarla yarış edememekte ve bu durum Osmanlı sanayisinin git-tikçe çöküşüne sebep olmaktadır.

“15. ve 16. yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ülkelerine göre ileri bir el sanatları ve küçük sanayie sahipti. O dönemlerde ipekli dokuma, deri ve dikiş iğneleri gibi mamuller dış piyasalarda da aranan mallardı.”⁴ Fakat 17. asrın sonlarından itibaren bu üstünlük, Avrupa ülkelerinin lehine bozulmaya başlamıştı. Hiç şüphesiz Osmanlı devletinin ekonomik, askeri, politik ve bir dereceye kadar da bilimsel alanda bir kaç yüzyıl boyunca hegemonyası altında tuttuğu üstünlüğü Avrupa devletlerine kaptırmasının, Avrupalılardan ve Osmanlılardan kaynaklanan birçok sebebi olabilir. Avrupalılar cephesinden tetkik edildiğinde, Rönesans’tan itibaren giderek artan ve 18. ve 19. yüzyıllarda olağanüstü bir hacme ve işlerliğe ulaşan bilimsel bilgi birikimi ile özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren bu birikimin teknolojik icadlarının oluşturulması ve islahında son derece etkili bir biçimde kullanılarak, elde edilen teknolojik makina, araç ve gereçlerin, önceki küçük işletmelerin işlevlerinin artırılması ve mükemmelleştirilmesinde, eskilerin yerini almasıyla ekonomiye getirdiği canlılık, her alandaki hâkimiyetin yavaş yavaş Avrupalılara geçmesinde, önemli etmenlerden birisi olabilir. Meseleye Osmanlılar cephesinden yaklaşıldığında ise, Osmanlı ekonomisinin tarıma ve bazı büyük yerleşim merkezlerindeki küçük işletmelere dayalı olması, Avrupa’da gerçekleşen bilim ve sanayi devrimlerinden geç haberdar olunması ve haberdar olduğunda da lâıykıyla transferlerinin sağlanamaması, Osmanlı sosyal ve idarî kurumlarının baştaki canlılık ve hayatîyetlerini önemli ölçüde yitirmiş olması, bu üstünlüğün bozulmasının iç sebepleri olabilir.

Osmanlı devletinde, Batılı anlamda, sanayiî temel birimleri olan büyük fabrika ve işletmelerin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren kurulmaya başladığını görmekteyiz. İlk Üçüncü Selim (1789-1807) tarafından 1805’de Beykoz’da bir kumaş fabrikası kuruldu, bunu 1845’te kurulan

⁴ 50 Yılda Türk Sanâyi, 1973, Bu eser Cumhuriyet’in 50. yıldönümü için Sanayi ve Teknoloji Bakanlığınca hazırlanmıştır.

Hereke Pamuklu ve İpekli Fabrikası ve 1850'de kurulan Bakırköy-Zeytinburnu Demir Tesisleri izledi. Ancak bu işletmeler, sanayi tesislerine mahsus çok önemli bir takım sorunları da beraberinde getirdi.

“Sınâî tesislerinin çalıştırılması ve bakımı gibi teknik meseleler, bu gibi girişimlerin yarattığı malî problemler, pazarlama, nakliye, dağıtım, hammadde temini ve planlama gibi sorunlar yanında bir de uluslararası kriz dönemlerinin yarattığı güçlükler vardı. Zelzele ve yangın gibi doğal afetler ve kazalar ya da şanssızlıklar da, arada bir tesislerin çalışmasını olumsuz yönde etkilemekteydi. Fakat az çok uzun vadeli olarak, en önemli sorun Batı ile rekabet sorunuydu. Çünkü Batı, tesislerini mütemâdiyen modernleştirmekte, mükemmelleştirmekteydi. Bu durumda modası geçmiş tesislerin mütemadiyen yenilenmesi, günün Batı düzeyine çıkarılması gerekiyordu. Bu modernleştirmede ise, teknolojik icatlar yanında, yeni bilimsel keşiflerin getirebileceği yepyeni imkânlar ve koşullar da vardı. Acaba Osmanlı İmparatorluğu, sınâileşme programında bilimsel araştırmaların açacağı yeni imkân ufuklarını da dikkate alabilmek durumunda mıydı? Hiç değilse bu noktanın önemli bir sorun yarattığı ve gerçekten başarılı bir çözüme bağlanması gerektiği bilincine ulaşılmış mıydı?

Sınâileşme veya sınâî alanda Batılılaşma gayretinin can alıcı noktası ister istemez gelip bu sorunun cevabına dayanmaktadır. Bu sorunun cevabı ise esasen açıkça bilinmemektedir. Osmanlı teknolojik veya endüstriyel kalkınma teşebbüsü, bu sınâileşme gayreti, bilimsel bir temelle beslenmekte olma durumundan uzaktı.”⁵

O halde endüstriyel gelişmede, sınâî tesislerinin kuruluşunda olduğu kadar, işletiminde ve yeni icadların kullanımı ile ıslâhında da bilimsel bilgi birikimini edinmenin ve onu kullanabilmenin önemi ve rolü büyüktür. Böylece Münif Efendi'nin, bizde temel bilimlerin okutulmamasının sanayinin gelişimini olumsuz yönde etkilediği biçimindeki tezinin haklılığı daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkmış olmaktadır.

Aynı tezin haklılığı modern verilerle de kanıtlanabilir görünmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1983 yılında yayınlanan, “Bilim-Araştırma-Teknoloji” adlı V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nun bir kısmında,

⁵ Aydın Sayılı, “Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk,” *Erdem*, cilt 1, sayı 2, Ankara 1985, s.317.

“Teknoloji geliştirmede itici gücün bilimsel araştırmalar, bilimsel araştırmalardaki çekici gücün ise beyin gücü diye tanımlanan araştırmacı kadrolar olduğu bir gerçektir. Nitelikli bilim adamları ve mühendislerden oluşan araştırmacılar Araştırma-Geliştirme yatırımlarının ana elemanlarıdır. Bir lke doğal yeraltı ve yerüstü kaynaklar bakımından ne kadar zengin olursa olsun, eğer ihtiyaç duyulduğu nitelik ve nicelikte araştırmacılar yetiştirmiyor ve yetişmişlerini de yerinde ve mill hedefler doğrultusunda kullanılamıyorsa, o ülkede sağlıklı bir kalkınma ve güvenli bir gelecekte bahsedilemez.”⁶ denilmekte ve sanayinin itici gücü ve âdeta motoru olarak görülen bilimsel ve teknolojik araştırmalara bazı gelişmiş ülkelerin yapmış oldukları yatırım miktarları verilerek bu görüşün haklılığı savunulmaktadır.

“İkinci Dünya Savaşından sonra Japonlarca hızlandırılmış olan bu teknolojik yarışta sergilenen yatırımlar karmaşık ve ürkütücü boyutlardadır. 1980 yılına girerken senelik toplam Araştırma-Geliştirme harcamaları Amerika’da 63, Japonya’da 21, Almanya’da 18, Fransa’da 11 ve İngiltere’de 7 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. ...”⁷

Aynı eserdeki başka bir raporda ise, bilim, araştırma ve teknoloji alanında gelişmiş ülkelerle, gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılığı çarpıcı bir Şekilde gösteren başka bir kısım daha vardır.

“... Halen kalkınmış ülkelerde yapılan araştırma geliştirme çalışmaları dünyada yapılan araştırmaların % 95’ini oluştururken, dünya nüfusunun % 70’ini teşkil eden kalkınmakta olan ülkeler bu çalışmaların ancak % 5’ini gerçekleştirmişlerdir. ...”⁸

Yine aynı kısımda, devamla, araştırma ve geliştirme harcamalarının nisbetleri de verilmektedir:

“... Gelişmiş ülkelerin bilim ve teknoloji alanında yaptıkları araştırma ve geliştirme harcamaları gayri safi mill hasıllarının % 2-3’ dolayında iken gelişmekte olan ülkelerde bu oran % 0,2-0,3 dolayındadır. Gelişmekte olan ülkemizde ise çok daha yüksek olması gereken bu oran % 0.18 dolayında kalmıştır.”⁹

⁶ *Bilim, Araştırma, Teknoloji*, V. Beş Yıllık Kalkınma Planı zel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 1983, s.8.

⁷ *A.g.e.*, s.7.

⁸ *A.g.e.*, s.220.

⁹ *A.g.e.*, s.220.

Atatürk'ün de, kalkınmada, hiç tereddütsüz, Münif Efendi ile birlikte aynı hedefi gösterdiği aşikârdır:

“Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farzedemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız... Bilakis müterakkî, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız, bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferd-i milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur.”¹⁰

Münif Efendi ekonomik kalkınmada, zirâî faaliyetlerin iyileştirilerek, kıymet ve itibarının artırılmasının hayırlı olacağını teslim etmiş olsa da, “Avrupalılara nisbetle ehl-i kura mesâbesinde kalmamak için” fûnûn ve sanayiye ziyadesiyle önem verilmesi gerekliliğini iddia eder ki bu gerçekten, onun bu hususlarda ne derece isâbetli düşündüğünü de gösterir.

Münif Efendi'ye göre, insanoğlunun yaşam biçimi, zamana bağlı olarak değiştiği ve zamanla doğacak yeni ihtiyaçları yeni ya da gelişmiş yöntemlerle karşılamak gerektiği için, yeni neslin terbiye ve taliminin zamana uygun bilgilerle gerçekleştirilmesi icab edecektir. Eğer bu kaideye riayet edilmezse insan neslinin terakkisinden söz etmek mümkün olmayacaktır.

Oysa, ona göre, çoğu kimseler bu hususun önemini idrak edemediklerinden, yani çocuklarının eğitiminin “bir memleketin servet ve saadet ve kuvvet ve kudretinin” dayanağı olduğunu bilmediklerinden eğitimin iyileştirilmesine de gayret sarfetmezler. Münif Efendi zamanının eğitimi de şu sözlerle eleştirir: “Elyevm merî olan usûl-i ta’lîmiyenin dahî ezhân-ı etfâle nâmuvâfakatı derkâr olup Sarf, Nahiv, Mantık ve Maânî ismiyle şâkirdin öğrendim ve muallimînin öğrettim deyu memnun ve muftahir oldukları şeyler, çocuğun, mana-yı sahîhini ve sûret-i isti’mâlini ve hatta ne maksat ile okuduğunu bilmeyerek yalnız Tûtî gibi telaffuz eylediği birtakım kavâid ve ıstılahattan ibarettir. Sıbyân, ulûm-i mezkure kiraât ve taallümünden maksat olan Arabî lisanının mâhiyetinden bîhaber olduğu halde i’lâl ve i’râb ve emsali kavâid-i dakîka ve hikemiyesini nasıl zihni ihata edebilir ve henüz en sade ibareyi fehm ve terkibe kudreti yok iken fesahât ve belâgat üzere ifade-yi merâm eylemek usûlünü taallümden ne istifade eyleyebilir acaba?”¹¹

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, İstanbul 1986, s.82.

¹¹ Bugün geçerli olan öğretim yöntemlerinin de çocukların zihinlerine uyumsuzluğu bilinmekte olup Sarf, Nahiv, Mantık ve Maânî ismiyle öğrencinin öğrendim ve öğretmenle-

Münif Efendi, öğretmenlerin bu husustaki yetersizliklerini ise şu sözlerle ifade eder: "... Talim-i sıbyân ile iştigal eden hocaların hangisi öğrettiği kavâid-i Arabiyye ve mantukîyeyi kalen veyahut kalemen icraya muktedirdir?"¹² Devamla Münif Efendi, zikredilen ilimlerin gereği gibi tahsil edilmesi halinde bile, bunların 'kesb-i kemâlât-ı lâzımaya âlât' olması sebebiyle, asıl bilimlerin öğreniminin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Münif Efendi 'dünya ve âhirette sermaye-i saadet' olacak bu tür bir eğitimin verilmesi için hiç bir fedakârlıktan kaçınmamak gerektiği halde bazı pederlerin çocuklarının 'viladetleri, sünnetleri ve tezevvüçleri' vesilesiyle ziyade masraf yaptıklarını fakat iş "umûr-i tâlimiyyeye" gelince onun beleş olmasını ya da cüzî bir masrafla husule gelmesini arzu ettiklerini söylemektedir. Oysa ona göre, Avrupa'da bir baba herşeyden evvel çocuğunun eğitim masrafını düşünmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun sınırları dâhilinde, gerek Dersaadet'te ve gerekse diğer pek çok mahallelerde çocukların parasız olarak "mukaddimât-ı ulûm" okumaları için Rüşdiye mektepleri açılmıştı. Ancak bu makâleden öğrendiğimize göre bu okulların "suret-i idare ve intizamları" henüz istenilen derecede olmadığı gibi "mahalle mekteplerinde cârî olan usûl" de ziyadesiyle islâha muhtaçtır. Bu mekteplerin islâhı hususunda gerekenleri ise Münif Efendi şu iki şıkta toplar:

1. Öncelikle, muallimlerin oldukça ehliyet ve güç sahibi olması, yani eğitilenlerden önce eğitenlerin iyi eğitilmiş olması icab eder.

2. İkincisi, bu muallimler tarafından uygulanan "usûl-i talimiyyenin" yolunda bulunması gerekir.

Münif Efendi bu meselenin hallinde önerdiği maddeleri neden bu sırada vermektedir? Neden öncelikle muallimlerin eğitimi, öğretim usulünden

rin öğretim diye memnun olup övündükleri şeyler, çocuğun, doğru anlamını ve kullanılış tarzını ve hatta hangi amaçla okuduğunu bilemeyerek yalnız papağan gibi telaffuz eylediği birtakım kâideler ve terimlerden oluşmaktadır. Çocuklar, yukarda geçen bilimlerin okunup öğrenilmesinden amaç olan Arapça'nın mahiyetinden habersiz bulunduğu halde i'lâl ve i'râb ve emsali dakik kâideleri ve sebebini zihin nasıl kavrayabilir ve en sâde bir cümleyi anlamaya ve oluşturmaya gücü yetmezken açık seçik ve sanatsal bir biçimde gayesini anlatma yöntemlerini öğrenmekten ne istifâde edebilir acaba?

Münif Efendi, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan", *Mecmua-i Fünûn*, İstanbul 1279, fasikül 5, s.181.

¹² Çocukların eğitimi ile uğraşan hocaların hangisi öğrettiği Arapça kaideleri söz ve yazı olarak icraya muktedir? *A.g.e.*, 1927, s.181.

daha ehemmiyetlidir? O, meseleye şöyle açıklık getirir: "...Sibyân az vakit zarfında Türkçe'yi bissuhûle okuyup yazmayı ve lâzım gelen mukadde-mât-ı fûnûnu taallüm eylemek üzere bir usûl-i münâsip vaz' ve tesisi ve bunun için lâzım gelen kütüp ve resâilin intihâb ve tertibi az bir himmetle ahd-i karîbte husulpezîr olabilir. Fakat ber vech-i matlûb muallim tedârîki, buna nisbetle biraz müşkül olduğu misillu, bulunsa bile eylevm bu meslekte taayyüş edenlerin ihracı haklarında mağdûriyet mucip olacağından bunlar hali üzere terk olunup, fakat yeniden bu mesleğe sülûk edecek olanlar usûl-i cedîde de bilimtihan, ehliyeti nümâyân olduğu halde, kabul olunup bu babta medâr-ı şevk ve gayret olmak üzere, yeni muallimlere ziyadece maaş veyahut bir nevi imtiyaz ve eski muallimlerden dahî bu sureti kabule müstaid ve talip olan olduğu halde ba'del' imtihan onların dahî şu müşaadeye mazhar olmaları maksad-ı mezkurun husûlüne kâfi olacağı meczumdur."¹³

Ayrıca görüldüğü gibi, istenilen vasıfta muallim bulmanın zor olduğu belirtilerek, onların kalitesinin artırılması hususunda da iki yol önerilmektedir: Muallimlerin, yeni usul üzere sınava tâbi tutulması ve bu sınavı kazananların tercih edilmesi ve bu mesleği cazip kılmak için ziyadece maaş veyahut bir nevi imtiyaz verilmesi.

Yine, Münif Efendi, çocukların eğitim sırasında dövülmelerine şiddetle karşı çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere, Münif Efendi'nin eğitim hususundaki görüşleri, son derece önemli olup, onun, Türk Eğitim Tarihi'nde, lâıyk olduğu en yüksek mevkilerden birini doldurmasına yetecek yeterliliktedir.

¹³ Çocukların az bir sürede Türkçe'yi okuyup yazması ve gerekli olan başlangıç ilimlerini öğrenmek üzere uygun bir yöntemin konulması ve bunun için gereken kitap ve makalelerin seçilip düzenlenmesi az bir gayretle kısa bir sürede oluşturulabilir. Fakat istenildiği gibi öğretmen temini, buna oranla biraz güç olsa da, bugün bu meslekte geçinenlerin ihraç edilmesi onları mağdur kılacağından, bunları böyle bırakıp, fakat yeniden bu mesleğe girecek olanlar yeni yöntemle imtihan edilerek, ehliyeti sâbit olanlar kabul olunup, bu hususta teşvik gayesiyle yeni hocalara fazla maaş veyahut bir çeşit imtiyaz ve eski öğretmenlerden de bu şekli kabullenebilecek ve istiycek olanlar çıkarsa imtihan sonra onların da şu yardıma mazhar olmaları, sözü edilen amacın meydana gelmesine kâfidir. *A.g.e.*, 1279, s.183-184.

EHEMMİYET-İ TERBİYE-İ ŞİBYÂN¹

Bir şeyin fesâdı bilinmedikçe islâhı tasavvur olunmadığı mişillu bir kimesne cehlini itirâf etmedikçe tahsîl-i ilme ibtidâr eylemiyeceği kazâyâyı müsellemedendir. Binâen a^{leyh} iktisâb-ı kemâl u istihsâl-i vesâil-i hüsn-i hâl etmek isteyenler evvel emirde kendu noksân u kusurlarını taḥarrî ederler. Fakat ekseriyâ insan hîn-i tufûliyetden beru me^{lûf} olduğu âdât u ahlâkın hüsn u ḳubḫunu temyîzden âciz olduğundan erbâb-ı rûşt u revîyyet bu keyfiyetin hakikat-i hâle içtîlâ^a perde-keş-i ḫaylûlet olduğunun bilerek bu bâbda sâirlerinin iḫtârât-ı hayır-ḫâhânesini garaz u hakârete ḫamletmeyip bir kelâm-ı hakîkat- içtîsâm her kimin lisânından şudûr eder ise etsin “lâ tanzur ilâ men ḳâle bel unzur ilâ mâ ḳâle” kaidesince ḳâile bakmayarak meḳûlu sencîde-i mîzân-ı dikkat ve i^{tibâr} eyleyler.

İmdi memleketimizde âşâr-ı medeniyetin gereği gibi ilerûlemesine ve beyne'l-ahâlî vesâit-i servet ve saâdetin tezâyudune mâni bazı i^{lel} ve esbâbı mevcûd olup vatanın menâfi^c-i hakîkasına vâkıf olanlar buna nazar-ı teessüf ile bakmakta ise de ekserî halk bundan gafil ve mücerred (innâ vedcednâ âbâ^{enâ})² ḳavli ile âmil bulunduğundan esbâb-ı mezkûre ne maḳûle şeyler olduğuna ve bunların devamı menâfi^c-i âmme hakkında ne derece muzır u vahîm bulunduğuna dâir lâyh-ı ḫâḫır-ı ḳâşır olan bazı mevâddin aralıkta arz ve beyânına mücâseret olunacaktır. Şîme-i memdûḫa-i vatan perveri ve nuşfet ile muttasıf olan zevât bu bâbda ḫulûş-ı niyetimizde iştibah etmeyerek iḫtârât-ı âcizânemizin çeşm-i insaf ve dikkat ile mütâlasasına rağbet ve sehv u hatâsı görüldüğü halde rehîn-i afv u inâyet buyurmalarını kemâl-i tazarru^c u ibtihâl ile temennî ve niyâz ederiz.

Çeşm-i inşâf gibi ârife mîzân olmaz

Kişi noksânını bilmek gibi i^{rfân} olmaz.

Bekây-ı nevi hikmet-i bâligasına mebnî kâffe-i hayvanât-ı sâire mişillu insan, evlâd u ensâbının ihtiyâcât-ı cismâniyeleri defîne taba^{an} mâil olup ḫavâyic-i rûḫâniyeleri istihsâline ise aklen ve şer^{an} me^{mûrdur}. Binâberîn erbâb-ı rûşd u sedâd evlâd u aḫfâdlarının hüsn-i muḫâfaza-i cismâniyeye rine sa^y ettikleri kadar tahsîl-i ilm ve âdâb eylemelerine taḳayyud u ihtimâmı ehemmi vezâyıf-ı ubuvvet i^{add} ederler. Ol vecihle insan, bekây-ı nevi esbâbının istihsâlinde hayvan ile müşterek olup ancak neslinin havâyic-i maneviyelerinin istikmâliyle temeyyüz eder. Evlâdlarının muḫâfaza-i cis-

¹ Münif Efendi, *Mecmua-i Fünûn*, İstanbul 1279, fasikül 5, s. 176-185.

² (Biz atalarımızı böyle gördük) Zuhurf, âyet 23 [43/22, 23].

mâniyeleri hakkında ebeveynin sa'îy u ihtimâmları her ne kadar mümted olsa yine bir zamân-ı maḥdûd zarfında olup andan sonra evlâd semere-i sa'îy u gayretle hem kendisini ve hem de ebeveyninden maḥzar olduğu muamele-i cemileyi icrâ etmek üzere vücûda gelecek evlâdını beslemeye mecbûr olacağından işte ol gün geldikte çocuklarının sefâlet ve mezellete dûçâr olmasını isteyenler anlara vaktiyle ilim u marifet veyâhut bir kâr u sanat talimini ehemmi umûr 'addederler. Ve iş bu ilim u sanat muḥta-zây-ı vakt u hâle ve bazı kere çocuğun meyl u havesine göre intihâb olunur.

Fakat, bir çocuk her ne mesleḡe sülûk edecek olursa olsun, evvel emirde kendü lisânını suhûletle okuyup yazacak ve aḥz u i'tâsını kalem ile hesâb edecek kadar sanat-ı kitâbet tahsîl eyledikten sonra ittiḥâz edeceği mesleḡe göre lâzım gelen fûnûnu tahsîl eylemek lâzımdır. Şu esâsa riâyet olunmadıkça hiçbir meslek u sanatta kesb-i mahâret mümkün olamaz. 'Ala'umûm zan olduğu mişillu ilim u sanat ayrı şeyler olmayıp hakîkatte beyinlerinde şiddet-i irtibât u ittiḥad vardır. 'Ulûmun sanâye ziyâde medḥal u mu'âveneti olup meselâ dülgerlik ve duvarcılık ve boyacılık ve hattâ en sâde görünen fırıncılık ve aşçılık sanatları kavâ'id-i ilmiyeye mebnidir. Eḡerçi pek çok erbâb-ı sanâyi kendilerine lâzım olan funûndan bîbehre oldukları halde icra-i sanat ederler ise de bu maḥûleler papağan ve diḡer bazı mukallid hayvanların tekellûm u raks u harekât-ı saire ta'allûm eylemesi kabîlinden olarak yaptıkları şeylerin esâs u hikmetini bilmezler ve hemen ustalarından gördüklerini yapıp sanatlarının ıslâhına destres olmak şöyle dursun bu makûle terakkînin imkânı ḡayâlḡâne-i hâtırlarına dahî gelmez. İşte bizim taraflarda hiraf u sanâyiin ileri gitmesine dahî sebep bu olup ekser sanayice lâbud olan ilim-i kimyâ ve hikmet-i tabiiyye ve resim ve hendese ve cerr-i eşḡâl gibi 'ulûmun mevadd-i esasiyeleri ta'allûm olunmadıkça memâlikimizde sanâyiin dûçâr olduğu hâl-i vuḡûfdan taḡlîşi mümkün olamaz. Hemcivârımız olan Avrupalılar sanayi u maarifde bir derece-i a'lâya varmış iken bizim ilimsiz şu hâl-i vuḡûfda bile kalmamız kâbil olmayup gittikce gerileyeceḡimiz derkârdır. Çünkü Avrupalılar 'ulûm u funûn sâyesinde îcâd u isti'maline zaferiyâb oldukları âlât u edevât vasıtasıyla maşnû'atlarını eshel-i sûret ve ehven-i behâ ile çıkararak bu tarafa nakl u furûht eylediklerinden bizim ehl-i sanâyiin usûl-i kadîmeleri üzere yalnız el ile imal eyledikleri emtî'a bittabî'i bahalû geleceḡinden Avrupa maşnû'atına mukavemet edemeyerek şu hâlin şimdiiye kadar sû-i tesîrâtı pek çok görüldüḡü mişillu nihâyete'l-emr Memâlik-i Maḡrûsa-i Şâhânedede sanâyiin hemen bilkülliyeye inḡırazını müeddî olacağı emr-i âşikârdır.

Bundan murâdımız bir memleket ahâlîsi kendisine lâzım olan eşyanın kâffesini bizzat imâl u tahsîl ederek başka memlekete muhtaç olmamalıdır demek değildir. Muqaddemleri bu bâbda henüz tecârib sebkat etmezsiniz Avrupada dahî bu eskâra zehab olunmuş ise de mu'ahharen erbâbı indinde buğlânı tebeyyün etmiş olduğundan bu bâbda ısrâr etmeyiz. Mamâlik-i Maahrûse-i Şâhânenin vüs'at ve kabiliyet-i ârâzisi cihetiyle her şeyden evvel emr-i zirâatın tevsi u tervîcine sa'y u ihtimâm olunması daha hayırlı olacağı derkâr ise de Avrupalılara nisbetle ehli Qurâ meşâbesinde kalmamak için funûn u sanâyiin bilküllüye ihmâliyle inkırazında mubâlât olunmaması mazarrat-ı keşiresinden sırf-ı nazar, namûs-i milliyete dokunur mevâddındandır. Her ne ise buraları başkaca mevzû-i bahs olunacak mesailden olup sadedimizden hariç bulunduğundan bu mahalde tafsîlatına girişmek iktizâ etmez.

Şu mukaddemâttan müstebân olacağı vecihle elyevm yalnız devlet me'mûriyetinde bulunmak için değil belki her kangî kâr u sanata sulûk eylemesi murâd olunur ise olunsun herkes hâl u mevkiinin müsâadesine ve intihâb olunacak mesleğe göre çocuklarının terbiye ve talimine sa'y u ihtimâm etmelidir. İşbu terbiyenin dahî biraz okuyup yazmak öğrenmekten ibâret olması zamanımızda kifâyet etmeyup kitâbetin mücerred tahsiline âlet olduğu funûn u maârifden herkesin hâline göre hissedâr olması lâzım ve lâbuddur.

Çünkü insanın muqtazây-ı şerefi nuḫ u iz'ânı üzre hayvanât-ı sâire gibi sûret-i mâ'îşet ve zindegânîsi bir derecede kalmayıp dâima terakkiye mâil ve müstaid olduğundan Eflatun'un (lâ tuḫaṣṣır veledede 'alâ edebike liennehû ḫulika li-vaktin ḡayre vaktike) kelâm-ı hikmet ittisâmı mantûḫınca çocuklar pederleri zamânının gayrı bir zamanda ta'ayyüş eylemek için ḫalk olunmuş olduğu cihetle pederler onların terbiye u talîmini vaktiyle kendilerinin istihsâl ettikleri dereceye hasr u ḫaṣr etmeyup belki buluncakları zamana muvâfık u mulâyim olan mevaddı talîm eylemeleri iktizâ eder. Filhakika şu kâideye riâyet olunmayacak olsa hiçbir şeyde eser terakkî zuhûra gelmeyup insanın sıfat-ı hayvaniyete çesbân yek-nesaḫ ve seyyân bir halde bulunması icâb eder.

İmdi zamanımızda ekser-i nâs şu maddenin derece-i ehemmiyetini ve terbiye-i eḫfâl bir memleketin servet u saadet ve kuvvet u kudretinin mebniyyun aleyhi olduğunu gereği gibi fehm u iz'ân edemiyerek daireyi maârifin tevsiine lüzûm görmedikleri cây-i teessüftür. Elyevm merî olan usûl-i talîmiyyenin dahî azhân-ı eḫfâle nâ-muvâfakatı derkâr olup sarf u naḫu ve

mantık ve me'ânî ismiyle şâkirdin öğrendim ve mualliminin öğrettim deyu memnûn u müftehîr oldukları şeyler çocuğun manây-ı şahîhîni ve sûret-i isti'mâlîni ve hattâ ne maksat ile okuduğunu bilmeyerek yalnız tûfî gibi teleffuz eylediği birtakım kavâ'id u iştilâhadtan ibârettir. Şıbyâna 'ulûm-i mezkûre kırâet u te'allûmünden maksat olan Arabî lisânının mâhiyetinden bîhaber olduğu halde i'lâl u i'râb ve emsâlî kavâ'id-i dakîka ve hiki-miyesini nasıl zihni ihâta edebilir ve henüz en sâde ibâreyi fehm u terkîbe kudreti yoğiken faşâhat u belâgat üzre ifâde-i merâm eylemek usûlûnu ta'allûmden ne istifâde eyleyebilir? Acabâ talim-i şıbyân ile iştigal eden hocaların kangısı öğrettiği kavâ'id-i Arabiyye ve mantıkiyyeyi kâlen veyahut kâlemen icrâyâ muktedirdir? Bu ma'ûle talimin azhân-i şıbyânî tahdîş ve it'âbdan başka bir semeresi görülemeyüb tahsîl-i dest-mâye-i istidad kılındıktan sonra tekrar tederrüs olunur ise ancak ol vakit fa'idesi müşahede olunduğu cümlemizin sergüzeşti ve mücerrebi olan hâlattandır. Bil-farz-ı 'ulum-i mezkûre gereği gibi tahsîl olunsa bile bunlar kesb-i kemâlât-ı lazıma âlât olacağından asıl maksat olan funûn-i nafi'âyı tahsile çalıştırılmaları ehemmi-i umurdandır.

Dünya ve ahirette sermaye-i saadetleri olacak bu mişillû emri mühimmin hüsn-i huşûlû zımnında her türlü fedakârlık ihtiyarı lâzım gelir iken bazı pederler çocuklarının vîladet u sünnet veyahut ekseriya vakti gelmeksizin tezevvücleri vesilesiyle masarrıf-ı külliyye ihtiyar edup umur-i talimiyeye gelince bâdi-havâ olmasını veyahut cüzî masrafla husule gelmesini isterler. Filhakika o ma'ûle bir iki günlük hevâyı şeylere o kadar masraf ve tekellûf olunupda emri talim ve terbiyenin hiçe sayılması ne derece alâmet-i humk u cehâlet olacağı muhtaç-ı izâh değildir.

Avrupa'da terbiye-i etfâle ziyade i'tina olunup bu bâbda herkes 'alâ kadr-i hâlihi bezl-i mechûd eylemeği vecîbe-i zimmet-i übüvvet bildiğinden bir adamın çocuğu dünyaya geldikte her şeyden evvel meşârif-i talimiyesini düşünür. Çocuk bir zaman peder ve validesinin bulunduğu mahallede mektebe devam ile mu'kaddimât-ı ilmiyyeyi tahsil ettikten sonra büyük dâru'l-funûnları bulunan mahâll-i bâ'ideye irsal ile orada tederrüs ve te'ayyüşleri için lâzım gelen meşârif-i külliyyeyi valideyni deruhde ederler. Ve erbâbı servet u yesârdan olanlar evlâtlarını derslerini tekmiil ettikten sonra memâliki sâire ahvâline ve ahâlîsinin usûl ve ahlak ve âdetlerine re'yü'l-ayn kesb-i ittılâ'e eylemek üzere mahalli bâ'ideye i'zâm ederler.

Şıbyân muktezay-ı hâl-i şabâvat ilm ve marifetin lüzûm ve ehemmiyetini fehm ve iz'ân edemiyerek melâ'ib u melâhî ile iştigale meyl-eyledikleri

halde vâlideyni veyâhut velîleri kâh suret-i mülâyemet ve kâh ʿunf u şid-det izhâriyle tahsîl-i ilm u edebe çalıştırdıkları mişillû başar-ı basîretleri küşâde olan devletler dahî tebaları hakkında evlâd muâmelesi ederek ol bâbda her dürlü vesaʿil-i teshiliye ve levâzım-ı teşvikiyeyi ifâ ve hattâ bazı Almanya devletleri yedi yaşına varmış gerek kız ve gerek erkek çocuklarını mektebe koymayan pederleri tecrîm ile eşîʿa-i cihân-tâb-ı ilm u mârifetin intişârına iʿtinâ ederler.

Terbiye-i umûmiyenin nezd-i Saltanat-ı Seniyyede dahî kemâl-i ehemmiyeti rehîn-i takdir olup hâsseten şu maslahat-ı hayriyenin hüsn-i tervîc u temşitiyle iştigal eylemek üzere muḳaddemce nazâret-i mahsûsa teʿsisine ve gerek Dersaâdetʼde ve gerek Memâlik-i Maḫrûsenin pek çok mahallerinde şibyânın meccânen muḳaddimât-ı ʿulûm tederrüs eylemeleri zamanında rüştiye mektepleri küşâdına himmet buyrulmuştur. Mamâfih mekâtib-i mezkûrenin sûret-i idâre ve intizamları henüz arzu olunacak derecede olmadığı mişillû mahalle mekteblerinde cârî olan usûlun ziyâde islâha muhtaç olduğunu iʿtirafa mecbûruz. Bu mişillû mekâtibin ıslâhı evvelâ muallimlerinin oldukça ehliyet u istiḫâʿat eshabından olmasında ve sâniyen bunların ittiḫâz ettikleri usûl-i talimiyenin yolunda bulunmasından ibârettir. Şibyân az vakit zarfında Türkçeyi bisʿ-ı suhûle okuyup yazmağı ve lâzım gelen muḳaddemât-ı funûnu teʿallûm eylemek üzere bir usûl-i münâsip vaz-i teʿsisi ve bunun için lâzım gelen kütüb u resâilin intiḫâb u tertîbi az bir himmetle ʿahd-i qarîbde ḫuşûl-periz olabilir. Fakat bir vech-i maḫlûb muallim tedârükü buna-nisbetle biraz mûşkil olduğu mişillû bulunsa bile el-yevm bu meslekde teʿayyüş edenlerin ihrâc haklarında maḡdûriyeti mücip olacağından bunlar hâli üzre terk olunup fakat yeniden bu mesleğe sulûk edecek olanlar usûl-i cedîdede biʿl-ımtihân ehliyeti nümâyân olduğu halde kabul olunup bu bâbda medâr-ı şevk ve gayret olmak üzere yeni muallimlere ziyâdece maaş veyahut bir nevi imtiyâz verilmesi ve eski muallimlerden dahî bu sûreti kâbûle müstaʿid ve tâlib olan olduğu halde baʿdeʿl-ımtihân onların dahî şu müsâdeye mazhar olmaları maksad-ı mezkûrun ḫuşûlüne kâfi olacağı meczûmdur.

Bizim mekteplerde yolsuz bir şey daha vardır ki şu sırada onun dahî beyânından geri durulamaz. Bundan muradımız zavallı çocukların dayak ile teʿdîb olunması maddesidir. Sâye-i adâletvâye-i Saltanat-ı Seniyyede en büyük cürm u kabâhat irtikâb eden eşḫâş-ı kavîyyetüʿl-bünnye birçok senelerden beru şu Taʿzîb-i cismanîden ḫalâş oldukları halde henüz derkâr olan nezâket-i vücudları cihetiyle her vechle haklarında lutf u mülâyemetle muâmele olunması lâzım gelen atfâl hakkında şu hareket doğrusu revâ

görülmemelidir. Etfâldan emr-i te^çallümde tekâsül u rehâvet veyahut şâyân-ı takbîh bir fiil u hareket görüldükte mutlaka dayak ile mucâzât iktizâ etmeyüp gûnâgûn şuver-i te^çdîbiyye vardır ki yoluyla icra olunduğu halde bunların her birisi birçok değnekden ziyâde müessir ve kârgir olduğunda iştibah yoktur. Meselâ bazı kere münâsib lisan ile tâ^çzîr veyahut mahall u makâmını tağyîr etmek ve bazı kere sâir şakirdân mektebden azîmete nâil-i ruhsat aldıkları halde biraz vakit tevkif eylemek ve daha alâsı okuduğu dersi kabahatına göre yirmi otuz ve daha ziyâde def^ça yazmağa mecbûr etmek gibi tedbîrin husûlu maksada kâfi olacağı umûr-i mücerrebe ve müsellemedendir.

Filhakika işbu dayak usûl-ı muzırrası hımâr gibi kemâl-i gılzat-ı fehm ile beraber ^çanû olan hayvanâta mahsûs olup nevi şerîf-i insan bâ-^çhuşûş şıbyân-i nezâket-i bünyân hakkında şu muâmelenin icrası nâ-^çespandır. Bunun vücutça îrâş edebileceği mazarrat şöyle dursun, sû-i te^ç'sîrât-ı maneviyesi dahî derkârdır. Ekseriyâ şu hâl-i tahammül-güdâza maẖhar olan şıbyân, haķâret u meskenete me^çlûf olarak müddet-i ömürlerinde izzet-i nefislerini vikâye edemeyecekleri meczûmdur.

EHEMMİYET-İ TERBİYE-İ SIBYÂN

ESKİ HARFLERLE METİN

(اهمیت تربیة صبیان)

بزشبئك فسادی بیلندجکه اصلاحی تصور اولمديغی مثللاو
برکسنه جهلنی اعتراف ایتدجکه تحصیل علمه ابتدار ایلیه جکی
قضایای مسئله دندر بناء علیه اکنساب کمال واستحصال وسائل
حسن حال ایتمک استیانلر اول امرده کندونقصان وقصورلرینی
شمعی ایدرلر فقط اکثریا انسان حین طفولیتدنبرو مألوف
اولدیغی عادات و اخلاقک حسن وقبحینی تمیزدن عاجز اولدیغندن
اریاب رشد و رویت بو کیفیتک حقیقت حاله اطلاعیه پرده کش
حیلولت اولدیغنی بیله رک بو باده سائرلرینک اخطارات
خیرخواهانه سنی غرض و حقارته جل ایتیموب برکلام حقیقت اتسام
هرکیمک لسانندن صدور ایدر ایسه ایتسون (لانتظر الی من قال
بل انظر الی ماقال) قاعده سنجه قائله باقیه رق مقولی سنجیده
میزان دقت و اعتبار ایلرلر .
ایمدی مملکتزده آثار مدنیتک کرکی کی ایلرولسنه -

اهمیت تربیة صبیان ۱۷۷

وبین الاهالی وسائط ثروت وسعادتك تزايدينه مانع بعض علل
 واسباب موجود اولوب وطنك منافع حقیقه سنه واقف اولنلر
 بوكانظر تأسف ایله باقنده ایسه ده، اکثر خلق بوندن غافل ومجرد
 (اناوجدنا آبائنا) قوليله عامل بولندیغندن اسباب مذکوره نه مقوله
 شیلر اولدیغنه وبونلرک دوامی منافع عامه حقیقه نه درجه مضر
 ووخیم بولدیغنه دائرلایح خاطر قاصر اولان بعض موادك اراقده
 عرض وبیانه جماسرت اولنه حقدردر . شیه ممدوحه و مطبوری
 ونصفت ایله متصف اولان ذوات بوبایده خلوص نیتزده اشنباه
 ایتمیرك أخطارات عاجزانه مزك چشم انصاف وبقته مطالعه سنه
 رغبت وسهو وخطاسی کورلدیکی حالده رهین عفو و عنایت
 بیورملرینی کمال تضرع وانهال ایله تمنی و نیاز ایدرز
 (چشم انصاف کبی عارفه میزان اولز)
 (کشی نقصاتی بیلک کبی عرفان اولز)

بقای نوع حکمت بالغه سنه مبنی کافه حیوانات سائره مثلاً
 انسان اولاد وانسانک احتیاجات جسمانیلری دفعنه طبعاً مائل
 اولوب حوایح روحانیلری استحسانه ایسه عقلاً وشرعاً مأموردر
 بنابرین ارباب رشد وسداد اولاد واحفادریک حسن محافظه
 جسمانیلرینه سعی ایتدکلی قدر تحصیل علم وآداب ایلرینه
 تقید واهتمامی اهم وظائف ابوت عد ایدرلر . اولوجهله انسان
 بقای نوع اسبابک استحسانده حیوان ایله مشترک اولوب انجق
 نسلک حوایح معنویلرینک استکمالیه تمیز ایدر . اولادزینک
 محافظه جسمانیلری حقیقه ابوینک سعی واهتماملری هر نقدر متمد
 اولسه ینه برزمان محدود ظرفنده اولوب اندن صکره اولاد ثمره

مجموعه فنون

سعی و غیرتیه هم کندوسنی و همده ابویندن مظهر اولدیعی
معامله جیله یی اجرا ایتمک اوزره وجوده کله جک اولادینی بملکه
مجبور اوله جغیدن اشته اول کون کلدکده چوجقترینک سفالت
ومذلته دوچار اولسنی استیازلر انلره وقتیه علم و معرفت ویا خود
برکار و صنعت تعلیمی اهم امور عدايدرلر . واشجو علم و صنعت
مقتضای وقت و حاله و بعض کره چوججک میل وهوسنه کوره
انتخاب اولنور .

فقط برچوجق هرته مسلکه سلوک ایده جک اولور ایسه اولسون
ارل امرده کندولسانی سهولته اوقویوب یازه جق واخذواعطاسنی
قلم ایله حساب ایده جک قدر صنعت کاتب تحصیل ایلدکن
صکره اتخاذایده جکی مسلکه کوره لازم کلان فوننی تحصیل
ایلك لازمدر . شواساسه رعایت اولندقجه هیچ برمسلاک
و صنعتده کسب مهارت ممکن اوله مز . علم العموم ظن اولندیغنی
مثلاو علم و صنعت آیرو شیر اولیوب حقیقته بینلرنده شدت
ارتباط واتحاد واردر . علومک صنایعه زیاده مدخل
ومعاونتی اولوب مثلا دولکرلک و دیوار جلیق و بویاجلیق و حتی
الک ساده کورینان فرونجلیق واشجلیق صنعتلری قواعد علمیه
مبیدر . اگرچه پک چوق ارباب صنایع کندولرنه لازم اولان
فوندن بی بهره اولدقلری حالده اجرای صنعت ایدرلر ایسده
بومقولهل پیغان و دیگر بعض مقلد حیوانلرک تکلم ورقص و حرکات
سائره تعلم ایلسی قبیلسدن اوله رق یاپدقلری شیرلک اساس
وحکمتی بنلرلر وهمان اوسته لرندن کوردکلر نی یاپوب صنعتلرینک

۱۷۹

اهمیت تربیهٔ صبیان

اصلاخه دسترس ارباق شويله طورسون بو مقوله ترقينك
امكانی خيالخانه خاطررينه دخی کلز . اشته بزم طرفلرده حرف
و صنايعك ایلروکتمامسنه دخی سبب بو اولوب اکثرصنايعجه
لابد اولان علم کيما و حکمت طبيعیه و رسم و هندسه و جراتقال
کبي علومك مواد اساسيلری تعلم اولندقيجه ممالکمزده صنايعك
دوچار اولديغی حال وقوفدن تخليصی ممکن اوله مز . همجوامز
اولان اوروپالولر صنايع و معارفده بر درجهٔ اعلايه وارمش ايکن
بزم علمسن شو حال وقوقده بيله قائلمامز قابل اوليوب کتدکجه
کيوليه جکمز درکاردر . چونکه اوروپالولر علوم و فنون سايه سنده
ايجاد واستعمالنه ظريفاب اولدقلری الات و ادوات واسطه سبيله
مصنوعا تلرینی اسهل صورت واهون بهاليله چيقاره رق بو طرفه
نقل و فروخت ایلدکلرندن بزم اهل صنايعك اصول قدیمه لری
اوزه يالکزال ايله اعمال ایلدکلری امتعه بالطبع بهالوکلجه جکندن
اوروپا مصنوعاتنه مقاومت ايده ميهرک شو حالک شمدي يه قدر
سوء تأثيراتی پک چوق کورلديکی مثللو نهایت الامر ممالک
محروسه شاهانه ده صنايعك هميان بالکليه انقراضنی مؤدي
اوله جفی امر آشکاردر .

بوندن مرادمز بر مملکت اهالبسی کندوسنه لازم اولان اشياک
کافه سنی بالذات اعمال و تحصیل ايدرک بشقه مملکته محتاج
اولامليدر ديمک دکلدر . مقدملری بو يابده هنوز تجارب سبقت
ایتمکسزین اوروپاده دخی بو افکاره ذهاب اولغش ايسه ده
بؤخرأ اربابن عندنده بطلانی تبين ایتش اولديغندن بو يابده
اصرار ایتيز . ممالک محروسه شاهانه نک وسعت وقابليت آراضیسی

مجموعه فنون

۱۸۰

جهتیه هر شیئدن اول امر زراعتك توسیع و ترویجنه سعی و اهتمام اولنسی دهها خیرلواوله جنی درکار ایسه ده اوروپالوره نسبتله اهل قرا مشابه سنده قالماق ایچون فنون و صنایعك بالکلیه اهمالیله انقراضنده مبالات اولنماسی مضرت کیره سندن صرف نظر ناهوس ملیته طوقوره واددندر. هر نه ایسه بورالی بشقه جه موضوع بحث اولنه جق مسالمدن اولوب صددمزدن خارج بولندیغندن بومحلمده تفصیلاتنه کیرشمك اقتضا ایتمز .

شومقدما تدن مسئبان اوله جنی وجهله الیوم یالکز دولت مأموریتنه بولنمق ایچون دکل بلکه هر قنغی کار و صنعته ساوئک ایلسی مراد اولنور ایسه اولنسون هر کس حال و موقعنك مساعده سنه و انتخاب اولنه جق مسلکه کوره چوجقلرینك تربیه و تعلیمنه سعی و اهتمام ایتملدر. اشبورتیه نك دخی برز او قوبوب یازمق او کرتمکدن عبارت اولسی زمانمزده کفایت ایتموب کتابتک مجرد تحصیلنه آلت اولدیعی فنون و معارفدن هر کسک حالنه کوره حصه دار اولسی لازم و لابددر .

چونکه انسانك مقتضای شرف نطق و اذعانى اوزره حیوانات سائره کبی صورت معیشت و زندگانسی بر درجه ده قالمیوب دائمی ترقیه مابل و مستعد اولدیغندن فلاطونك (لاتقصرو لیدك علی ادبک لانه خلق لوقت غیر وقتك) کلام حکمت اتسامی منطقجه چوجقلر پدرلی زماننك غیرى بر زماننه تعیش ایلك ایچون خلق اولنمش اولدیغی جهتله پدرل انلرک تربیه و تعلیمی وقتیه ککندولرینك استحصائل ایتدکلری درجه یه حصر و قصر ایتمیوب بلکه بولنه جقلری زمانا موافق و ملام اولان موادی تعلیم ایللری اقتضا

ایدرفی الحقیقه شو قاعدهیه رعایت اولنمیه جق اولسه هیچ
برشیده اثر ترقی ظهوره کیلوب انسانک صفت حیوانیتده چسبان
یکنسق وسیان برحانده بولنمسی ایجاب ایدر .
ایمدی زمانه زده اکثر ناس شو ماده نک درجهٔ اهمیئی و تربیهٔ
اطفال بر ملککتک ثروت وسعادت وقوت وقدرتک منی علیهی
اولدیغنی کرکی کبی فهم واذان ایده مپدرک دائرهٔ معارفک
توسیعنه لزوم کورمد کلری جای تأس قدر . ایوم مرعی اولان
اصول تعلیمده نک دخی اذهان اطفاله ناموا فقی درکار اولوب
صرف ونیمو ومنطق ومعانی اسمیه شاگردک اوکر ندیم و معلمک
اوکر ندیم دیومنون ومفتخر اولد قلبری شیرلر چوجغک معنای
صحیحنی و صورت استمالنی وحقی نه مقصد ایله او قود یغنی بلمیدرک
یا لکن طوطی کبی تلفظ ایلدیکی برطاقم قواعد واصطلاحاندن
عبارتدر . صبیان علوم مذکوره قرائت وتعلمدن مقصد اولان
عربی لسانک ماهیندن بی خبر اولدیغنی حالده اعلال و اعراب
وامشالی قواعد دقیقه وحکیمه سنی نصل ذهنی احاطه ایده ییلور
وهنوز اک ساده عباره بی فهم و ترکیبه قدرتی یوغیکن فصاحت
وبلاغت اوزره افاده مر ام ایلمک اصواتی تعلمدن نه استفاده
ایله ییلور عجباً تعلیم صبیان ایله اشتغال اپدن خواجه لک
قنغسی اوکر ندیکی قوا عدعریه ومنطقیه بی قالا ویا خود قنماً
اجرایه مقتدر در . بومقوله تعلیمک اذهان صبیانی تنجیدش واتعابدن
بشقه برتره سی کور یله هیوت تحصیل دستمایهٔ استعداد قلندقدن
صکره تکرار تدرس اولوز ایسه انجق اولوقت فائده سی مشاهده
اولندیغنی جمله مزک سرگذشتی و جبری اولان حالاً تندر .

مجموعه قنون

۱۸۲

بالفرض علوم مذکوره کرکی کبی تحصیل اولنسد بيله بونار
کسب کالات لازمه يه آلات اوله جفتدن اصل مقصد اولان قنون
نافعه يی تحصیله چالشدیرلمری اهم امور دند ر -

دنیا و آخرتده سرمایه سعادتمری اوله جق بومثللو امر مهمک
حسن حصولی ضمتده هر درلو فداکارلق اختیاری لازم کاور
ایکن بعضی پدرلر چو جقلرینک ولادت و سنت و یاخود اکثر یاوقتی
کلیکسیرین تزوجلمری وسیله سیله مصارف کلیه اختیار ایدوب
امور تعلیمییه یه کلنجه بادهوا اولسنی و یاخود جزئی مصرفله حصوله
کلمسنی استرل . فی الحقیقه اومقوله بر ایکی کوناک هوایی شایره
اوقدر مصرف و تکلف اولنوبده امر تعلیم و تربیه تک هیچه
صائبلسی نه درجه علامت حق و جهالت اوله جفی محتاج ایضاح
دکلدر .

اوروپاده تربیه اطغاله زیاده اعتنا اولنوب بوبابده هر کس علی
قدر حاله بدل مجهود ایلمکی وجیبیه ذمت ابوت ییلدیکندن برادرمک
چوجفی دنیا یه کلدیکه هر شیدن اول مصارف تلمییه سنی
دوشنور . چوجق بر زمان پدر و والده سنک بولندیفی محله مکته
دوام ایله مقدمات علمییه یی تحصیل ایتدکدن صکره بیوک
دارالفنونلمری بولننن محال بعینده یه ارسال ایله اوراده تدرس
وتعبشلمری چون لازم کلان مصارف کلیه یی والدینی در عهد
ایدرلر . وارباب ثروت و یساردن اولنر اولاندلر بی درسلمری تکمیل
ایتدکدن صکره ممالک سائره احوائه واهالسیبک اصول
واخلاق و عاداتلر ینه رأی العین کسب اطلاع ایلمک اوزره محال
بعیده یه اعزام ایدرلر .

اهمیت تربیة صبیان ۱۸۳

صبیان مقتضای حال صباوت علم و معرفتک لزوم و اهمیتنی فهم و ادعان ایده میدرک ملاعب و ملاهی ایله اشتغله میل ایلدکری خالد و الدین و یاخود وایلری گاه صورت ملایمت و گاه عنف و شدت اظهار یله تحصیل علم و ادبه پائشیدر دقلری مثللو بصر بصیرتلی کساده اولان دولتدرختی تبعه لری حقنده اولاد معامله بی ایدرک اولسایده هر درلو وسائل تسهیلیه و لوازم تشویقیه بی ایفا و حتی بعض المانیایا دولتلی یدی یاشنه وارهنش کرک قز و کرک ارکک چوجقلرینی مکتبه قوییمان پدرلری تجریم ایله اشعه جهاتاب علم و معرفتک انتشارینه اعتنا ایدرلر .

تربیة عمومیه نك نزد سلطنت سنیده دخی کمال اهمیت رهین تقدیر اولوب خاصه شو مصلحت خیریه نك حسن ترویج و تمسبته اشتغال ایلك اوزره مقدمه نظارت مخصوصه تأسیسنه و کرک در سعادتده و کرک ممالک محروسه نك پك چوق محاررند صبیانک مجانا مقدمات علوم تدرس ایلملری ضمننده رشديه مکتبلی کشادینه همت بیورلشدز . مع مافیه مکاتب مذکور نك صورت اداره و انتظاملری هنوز ارزواولنه جق درجده اولدیغنی مثللو محله مکتبلرند جاری اولان اصول زیاده اصلاحه محتاج اولدیغنی اعترافه مجبورز بو مثللو مکاتبک اصلاحی اولاملرینک لولد قجه اهلیت و استطاعت اصحابندن اولسنندن و ثابیا بونلرک اتخاذ ایتدکری اصول تعلیمی نك یولنده بولنسنندن عبارتدر . صبیان از وقت ظرفنده ترکیه بی بالمسئوله اوقیوب یازمغنی و لازم کلان مقدمات فنونی تعلم ایلك ارزو بر اصول مناسب وضع و تأسیسی و بونک ایچون لازم کلان کتب و رسائلك انتخاب و ترتیبی از برهمله عهد قریبده حصولدیر اوله ییلور فقط بوجه

مجموعه فنون

۱۸۴

مطلوب معلم تدارکی بوکانسته برازمشکل اولدیغی مثللو بولنسدیله
 الیوم بومسلیکنده تعیش ایدنلرک اخرجی حقلرنده معدوریتی موجب
 اوله جغندن بونلر حال اوزره ترك اولنوب فقط یکیدن بومسلیکه سلوک
 ایده جک اولنلر اصول جدیدده بالامتخان اهلیتی نمایان اولدیغی حالده
 قبول اولنوب بو بایده مدار شوق و غیرت اولیق اوزره یکی معلمه زیادهجه
 معاش و یاخود بر نوع امتیاز و پرلسی واسکی معلمردن دخی بوسورتی قبوله
 مستعد و طالب اولان اولدیغی حالده بعد الامتخان انلرک دخی شو
 مساعده یه نظر اوللری مقصد مد کورک حصوله کافی اوله جغی مخزنومدر
 بزم مکتب لرده یولسز برشی دهها واردر که شو صرده انک دخی
 بیاندن کیرو طور یله مز بوندن مراد مز زوالو چو جقلرک طباق ایله
 تأدیب اولنسی ماده سیدر سایه عدالتوایه سلطنت سنیده
 انک بیوک جرم و قباحت ارتکاب ایدن اشخاص قویه البینه برچوق
 سنه لرنبرو شو تعذیب جسمانیدن خلاص اولد قلری حالده
 هنوز درکار اولان نزاکت وجودلری جهتیله هر وجهله حقلرنده
 لطف و ملایمتله معامله اولنسی لازم کلان اطفال حقدده شو حرکت
 طوغریسی روا کورلما لیدر اطفالدن امر تعلیمده تکاسل مورخاوت
 و یاخود شایان تقبیح بر فعل و حرکت کورلده مطلقا طباق ایله
 مجازات اقتضا ایتوب کونا کون صورتاً دیدیه واردر که یولسه اجرا
 اولندیغی حالده بونلرک هر بریسی برچوق دکنکدن زیاده مؤثروکار کر
 اولدیغنده اشنباه یوقدر مثلا بعض کره مناسب لسیان ایله تعذیر
 و یاخود محل و مقامی تغییر ایتک و بعض کره سائر شاگردان مکتبدن
 عزیمته نابل رخصت الدقلری حالده براز وقت توقیف ایلک ودها
 اعلاسی او قودینی درسی قباجته کوره بکرمی اوتوز ودها

۱۸۵

اهمیت تربیه صبیان

زیاده دفعه یازمغه مجبور ایتمک کبی تدبیرک حصول مقصده کافی
اوله جنی امور مجربه و مسلمه دندر .

فی الحقیقه اشبو طیاق اصول مضره سی حمار کبی کمال غلطت
فهم ایله برابر عنود اولان حیوانانه مخصوص اولوب نوع شریف
انسان و بخصوص صبیان نراکت بندان حقتده شو معائنه نک
اجراسی ناچسباندنر . بونک وجودجه ایراث ایده بیله جنکی مضرت
شویله طور سون سوء تأثیرات معنویه سی دخی درکاردنر
اکثریا شو حال تحملکندازه مظهر اولان صبیان حقارت
و مسکنته مألوف اوله رق مدت عمر لنده عزت نفس لرینی وقایه
ایده میه جکلری مجزومندنر . (مئیف)

ÇOCUK EĞİTİMİNİN ÖNEMİ

Bir şeyin bozukluğu bilinmedikçe düzeltilmesi tasavvur edilemeyeceği gibi, bir kimsenin cehâletini itiraf etmedikçe bilim öğrenmeye başlayamayacağı kesin bir hakikattir. Olgunluğu ve iyi bir konuma ulaştıracak araçları elde etmek isteyenler ilk önce kendi noksan ve kusurlarını araştırırlar. Fakat ekseriye insan çocukluktan beri alıştığı adet ve ahlâkın güzel ve çirkin taraflarını temyizden âciz olduğundan, rüşdüne ermiş kimseler, bu keyfiyetin gerçeği örten bir mâhiyette olduğunu bilerek, bu babda diğerlerinin iyiliksever uyarılarını garaz ve hakârete hamletmeyip, gerçek bir söz kimin lisânından çıkarsa çıksın. “Söyleyene değil, söylenene bak” kaidesine, diyene bakmayarak denilene dikkat ve itibar eyerler.

Şimdi memleketimizde medeniyet eserlerinin gereği gibi ilerlemesine ve ahâlî arasında servet ve saadet araçlarının artmasına engel bazı özür ve sebepler mevcut olup, vatanın gerçek menfaatlerine vâkıf olanlar buna teessüf gözü ile bakmakta ise de, ekseri halk bundan gâfil ve mücerred “Biz atalarımızdan böyle gördük” sözü ile davranıldığından, belirtilen sebeplerin ne çeşit şeyler olduğuna ve bunların devamının amme yararına ne derece muzır ve vahim bulunduğuna dâir hemencecik akla gelen bazı maddelerin burada arz ve beyânına cesaret edilecektir. Vatanperverlik ve insaf gibi vasıflarla muttasıf olan kişilerin, bu babda hâlis niyetimizden şüphe etmeyecek, acizâne uyarılarımızın insaf ve dikkat gözü ile mütâlaasına râğbet etmelerini ve bir hatası görüldüğünde bağışlamalarını tam bir alçak gönüllülük ve dua ile temenni ve niyaz ederiz.

Çeşm-i ifsan gibi ârife mîzân olmaz
Kişi noksânını bilmek gibi irfân olmaz.

İnsâf gözü gibi ârife ölçüt olmaz
Kişi noksânını bilmek gibi irfân olmaz.

Türkün bekâsı yüce hikmetine mebnî, diğer bütün hayvanlar gibi, insan evlât ve nesebinin cismânî ihtiyaçlarının giderilmesine tabiat itirabiyle meylettiğinden, ruhânî ihtiyaçlarının istihsâline ise aklen ve şeran mamurdur. Bundan dolayı, rüşd ve akıl sahibi kişiler evlat ve torunlarının bedenlerinin iyi korunmasına çaba sarfettikleri kadar, ilim ve edep tahsil eylemelerine ihtimam göstermeyi en önemli babalık vazifesi addederler. bu se-

beple insan, türünün bekâsı sebeplerinin istihsâlinde hayvan ile müşterek olup, ancak neslinin manevi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla temeyyüz eder. Evlâtlarının bedenlerinin korunması hakkında ebeveynin çaba ve ihtimamları her ne kadar uzun sürerse sürsün, yine sınırlı bir sürede olup; ondan sonra çocuklar, kendi çaba ve gayretlerinin semeresi olarak hem kendilerini ve hem de ebeveynden mazhar olduğu güzel muameleyi icra etmek üzere vücuda gelecek evlâdını beslemeye mecbur olacağından, işte o gün geldiğinde çocuklarının sefalet ve düşkünlüğe düşmesini istemeyenler, onlara vaktiyle ilim ve maarifet veyahut bir iş ve sanat öğretmeyi en önemli iş addederler. Ve işbu ilim ve sanat, zaman ve durum gereği bazı kere çocuğun meyl ve hevesine göre seçilir.

Fakat bir çocuk her ne mesleğe girecek olur ise olsun, evveleminde kendi dilini kolaylıkla okuyup yazacak alış verişini kalem ile hesap edecek kadar yazı sanatını öğrendikten sonra, edineceği mesleğe göre lâzım gelen fûnûnu tahsil eylemek lâzımdır. Şu esasa riâyet olunmadıkça hiçbir meslek ve sanatta maharet kazanmak mümkün olmaz. Genellikle zanolunduğu gibi ilim ve sanat ayrı şeyler olmayıp hakikatte aralarında kuvvetli bir bağ ve alaka vardır. Bilimlerin sanayiye fazlaca katkı ve yardımı olup, mesela dülgelik, duvarcılık ve boyacılık ve hatta en sade görünen fırıncılık ve aşçılık sanatları ilmî kâidelere dayalıdır. Eğer ki pek çok sanayi erbâbı kendilerine lâzım olan fenlerden habersiz oldukları halde sanatlarını icra ederlerse de, bunun gibiler papağan ve diğer bazı mukallid hayvanların konuşma ve raks etme ve diğer hareketleri öğrenmesi kabilinden olarak, yaptıkları şeylerin esas ve hikmetini bilmezler ve hemen ustalarından gördüklerini yapıp, sanatlarının ıslâhına gücü yetmek şöyle dursun, bu tür terakkinin imkânı hayallerine dahi gelmez. İşte bizim taraflarda meslek ve sanayinin ilerlememesine dahi sebep olup, birçok sanayi için zorunlu olan kimya ilmi ve fizik ve resim ve hendese ve mekanik gibi bilimlerin temel maddeleri taallüm olunmadıkça, memleketimizde sanayimiz, maruz kaldığı durgunluk hâlinde kurtarılması mümkün olamaz. Hem civârımız olan Avrupalılar sanayi ve maarifete yüksek bir dereceye varmış iken, bizim, ilimsiz, şu durgunluk hâlinde bile kalmamız kabil olmayıp gittikçe gerileyeceğimiz açıktır. Çünkü Avrupalılar ilimler ve fenler sayesinde icad ve kullanımına eriştikleri alet ve edavât vasıtasıyla mamullerini en kolay şekilde ve en ucuz fiyatla çıkararak bu tarafa nakl edip sattıklarından, bizim sanayi ehlinin eski usuller üzere yalnız el ile imal eyledikleri emtia, bittabi, pahalı geleceğinden, Avrupa üzünlerine mukâvemet edemeyerek, şu halde şimdiye kadar kötü ettikleri pek çok görüldüğü gibi, sonunda Me-

mâlik-i Mahruse-i Şâhâne'de, sanayinin hemen bütünüyle yokolmasına sebep olacağı aşikâr bir şeydir.

Bundan muradımız bir memleket ahali kendisine lâzım olan eşyanın kâffesini bizzat imal ve tahsil ederek başka memlekete muhtaç olmamalıdır, demek değildir. Önceleri bu babta, henüz bir ön tecrübe geçirilmeksizin Avrupa'da dahi bu fikirlere yönelinmiş ise de, sonraları erbâbı indinde geçersizliği ortaya çıkmış olduğundan bu babta ısrar etmeyiz. Memalik-i Mahruse-i Şâhâne'nin arazisinin genişliği ve verimliliği cihetiyle, her şeyden evvel ziraatın genişletilip yaygınlaştırılmasına çaba ve ihtimam gösterilmesinin daha hayırlı olacağı malûm ise de, Avrupalılara nisbetle köylü mesâbesinde kalmamak için, fûnûn ve sanayinin bil-küllüye ihmâliyle yok olacağına aldırılmamaktan doğan birçok zararlardan sarf-ı nazar, millî namusa dokunur şeylerdendir. Her ne ise bunları başkaca bahis mevzuu olunacak meselelerden olup saadetimizden hariç bulunduğundan bu mahalde tafsilatına girişmek iktizâ etmez.

Şu girişten açık olacağı vecihle, bugün yalnız devlet memuriyetinde bulunmak için değil, hangi meslek ve sanata girmek murâd olunmuş ise olunsun, herkes hal ve mevkiinin müsâdesine ve seçilecek mesleğe göre çocuklarının talim ve terbiyesine çaba ve ihtimam göstermelidir. İşbu terbiyenin dahi biraz okuma yazma öğrenmekten ibaret olması zamanımızda kifâyet etmeyip, kitabetin, sırf tahsiline aile olduğu fûnûn ve maariften, herkesin haline göre hissedâr olması lâzımdır.

Çünkü insanın nutk ve iradesi sebebiyle, diğer hayvanlar gibi yaşama şekli bir derecede kalmayıp, daima terakkiye mâil ve yetenekli olduğundan, Eflâtun'un "Çocuğunu kendi terbiyen üzere eğitme. Çünkü o, senin yaşadığın zamanın dışındaki bir zamanda yaşamak için yaratılmıştır" felsefi sözü gereğince, çocuklar, pederleri zamanının dışındaki bir zamanda yaşamak için yaratılmış olduğu cihetle, pederler onların talim ve terbiyesini vaktiyle kendilerinin istihsâl ettikleri derecede bırakmayıp, belki bulacakları zamana uygun olan şeyleri talim eylemeleri iktizâ eder. Gerçekte şu kâideye riâyet olunmayacak olsa, hiçbir şeyde bir gelişme izi ortaya çıkmayıp, insanın, hayvanlık vasfına uygun bir düzeyde bulunması icab eder.

Şimdi zamanımızda insanların çoğu şu maddenin ehemmiyet derecesini ve çocuk eğitiminin bir memleketin servet ve saadet ve kudret ve kudretinin temel dayanağı olduğunu gereği gibi anlamayarak eğitim alanının genişletilmesine lüzum görmemeleri esef duyulacak bir şeydir. Bugün

yürürlükte olan eğitim yönteminin dahi çocukların zihinlerine uygun olmadığı bilinmekte olup, sarf ve nahv ve mantık ve meâni ismiyle, öğrencinin “öğrendim” ve öğretmeninse “öğrettim” diye memnun ve müftehir oldukları şeyler, çocuğun tam anlamını ve kullanılış şeklini ve hattâ ne maksat ile olduğunu bilmeyerek, yalnız yapağan gibi telaffuz eylediği birtakım kurallardan ve terimlerden ibarettir. Çocuklar, belirtilen ilimleri okumayıp, öğrenmekten maksat olan Arapçanın mahiyetinden habersiz olduğu halde, onun ilâl, irâb ve emsâli dakik kaidelerini ve felsefesini nasıl kavrayabilir ve henüz en sade ibareyi anlayıp kurmaya gücü yok iken, fesâhat ve belâgat üze merâmını anlatma usûlünü öğrenmekten ne istifade edebilir acaba? Çocuk eğitimi ile uğraşan hocaların hangisi öğrettiği Arapçanın kaidelerini ve mantığını sözlü veya yazılı olarak icraya muktedirdir? Bu tür eğitimin, çocukların zihnini karıştırıp yormaktan başka bir semeresi görülmeyip, eğitim için gerekli olan sermaye elde edildikten sonra tekrar olunur ise, ancak o zaman yararının görüldüğü, başımızdan geçen ve tecrübe ettiğimiz durumlardandır. Hattâ adı geçen ilimler gereği gibi öğrenilse bile, bunlar lâzım olan kültürel ihtiyaçların karşılanmasına alet olacağından, asıl maksat olan yararlı fenleri tahsile çalıştırılmaları en önemli işlerdendir.

Dünya ve ahirette mutluluk sermayeleri olacak bunun gibi önemli bir işin iyi bir şekilde gerçekleştirilmesi her türlü fedakârlık tercihini lâzım kılarlarken, bazı pederler çocukların doğum, sünnet veyahut ekseriya vakti gelmeksizin evlenmeleri vesilesiyle büyük masraflar yapıp, eğitim işine gelince bedava olmasını veyahut cüzî masrafla husule gelmesini isterler. Gerçekte bu tür bir iki günlük havâyî şeylere o kadar masraf edip külfete katlanıp da talim ve terbiye işinin hiçe sayılması ne derece ahmaklık ve ceahlet olacağı izaha muhtaç değildir. Avrupa’da çocukların terbiyesine ziyade itina olunup bu hususda herkes gücü yettiğince çaba harcamayı babalık görevi bildiğinden, bir adamın çocuğu dünyaya geldikte her şeyden evvel öğretim masraflarını düşünür. Çocuk bir zaman peder ve vâldesinin bulunduğu mahalde mektebe devam ile, başlangıç bilimlerini öğrendikten sonra, büyük üniversiteleri bulunan uzak yerlere göndererek orada eğitim ve yaşamaları için lâzım gelen büyük masarfları ebeveyni üstlenirler. Ve hâli vakti yerinde olanlar, evlâtlarını derslerini tekmil ettikten sonra diğer memleketlerin ahvâlini ve halkının usûl ve ahlak âdetlerini bizzat görerek tanımasını için uzak yerlere gönderirler.

Çocuklar, çocukluk durumu gereği ilim ve marifetin lüzûm ve ehemmiyetini anlamayarak oyun ve eğlence ile uğraşmaya heves ettikleri halde,

ebeveyni veyahut velileri bazan yumuşak bir şekilde ve bazan da sertlik göstererek, ilim ve edeb tahsiline çalıştırdıkları gibi, basîret gözleri açık olan devletler dahi tebaları hakkında evlât muâmelesi ederek, ol bâbta her türlü kolaylık vesilelerini ve teşvik unsurlarını yerine getirerek ve hattâ bazı Almanya devletleri yedi yaşına varmış gerek kız ve gerek erkek çocuklarını mektebe koymayan pederleri cezalandırarak, ilim ve marifet ışıklarının her yere yayılmasına itina ederler.

Genel eğitimin Saltanat-ı Seniyye nezdinde dahî ehemmiyeti takdir olunup özellikle şu hayırlı işin yaygınlaştırılıp yürütülmesiyle meşgul olmak üzere, başlangıçta özel bir bakanlık tesisine ve gerek Dersaadet'te ve gerek Memâlik-i Mahsuse'nin pek çok mahallerinde çocukların karşılıksız başlangıç ilimlerini öğrenmeleri zimmında rüştiye mekteplerinin açılmasına himmet buyrulmuştur. Mâmâfih, adı geçen okulların idare e intizam şekli henüz arzu olunacak derecede olmadığı gibi, mahalle mekteplerinde yürürlükte olan usûl ziyade ıslâha muhtaç olduğunu itirafa mecburuz. Bunun gibi mekteplerin islâhı, evvela muallimlerimizin oldukça ehliyet ve yeterlilik sahiplerinden olmasına ve sâniyen bunların benimsedikleri öğretim yönteminin yolunda bulunmasından ibarettir. Çocuklar az vakit zarfında Türkçeyi kolaylıkla okuyup yazmayı ve lâzım gelen başlangıç fenlerini öğrenmek üzere uygun bir usûl konulup yerleştirilmesi ve bunun için lâzım gelen kitap ve risâlelerin seçimi ve tertibi az bir himmetle kısa bir sürede meydana gelebilir. Fakat istenilen şekilde muallim tedariki buna nisbetle biraz müşkil olduğu gibi, bulunsa bile, bugün bu meslekle geçinenlerin ihracı, haklarında mağduriyete sebep olacağından, bunlar oldukları gibi bırakılıp, fakat yeniden bu mesleğe gireceklerinden imtihan neticesinde yeni yöntemlerde ehliyeti sabit olanlar kabul olunup bu bâbta sevk ve gayret umuru olarak yeni muallimlere ziyadece maaş veyahut bir nevi imtiyaz verilmesi ve eski muallimlerden dahi bu sureti kabule hazır ve talip olan olduğu halde imtihandan sonra onların dahi şu yardıma mazhar olmaları, adı geçen maksadın husûlüne kâfi olacağı meczumdur.

Bizim mekteplerde yolsuz bir şey daha vardır ki şu sırada onun dahi beyânından geri durulamaz. Bundan muradımız zavallı çocukların dayak ile te'dîp olunması maddesidir. Adâletli Saltanat-ı Seniyye'de en büyük cürm ve kabahatı işleyen, bünyesi kuvvetli şahıslar, birçok senelerden beri şu bedenî işkenceden kurtuldukları halde, henüz vücutlarının nazikliği cihetiyle her vecihle haklarında letâfet ve nezaketce muamele olunması lâzım gelen çocuklar hakkında şu hareket doğrusu reva görülmemelidir. Çocuklardan, öğretimde tembellik ve gevşeklik veyahut çirkin bir fiil ve

hareket görüldüğünde mutlaka dayak ile cezalandırılmaları gerekmeyip türlü türlü terbiye usûlleri vardır ki yoluyla icra olunduğu halde bunların her birisi birçok değnekten ziyade tesirli ve işe yarar olduğunda şüphe yoktur. Meselâ bazı kere münasip lisan ile azarlamak veyahut mahal ve makamını değiştirmek ve bazı kere diğer öğrenciler mektepten çıkmaya izin aldıkları halde biraz vakit okulda tutmak ve daha alâsı okuduğu dersi kabahatına göre yirmi otuz ve daha ziyade defa yazmağa mecbur etmek gibi tedbirin maksadın gerçekleşmesine kâfi olacağı denenmiş ve kabul edilmiş şeylerdir.

Gerçekte zararlı olan işbu dayak yöntemi eşşek gibi zor anlayan ve aynı zamanda inatçı olan hayvanlara mahsus olup, nev-i şerif insan ve özellikle çocuk gibi bünyesi nazik olanlar hakkında şu muamelelerin icrası uygun değildir. Bunun vücutça getirebileceği zarar şöyle dursun, kötü manevi etkisi de bilinmektedir. Ekseriya şu hal tahammüllerini yok ettiğinden, çocukların hakaret ve miskinliğe alışkın olarak ömürleri boyunca izzet-i nefislerini koruyamayacakları kesindir.

ERZURUM, AĞRI VE KARS KÜLTÜRÜNÜN MİLLÎ KÜLTÜRÜMÜZ İÇİNDEKİ YERİ*

SAİM SAKAOĞLU**

Kültür ü inceleme konusunun çeşidine göre ikiye ayırmak bir âdet haline gelmiştir. Bunlardan maddî planda yer alanlarını inceleyen koluna *etnografya* adı verilir. Etnografya, cemiyetlerin yaşayışlarında daha çok eşya olarak yer alan, yani elle tutulup, gözle görülen nesnelere inceler. Bir bölgenin dokumacılığı (halı, kilim, kumaş, vs.), giyecekleri (elbise, şapka, ayakkabı, vs.) hep etnografyanın konusunu teşkil eder. Kültürün bu dalının bir müzesi de vardır. Bu dalın inceleme konusu olan nesnelere sınıflandırılıp müzelerin raf ve camekânlarını süsleyebilir.

Folklor adını verdiğimiz dal ise, gözle görülmediği için müzelerde sergilenemeyen kültür ürünlerini içine alır. Ancak, folklorun konusu olan ürünler insan zihninde saklanır ve onların hareketleriyle, konuşmalarıyla kendisini gösterir. Bu ürünlerden bazıları dile getirildiği zaman bir değer ifade eder; zihinlerde kaldığı müddetçe, sadece saklanmış, fakat gün ışığına çıkarılmamış olur. Diğer bir bölümü ise, yaşayışımızın bir anında bizimle olur ve biz farkında olmadan onu adeta gözler önüne serebiliriz. Tahtaya vurup kulak memesini çekmemiz gibi.

Biz bu konuşmamızda, manevî kültür adını verebildiğimiz ikinci bölümü ele alacak, oradan hareket ederek bazı neticelere ulaşmaya çalışacağız.

Kültürümüzün tezahür şekilleri oldukça çeşitlidir. Bunların *edebî folklor* adını verebileceğimiz bir bölümü, hayatın çeşitli anlarında, bazen de safhalarında müracaat ettiğimiz anonim ürünlerdir. Çoğunluğu manzum olan bu ürünler, ancak yerli yerinde kullanıldığı zaman bir değer ifade eder; aksi takdirde alınmak istenilen netice ters yönde gerçekleşebilir. Bir atasözümüzün yanlış kullanılması, bir dua yerine bir bedduanın söylenmesi gibi. Bir kısım edebî folklor ürünleri ise çeşitli amaçlara bağlı olarak

* 6 Mart 1985'te Ağrı'da, Naci Gökçe Lisesi'nde, 15 Mart 1985'te Atatürk Üniversitesi'nde verilen, "Bölge Kültürümüzün Millî Kültürümüz İçindeki Yeri" konulu konferansın metnidir.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dekanı.

kullanılır. Eğlenmek için tekerlemelerin, çocuğu uyutmak için ninnilerin söylenmesi gibi.

Bu ürünler, bir milletin en eski kaynaklarında yer aldığı şeklini ya aynen koruyarak veya bazı değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelebilmiştir. Biz de en eski yazılı kaynaklarımızda bulabildiğimiz bazı örnekleri günümüzde de görebilmekteyiz. 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu içlerine doğru yol almaya devam eden atalarımız, fethettikleri toprakları Türkleştirirken kültürümüzün de damgasını vurmuşlardır. Onlar, geldikleri yerlerdeki, eşya, hayvan ve bitki adlarını aynen getirip Anadolu Türklüğüne armağan etmişlerdir. Ancak, geldikleri yerde bulunmayan eşya, hayvan ve bitkileri Anadolu'daki adlarıyla anmaya başlamışlardır. Bugün biz de benzer bir yolu tutmuyor muyuz? *Avakado* adlı Amerika menşeli meyveyi aynı adla ülkemizde yetiştirmiyor muyuz? Son yenilik *video*, Türk dilinin dört kadesine birden aykırı olmasına rağmen dillerden düşüyor mu?

Atalarımızın anayurtlarından ayrılıp yeryüzünün değişik bölgelerine yerleşirken kültür ürünlerini de beraberlerinde getirdiklerini söylemiştik. Onlar, böylece, aynı kökten beslenen bir ağacın bütün dallarında aynı meyvenin yetişmesi gibi, yeni vatanlarında hep benzer duyguları dile getirmişlerdir. Bir ağacın bir veya birkaç dalının kabul edebileceği diğer bazı benzer meyvelerin aşılınması gerçeğinde olduğu gibi, atalarımız da yadırgamayacakları kültürlerden tesirler almış, ancak onları millî benliklerinin içinde eritmesini bilmişlerdir. Aynı kültürün küçük farklarla karşımıza çıkmasını tabii karşılıyoruz. Büyük bir meyve ağacı düşünelim. Daha çiçek açarken bile bütün dallarda bir birlik göremeyiz. Meyveler güneşle ne kadar temas ederse o kadar erken olgunlaşır; toplanıp yenilecek hale gelir. Bir dut ağacından bir buçuk ay meyve alabiliriz. Bunların büyüklükleri, tadları, renkleri, hasılı hemen bütün hususiyetleri küçük farklılıklar gösterir.

Kültür ağacımızın meyvelerinin de kökünden uzaklaştıkça bazı değişikliklere uğramasını tabii karşılıyoruz. Elbette bizim kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bir soyun kültürü bu tür değişmelere uğrayacaktır. Ancak, başka ülkelerin topraklarında yaşasa bile onlar, aynı kökten geldiklerini unutmamışlar, o ağacın tadını, kokusunu, rengini aynı güneşin ısıttığı dünyamızda başka bir topraktan beslenerek yaşatmaya çalışmışlardır. Nasıl ki bitkiler, yetiştikleri coğrafi bölgelere göre kendilerine has birer yayılma sahasına sahiplerse, kültürler de, ilk çıktıkları yerden başlayarak yeni yeni sahalara sahip olmuşlardır. Bizim kültürümüz de yayıldığı her yere, aslından pek az bir kayıpla ulaşmış, ama özünü daima korumuştur.

İşte bu kültür akışı, bizim millî beraberliğimizin en büyük teminatıdır. Biz, bugün aynı atasözünü söyleyebiliyorsak, çocuklarımız aynı tekerlemelerle oynayabiliyorlarsa, türküler, ninniler, ağıtlar hep aynı kalıplara dökülebiliyorsa aynı ağacın dalları olduğumuz içindir. Bugün, Anadolu adını verdiğimiz yurt parçamızın her köşesinde ortak duygularımızın atasözü, deyim, mani, türkü, tekerleme, bilmece, masal, efsane, fıkra, vs. olarak aynı kalıptan çıkmışçasına benzerlik göstererek tesbit edilmesi, millî bütünlüğümüz için bulunmaz bir delildir. Hakkari’de A köyü için anlatılan bir fıkranın Toroslarda B köyü, Orta Anadolu’da C köyü, İç-Batı Karadeniz Bölgesinde Ç köyü, Doğu Karadeniz Bölgesinde ise D köyü için anlatılması bu beraberliğin işareti değil de nedir. Van’daki, Erzurum’daki, Tokat’taki, Konya’daki çocukların “aşık” adını verdiğimiz kemik oyununu oynamalarını, beraberliğin daha çocukluk çağlarında başlamasının en güzel örneği olarak gösteremez miyiz? Ya kuş efsaneleri. ... Yalnız Anadolu’da mı, bütün Türklerin yaşadığı bölgelerde hep aynı güzellikle ve benzer şekillerde anlatılmak suretiyle düşünce birliğimizin en güzel örneği olmuyorlar mı?

Atalarımızın bize miras bıraktığı en mânâlı kültür ürünü atasözlerimizdir. Asırların süzgecinden geçerek günümüzdeki en güzel ve en mânâlı şeklini alan bu sözler, bazen birkaç kelime ile, belki de dakikalar sürececek bir açıklamanın yerine geçiverecektir. Dilinin yapısı ve dil zevkinin gelişmesine bağlı olarak zaman içinde bazı değişikliklere uğrayabilen bu sözlerimiz için şu küçük değerlendirmeyi getirebiliriz:

- 1 — Bütün Türk dünyasında bilinip söylenen atasözleri,
- 2 — Yalnız Anadolu’da (veya Kıbrıs’ta, Azerbaycan’da) bilinip söylenen atasözleri,
- 3 — Sadece küçük bir bölgemizde bilinip söylenen atasözleri.

Şimdi, örneklerini de vererek atasözleri dünyamızın kapısını aralayalım. Kültür beraberliğimizi göstermek için ortaya koyacağımız pek çok delil, bir atasözümüzün yayılış sahasına işaret etmemiz halinde son derece sönük kalacaktır.

Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.

Her yerde gelin ve kaynana olacağına göre, bu atasözümüzü de Türklerin yaşadığı her yerde bulmamız mümkün olacaktır. Bölgemizin ilerinde bu atasözümüz nasıl söylenmektedir, evvela onu görelim.

- Erzurum/İlca/Ocak : Gızım sene diyirem, celinim sen anna (Geçmen 69)
 Erzurum/Hınıs : Kızım sene diyirem, gelinim sen anla (Alaattinoğlu
 34)
 Kars/Ardahan : Kızım sana diyerem, gelinim sen eşit (Turan-)

Bu atasözümüzü, Türklerin yaşadığı her yerde bulmamız mümkündür. Bunlardan bir bölümünü şöylece sıralayabiliriz:

- Azerbaycan : Gızım sene déyirem, gelinim sen eşit
 Kırım : Kızım saŋa aytaman, kelinim sen dingle
 Türkmenistan : Gızım saŋa aydaying, gelnim sen düş (eşit)
 Karaimler : Kızım sana aytem, kelinim sen eşit
 Balkarlar : Kızım sanga aytama, kelinim sen eşt
 Kazan Tatarları : Kızım siŋa aytem, kilinim sin tıŋla
 Başkırtlar : Kızım hiŋge aytem kilénem hin tıŋla
 Karakalpaklar : Kızım sağan aytaman, kelinim sen tıŋl
 Özbekler : Kızım senga aytaman, kelinim sen eşit
 Yeni Uygurlar : Kazım sanga aytay, kilinim sen tıŋla
 Kırgızlar : Kereğim sağa aytam, kelinim sen uk
 Ulugum saga aytamın, uulum sen uk (Yüce 307-308)

Görüleceği üzere; kızım, sen-sana, gelin kelimeleri bütün örneklerimizde aynen yer almaktadır. Söyle- fiili ise bir örneğimizin dışında yerini ayt- fiiline terk etmiştir.

Şimdi de, bölgemizde söylenen bazı sözleri sunmak istiyorum.

1. *Tatlı dil ilanı deliğinden çıkarır.*

- Ardahan : Datlı dil ilanı deliğinden çıkarır (Turan-)
 Kağızman : Tatlı söz yılanı delikten çıkarır (Aydın 63)
 Tuzluca : Şirin dil ilanı deliyinnen çığardır (Adım 54)

2. *Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.*

- Ağrı : Yazın gölge hoş, kışın çuval boş (Kutlay 103)
 Erzurum/İl a : Yazın çölce hoş, gışın çuval boş (Geçmen 72)
 Kars/Ardahan : Yazın gölge hoş, gışın çuval boş (Turan-)

3. *Su uyur, düşman uyumaz.*

Erzurum	: Su uyur, düşman uyumaz (Manav 54)
Erzurum/Hınıs	: Su uyur, düşman uyumaz (Alaattinoğlu 35)
Kars/Tuzluca	: Su yatar, tüşmen yatmaz (Adım 54)

4. *Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork (sakın).*

Ağrı	: Suyun lal ahanından, insanın yere bakanından (Kutlay 103)
Erzurum/Şenkaya	: Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork (Öztürk 105)
Kars/Göle	: Suyun durgun ahanından, adamın yere bakanından (Şirin-)
Kars/Selim-Sarıkamış	: Suyun lal akını, insanın yere bakanı (Çoşkun 23)

Bazı atasözlerimizi Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan benzerleriyle değerlendirecek ilgi çekici durumlar ortaya çıkacaktır. Bizim, Anadolu'muzda söylediğimiz atasözlerimiz asırlardan beri hiç bir yakın münasebetimizin bulunmadığı soydaşlarımız arasında aynı canlılıkla yaşamaya devam etmektedir.

1. *Azacık aşım, kaygısız (ağrısız, kavgasız) başım.*

Erzurum/Şenkaya	: Asacık aşım, kaygusuz başım (Öztürk 95)
Kars/Iğdır	: Azacığ aşım, ağrılmaz başım (Akyüz 226)

Bu atasözümüz, Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Az aşım, aurumağan başım (Németh 277)

2. *Akıl yaşta değil baştadır.*

Erzurum	: Akıl yaşta değil baştadır (Manav 20)
Erzurum/Hınıs	: Akıl yaşta deyil baştadır (Alaattinoğlu 33)
Erzurum/Şenkaya	: Akıl yaşta değil baştadır (Öztürk 94)
Kars/Ardahan	: Akıl yaşta değıl baştadır (Turan 149)
Kars/Tuzluca	: Ahıl yaşta degil baştadır (Adım 50)

Bu atasözümüz, Azerbaycan, Dobruca, Kumuk ve Yeni Uygur Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Azerbaycan	: Ağıl yaşda olmaz, başda olur (Gülensoy 95)
Dobruca	: Akıl çaştta tuvul baştadır (Gülensoy 95)
Kumuk	: Hakil yaşta bolmas basta bolur (Németh 288)
Yeni Uygurlar	: Ekil yaşta emes başta (Çeneli 727)

3. *Aç tavuk (düşünde) kendini buğday (arba, dari) ambarında sanır (görür).*

Erzurum	: Ac tavuğ cendini dari anbarında görür (Tanalp 80)
Erzurum/Hınıs	: Aç tavuk rüyasında dari görür (Alaattinoğlu 33)
Erzurum/Şenkaya	: Aç tavuk düşünde dari görür (Öztürk 94)
Kars/Göle	: Ac tövöh öznü anbarda görer (Şirin-)
Kars/Iğdır-Tuzluca	: Ac toyuh yuhusunda dari görer (Öcal 82, Adım 50)
Kars/Selim-Sarıkamış	: Ac tavuk düşünde dari görür (Çoşkun 12)

Bu atasözümüz Balkar Türklerinde, aynı mânâda, benzer kelimelerle, fakat biraz değişik olarak aşağıdaki gibidir.

Ta'uh tüşü tarı-bürtük (Pröhle 120)

4. *Araba devrilince (kırdıktan sonra, kırılınca) yol gösteren çok olur.*

Ağrı	: Araba devrildikten sonra yol görünür (Kutlay 100)
Kars/Selim-Sarıkamış	: Arabası devrilene yol gösteren çok olur (Çoşkun 13)

Bu atasözlerimiz Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Arba sinnan son yol görsetegen k'op bolur (Németh 276)

5. *Tok acın halinden bilmez (ne bilir).*

Erzurum	: Tok acın halinden ne anlar (Tüfekçi 35)
Erzurum/Hınıs	: Tok açın halinden anlamaz (Alaattinoğlu 35)

Bu atasözümüz de Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Aç hadirin t'ok bilmes (Németh 275)

6. *Ağlamayan çocuğa meme vermezler.*

Ağrı	: Ağlamayana meme yoğ (Kutlay 100)
Erzurum	: Ağlamayan çocuğa meme verilmez (Manav 53)

Kars/Göle : Ağlamıyana meme yoħdu (Şirin-)
 Kars/Tuzluca : Ağlamıyana meme yohdu (Adım 50)

Bu atasözümüz de Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Yılamagan yaşga emcek bermes (Németh 289)

Örnekleri çoğaltabiliriz. Atasözlerimizdeki bu beraberlik bize bir gerçeği göstermektedir. Bu özlü sözler, soydaşlarımızın yaşadığı bölgelerde hemen daima aynı şekli korumuştur. Aradaki maddî uzaklık, sözlerde aynı büyüklükte bir değişiklik meydana getirememiştir. Erzurum, Ağrı ve Kars illerimizin çeşitli köşelerinden derlenen bu sözler tam mânâsıyla bir beraberlik göstermektedir. Bu da bize, bölgemizin bütün köşelerinin aynı kültürün sağlam birer bekçisi olduğunu açık bir dille ortaya koymaktadır.

Atasözlerimizin hikmet dolu dünyasından bizi çocukluğumuza götürecek tekerlemeler dünyasına geçiyoruz. Her çocuk, çocukluk çağında pek çok tekerleme öğrenmiş ve yeri gelince de bunları kullanmasını bilmiştir. Hattâ her çocuk öğrendiklerine benzer birkaç tekerlemeyi de bizzat uydurmuşdur. Bakınız, Erzurumlu bir çocuk, Alaca köyünden nasıl sesleniyor:

Leylek leylek havada,
 Yumurtası tavada
 Çağırın gelsin et yesin,
 Et yemezse dert yesin,
 Başına vurun kat yesin (Sarioğlu 187)

Bu çocuğumuzu Alaca köyünden alıp binlerce kilometre öteye götürür, Balkanların Makedonya bölgesine bırakırsak, her halde oradaki yaşlılarıyla kolaylıkla anlaşabilecektir. Oradaki soydaşları da onun söylediklerinden daha farklı bir şey söylememektedir. İşte, onların söylediği tekerleme:

Leylek leylek avada,
 Yumurtası tavada,
 Aydi çağırın et yesin,
 Et yemezse ot yesin (Zajaczkowski 29)

Şu mısralarla başlayan tekerlemeyi bilmeyenimiz var mıdır acaba? Sanmıyorum: Eveleme develeme/Devekuşu kovalama. ... Bu tekerlememizin Anadolu'muzda çok yaygın olduğunu söylemişdik. Rahmetli hocamız

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, 1946 yılında Yozgat'ta bu tekerlemeyi aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir:

Eveleme develeme,
 Devi guşu guğalama,
 Hālhada bülbül,
 Cuvarada sümbül,
 Navhat gelir
 Yazıların, cızılın
 Bir getere düzülerek
 Ancıñ boncuñ bebek
 Sen ciñ çocuñ (Caferoğlu 167)

'Leylek leylek havada' tekerlemesini Makedonya'da söyleyen yavrumuz, bu tekerlememizi de aşağıdaki şekilde söylemektedir:

Eveleme develeme,
 Deve kuşu kovalama,
 Tazı tazi,
 Berber kızı,
 Ne vakit geldin,
 Çoktan geldim,
 Yazılalım bir tahtaya,
 Dizilelim bir sıraya,
 Oncuk boncuk,
 Leblebi çocuk (Zajaczkowski 29)

Tekerlemeler. ... Çocukluk günlerimizin şiir dünyası. ... Aradaki mesafe ne kadar büyük olursa olsun, aynı kökten beslenen dallar gibi hep aynı çiçeklerle meyve vermektedir.

Bilmeceler hemen her yaşın eğlencesidir. Zamanımızın büyük bir bölümünü alıp götürülen elektronik âletlerin olmadığı devirlerde gece eğlenceleri arasında yüzük oyununun yanında bilmecelerin mühim bir yeri vardı. Bir kavramı, kelimelerle tarif ederken, onu, adeta gizlemeye çalışan bilmeceler, bizi şaşırtırken düşündürülen eğlendirici bir oyundur. Benzetmenin en safi, açıklamanın en durusu ondadır. Tezat ve yanıltma onun başlıca hususiyetidir.

Erzurum'da derlenen aşağıdaki örnek bilmecemiz, benzer bilmecelerin nasıl bir dağılışı gösterdiğinin en güzel örneğidir.

Dağda düleyman gördüm,
 Suda suliman gördüm,
 Yatır koca taş gördüm,
 Tuzsuz bişen aş gördüm (Akalin 229)
 (Koyun, balık, peynir, helva)

Bu bilmecenin bütün Türk dünyasında örneğini görebilmekteyiz. Ünlü Türkolog Andreas Tietze'nin, bu bilmecenin Türk dünyasındaki dağılışı gösteren mukayeseli bir incelemesi vardır. Erzurum'daki bilmecemizin diğer ülkelerdeki Türkler arasında aldığı şekillerden bazıları aşağıda gösterilmiştir.

- Azerbaycan : Dağda dileyman,
 Suda Süleyman,
 Ağır düşmüş daş,
 Duzsuz bişmiş aş.
 (Ayı, balık, ölü, helva)
- Türkmenler : Suda süleyman gördüm
 Dağda dalayman gördüm,
 Suvsuz bişen aş gördüm,
 Duzsuz bişen aş gördüm,
 Goynap duran daş gördüm.
 (Balık, dağ keçisi, kavurğa, helva, fasulye)
- Kırım Tatarları : Tagda taliman kurdük,
 Suda suleyman kurdük,
 Yerde et sakalı kurdük,
 Kuneşte pişmiş aş kurdük,
 Kubuk kuskan taş kurdük,
 (Ayı, balık, horoz, karpuz, sabun)
- Özbekler : Suvda süleymanı kördim,
 Köçadä gädaymanı kördim,
 Yumalap yatğan taşnı kördim,
 Be tuz pişkan aşnı kördim.
 (Balık, tavuk, kavun, helva)
- Kazaklar : Qırdan hıratman kördim,
 Sudan süleyman kördim,

Hayrılıp turğan tas kördim,
Tuzsuz pisken as kördim.
(Değirmen, un)

Bu bilmecenin Anadolu'da tesbit edilen 50'den fazla benzer şekli, Başgöz-Tietze kataloğunda 1039 numarada yer almaktadır.

Geçtiğimiz yıllarda bir batılı tarafından kaleme alınan bir makalenin adı çok ilgi çekicidir: "Bütün Türkler Arasında Ortak Bilmecce Var mıdır?" Ingeburg Thalhammer adlı araştırmacı, makalesinin adındaki soruya "evet" cevabını vermektedir. Cevabı, "dudakların birbirine değmesi" olan bilmecneyi de, çeşitli Türk topluluklarından aldığı bilmecelerle, bu sorusunun örneklerinden biri olarak vermiştir. Biz de birkaç örneğini aşağıya alıyoruz:

- Anadolu : 'Gel' desem, gelmez,
'Gelme' desem, gelir.
- Azerbaycan : 'Dey, dey' deyerem, deymez,
'Deyme, deyme' deyerem, deyer.
- Türkmenler : 'Gel' diysem gelenek,
'Gelme' diysem gelyer.
- Başkırlar : 'Tey' tihen teymey,
'Teyme' tihen teye,
- Kumuklar : 'Gel' dese gelmey,
'Gelme' dese gele,
- Nogaylar : 'Kel Kel' desen kelmeydi,
'Kelme' desen keledi.
- Kırgızlar : 'Ti ti' desem tiymedi,
'Time' desem tiedi.
- Özbekler : 'Kel kel' desem kelmaydi,
'Kelma kelma' desem keladi.
- Uygurlar : 'Teg' desäm tegmeydu,
'Tegme' desäm tegidi. (Thalhammer 113)

Şu bir iki küçük örnekte de bu benzerlikleri bir defa daha göstermek istiyorum. Bölgemizin değişik yörelerinde tesbit edilen bilmeceler, Asya ve Avrupa'nın değişik bölgelerinde yaşayan soydaşlarımızın dilinde ne gibi benzer şekillere girmişler, onları görelim.

1. Erzurum/İlıca : Yol üstünde çitli sandık/mezar (Yavuzer-)
- Erzurum/Şenkaya : Yol üstünde kilitli sandık/mezar (Öztürk 116)
- Kars/Göle : Yol üstünde kiliddi sandık/mezar (Şirin-)

Bu bilmecemizin Balkar Türkleri arasındaki şekli de şöyledir:

Zol usünde kiritli kübür/gabır (Pröhle 120)

2. Erzurum/Şenkaya : Ak odada sarı gelin oturur/Yumurta (Öztürk 121)

Bu bilmecemizin Balkar Türkleri arasındaki şekli de şöyledir:

Ak kalada sarı biyce/yumurtanın sarısı (Pröhle 120)

3. Erzurum : Alçacık tepe/Çingirahlı küpe/nohut fidanı (Akalm 30)

Bu bilmecemizin Kazanlık ve Balkar Türkleri arasındaki şekilleri de aşağıdaki gibidir:

Alçacık tepe/Çingilli küpe/biber (Cebeci 48)

Alçacık tepe/Çengelli küpä/kızılıcık (Kakuk 264)

Bilmece bahsi için son olarak şunları söyleyebiliriz: Asya'nın ortalarından Avrupa'nın ortalarına kadar uzanan geniş bir bölgede sorusunun yapısı aynı olan, cevabı aynı olan bilmecelerin varlığı bir kültür bütünlüğünün en güzel örneğidir. Şenkaya'da, Göle'de, Ağrı'da, İlıca'da yaşayan insanımız nasıl aynı bilmeceyi söylemişse, Çin'de yaşayan Yeni Uygurlarla, Avrupa içlerinde yaşayan soydaşlarımız da aynı bilmeceleri söyleyivermişlerdir. Bu da ortak bir kültürün değişik coğrafyalarda boy atmasının en tabii neticesidir.

Türküler, Türklerin sevinçlerini, acılarını, hasretlerini dile getiren, hayatın hemen her safhasında söylenebilen kültür ürünleridir. Anadolu'da türküye karşı aşırı bir sevgi vardır. Türküler adeta onların ayrılmaz birer parçasıdır. Türkü söylenmeyen bir köyü düşünmek, yemek yemeyen bir insanı düşünmek kadar imkânsızdır. Daha çocukluk çağında başlayan

türkü söyleme tutkusu gittikçe gelişerek gençlik çağında en yüksek seviyesine ulaşır. Delikanlının dilinde evlenme arzusu olarak gördüğümüz türkü parçaları, genç kızımızın dilinde ise bir hayırlı kısmet olarak billurlaşır.

Türkülerimiz, Yahya Kemal'in mısralarında, bir yaz günü kabilelerle geçilen Tuna kıyılarına kadar hep aynı duygularla yayılmış, aynı sevgilerle söylenir olmuştur. Daha gramofonun bile icat edilmediği asırlarda aynı türkülerin ta Avrupa ortalarına kadar yayılmalarını nasıl izah edebiliriz ? Bizim insanımız köprüsüyle, camisiyle, hanıyla hamamıyla süslediği topraklara türküleriyle renk katmasını da bilmıştır. Bakınız, Geyik türkümüz nerelere kadar yayılmış.

Ben de gittim bir geyiğin avına,
Geyik çekti beni kendi tavına,
Tövbeler tövbesi geyik avına,

Ala geyik dağlar senin yâr benim,
Geyik senle uğraşamam can benim (Güney 42).

Bazı kaynaklar bu türkümüzü Çukurova'ya, Gavur Dağları çevresine bağlarsa da, kesin olarak nerede doğduğunu söylememiz kolay olmayacaktır. Türkü bizim ya, nerede doğarsa doğsun.

Geçen asrın son çeyreğinden itibaren yarım asır Türk halk kültürüne hizmet eden, değerli talebeler yetiştiren Macar türkoloğu İgnaez Kunoş'un 1906'da neşrettiği *Adakale Türk Türküleri* konumuz için son derece değerli bir kaynaktır. Tuna nehri üzerindeki Adakale'de yaşayan soydaşlarımızın dilinde Geyik türkü şu şekilde geçmektedir :

Ben de gittim bir geyiğin avına,
Geyik beni çekti kendi dağına,
Benden selâm olsun nazlı yârime.

Hayvan ile güleşemem, yâr benim,
Canım yâre kurban olşun, şan benim (Kunoş 24).

Tıpkı Geyik türkü gibi, bütün Anadolu'da sevilerek söylenen şu türkümüz, acaba nerelere kadar yayılmıştır dersiniz? Bir örneğini verelim, yeter.

Elinizden elinizden,
Bir kurtulsam dilinizden,
Yeşil başlı ördek olsam,
Sular içmem gölünüzden.

Kars'ımızın Tuzluca ilçesinde bir talebimizin derlediği bir maniye bakalım, hem de türkü olarak söylenen bir maniye.

Gederem elinizden,
Gurtullam dilinizden,
Yaşıl baş ördek olsam,
Şu içmem gölünüzden (Sevilmiş 51).

Bulgaristan'daki soydaşlarımızın dilinden 15 yıl kadar evvel tesbit edilen şu şekil, aslından pek de farklı değildir.

Gidiyorum elinizden,
Kurtuluyorum dilinizden,
Yeşil başlı ördek olsam,
Su içmem gölünüzden (Zajaczkowski 135).

Makedonya'daki soydaşlarımızın dilinden 15-20 yıl evvel tesbit edilen şekil ise, bakınız, aslına ne kadar yakındır:

Çıkayım elinizden,
Kurtulsam dilinizden,
Yabanî ördek olsam,
Su içmem gölünüzden (Zajaczkowski 31).

Ah türküler, sizler, ne sınır tanırsınız, ne mesafe; aynı duyguları paylaşan Türk insanının her yöne doğru nota nota, nağme nağme yayılırsınız. Anadolu'nun sarp dağlarının geyik avcısı, Tuna boylarına kadar, kim bilir hangi sevginin peşine takılıp gitmiştir.

Manilerle türküler kardeş gibidir. Bir mani adeta büyüyerek bir türkü şeklini alır. Bugün dudaklarımızdan düşürmediğimiz nice türkümüz aslında iki, üç maninin alt alta gelmesiyle meydana gelivermiştir. Karanfilli türkülerimizi bir düşününüz, hepsi manilerle örülmüştür. Mani hasrettir, mani istektir, mani sevdadır, sevgilidir. Mani, sevgilisine kavuşamamış gencin vekilidir.

Meytup yazdım acele,
Al elinde hecele,
Meytup vehilim olsun,
Al goynunda gecele (Sevilmiş 66).

Tuzluca'da derlenen bu güzel manimiz Yugoslavya'nın Ohrid şehrinde yaşlı bir Türkün dilinde, bakınız nasıl söyleniyor:

Mektubimi yazdem acele,
Okuyamasen hecele,
Heceleyemeyesen,
Sok koynuna gicele (Kakuk 255).

Bu maniyi, bir Kırım Tatarı, Tuzluca'nın gencinden farklı söyleyecek değil ya ... O da aynı duygularla yüklüdür, o da aynı sevgiyi paylaşmaktadır.

Mektup yazdim ecele,
At holuna ecele,
Mektup benim vekilimdir,
Al hoynuna gicele (Chatskaya 350).

Dağlar, sevgilileri ayıran, sılanın yoluna harami gibi dikilen dağlar. ... Maniler dağları hep engel olarak görmüştür. Iğdır'da derlenen bir manimiz, bakınız neler söylüyor.

Bu dağlar olmasaydı,
Gülleri solmasaydı,
Ölüm Allah'ın emri,
Ayrılığ olmasaydı (Akyüz 208).

Ağrılı gencimizin ağzında bu mani hiç de değişmişe benzememektedir.

Bu dünya olmasaydı,
Lâlesi solmasaydı,
Ölüm Allah'ın emridir,
Ayrılığ olmasaydı (Kutlay 165).

Bulgaristan ile Yugoslavya'nın Struga şehrinde derlenen şu iki mani, Iğdır ve Ağrı'da söylenen şekillerden pek de farklı değildir.

Ah şu dağlar olmasaydı,
Çicekler solmasaydı,
Ölüm Allah'tan gelir,
Ayrılık olmasaydı (Zajaczkowski 121).

Şu dağlar olmayaydı,
Çiçeği solmayaydı,

Ölüm Allah'ın emri,
Ayrılık olmayaya (Kakuk 258).

Tuzluca ve Bulgaristan'da derlenmiş şu iki maniyi sadece okumakla yetinelim; benzerlik kendiliğinden görülecektir;

Mercimek gile gile
Ölçerem sile sile,
Eşidem yârim gelmiş,
Çıharam güle güle.
(Sevilmiş 65)

Mercimek ektim kile kile
Ölçerim sile sile,
Akşama yârim gelecek,
Çıkayım güle güle.
(Zajaczkowski 145)

Tut ağacı buruldu,
Dibinde su duruldu,
Herkesin yâri geldi,
Menim boynum buruldu.
(Sevilmiş 79)

Dut ağacı buruldu,
Altına sular buruldu,
Erkesin yari yanında,
Benim yarım buruldu.
(Zajaczkowski 132)

Maniler dünyasının renk renk, nakış nakış işlenmiş mısralarında yakalayabileceğimiz paralellikler o kadar çoktur ki, hepsini tesbit etmek bile uzun yıllarımızı alabilir. Birkaç örnekle bu bahçenin de kapısını kapatıyorum.

Belki, geleceklere dair bir şeyler öğrenmek isteyen Aras boyundaki, Toroslardaki, Makedonya'daki genç kızlarımız bir mantıyar manisiyle bu kapıyı yeniden açabilirler.

Anadolu'nun dört bir bucağını bir efsane demeti halinde Türk okuyularımıza sunduğumuz ve dört yıl evvel Japoncaya tercüme edilen *101 Anadolu Efsanesi* adlı eserimde şöyle demiştim: "Anadolu baştan başa efsanedir." Bu sözüme yeni bir genişlik kazandırıyor ve "Türk dünyası baştan başa efsanedir" diyorum. Yalnız Ağrı Dağları için söylenen efsaneler bile başlı başına bir kitabı doldurabilir. Abdurrahman Gazi için anlatılan efsane o kadar çok dal budak salmıştır ki, adeta ortaya yeni efsaneler çıkmıştır. Munzur Dağlarının ünlü velisi Munzur Baba, Polanya'da Evliya Kontuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu kapıyı aralarken çok dikkatli olmak zorundayız. Bizim olanla bizim olmayanın yanyana anlatıldığı düşünülürse, bilhassa Yunan mitlerinin her an taze tutulmasına hususî gayret sarfeden aydınlarımızın var olduğu unutulmazsa bu mesele de kolaylıkla halledilebilir. Türk insanının efsaneye karşı olan aşırı ilgisi her

köyü, her kasabayı taşıyla, toprağıyla, insanıyla, bitkisiyle bir efsaneler cenneti haline getirivermiştir. Bu sahaya yıllarını vermiş muhterem büyüğümüz Mehmet Önder'in on yıl kadar evvel bir tebliğini sunarken söylediği bir cümleyi hâlâ hatırlıyorum: O, Konya'daki Mevlânâ Tetkikleri Enstitüsü Salonunda şu mealde bir cümle söylemişti: "Bu salonu merkez olarak alan 100-150 metre çaplı bir dairenin içine 30-40 tane efsane sığdırabilirsiniz."

Yusufçuk kuşunu hepimiz biliriz. Görmemişsek bile adını işitmiş, hikâyesini dinlemişizdir. Oltu'da anlatıldığına göre, Yusufçuk yaramaz bir çocukmuş. O hiç söz dinlemez, olmadık yaramazlıklar yaparmış. Bir gün annesi süt pişirirken o, sütü içmeye çalışıvermiş. Buna kızan annesi, elindeki kepeyle Yusuf'un başına vurup şöyle deyivermiş:

"Sen kuş olup pırlayasın, bir daha gözüm görmeye."

Yusuf bir kuş olup uçuvermiş. (Sakaoğlu 1976/188-189).

Yusufçuk kuşunun efsanelerini anlatmakla bitiremezsiniz. Her bölgede daha değişikleri, daha güzelleri anlatılır. Ayrıca o, Türk dünyasında değişik adlarla anıldığı gibi, birbirinden güzel efsanelerin de uçar kahramanı oluverir. İşte sizlere iki tanesi. Birisi Gaziantep'te anlatılan *ibibik kuşu efsanesi*, diğeri Azerbaycan'da anlatılan *şanapipik efsanesi*.

Gaziantep'te anlatırlar ki, ibibik kuşu vaktiyle yeni bir gelinmiş. Güzelliğini görmek, daha da güzelleşmek için sık sık aynanın karşısına geçer, kendisini seyredermiş. Yine bir gün aynanın karşısına geçmiş, saçlarını tarıyormuş. O, bu işi dalgın dalgın yaparken kapı açılır ve içeriye kayınpederi girer. Bir an geleni farkedemeyen gelin saçlarını taramaya devam eder. Tabii bu arada kayınpederi de gelini başı açık görür. Gelin bu duruma çok üzülür, içi içini yemeye başlar:

"Kayınbabam beni başı açık gördü; aman ya Rabbim, ben bundan sonra yüzüne nasıl bakarım."

Gelinin bu samimî utanması karşısında Allah onu ibibik kuşu haline getirir. Kuşun başındaki kepezi de saçını tararken başında kalan tarağı imiş. (Sakaoğlu 1976, 182-183).

Azerbaycan'da anlatılan şanapipik kuşunun efsanesini de bölge ağzı ile verelim, bakalım bu gelinin başına neler gelmiş.

Şanapipik eveller gelinimiş. Bir defe başını yuğumuş. Bu vaht onun gaynatası içeri girer. Gelin utanır. Allah'a yalvarıp deyir:

“Ay Allah, kayınatam saçlarımı gördü. Men hecaletden onun üzüne bahabilirem. Meni ya daş ele, ya da guş.”

Gelin guşa çevrilir. Darağı başında galır. Şanapipik olur. Şanapipik çölde yaşasa da abadlıgdan coh uzağa getmir. (Üresin 17).

Kaçak sevgililerin sık sık gazete sayfalarında görüldüğü bir gerçektir. Başlık parasının çokluğu, iki aile arasındaki eski bir anlaşmazlığın tazelenmesi, damadın fakir olması bu kaçıyı hazırlayan sebeplerden birkaçıdır. Sevgi bütün bu engelleri aşmaktadır. Aşmaktadır ya sonu bazen üzerlerinde beyaz güvercinlerin uçtuğu birer mezarla bitmektedir. Bunların en gönül yaralayıcısını şöyle dile getirebiliriz:

“Kars’ın Tuzluca ilçesinin Iğdır ilçe hududuna yakın bir yerinde taşlardan meydana gelmiş bir yığın vardır. Halk bu taş yığınına, mahalli söyleyişle “Oğlan-gız gebiri” demektedir. Pek çok taş yığınına atfedildiği gibi bunu da güzel bir hikâyeye bağlamışlardır.”

“... Vaktiyle çevredeki köylerden birinde, delikanlının biri gönlünü köyün güzeline kaptırır. Kız da genci sever, aşkına karşılık verir. Fakat babası bu işe “Olmaz!” der de başka bir şey demez. ... Delikanlı ile sevgilisi bir olup kaçarlar. Kızın babası da duyar duymaz adamları ile beraber peşlerine düşer. ... Derken takipçiler öndekilere yetişirler. Baba, delikanlıya acımadığı gibi evladına da acımaz, ikisini de oracıkta öldürür.” (Sakaoğlu 1976, 67-68).

Ancak bütün kaçaklar bu akıbete uğramazlar. Bazıları maddî mânâda kavuşamazlarsa da ruhları her dem birbirinin nefes alışını hisseder gibidir.

Mersin’de anlatılan “Menekşe Kalesi’ndeki Heykeller” efsanesi ile Asya Türklerinden olan Kumuklar arasında anlatılan efsane adeta birbirinin ikiz kardeşi gibidir. Sevgide, kaderde ve ölümden bir olan bu Anadolu Türk gençleri ile Kumuk bölgesinde yaşayan Türk gençlerinin alinyazıları adeta bir efsanede birleşivermiştir.

Mersin’e 40 kilometre uzaklıkta Menekşe Kalesi adı verilen tarihî kalıntılar vardır. Bu kalenin çevresindeki pek çok şey gibi, hemen girişte duran biri erkek, diğeri kız süretindeki heykele de çevre halkı uygun hikâyeler atfeder. Bunlardan birisi şöyledir:

“Civar köylerde oturan genç kız ile delikanlı birbirlerine gönül verirler. Yaşları henüz yirminin altında. ... Ama aileleri bu iki genci birbirine vermeye razı değildir. Kızın babası vermek istemez, oğlanın babası almak

istemez. Sevginin temiz ateşiyle yanıp tutuşan gönüllere kavuşma ümidi verecek bir su lâzımdır artık. Onun da bir tek yolu vardır: Kaçmak, birlikte kaçıp uzaklara gitmek.”

“... Binerler atlarına ve kaybolup giderler gecenin karanlığı arasında. Neden sonra kızın babasının haberi olur. Hemen adamlarını yanına alıp birkaç koldan kaçakları takibe başlar. Sonu belli olmayan bir kovalamacadır bu. ... Arkadan gelenlerden bir kol Menekşe Kalesi'nin girişinde kıştır bunları. Artık kurtuluş ümidi kalmamıştır. Üzerlerine pek çok silah çevrilmiştir. Kız, kurtuluşu Allah'a sığınmakta bulur ve başlar dua etmeye:

“Allah'ım, ya bizi bu zalimlerin elinden kurtarıp birbirimize bağışla, veya ikimizi şuracıkta donar taş eyle.”

Kızın duası kabul olur, sevdiği delikanlı ile birlikte Menekşe Kalesi'nin girişinde taş olup kalırlar. (Sakaoğlu 1976, 29-30).

Kumuklar arasında, biraz da uluhiyyet izafe edilerek anlatılan efsanemiz ise şöyledir:

“İnguşların oturduğu bir köyde, zengin ve tanınmış bir ailenin güzel bir kızı vardı. Yakın köylerden birinde oturan yakışıklı bir genç, düğün eğlencelerinden birinde bu kızı görür. Kız oğlana âşık olur ve oğlanın ailesi kızı ister. Fakat kızın ailesi vermez, oğlan tarafının fakirliğini ileri sürerler.

Gençlerin sevgisi ise devam etmektedir. Sonunda kaçmaya karar veren âşıklar, kızın hizmetkârının yardımı ile bu işi başarırlar. Ama babası bir atlılar alayı ile takibe çıkar. Kaçaklar, evvela takipçilerin sesini, sonra da atlarının soluğunu işitirler; biraz sonra öleceklerini anlarlar. Tanrı'ya yalvarırlar, takipçilerin eline düşmektense kendilerini taş etmesini dilerler. Onlar iki müslüman mezar taşı şeklinde taş kesilirler. Orası 1925 yıllarında ziyaret yeridir ve hacılar orada dua ederler. Çünkü onlar Tanrı'nın sevgili kullarından sayılırlar.” (Sakaoğlu 1980, 61).

Efsaneler de, diğer kültür ürünlerimiz gibi bir bareberliğin, aynı köke bağlı olmanın vazgeçilmez örneklerindedir. Menekşe Kalesi ile ilgili efsaneyi anlatan ihtiyar, Kumuk Türklerinin adını bile işitmemiştir. Acaba yarım asır evvel Kumuk efsanesini anlatan soydaşımız yeryüzünde Mersin diye bir yerin varlığından haberdar mıydı? Sanmıyoruz. Onlar, bir kültürün değişik toprak parçalarındaki temsilcilerinden başka bir şey değildiler, o kadar.

Masallar bize çocukluğumuzu hatırlattığı gibi, çocuklarımızı da hatırlatır. Pedagoji ilmi çocukların mutlaka masal dinleyerek büyümeleri gerektiğini söylemektedir. Ne var ki, çocukluğunda dinlediği masalları hatırlayabilenlerimizin sayısı pek azdır. Hayalden hakikate geçişte birer köprü başı olan masalları unutulmanın tozlu raflarına kaldırmış bulunuyoruz. Bir torunun ninesinden masal isterken takındığı yalvarış havasını gidermek kim bilir hangi büyük iyiliklerin kapısını açıverecektir. Çocuk ruhuna olduğu kadar yetişmiş insanın eğlence dünyasına da hitap edebilen pek çok masalımız vardır. Onlar, adeta bugünün modern hikâyeleri gibidir. Masallar, sağlam kuruluşları, zengin motifleri ile birer dikkatin eseridir.

Masallarımız arasında başka milletlerin masalları ile beraberlik gösterenler oldukça fazladır. Ancak, sadece bizim insanımızın anlattığı pek çok masalın varlığı da unutulmamalıdır. Anadolu'da anlatılan *Muradına Nail Olmayan Dilber'i*; *Fesleğenci Güzeli* 'ni; *Ne idim, Ne Oldum, Ne Olacağım*'ı Avrupa ve Asya'da yaşayan Türkler arasında da dinlemek her zaman için mümkündür.

Erzurum, Ağrı ve Kars illerimizi içine alan bölgemizin manevî kültür ürünleri ile diğer illerimizden derlenen aynı mahiyetteki ürünlerin mukayesesi bizi şöyle bir neticeye ulaştıracaktır; Bölgemiz, Anadolu'muzun bir parçasıdır. Anadolu'nun tamamına hakim olan kültür, bölgemizde de aynen yaşamaktadır. Ayrıca, 'Dış Türkler' adını verdiğimiz, Anadolu dışında yaşayan soydaşlarımızın kültürleri ile bölgemizin kültürü arasında da büyük bir benzerlik görülmektedir. Yeni Uygurların, Kumukların, Kazakların, Özbeklerin, Kırgızların, çoğunluğu Balkanlarda yaşayan Avrupa Türklerinin kültür dağarcığı benzer meyvelerle doludur, Kültür vazosunu hep aynı renkteki, aynı kokudaki, aynı güzellikteki çiçekler süslemektedir. Bize ait olduğu için, bir adına da "Türk Kültürü" dediğimiz millî kültürümüz Anadolu'muzda tam bir bütünlük göstermektedir. Aynı malsaldan zevk alan, aynı türküyle hoşça vakit geçiren, aynı bilmeceye cevap arayan, aynı tekerlemeyle ebe seçen, aynı ninniyle çocuk uyutan bir toplulukta ortak ve bölünmez bir kültür birliği var demektir. Anadolu'muz buna en güzel örnektir. Bu millî kültürümüze sahip çıkalım, onu yaşatmaya devam edelim. Bu millî bir vazife olduğu kadar vicdanî bir vazifedir de. Unutmayalım, Gazi Mustafa Kemal Atatürk, "Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür," demiştir. Cumhuriyetimizin temelini sağlam olarak ayakta durmasını istiyorsak kültürümüze sahip çıkalım.

BİBLİYOGRAFYA VE KAYNAKLAR

- A.CAFEROĞLU, *Orta-Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul 1948.
- ABDULLAH ADIM, *Tuzluca Folkloru*, Erzurum 1970 (tez).
- ABDURRAHMAN COŞKUN, *Çukur Türkmenlerinden Folklor Derlemeleri*, Erzurum 1971 (tez).
- ABDÜLFEYZ SEVİLMİŞ, *Tuzluca Bölgesi Azeri Mani ve Bayatları*, Erzurum 1976 (tez).
- AHMET CEBECİ, "Deliorman Bilmeceleri", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1974*, Ankara 1975, s. 35-54.
- ANDREAS TIETZE, *The Koman Riddles and Turkie Folklore*, Berkeley 1966.
- AYHAN KUTLAY, *Ağrı Folkloru ve Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1972 (tez).
- CAHİT ÖZTELLİ, *Evlerinin Önü*, İstanbul 1972, s. 317-318.
- EFLATUN CEM GÜNEY, *Halk Türküleri*, cilt 2, İstanbul 1956.
- ENSAR MANAV, *Erzurum Umudum Köyü Folkloru*, Erzurum 1981 (tez).
- ENSAR TURAN, *Ardahan Folkloru*, Erzurum 1973 (tez).
- GÜLSÜM SARIOĞLU, *Alaca Folkloru*, Erzurum 1972 (tez).
- HAYATİ YAVUZ, *Erzurum Yoncalık Köyü Folkloru*, Erzurum 1975 (tez).
- IGNAEZ KUNOŞ, *Ada-Kalei Török Népdalok*, Budapeşte 1906.
- INGEBORG THALHAMMER, "Bütün Türkler Arasında Ortak Bilmece Var mıdır?" (çev.: Nevzat Gözaydın), *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1983*, Ankara 1984, s. 105-122. Almancası aynı yerde s. 81-103'tedir.
- İBRAHİM ALAATTİNOĞLU, *Hınıs Folklorundan Örnekler*, Erzurum 1979 (tez).
- İLHAN ÇENELİ, "Yeni-Uygur Atasözlerinden Örnekler", *Türk Kültürü*, 22 (259), Kasım 1984, s.726-730.
- İNAYET AKYÜZ, *Iğdır Azerilerinin Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1968 (tez).
- JULIUS NÉMETH, "Proben der Kumukischen Volksdichtung", *Keleti Szemle*, 12 (3), 1911-1912, s. 274-308.
- KEMAL ÖZTÜRK, *Gözebaşı (Şenkaya) Köyü Folkloru*, Erzurum 1978 (tez).
- LÜTFULLAH SAMİ AKALIN, *Erzurum Bilmeceleri*, İstanbul 1954.
- MÜNEVVER TÜFEKÇİ, *Norşen-Kumluyazı Köyü (Erzurum) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1978 (tez).
- NİMET GEÇMEN, *Ocak Köyü (Erzurum) Folklor ve Etnoğrafyası*, Erzurum 1982 (tez).

- NURİ YÜCE, "Türk Şivelerindeki Atasözlerinde Uygunluk", *Türk Kültürü Araştırmaları*, sayı 17-21, cilt 1-2, 1979-1982, s. 306-311.
- O.CHATSKAYA - M.K. DMİTRİEV, "Chanson Tatares de Crimée/Recueillies et traduites", *Journal Asiatique*, 208 (2), Nisan-Haziran 1926, pp. 341-369.
- ÖMER ASIM AKSOY, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1971.
- RECEP ŞİRİN, *Göle Folklor ve Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1980 (tez).
- SÜLEYMAN AYDIN, *Kağızman Folkloru*, Erzurum 1970 (tez).
- TUNCER GÜLENSOY, "Türk Dünyası Atasözlerinin Anlam Yönünden Benzerlikleri Üzerine Notlar", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1974*, Ankara 1975, s. 93-101.
- TURGUT ÖCAL, *İğdir Folklor ve Etnoğrafyası*, Erzurum 1970 (tez).
- UMRAN TANALP, *Güzelova (Tufanç) Köyü Folkloru ve Etnoğrafyası*, Erzurum 1972 (tez).
- VEYSEL ÜRESİM, *Azerbaycan'da Yaşayan Efsaneler*, Erzurum 1982 (tez).
- WILHELM PRÖHLE, "Balkarische Studien II", *Keleti Szemle*, 16, 1915-1916, s. 104-243.
- WŁODZIMIERZ ZAJAEZKOWSKI, "Türkische Sprachproben aus Mazedonien", *Folia Orientalia*, 9, 1968, s. 19-51.
- ZSUZSANNA KAKUK, "Die türkische Mundart von Küstendil und Michoio-grad", *Acta Linguistica A.S.H.*, 11 (3-4), 1961, s. 301-386.
- , *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara 1980.
- , "Çok Cevaplı Bir Türk Bilmecesinin Çözümlemesi", (çev.: A.Levent Alpay), *Folkloru Doğru*, (37), Aralık 1974, s. 14-28.
- "La Dialecte Ture D'Ohrid en Macedonie", *Acta Orientaliae A.S.H.*, 2 (2-3), 1972, pp. 277-282.
- , "Türkische Vierzeiler-Mani aus Bulgarien", *Folia Orientalia*, 14, 1972-1973.

NICOLAS DE NICOLAY'IN TÜRKİYE SEYAHATNÂMESİ VE DESENLERİ

TÜLAY REYHANLI*

1. KİTABIN TANITILMASI

19 Eylül 1551'de Yedikule açıklarına yanaşan ve Fransa kralı II. Henri'nin elçisi Comte d'Aramont'u ikinci kez İstanbul'a getiren kalyonda, onaltıncı yüzyılın en önemli Fransız elçilik heyetlerinden birinin İstanbul'da bulunduğu devrenin¹ Osmanlı toplumunu yazı ve resimleriyle canlı bir biçimde Avrupa'ya tanıtan Nicolas de Nicolay da vardı. Nicolay'ın, Fransa'ya döndükten oniki yıl sonra yayınladığı "Türkiye Seyahatnâmesi", basılır basılmaz, aynı konu ile uğraşan çağdaşlarıninkinden daha büyük bir ilgi uyandırmıştı. II. Henri'nin izniyle basılmasına karar verilen eser,² 1567 yılı Eylül ayında, *Les quatre premiers livres des Navigations et Pérégrinations Orientales de N. de Nicolay. Avec les figures au naturel tant d'hommes que de femmes selon la diversité des nations et de leur port, maintien et habits* başlığı ile

* Prof. Dr., 1. Coleridge Walk, NW11 6AT, London.

¹ D'Aramont'un her iki elçiliği hakkında bkz., Rouillard, *The Turk in French History*, s. 195-97. Elçi'nin Trablus hakkındaki mektupları da bu kitaptadır (Appendix I); Charrière, *Negotiations de la France dans le Levant*; Chesneau, *Le Voyage*; Iorga, *Les voyageurs Français*, s. 36-9. D'Aramont'un ilk elçiliği sırasında İstanbul'da görevli olanlar arasında, arkeolog Pierre Gilles, tabiat bilgisi ile uğraşan Pierre Belon du Mans da vardı. Daha sonra, 1549'da, ilk gelişi de la Forest'in elçiliği sırasında (1535) olan Guillaume Postel elçilik heyetine katılmıştı. Nicolay'ın da önsözünde belirttiği gibi, görevi Doğu yazmaları toplamak olan Postel, Fransa'daki ilk Arapça ve İbranice profesörüdür. Hakkında bkz., E. Jacobs, "Untersuchungen zur geschichte der bibliothek im serai zu Konstantinopel", *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil-hist. Klasse*, 1919, s.18-30; J.W. Bouwsma, *Concordia Mundi; The career and thought of Guillaume Postel (1510-1581)*, Cambridge, Mass., 1957; Z. Arıkan, "Guillaume Postel ve 'De la republique des Turcs'", *Tarih İncelemeleri Dergisi* (Ege Üniversitesi), 1984/II, s. 68-82. 1549'da Andre Thevet de İstanbul'daki heyete katılır. Bu heyettekiler ve eserleri hakkında bkz., Rouillard, *a.g.e.*, Gilles, Postel, Belon ve Thevet'in seyahatnâme başlıkları arkada, genel bibliyografyada verilmiştir. Nicolay için bkz., Rouillard, *a.g.e.*, s. 212-217, 276-78, 329, 349, 373; A. Du Verdier, *Bibliotheca instituta et collecta, Primum a Conrado Gesnero*, Tiguri 1583, s. 629; A. Du Verdier, *La bibliotheque D'Antoine du Verdier*, Lyon, 1585; A.H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire, in the time of Suleiman the Magnificent*, (Cambridge, Mass.), 1913, s. 93, 121; Iorga, *a.g.e.*, s. 34, 36-39.

² Bu konu, "Kitabın baskı farkları" bölümünde açıklanmıştır.

Lyons'da çıkmıştı.³ Kitabın, onaltıncı yüzyılın sonuna kadar, her yıl, bazen aynı yılda iki veya dört kez, çeşitli Avrupa dillerinde ve hepsi resimli pek çok baskısı yapılmış, 1750'ye kadar da muntazam aralıklarla ve farklı başlıklarla yeniden yayınlanmıştı. (Bkz., çizelge 2)

Ününü Türkiye seyahatnâmesi ile yapan Nicolay'ın hayat hikâyesini, bu kitabının önsözünde, kendi ağzından izleyebiliyoruz. Oysans'ın Grave kasabasında —yine önsözünde, 1542 yılında 25 yaşında olduğunu yazdığına göre— 1517'de doğmuştu. Fransa'dan ilk kez askerlik göreviyle çıkmış ve onaltı yıl ordu ve donanma ile Avrupa'nın birçok yerini görme olanağını bulmuştu.⁴ Fransa'ya dönüşünde, II. Henri'nin coğrafyacısı ve mabeyincisi atanmış, çeşitli hizmetlerinden ötürü “Arfeuille Kontu” ünvanını almıştı. 1546'da İngiliz amirali Lord Dudley'nin daveti ile İngiltere'ye giden Nicolay'ın, orada yaptığı bir çevirisi, “İskoçya Kralı V. James'in Hayatı ve Ölümü”, “Denizcilik Sanatı” üzerine kitapları, Fransa'nın birçok kent ve bölgeleriyle ilgili monografileri vardır.⁵ 25 Haziran 1583'de, topçu müfettişi olduğu Soissans'da ölmüştür.

Kont d'Aramont'un Fransız elçisi olarak, İstanbul'a bu ikinci gelişinde, kralın mabeyincisi ve coğrafyacısı (*geograph ordinaire, valet de chambre*) ünvanı ile elçilik heyetine katılan (*The Navigations*, 1585, s. 1b) Nicolay'ın

³ Kitap, İran, Arabistan ve Trakya'da bazı bölgeleri de kapsamakla birlikte, yazarın buralara gitmeden topladığı bilgileri içerdiği için, pek çok baskısında, “Türkiye Seyahatnâmesi” başlığını taşır (Bkz., çizelge 2). Bu yüzden, bu çalışmada, eserden kısaca “Türkiye Seyahatnâmesi” olarak bahsetmek uygun olur kanısındayım.

⁴ Nicolay, önsözünde bulunduğu yerleri belirtmektedir: Aşağı Almanya, Danimarka, Prusya, Livorno, İngiltere, İskoçya, İspanya, Berberistan, Türkiye, Yunanistan, İtalya.

⁵ *L'Art de Navigneur* veyahut *L'Arte di Navigare, di Pietro di Medina, tradotto dallo Spagnuolo ed accresciuta di osservazioni e disegni*, Lione 1554 (Kitabın, 1569, 1576, 1577, 1579, 1615 ve 1628'de baskıları yapılmıştır).

La Navigation du Roy d'Escosse Jacques cinquiesme, Paris 1583. (İngilizce'ye çevirisi, London 1710. 1819'da tekrar basılmıştır.)

The life and death of King James the Vth of Scotland, London 1710 (Fransızca aslı, Paris 1612).

Description du Berry et Diocese de Bourges au XVIe siecle par N.de Nicolay, Douphinois... avec une notice sur l'auteur par M. Victor Advielle, Paris 1865 ve 1883.

Vicy et les Bains Chauds du Bourbonnais... au XVIe siecle, d'après un manuscrit inédit redigé en 1567... publié pour la premiere fois avec preface et notice sur l'auteur par V. Advielle, Paris-Vienne 1864.

Description générale du Bourbonnais en 1569, ou histoire de cette province. Publiée et annotée par les soins de... M.d. Irrisson d'Herrison, Moulins, 1875. Aynı eser yine Moulins'de, A. Vaysière tarafından 1889'da iki cilt halinde yeniden yayınlanmıştır.

Türkiye Seyahatnâmesi, bir cilt içinde toplanmış dört küçük kitaptan veya bölümden (libri) oluşur. Konular, başlangıçta bir *günlük* biçiminde anlatılmış, ayrıntılara bu anlatımın içinde küçük başlıklar altında girilmiştir. İstanbul'a ayrılan bölümden sonra, konular belli başlıklar altında toplanıyor. I. kitapçık (*libro*) Malta'ya kadar olan yolculuk, II.'si Malta'dan İstanbul'a kadar olan yolculuk, III.'sü Yeniçeri ocağı, IV.'sü ise İran'la başlıyor.

Fransa'dan İstanbul'a kadar olan yolculuğun hikâyesi, birinci ve ikinci kitapçıkların kapsamına giriyor. D'Aramont'un İstanbul'a dönüşü kesinleşince, kendisine, 'Marsilya limanındaki en güzel kalyonlardan ikisi' veriliyor (*The Navigations*, 1585, s.1) ve heyet, 31 Mayıs 1551'de Lyons'dan yola çıkıyor. (Resim 1) Nicolay, yolculuğa katılanları, yolculuk sırasındaki olayları anlatmış, kaldıkları yerlerin coğrafya konumları, yetiştirdikleri ürünler, halkının yaşam biçimlerinden genel olarak söz etmiş, giyim-kuşamlarından örnekler çizmiş ve bunları ayrıntılarıyla tanımlamıştır. Heyet Cezayir'e ulaştığında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine giren elçilere yapılan geleneksel törenle karşılanır. Malta'ya vardıklarında (6 Haziran 1551), Trablusgarb'ın Türkler tarafından kuşatıldığını öğrenirler. Elçi d'Aramont, bu kuşatmayı durdurmak için sonuçsuz birtakım girişimlerde bulunur. 16 Ağustos'ta, artık Türklerin eline geçmiş bulunan Trablus kalesinde elçilik heyetine şölen verilir, armağan alışverişi yapılır. Bundan sonraki yolculuk olaysız geçer. Nicolay'ın anlatımı artık tümüyle çevreye eğilir. Üç ay ondokuz günlük bir yolculuktan sonra, 19 Eylül 1551'de Yedikule'ye ulaşırlar. Elçi, buradan İstanbul'a varışını bildiren bir haberci gönderir. Yağmur ve kuvvetli akıntı yüzünden, heyeti getiren kalyon zorla Sarayburnu açıklarına yanaşıp, "teşrifat"a göre, bütün flâma ve bayraklarıyla donanmış olarak, top atışı ile sarayı selâmlar ve İstanbul limanına girer. Limanda⁶ saray ileri gelenleri ve saray tercümanı, Polonya asıllı İbrahim Çavuş, has ahırdan getirdikleri atlarla onları karşılar ve Rüstem Paşa konağına götürürler. Konaktaki törenden sonra, Pera'daki elçiliğe yerleşirler. Nicolay, Pera'daki Hristiyanlar tarafından çok iyi karşılandıklarını yazmaktadır. (*The Navigations*, 1585, s.46b)

İkinci ve üçüncü kitapçıklar, başkent üzerinde yoğunlaşır. Yazar, İstanbul'un tarihini, yeniden iskânını, Fatih'in kentteki imâr işlemlerini, İstanbul'un geçirdiği büyük yangın ve zelzeleleri ve mimarî çevreyi anlatmış, At Meydanı, Yeni ve Eski Saray üzerinde durmuş, günlük yaşam,

⁶ Burası, genellikle elçileri getiren gemilerin yanaştıkları Sirkeci Limanı olmalıdır.

hamamlar, imâret-küllîye gibi kurumlar üzerine eğilmiştir. Son kitapçıkta, Karaman, İran, Arabistan ve Ermeni, Rum ve Ragusa'lıların tarih, gelecek ve giyim-kuşamları incelenmiş, Trakya'ya ve Nicolay'ın en beğendiği kentlerden biri olan Edirne'ye uzunca yer ayırmıştır. Yazar, Arabistan ve İran'a gitmemiş, bu bölümleri yazarken, Ptolemaios, Xenophon, ve Herodot'dan yararlanmış, anlattığı yerlerden çizdiği giyim-kuşam örneklerini, İstanbul'da ve Edirne'de oturan Arap ve İranlı'lardan seçmiştir.

Kitap, belgesellik açısından 16. yüzyılda yazılmış seyahatnâmelerin en önemli örneklerinden biridir. Nicolay, önsözünde, başlığında da belirtildiği gibi, desenlerini modelden, aslına sadık kalarak, gençliğinde öğrendiği ressamlığının da yardımı ile kendisinin çizdiğini tekrarlar. Yazdıklarının ve çizdiklerinin doğruluğunu, yetkili kişilere sorarak sonuçlandırdığını, sorduklarından büyük yardım gördüğünü vurgulamaktadır. Seyahatnâmesinin birkaç yerinde, yararlandığı kaynakları ve çizim yöntemini de anlatır. Örneğin, Saraydan, Barbaros'un (Hayreddin Paşa) eski hadımlarından Ragusa'lı Zafer Ağa ile dostluk kurmuş, Nicolay'ın bu çalışmasını bilen Zafer Ağa, saraylı kadınların giyim kuşamlarını çizmesi için, ona model olarak, iki sokak kadınına Bedesten'den aldığı giysilerle, saraylı gibi süslemişti (Bkz., s. 40, Resim 2, 4, 5). Bir başka kez, elçi d'Aramont Edirne'de iken, resmini çizmek için en güzel giysileri ile bir sakayı elçiliğe çağırmıştı. Sakanın bu iş için 20 akçe almadan elçilikten çıkmadığından yakınmaktadır (*The Navigations*, 1585, s. 112). Yine İstanbul'da Saray'da görevli İranlı'larla ahbab olmuş, tüccarlarla yaptığı gibi bunlarla da tercüman aracılığı ile konuşmuştu (*The Navigations*, 1585, s.117a). İran'lı kadın giysisini de bunların yardımı ile resimlemişti (*The Navigations*, 1585, s. 119). Nicolay'ın dönüşü, d'Aramont'un ikinci elçiliği süresi sonunda, denizden Sakız Adası yoluyla İtalya ve karadan Roma ve Fransadır (1554). (*Le Navigazioni*, Anversa, 1576, s.82).⁷

KISALTMALAR

BM	Londra, British Museum
BL	Londra, British Library
OED	Oxford English Dictionary
R	Redhouse 12. ed. 1985
SOAS	School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi
V and A	Londra, Victoria and Albert Museum

⁷ Nicolay'ın kitabının hiçbir baskısında dönüş tarihine rastlanmıyor. Yalnız, yukarıda belirttiğim baskısında, dönüş yolunu anlatmış ve d'Aramont'la birlikte döndüğünü belirtmiş. D'Aramont'un dönüş tarihi de 1554 olarak bilinmektedir.

II. KİTABIN BASKI FARKLARI, BASKI TEKNİKLERİ, DESENLERİ VE BU KONULARLA İLGİLİ BAZI SORUNLAR

Kitabın basılmasına, 1555 yılı Mart ayının 9'unda, Nicolay Türkiye'den döndükten hemen sonra, II. Henri'nin izniyle karar verilir. Ancak basımın gerçekleşmesi, 1567 yılı Eylül ayına kadar uzamıştır. 1567-1568'de yayınlanan ilk baskılarda (Bkz., çizelge 2, Resim 4) kralın bu izin belgesi de vardır. Bu belgeye göre, Nicolay'ın Levant'taki gözlemleri, buradaki, Fransa ve genellikle Avrupa'dan farklı gelenek ve görenekler, Osmanlı İmparatorluğunun aslı, saray ve ordugâh düzeni, devrin hükümdarı, İstanbul ve çevresi, Galata/Pera, Üsküdar, Kadıköy hakkında, yerinde edindiği bilgilere dayanarak yazdıklarının, yine yerinde çizdiği 60 desenle birlikte, belli bölümler (*libri*) halinde ve bir cilt içinde yayınlanması için, basımevleri ve gravür ustası bulunması öngörülmektedir. Tahta ve metal blokların çizimine ve baskıya aşırı özen gösterilmesi üzerinde titizlikle durulmaktadır. Basımevlerine ve kitapçılara, metne ve desenlere ek ve eksiltme yapılmaması, bu 60 desenin, metinden ayrı, tek tek basılmaması, eğer basılırsa, Nicolay'ın mührünün olması, bunları habersiz basıp satanların, hem krala, hem de Nicolay'a para cezası ödemesi gerektiği duyurulmaktadır. Nicolay, eserin çok pahalıya malolacağından, eseri baskıya hazırlayan sanatçıların desenleri bozacaklarından ve basımevlerinin yolsuzluk yapacaklarından kaygılanmaktadır. Basımevlerinin ve gravür ustalarının bu tür yolsuzluğu yaygın olmalıdır. Çünkü Tiziano'nun da aynı şeylerden yakındığına tanık olmaktadır.⁸ Bu yüzden olacak ki, Nicolay, baskıyı yapacakları ve baskı sayısının seçimini kendisi yapmıştır. Yine bu izin belgesine göre eser, tahta baskısı ve gravür olarak 60 deseni içermektedir. Baskıda, tahta, bakır ve asitle gravür yapılabilecek başka madenlerin de kullanılması ayrıca şart koşulmuştur.

Böylece, ilk baskısı 1567 yılı Eylül ayında, Lyon'da yapılan kitap, daha sonra, Antverp, Nüremberg ve Venedik gibi, Avrupa'nın en önemli baskı merkezlerinde⁹ yeniden yayınlanmıştır (Bkz., çizelge 2). Lyon'da Guillaume Roville, Antverp'te Guillaume Silvius, Nüremberg'de Dietrich Berlach ve Venedik'te, Francesco Ziletti Basımevlerinin, aynı yıl veyahut

⁸ Rosand Muraro, s.23, D. Landau, "Printmaking in Venice and the Veneto", s.305.

⁹ G. Strauss, *Nuremberg in the Sixteenth Century*, New-York, London, Sydney 1966; R. Gascon, *Grand Commerce et vie urbaine au XVIe siècle, Lyon et ses marchands* (environs de 1520 environs de 1580), cilt 2; Paris 1971. Landau, "Printmaking in Venice and the Veneto"; L. Voet, *Antwerp, The Golden Age, The Rise and Glory of the Metropolis in the Sixteenth Century*, Antwerp 1973.

iki yıl ardarda yaptıkları baskılarda, II. Henri'nin izin belgesindeki bütün kısıntılara rağmen, resim ve metin farkları görülmektedir. Baskıların ölçüleri, her basımevinin kendine göredir. Bir iki santim cilt farkı bir yana bırakılırsa, hepsi aynı ölçüyü korumaktadırlar (Bkz., çizelge 2). Yalnız, farklı baskılarda, desen düzeninin değiştiği, bazı desenlerin tekrarlandığı, bazen birkaç desenin eklenip, bazılarının çıkarıldığı olmuştur. Örneğin, ilk baskılardan British Library'deki kopyede (Lyon, 1568) "Türk aşçısı" ve "İki çocuğuyla Türk kadını" kompozisyonları yoktur. 1576 İtalyanca baskılardan birinde (*BL*) iki tane "Cemâlî (*Geomaler*)", iki tane "İran'lı kadın" deseni, diğerinde Felemenkçe baskıdaki gibi (*V and A*), iki tane "Deli" deseni vardır. Bu son kopyede, bazı desenlerin, Felemenkçe baskıdaki tahta bloklarının değiştirilmeden kullanıldığı, desenlerin (örneğin "Pera'lı kadın", "Yeniçeri", "Voynuk", "Kadıasker", "Deli") üzerindeki Gotik yazıdan anlaşılıyor. 1577 İtalyanca baskılarından birinde ise (*SOAS*) dört desen (bkz., çizelge 2) eksiktir. Bazı baskılarda da desenlere küçük ayrıntılar eklenmiştir. Örneğin Nüremberg baskısındaki (renkli *BL*) "Sakız Ada'lı Kız" deseninin sol kenarında uzun saplı, sarı bir çiçek, "Hamama giden kadın" sahnesinin üstünde uçan bir kuş, 1576 İtalyanca baskıdaki (*BL*) yine aynı sahnede, kölenin başındaki bohçanın kenarında *Å* (Assuerus van Landerseel'in monogramı) ve ANTONIAS yazısı görülmektedir. 1580 İtalyanca baskısında (*V and A*) "Sakız Adalı Kadın" ın belinde, ilk baskılardan farklı olarak, içinden mendil sarkan bir kese asılıdır. Bu eksiltme ve eklemeler listesini uzatmak mümkündür.

Kitabın kâğıdının ve gravürlerinin kalitesi de basımevine ve gravür ustasına göre değişmektedir. "Gravür" terimi, genellikle, bütün "oyma" ve "kabartma" baskı teknikleri için, hiçbir ayırım yapmadan, geniş kapsamlı bir terim olarak kullanılmıştır. Bu kullanım, her ne kadar muğlaksak da, çok yaygın olduğu için tamamiyle yanlış sayılamaz.¹⁰ Onun için, arkada kısaca açıklamaları verilmiş, ve kitabın baskılarını içeren listede ayrımları belirtilmiş bu teknikleri, burada ben de genel olarak "gravür" terimiyle niteliyeceğim (Bkz., s. 21-22, çizelge 2). Lyon, Guillaume Roville ve Venedik'te Francesco Ziletti basımevinde basılan kopyelerin gravürlerini, Leonard Thiry (Diery, Davent, Louis Danet),¹¹ Antverp'te Guglielmo Silvio basımevinde basılanlarınkini Assuerus van Landerseel, Hubert Golzius ve Joseph Gietleungen, Antonius Sylvius ve monogramlarından adları çıkarılmıyan birkaç sanatçı, Nüremberg'de basılanlarınkini ise Conrad Saldoer-

¹⁰ A. Griffiths, *Prints and Printmaking*, s. 35 vd.

¹¹ Nagler, *Monogrammisten*, cilt 4 s. 1018.

fer ve Georg Mack yapmışlardır.¹² (Monogramları için bkz., s.66). Bunlardan Lyon (1567, *V and A*) ve Nüremberg'de (*BL*) basılanlar, gravürlen-dikten sonra renklendirilmişlerdir (Resim 2, 4, 6, 7). Bazı baskıların, (özel-likle Lyon 1567, Nüremberg 1572 ve Venedik 1580), gerek kâğıt seçimin-de, gerekse gravürlenmesinde gösterilen özen, metin ve desenlerdeki küçük değişikliklere rağmen, gravür sanatçısının ustalığını göstermekte ve aynı zamanda, bunların önemli kişilere sipariş üzerine hazırlandıklarına işaret etmektedir.¹³ Yine Nüremberg'de basılan renksiz kopye ile aynı yılda (1572) hazırlanan renkli gravürlü baskıdaki bazı desenlerin ve başlık sayfa-sının altında görülen Georg Mack'ın monogramı, bu baskıda, sanatçının, Nüremberg'deki her iki baskıda çalışan Saldöerffer'le işbirliği yaptığını ka-nıtıyor. Gravürlerin renklendirilmesindeki üstünlük yanında, altın yaldızın da kullanılmış olması ve, gravür sanatında çok ender görülen bu tekniğin, Mack'ın özelliklerinden biri olarak bilinmesi, gravürleri onun renklendir-miş olabileceği ihtimalini artırıyor. Kumaş desenleri, kırmızı, mavi, sarı, yeşil renkler ve altın yaldız çizgilerle plastik bir değer kazanmış. Yalnız renkler, 1567 baskısından (*V and A*), Osmanlı kumaş repertuarının renklerine çok daha yakın (Karş., Resim 6, 7) Bu baskının başka bir özel-liği sonuna II. Selim'in portresini de içeren bir bölümün daha eklenmiş olmasıdır (Resim 8). Ayrı bir başlığı bulunan bu bölümde, figürler yine tek sayfalara yerleştirilmiş, altlarına desenlerle ilgili şiirler yazılmıştır. 35 tanesinin Türklerle ilgili konulara ayrıldığı bu gravürlerin birçoğu, ya ay-nen veyahut değişik biçimlerde, Nicolay'ın desenlerinin kopyalarıdır. Albümde, Brezilya'lı, Hintli figürler ve Nüremberg'li sanatçıların sevdiği bir konu olan zürafa da vardır.¹⁴ Altlarında birer şiirle tek figürlü kompo-zisyonlar, Nüremberg baskılarında, XV. ve XVI. yüzyıllarda bir gelenek biçiminde sürmektedir. Niclas Meldemann'ın desenleri bunun en iyi örneklerindendir. Yine Nüremberg okulundan Hans Guldenmund tarafın-dan çıkarılan ve çeşitli sanatçılar tarafından yapılan 15 levhadan oluşan bir dizi,¹⁵ kuşkusuz, bazı eklerle Nicolay'ın eserinin bu baskısına eklenen bölümün ön örneğidir.

¹² Nagler, *Aynı eser*; Thieme-Becker, *Künstlerlexicon*.

¹³ Nitekim, Nüremberg baskısının (Renkli, 1572) başında, ne yazık ki kime ait oldu-ğunu bulamadığım arma (Resim 39) bunu daha açık göstermektedir. Nüremberg baskısının Saldöerffer (Saldöerffer) tarafından gravürlendiği, inceleme olanağı bulduğum her iki kopye-nin (bkz., çizelge 2) başlığında ve önsözünde belirlenmiştir.

¹⁴ Hans Guldenmundt ve başka Nüremberg'li sanatçıların bu konudaki desenleri için bkz., *The Illustrated Bartsch*, cilt 13, s.435.

¹⁵ "Viyana'yı Kuşatanlar" konulu bu dizideki desenlerden 7'si Niklas Stoer, 5'i H. Schoen, 3'ü H.S. Behan'a aittir. Altlarındaki şiirler, Hans Sachs'indir, *The Illustrated Bartsch*, cilt 13, s. 619.

1580 Venedik baskılarında, kitaba 7 desenin daha eklendiğini görüyoruz.¹⁶ 1567-68 baskılarındaki II. Henri'nin izin belgesine dayanarak, bunların Nicolay'ın "Türkiye Seyahatnâmesi" için hazırladığı orijinal desenler olmadığını söyleyebiliriz.

Bütün baskılarda desenler tek sayfalara yerleştirilmiş, bazıları sade (Venedik, 1580), bazıları geometrik, ve bitkisel çerçeveler içine alınmış (Antverp, G. Silvius), bazıları çerçevesiz bırakılmıştır (Lyon ve Nüremberg baskıları). Aynı basımevi tarafından basılanlarda, aynı süsleme düzeni, bölüm başlıkları ve ilk büyük harflerde de aynı harf dizini kullanılmıştır. Nicolay'ın önsözünün de bazı baskılara alınmadığını gözlemliyoruz.

Kitabın 1580 Venedik baskılarından birinin (BL 4289) cilt kapağında ve bazı yayınlarda,¹⁷ Nicolay'ın kitabı için tahta ve bakır gravür desenlerinin, Tiziano (da Cadore, Vecellio, c. 1489-1576) tarafından çizilmiş olabileceği en azından düzeltmelerini onun yaptığı üzerinde durulmaktadır. Böyle bir yorumun ortaya çıkmasına neden, Tiziano'nun amcazâdesi Cezare Vecellio'nun (1521-1601), XVI. yüzyılın en önemli giyim-kuşam albümlerinden biri olan eserinin, 1664'de Venedik'te yapılan baskısının önsözüdür.¹⁸ Bu arada, kitaptaki desenlerin pekçoğunun Nicolay'inkilerden kopye olduğunu da belirlemek gerekir. Bugün, birçok sanat tarihçisi tarafından reddedilen bu önsöze göre, kitabın desenleri Tiziano tarafından çizilmiş ve Cezare bunları gravürlemiştir. Bu görüşü doğrulayanlar veya

¹⁶ Bunlar, Üç Avrupa'lı erkek, Magrib'li Arap şeyhi, evinde oturan Türk kadını, İstanbul'da gelin alayı, İstanbul Patriarki, Kadıasker ve dört kadın figürüdür. Bu desenler, C. Vecellio'nun albümünde aynen tekrarlanmıştır.

¹⁷ V. Advielle'in, Nicolay'ın, *Description du Berry* (tam başlığı için bkz., Kitabın tanıtılması bölümü, not 5.) başlıklı eserinin baskısına yazdığı önsöz, s. 10; Vasari'nin 1881 (G. Milanesi) baskısında, ilk kez Cezare Vecellio'nun adı ile 1590'da basılan, *De gli habitati antichi et moderni di diverse parti del mondo* (Venetia) başlıklı giyim-kuşam albümünün sonraki baskılarında, Gran Titiano'nun adının görüldüğünü yazıyor, *Le Vite*, V, s.431, VII, s.468, not 2.

¹⁸ C. Vecellio'nun not. 10'da başlığı verilen eserinin bu baskısının adı şudur: *Habiti antichi o vero raccolta di figure delineate dal Gran Titiano, e da Cezare Vecellio suo fratello, diligentemente intagliate, conforme alle Nationi del Mondo*. Ottomburg kontuna ithaf edilen bu baskının önsözünde, kitaptaki 415 resmi Tiziano'nun çizdiği tekrarlanmaktadır. Cezare'nin (1521-1601) ressam olduğu, eserlerinde Tiziano'nun etkisinde kaldığı, birçok resminde ona yardım ettiği, 1548'de Augsburg'da onun atölyesinde çalıştığı ve 1570'lerde, Venedik'te onun yanında kaldığı biliniyorsa da (F. Heinemann, 'La bottega di Tiziano', *Tiziano e Venezia*, s.433-445; R. Pallucchini, *Tiziano*, cilt 2, Florence 1969, cilt 1, s. 212-213, *Habiti*'deki desenlerin Tiziano'nun elinden çıkmadığını tartışan görüşler için bkz., Muraro-Rosand, s. 143, not 14; H. Tietze-E. Tietze-Conrat, *The Drawings of the Venetian Painters in the XVth and XVIIth Centuries*, New-York 1944, s. 332.

reddedenler, inanılır bir belge göstermiyorlar. Yalnız, Tiziano'nun iyi bir gravür ustası olduğu ve Türklerle ilgili desenler çizdiği biliniyor. Şöyle ki, 23 Ağustos 1538'de, Mantua dükü Federigo Gonzaga'ya, Venedik'teki ajanı Benedetto Agnello'nun yazdığı bir mektupta, Tiziano'nun İstanbul'da bir süre kalmış olan bir sanatçıdan sağladığı ve Kanunî'ye çok benzeyen bir resimden ve bir madalyondan yararlanarak, Sultanın bir portresini çizdiği bildirilmektedir.¹⁹ Bu tarihten uzun bir süre sonra, başka bir mektupta, yine aynı konu üzerinde duruluyor. 20 Eylül 1578'de, İstanbul'daki Venedik balyozu Nicola Barbarigo'nun, Venedik Doj ve Senatosuna gönderdiği bu mektupta, Sokullu Mehmed Paşa'nın, Venedik'ten bir Osmanlı padişah portreleri serisi istediği söylenmekte ve balyoz, bir süre önce, Tiziano'nun evinde, yaşlı Kanunî'nin at üzerinde bir portresini görmüş olduğunu belirterek, Tiziano'nun hükümdar portreleri çizdiği üzerinde durmaktadır.²⁰ Vasari de, Urbino dükü Francesco Maria'nın evinde, Sultan Süleyman'ın Tiziano'nun elinden çıkma bir portresinin bulunduğunu yazar.²¹ Vasari, ayrıca, Tiziano'nun, Kanunî Sultan Süleyman'ın karısı Hürrem Sultan'ın (Rossa, Rosselana, Roxelana) ve kızı, Rüstem Paşa'nın karısı, güzelliği ile ünlü Mihrimah Sultan'ın (Camerie)²² çok güzel baş giysileri ile portrelerini yaptığını kaydetmektedir.²³ Bugün, bu tabloların kaybolduğu söylenmektedir.²⁴ Asıllarının Como'daki Paolo Giovio'nun müzesinde olduğu bilinen bu resimlerin, Floransa'daki Galleria degli Uffizi'de birer kopyeleri bulunmaktadır.²⁵ Cristofano dell'Altissimo (di Papi)

¹⁹ Crowe-Cavalcaselle, cilt 2, s. 498.

²⁰ Venedik, *Archivio di Stato, Senato-Secreta, Costantinopoli*, cilt 3-5, şu eserde, T. Bertele, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, s. 71-72, not 40.

²¹ Bugün British Museum'da birkaç tane tahta baskısı Kanunî portresi bulunmaktadır (Dept. of Prints and Drawings). Bunlardan biri, şu eserde yayınlanmıştır, M. Rogers, *The Design of Islamic Art*, London 1984, s. 82, resim 82. Kanunî'nin bir başka gravürü Nüremberg'li sanatçı G. Pencz'e (c. 1500-1550) maledilmekteyse de, tarihsiz ve monogramsız bu portrenin aslının sanatçısı kesin olarak bilinmiyor, *The Illustrated Bartsch*, cilt 13, s. 504-506.

²² Luigi Bassano, Mihrimah Sultan'ın güzelliğini şöyle över:

"Sultan Süleyman'ın son derece güzel bir kızı var.

Duyduğuma göre adı Camena. İllirya'lı esiri

Rüstem Paşa ile evli, kızıyla evlendiği için onu paşa yaptı, s. 44-45.

²³ *Le Vite* (Milanesi), cilt 7, s. 456. Fakat Vasari'nin 1568 baskısında şöyle bir kayıt bulmaktayız: 'Si vede di mano del medesimo M. Niccolo Zono la Rossa moglie del Gran Turco d'eta d'anni sedici e Cameria di costei figliola con habiti e acconciature bellissime' cilt 3, s. 816.

²⁴ Crowe-Cavalcaselle, cilt 2, s. 24.

²⁵ Paolo Giovio'nun tarihçiliği hakkında bkz., V.C. Parry, "Renaissance historical literature in relation to the Near and Middle East with special reference to Paolo Giovio",

adında bir sanatçı tarafından,²⁶ 1556 yılında kopye edilen Hürrem Sultan portresi, profilden resmedilmiştir.²⁷ Tel örgülü saçları, başına giydiği ve alnının üstüne kadar inen, bir dizi inci ile birlikte bükülmüş bir türbanın altından sarkmaktadır. Yine Uffizi'deki Mihrimah Sultan portresinin ise,²⁸ dünyadaki çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda birçok kopyesi vardır.²⁹ Bunlardan biri de, bugün Londra'daki Princess Gate koleksiyonundadır (Resim 9).³⁰ Dörtte üç profilden yapılmış olan portrede Mihrimah Sultan, sade, açık kahverengi desenli, sivri yakalı kaftanının içine, yuvarlak yakalı ve kollarının ucu kaftanından çıkan, krem rengi bir gömlek giymiştir. Giyisinin en çarpıcı yanı, yüksek ve tepesi iki köşeli hotozdur. Hotozun tepesini dolanan ince bant, alnın ortasına doğru birleşmekte ve burada, küçük,

Historians of the Middle East (ed.B.Lewis- P.M. Holt), London 1962, s.277-290. Gioivo'nun müzeciliği ve Como'daki müzesi ve portrelerle ilgili belgeler hakkında, bkz., T. Reyhanlı, "The Portraits of Sultan Murad III", *Erdem*, cilt 3, Mayıs 1987, s. 453-468. Gioivo'nun müzesinde, Osmanlı sultanlarının portreleri bulunmaktadır. Gioivo, bunları nasıl ele geçirdiğini şöyle anlatır: Barbaros Hayreddin Paşa, İmparator Charles ile Fransa kralı arasında çıkan savaşta, Fransızlara yardım için çağırılır. Marsilya'ya gelir ve Anguilla kontu, amiral Virginio Orsino ile dostluk kurar. Aralarında armağan yarışına girerler. Virginio, Barbaros'a değerli gümüş kaplar ve ipekli kumaşlar verir. Buna karşı Barbaros Virginio'ya, bir tatar ayı ile çok ince işli bir ok kılıfı, mücevher süslü kılıfıyla bir Acem kılıcı (*scimitarra*)—ki Şah İsmail'in olduğu söyleniyor—, uzun bir giysi ve bunlara ek olarak da abanoz ağacından, fildişi işli bir sandık armağan eder. Bu sandıkta, onbir Osmanlı Sultanının (Sultan Süleyman da içinde) yabancı Türk sanatçıların elinden çıkma, renkli ve aharlı kâğıda yapılmış portreleri vardır. Bunların gerçeğe uygunluklarını Gioivo, elindeki bronz madalyonlarla karşılaştırarak kanıtlamaktadır. Bu resimlerden, Padişahların portre tablolarının yapılması istenmektedir. Gioivo, *Gli Elogi*, Fiorenza 1554. Bunların ne şekilde kullanıldığı ve bugün Gli Uffizi'de kopyeleri bulunan portrelerle olan ilişkilerini biliyoruz.

²⁶ W. Prinz, "La serie gioviana o la collezione dei ritratti degli uomini illustri", katalog: E. Micheletti, şu eserde: *Gli Uffizi, Catalogo Generale*, Firenze 1979, s. 646 vd.

²⁷ Yağlıboya portre, 60 × 44 cm ölçüsündedir. Üstünde "Roxelana Sol: Uxor, arkasında: Hürrem Sultan detta Rosselana fu la moglie di Solimano il Magnifico" yazılıdır. Resim için bkz., Micheletti, *a.g.e.*, s. 652.

²⁸ Yağlıboya portre 1580'de kopye edilmiştir. Üstünde: "Cameria Sol. II Filia", arkasında 'Figlia d'Solimano il Magnifico, fu donna di eccezionale bellezza' yazılı tablo, 60 × 47 cm ölçüsündedir, Micheletti, *a.g.e.*, s. 630.

²⁹ Kopyeleri için bkz., H.E. Wethey, *Paintings of Titian*, London 1971, cilt 3, s. 190.

³⁰ 'Camerie, Daughter of Suleiman the Magnificent as S. Caterine' altyazısı ile sergilenen, 102, 5×76,5 cm boyutlarındaki yağlıboya tabloda J. Wilde, Vasari'nin sözünü ettiği (Milanesi, VII, s. 456) Tiziano'nun bugün aslı kaybolan 'Camerie'sinin bir kopyesi olarak bahseder ve portrenin kimliğini, Gioivo'nun müzesindeki altı yazılı resimle olan benzeşmeye dayanarak açıklar, *Venetian Art from Bellini to Titian*, Oxford 1974. Portre Londra, Cortauld Gallery'de açılan bir sergide sergilenmiş ve kataloğa alınmıştır, *The Princess Gate Collection Courtauld Institute Gallery*, (Önsöz: D. Farr), London 1983.

murassa bir serpuş bulunmaktadır. Bürümcük yaşmak bu baş giysisinin altından sarkmaktadır. Portrenin Mihrimah Sultan'a benzerliği söz konusu olamaz. Granau, sanatçının kendi kızını model olarak kullandığını öne sürüyor.³¹ Nitekim bu resim, "Haseki Sultan" modeli olarak, ya "Rossa, Roxelane" veyahut "Camerie" adı altında pek çok kopye edilmiştir. Bunlardan biri de, "La piu favorita di Sultan Murad" başlığı altında, Cezare Vecellio'nun *Habiti*'sindedir (Resim 10). Vecellio'un albümündeki desenlerden pekçoğunun Nicolay'dan alınmasına karşın, 'Haseki Sultan' Tiziano'nun "Camerie" tablosunun aynısıdır. Böyle zincirleme bir varsayım da, Tiziano ile Nicolay arasındaki ilişkiye kesin bir çözüm getiremiyor.

Tiziano'ya atfedilen bu iki kadın portresinin ön örneklerinin Avrupa'da aynı devirde pek çok resmedilen "Hürrem sultan"³² desenleri olması, elimizdeki verilere göre gerçeğe en yakın görünen bir olasılıktır. Nitekim, Uffizi'deki "Hürrem Sultan" portresinin, 1530'larda Georg Pencz'e maledilen Hürrem Sultan³³ (Resim 11) desenini örnek aldığı çok açıktır. Zaten, resimde, portre özelliği değil, baş giysisi önemle ele alınmıştır. Aynı şekilde de, "Camerie" tablosundaki baş giysisi (Arapça *Turtur* veya *Hanin*), Orta Çağ'da çok yaygın olan ve Avrupa'da pek çok resmedilen bir Müslüman baş giysisidir.³⁴

Nicolay'ın "Sultana" desenindeki baş giysisi ise, aynı devir Osmanlı minyatürlerindeki "peri" figürlerinin başlarında sık sık görülmekte³⁵ ve ar-

³¹ G. Granau, 'Tizians Bildnisse türkischer Sultaninnen', *Beiträge zur Kunstgeschichte*, Wien 1903, s. 132-37.

³² Bugün British Buseum'da Prints and Drawings, aynı tip fotozla iki Türk kadını deseni vardır. Bunlardan Hürrem Sultan olarak niteleneni (no: 1878 7-13 4166), 1530-50 yılları arasında, Matteo Pagani (hakkında bilgi için bkz., Nagler, *Künstler-Lexicon*; F. Ongania(ed), *La processione del Doge nella Domenica delle Palme incisa in Venezia per Matteo Pagan, 1556-69* (Venice), 1880) tarafından yayınlanmıştır. Bu portrenin resmi ve hakkında bilgi için ayrıca bkz., J.M.Rogers- R.M. Ward, *Süleyman the Magnificent*, London 1988, Resim 4b, s. 17, 51. Oval bir madalyon içine alınmış, tahta gravür baskısı ikinci desenin (no: 1873 5 10 3010) çevresinde, *IMP FILIA CAMELIA* yazısı okunuyor. Boissard da aynı örneği kullanmıştır (*Vitae et Icones*) (Bkz., arkası Resim 12). ama, kuşkusuz en inanılır örnek, Bellini'nin desenleridir.

³³ Desen, 1530'larda yapılmış yuvarlak, tahta baskısı bir örneğe dayanarak çizilmiştir. Tarihi ve monogramı yoktur. (Resim. 11) Pencz'e atfedilen bu resim, Michael Ostendorfer'in tahtabaskısı portresini örnek oluşturmuştur, *The Illustrated Bartsch*, cilt 13, s. 505-506.

³⁴ Turtur, hanin, tac ve takke konusunda, ayrıntılı bir çalışma için bkz, J. von Karabacek, *Abendlandische Künstler zu Konstantinopel im 15. und 16. Jahrhundert*, Wien 1918.

³⁵ Bunun en güzel örneklerinden biri, Şahkulu'na atfedilen ve 1550 yıllarına tarihlenen 'uçan peri' desenindedir, E. Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, Washington- New-York 1987, s. 32, ayrıca bkz., Z. Tanındı, *Siyer-i Nebî*, İstanbul 1984.

şiv kaynaklarında,³⁶ tac adıyla geçmektedir. Yalnız, “Sultana”nın giydiği taç, perilerinki gibi doğrudan başa değil, canfes³⁷ bir başörtüsü üzerine geçirilmiştir.

Hem Tiziano’ya maledilen portrede, hem de Nicolay’ın “Sultana” deseninde gördüğümüz baş giysilerinin tanımlarını, yine onaltıncı yüzyılın ortalarında, çeşitli nedenlerle Sarayda bulunmuş iki önemli gözlemcinin, Antonio Menavino ve Luigi Bassano’nun yazılarında buluyoruz.³⁸ Bkz., Bassona Türk kadın baş giysileri konusunda ne yazıyor:

“Kadınlar, başlarına dik oturtulmuş, yuvarlak küçük bir takke (*berrettino*) giyerler. Bu takke, atlas, dımışkı ve Hürmüzi (Ormis) kumaşla kaplı ve hepsi birbirine benzer renkte. Birçoklarının takkesi de kadife ve *broccato*.³⁹ Bu takkenin altına bir eşarp tutturulmuş. Bazıları bu eşarby, beyaz bir takke ile takıyor, üstüne de bir ipek bere giyorlar. Bu bere yarım karış kadar yüksekliktedir. Bunu başka ülkelerde de gördüm. s.6”

Menavino ise bu konuda şöyle diyor:

“Türk kadınlarının saçları uzun, güzel ve genellikle örgülü. Başlarına, kenarları işlemeli ve omuzlarına kadar inen canfes örtüler örtüp, üstüne, altın ve mücevherle süslü, fes (*fescel*)⁴⁰ dedikleri bir asâlet tacı giyorlar. Bunlar, evli ve dul soylu kadınların baş giysisi. Diğerlerinin şapkaları gümüş kaplı, ucu sivri ve üç karış yükseklikte, “unicorn” a benziyor. s.86”

Bu iki tanım, yukarıda tartıştığımız baş giysilerini daha berrak bir biçimde açıklamaktadır.⁴¹

³⁶ Ö.L.Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri 1545-1659”, *Belgeler*, III/1966, s. 95.

³⁷ Bu örtülerin kumaşlarının canfesten (tanımı için bkz., Pakalın ve Koçu) yapılmış olduğunu öngörmek pek yanlış olmaz kanısındayım.

³⁸ Kitapların adları için bkz., genel kaynakça.

³⁹ Bu, çok genel bir terim olduğu için, tam çevirisini yapmak uygun olmaz kanısındayım.

⁴⁰ Bkz., Pakalın ve Koçu.

⁴¹ Çeşitli kadın başlıkları için bkz., Resim 13, 14, 15. Lorichs.

III. DEĞERLENDİRME

Kitabın önemi bilinmekle birlikte, ilk bakışta kendi örnekleri arasındaki üstün yeri belirlemek zordur. Metni, daha önce yazılmış “seyahatnâme”lerin başka bir örneğidir. Türkiye üzerine yazılan seyahatnâmeler belli bir program gözetir. Bu kalıbın dışına çıkan çok azdır. Bu düzenlemede, genellikle Türkiye'nin coğrafya konumunu, tarihini, devlet düzeni, din ve törelerini içeren bir temel bilgi bölümü vardır. Klâsik Yunan ve Lâtin yazarlarına dayanarak yazılan bu bölümdeki bilgiler, hemen her gezgin tarafından yinelebilir.⁴² Bazen, bütün seyahatnâme, bu konuların, yazarın kendi görüşleri, gözlemleri ve başka seyahatnâmelerden aktarmalarıyla genişletilmesinden oluşur.

Nicolay, bilinen düzeni gözetmektedir. Eserinde, Ovid, Strabo, Polibio, Plinio, Zonares, Herodot, Ptolemaios, Xenophon, ve Mela'nın adları geçmektedir. Bunların dışında, yazarın devrinin önemli seyahatnâmelerini ve Avrupa'lı tarihçilerin yazdıklarını dikkatle okuduğu gözden kaçmıyor. Yalnız, bunları aldığı kaynakların adını vermeden aktarmıştır. Örneğin, Makedonya'lı Falanj'lar ve bunlarla, yeniçeriler arasında kurulan benzeşme (bkz., s. 24) Giovio'nunki ile aynıdır.⁴³ Haseki Sultan'ın, 1545'lerde Sarayı Cedit'te oturduğunu, daha önce Bassano da Zara'dan öğreniyoruz.⁴⁴ Nicolay'ın bunu Zara'dan mı aktardığı, yoksa kendi gözlemlerini mi yazdığı anlaşılabilir. Fakat, aynı eserden, *Archent* (arak veya Arap şerbeti)⁴⁵ ile ilgili parçayı kitabında kullanmıştır.⁴⁶ Edirne kenti üzerine yazdıklarının bazı bölümleri, Ramberti⁴⁷ ile benzeşiyor. Postel ve Menavino'dan⁴⁸ da yararlandığı, bazı bölümlerde açıkça belirgindir.

Desenlerine gelince; bunların gerek kompozisyon, gerekse teknik çizim ve baskı açısından ön örnekleri, yüzyılın ilk yarısında, Nüremberg

⁴² Bu malzemenin sınıflandırılması için bkz., Parry, *a.g.e.*

⁴³ Giovio, *Commentari delle cose de Turchi*, 1538.

⁴⁴ Nicolay, *The Navigations*, s.51, Zara, s. 17b.

⁴⁵ “Archent” denilen içkiyi Babinger, *arak* olarak yorumlamıştır, Zara, s. 36a. Nitekim, Evliya Çelebi, esnafı arakçıyan'dan söz etmektedir, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, cilt 1, s. 661. Fakat bu içki, arap şerbeti de olabilir, tanımı için bkz., Busbecq, cilt 1, s. 53.

⁴⁶ Karşılaştırma için bkz., arkada çevirisi verilen bölüm, s. 53.

⁴⁷ Nicolay, arkada çevirisi verilen bölüm, s. 60, Karş., Ramberti, ga-b.

⁴⁸ Özellikle Eski Saray hakkında yazdıkları, Menavino ile (s. 134-36) benzeşiyor, karşılaştırma için bak, arkada çevirisi verilen bölüm, s.39. Eski saray hakkında bir Osmanlı kaynağı için bkz., V.L. Menage, “Edirne'li Ruhîye Atfedilen Osmanlı Tarihinden İki Parça”, *İ.H. Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 311-331.

okulunda zaten vardır. Özellikle, Erhard Schöen (? - 1542), Niclas Melde-mann (1529-1531 yılları arasında Nüremberg'de çalıştığı biliniyor), Georg Pencz (c. 1500 - 1550) Daniel Hopfer ve Niclas Stoer (c. 1500-1562/68)in, Türklerle ilgili, tek sayfalara yerleştirilmiş tek figürlerinin tahta baskıları, dizi biçiminde daha önce yayınlanmıştı.⁴⁹

Fakat biraz daha yakından bakılınca, bazı ilginç ipuçları, eserin birçok yönden son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların en önde gelenlerinden biri, kitabın yolculuğuna başlayış tarihinden, kitabın ilk ve ondan sonraki baskılarının yayınlanışına kadar, belgelerden izleyebildiğimiz bazı olaylar, bizim kitabın içeriğini, hazırlandığı sanat ve teknik ortamı, Avrupa'nın politik propagandaya eğilim açısını daha açık bir biçimde görmemize ve değerlendirmemize yardımcı oluyor.

1535 tarihini izliyen yıllar, Osmanlı-Fransız diplomasi sahnesinde, en önemli bir devre olarak kabul edilmektedir. Aralarında, kendi alanlarında uzmanlaşmış önemli kişilerin bulunduğu bir elçilik heyeti, 1535-1554 yılları arasında, Osmanlı Devleti ve halkının yaşamını temel konu olarak, belli alanlarda inceleme yapmak amacıyla İstanbul'a gönderilmişti.⁵⁰ Türkiye'ye belli bir görevle gönderilmiş bu gruptan biri Nicolas de Nicolay'dı. Türk giyim-kuşam geleneklerini yerinde ve aslına uygun olarak çizmekle görevlendirilen Nicolay'ın eserini çağdaş örneklerinden ayıran en belirgin özellik, konuya uzman bir görüşle eğilmesidir. Nicolay, gerek kitabının başlığında, gerekse önsözünde, amacını vurgulamakta, "desenlerini, halkın toplumdaki yerini de gözönüne alarak, giyim-kuşam ve süslerini, silâh ve atlarını bütün ayrıntılarıyla ve doğru olarak yansıtmaya çalıştığını" yazmaktadır. Birçok gezginin yapmış olduğu gibi, azınlıklardan ve elçiliklerden öğrendikleriyle yetinmemiş, bilgi aldığı kaynakları, yetkili kişilerden seçmiş inceleme, tanım ve desenlerinin büyük bir bölümünü, onların onayından sonra tamamlamıştır.⁵¹ Dikkati tek bir konuda odaklaştığı için, görüşleri daha keskin ve ayrıntılıdır ve eser bu yönden bir belge niteliğindedir. Desenlerde gerçeğe bağlılığı, ayrıntılarda o devrin Osmanlı bezeme repertua-

⁴⁹ *The Illustrated Bartsch*, cilt 13. Daniel Hopfer'in demir kazıma kalıplarından 230 tanesi, Nüremberg'li matbaacı David Funck tarafından, onyedinci yüzyılda *Opera Hopferiana* başlığıyla yeniden basılmıştır. 1802'de C. Wilhelm Silberberg Frankfurt-am-Main'de, Funck'un numaralarıyla, bunların 92 tanesini bir cilt içinde yeniden çıkarmıştır. Aynı başlığı taşıyan bu albüm, bugün *BM* dedir, *The Illustrated Bartsch*, cilt 17, 135/47. *BM, Prints and Drawings*, cilt 46, cilt 251, cilt 44.

⁵⁰ Bkz., I. Bölüm, not. 1.

⁵¹ Bkz., I. Bölüm, not. 1.

rını yansımasıyla daha belirginleşmektedir. Kumaş desenlerine, onaltıncı yüzyıl ortalarına en yaygın üslûbu olan “saz üslûbu” hakimdir (Resim 2, 6, 7). Desenlerin aslına bağlı kalmak için, giysi çizimlerinde kumaş kıvrımlarından yer yer fedakârlık ettiğini görüyoruz. Birkaç sahne dışında, figürler, hareket ve ifadeden yoksun, üstlerindeki giysileri sunan mankenler görünümündedirler. Metinde, kumaşların cinslerine değinilmemişse de, desenler, devrin kemha, serenk, serâser gibi, özellikle saray için dokunan kumaşlarındaki bezemelerin tekrarıdır. Özellikle ‘Saraylı Kadın’ın giysisi (Resim 2) ile, Şahzâde Bayezid’in kemha merasim kaftanı bezemeleri⁵² arasında görülen yakın benzerlik gözden kaçmıyor. “Edirne’li Yahudi Kadın” (Resim 7) ın giysisi ise, hem bezeme, hem de renk açısından onaltıncı yüzyıl Osmanlı kumaşlarının en güzel örneklerinden birini sergilemektedir. Nicolay, yazımın başında aktardığım gibi (bkz., s. 1) bu kumaşların bedestende satıldığını söylemektedir. böylece çok önemli iki noktaya dikkat çekilmiş oluyor. Birincisi, zaman zaman çıkan hükümlere rağmen⁵³ gayri Müslimlerin de Türk kadınları gibi giyinebildikleri (Resim 7, 33), ikincisi de, bu değerli kumaşların, saray dışında da geniş bir pazarı bulunduğu⁵⁴. Nitekim, bir Edirne tereke defterindeki kayıtlara göre, Sinan b. Abdullah’ın evindeki eşyalar arasında, son derece zengin bir kadın giysisi koleksiyonu yer almaktadır.⁵⁵

Nicolay’ın kumaş deseni çizme gerekliliğini duymadığı sahnelerde, resme birden hareket girmektedir. Bunun en açık örneği, “Sarhoşlar” sah-

⁵² Kaftan hakkında bkz., Atıl, *Süleyman the Magnificent*, Resim 116, s. 186, 316; Rogers-Ward, *Süleyman the Magnificent*, s. 170.

⁵³ İstanbul’daki Hristiyan azınlık kadınların Türkler gibi giyinmemeleri, feracelerinin kara, kuşaklarının yarı pamuklu, yarı ipek, ayakkabılarının siyah ve astarsız olması, kadınlarının ferace yerine Bursa pamuklu dokunmasından kutnu fistan ve açık mavi çakşır, ayaklarına da kundura giyinmeleri, Müslüman kadınlar gibi serâser yaka ve arakiyye tiftikten ince bir külâh giyinmemeleri, giyerlerse de, bunların atlas ve pamuklu olmaları, Ermenilerin de Yahudiler gibi giyinmeleri, yalnız başlarına alaca kuşak sarınmaları, gayri Müslimlerin feracelerinin astarlarının saçaklı, dolamalarının siyah Bursa pamuklusundan olması, iskerlat giymeyip Feriye ve Selânik çuhasından olması hakkında 7 Sefer 976/1568 tarihli bir hüküm tam metni için bkz., A. Refik Altınay, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, (1553-1591) İstanbul 1935, s. 47, 51. Yukarıda adı geçen arakiyye külâhın tanımı ve yapıldığı kumaşlar başı yayınlarda geçmekteyse de, (Pakalın, Koçu, Kütükoğlu) özellikle kadın arakiyyesinin biçimi hakkında açık bir bilgi edinemiyoruz.

⁵⁴ Rogers-Ward, *Süleyman the Magnificent*, s. 120; M. Rogers, *Islamic Art and Design, 1500-1700*, London, 1983, s. 10.

⁵⁵ Ö.L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri 1545-1659”, *Belgeler*, III/1966, s. 95.

nesidir (Resim 20). Burada, diğer sahnelerden farklı olarak ilk göze çarpan, giyim-kuşamdan çok ifadedir. Gerek çizgide, gerekse ifadede yansıyan dengeli anlatım, Nicolay'ı sıradan bir desinatör olmaktan çıkarıyor. Yalnız, gravür ustalarının Nicolay'ın desenlerine katkılarının da gözönüne alınması gerekir. Fakat, kitabın ilk baskılarında (Lyon, 1567-1568) yayınlanan ve daha önce üzerinde durduğu kralın izin belgesinde, hem kralın, hem de Nicolay'ın, gravür ustalarının orijinal desenlere bağlı kalmaları üzerinde ne kadar titizlikle durdukları gözönüne alınırsa, baskıda değişiklik yapılmış olması, çok uzak bir olasılıktır.

Eserin bir başka önemli özelliği, basılmak amacıyla hazırlanmış olmasıdır. Baskı sayılarına bakılırsa (çizelge 2), kitap, çağdaşlarının en popüleridir.⁵⁶ Bunun belli başlı nedeni, Nicolay'ın Avrupa'da Osmanlılara duyulan merakı doyuracak en önemli propaganda aracı olan resmi, yazılı tanımla birleştirmesidir. Yazarın politika ve tarih konularına uzaktan bakmasına karşın, giyim kuşam konusunda kendine has bir üslubu olduğu gözlenebiliyor. Her ne kadar, sözlü tanımlar, desenlerdeki bütün ayrıntıları açıklamıyorsa da, devrin giyim-kuşam sözcüklerinin kullanılması (örneğin, zerkülâh (*zarkola*), bozdoğan (*busdeghan*), üsküf (*skuff*), kuşak (*cochiach*), bıçak (*biciach*), anagaç (*anagiach*), şalvar (*salvares*) saye çuha (*şaye*), barani (*barani*), ağaç (baston, *aghac*), mücevveze (*muzavegia*), takke (*taquia*) en azından, Türk kaynaklarını tamamlaması ve desteklemesi açısından önemlidir.

Kitap, Avrupa moda dünyasını da etkilemiştir. Moda, her ne kadar belli bir sınıfın kaygısı ise de, her zaman üzerinde çok durulan bir konu olagelmıştır. Onaltıncı yüzyılda basılan giyim-kuşam albümlerinin sayısı, kısıtlı bir alanda da olsa, modaya gösterilen ilginin arttığını ve hızlı bir yayılma ortamının bulunduğunu ilginin arttığını ve hızlı bir yayılma ortamının bulunduğunu açıkça yansıtmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında basılan giyim-kuşam albümlerinin çoğunda büyük bir bölüm de Türk kıyafetlerine ayrılmıştır. Bunların en yaygın örneklerinden olan, J.J. Boissard'ın, *Habitus variarum orbis gentium* (Metz, 1581), Abraham de Bruyn'un, *Omni-um pene Europae, Asiae, Africae, gentium habitus* (1581) J. Amman'ın *Gynae-*

⁵⁶ Nicolay'ın, 'Türkiye Seyahatnâmesi'nin, özellikle 1572 Nüremberg baskısının, basılır basılmaz önemli kitaplar arasına girdiği görülüyor, A. Du Verdier, *Bibliotheca Instituta et Collecta, Primum a Conrado Gesnero, Tiguri 1583*, s. 629; *La Bibliotheque D'Antoine du Verdier*, Lyon 1585.

ceum (1582) ve Cesare Vecellio'nun *Habiti* başlıklı⁵⁷ albümlerinde, Türk giysileri için Nicolay'ın eseri model olarak alınmıştır (Resim 23, 22, 3, 10, 25). Basılmış olan bu kıyafet albümlerinin dışında, bugün dünyanın çeşitli müze ve koleksiyonlarına dağılmış bulunan ve genellikle, İstanbul'daki Avrupa elçiliklerinde görevli sanatçılar tarafından hazırlanmış birçok giyim-kuşam albümünde Nicolay'ın desenlerinin etkilerini bulmaktayız. Bunlar, ya John White (1585-1593 yılları arasında çalıştığı bilinmektedir) Amman ve Rubens'in desenleri arasında gördüğümüz örnekler gibi⁵⁸ (Resim 28, 32), Türkiye'ye hiç gitmemiş sanatçılar tarafından model olarak kullanılmış ve kopye edilmiş veya konu seçimi yönünden örnek oluşturmuşlardır.⁵⁹ Burada, Melchior Lorichs'in eserine de değinmek yerinde olur kanısındayım. Çünkü, belgesel değeri bilinen ve pek çok kez kaynak olarak kullanılan Lorichs'in albümündeki⁶⁰ bazı desenler, Nicolay'inkinden alınmadır. Özellikle, "Deli" ve "Sarhoşlar", Nicolay'ın desenlerinin kopyeleri gibi görünmektedir (Karş., Resim 20, 21, 29, 30). Yalnız bizi bu iki sanatçının birbirlerinin desenlerini nasıl ve nerede görmüş olabileceklerine yönelten bir ipucu yok elimizde. İstanbul'da görüşmüş olamazlar, çünkü Lorichs'in İstanbul'a varış tarihi (1555), Nicolay'ın Fransa'ya dönüş yılından (1554) daha sonraya rastlamaktadır. Lorichs'in eserinin ilk baskısı 1574-83 yıllarında yani Nicolay'inkinden daha sonra yapıldığına göre, tek olasılık, sanatçının Nicolay'ın kitabını görmüş olmasıdır. Zaten onaltıncı yüzyılın sonundan başlayarak, Türkleri konu alan pek çok kitapta Nicolay'ın desenlerinin kullanıldığını görüyoruz.⁶¹

Gözlemlerinden ve çizimlerinden izlenebildiği gibi, Nicolay'ın görüşleri, mesleği ve görevi gereği, daha çok sanata yöneliktir. Politik görüşlerin-

⁵⁷ Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında, tek sayfalara basılmış tek figürler, Nüremberg okulunda pek çok vardır. Bunların üslupları, Nicolay'ın kitabının 1572 Nüremberg baskısına eklenen bölümlere benzerliğine bundan önceki bölümde değinmişim. Özellikle J. Amman'ın, daha geç bir tarihte basılan, *Charta Lusoria, Tetrastichis Illustrata*, Nürnberg 1588 başlıklı kitabındaki desenler, altlarındaki şiirlerle, aynı sanatçının elinden çıkmışçasına yakın bir benzerlik göstermektedir. Amman'ın *Gynaecium* adlı eserinde (tam başlığı için bkz., Genel Bibliyografya), "Türk Saraylısı" deseni Nicolay'dan kopyedir. Ayrıca, Boissard ve Bruyn'un kadın giysileri kompozisyonlarının ön örneği de Nüremberg okulunda vardır, *The Illustrated Bartsch*, 13/249.

⁵⁸ Bu desenler bugün BM (Prints and Drawings) dadır. Hakkında geniş bilgi için bkz., T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine göre XVI. yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Resim 30b.

⁵⁹ Aynı eser.

⁶⁰ Lorichs hakkında bir araştırma için bkz., Eyice, "Avrupa'lı Bir Ressamın Gözü ile Kanuni Sultan Süleyman".

⁶¹ Özellikle Chalcondyle (*Histoire de la Decadence de l'Empire Grec*, Paris 1577)'de, François de la Boullaye le Gouz (*Les Voyages et Observations*, Paris 1653)'de Nicolay'ın desenlerin kopyelerini görüyoruz.

deki tarafsızlık, devrin önyargularını yansıtmaktan öteye geçmemektedir. Kendisi içinde olmadığı sürece, tarih olaylarının dışında kalmaktadır. Örneğin, Süleymaniye imâreti yapımının başladığı yıllarda İstanbul'da olduğu halde, devrin en önemli olaylarından biri sayılan bu konuya eğilmemiştir. Fakat, St. Stephano bugünkü Yeşilköy'den Yedikule'ye giderken, Padişahın (Kanunî Sultan Süleyman) caminin (Süleymaniye) yapımı için, taş ocaklarından çok ölçüde taşın kente taşındığı da gözlemlerinden kaçmamıştır⁶² (*The Navigations*, 1585, s. 46a).

Böyle küçük ayrıntılardan da görüldüğü gibi, Nicolay'ın topluma tamamiyle kapalı bir gözle baktığı söylenemez. Örneğin, İstanbul'daki imâretler için yazdıkları, kendinden önce yazılanlardan çok ayrı değilse de, en azından kendi gözlemlerini yansıtmaktadır:

“İmâretlerin en büyüğü Fatih İmâreti. Yıllık geliri 60 000 düka. Üzerleri kurşun kaplı 100 kadar yapının çevresinde, doktorları ve ulemâyı barındıran evler var. Hacı, yolcu, hangi din ve milletten olursa olsun bütün yabancılar, atları ve hizmetlileri ile burada üç gün parasız yemek yiyip kalabilirler. Kentin fakir fukarası için ayrıca 150 kiralık ev daha var. Burada kalanlara, günde bir akçe ve istedikleri kadar yemek bread veriliyor. ... Fransa, İtalya ve İspanya'daki başiboş hastaların bu ülkede bulunmamasına şaşmamalı. ... Kentte, etrafa zarar veren bir hasta veya deli bulunursa, zorla bu hastahanelere getirilip, akılları başlarına gelinceye kadar buralarda tutuluyor. Öteki hastalara da çok iyi bakılıyor. ..., rahatlarına dikkat ediliyor ve tedavileri için ilâç veriliyor, ameliyatları yapılıyor. Bunun gibi iki hastahane daha var⁶³ ama bu kadar büyük ve zengin değil (*The Navigations*, 1585, 57 a-b).

Yazarın, Yeni Saray'daki hastahane (hastalar odası) üzerine yazdıkları kısa da olsa, bugün ortadan kalkmış olan bu yapının işleyişini göstermesi yönünden önemlidir:

Padişahın sarayında on doktor var. Bunlar, saraydan 10 akçe gündelik ve yiyecek alırlar. ... Sarayda biri hastalanırsa, bu doktorlardan birinin, hastayı tedavi etmek için sultandan izin alması gerekir. Sonra hasta bu hastahaneye getirilir. Doktoru,

⁶² İstanbul civarındaki taş ocakları için bkz., Ö.L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaatı*, Ankara 1972, cilt 1, s. 351.

⁶³ Sultan Bayezid ve Sultan Selim İmâretleri.

hastayı günde dört kez görmek zorundadır iyileşinceye kadar. Eğer hasta fenalaşırsa, tedavisi saraydaki bütün doktorların yardımıyla yapılır. Buraya bazen, Sultanın izniyle dışarıdan hasta getirilir. Sultanın özel doktorlarından hekim echim bir kısmı Türk, kısmı Yahudi (*The Navigations*, 1585, 93a-b).⁶⁴

Mimarî üzerinde oldukça kısa duran Nicolay'ın, İstanbul bedesteni hakkında yazdıkları şöyle:

“Kapalı, dört kapı ile dışarı açılan, içinde sokakları olan bir yapı. Samur,⁶⁵ kurt, karaca gibi hayvanların kürk ve postları, altın, gümüş; devetüyü kumaş⁶⁶ ince moher⁶⁷; ok hedef, kalın gibi değerli ticaret malları ile dolu. Birçok Hıristiyan esir de, açık artırma ile, vücutlarını gösterip müşteri buluyor. Bir Macar kızın 34 dükaya satıldığını gördüm. ... Bazan uzun bir giysi için kürk 200 düka ediyor, oysa Fransa'da aynı kürkü üç dört misli fiata bulamazsınız. ... Bezestan cuma günler—ki bizim pazar günümüz, Yahudilerin cumartesi günleri gibi Türklerin bayram ve tatil günü—dışında hergün öğleden sonraya kadar açık. ... İstanbul'da, eski giyim-kuşam satan ve bir de altın simli ve iğne işi ipekli kumaş satan pazarlar var (*The Navigations*, 1585, s.62a-b).”

Nicolay'ın mimarî konusunda önemli bir gözlemi de, bugün ortadan kalkmış olan Gelibolu'daki Sinan Paşa ve Sultan Bayezid İmâretleridir (*The Navigations*, 1585, s. 45a-b).⁶⁸

⁶⁴ 1856-57 yıllarındaki saray yangınında ortadan kalkan bu hastane hakkında en geniş bilgiyi, saray doktorlarından Alberto Bobovio vermektedir *BL, Harleian mss, 3409* 1665'de yazılan bu hatırat üzerinde bir makale için bkz., A. Terzioğlu, “Alberto Bobovio'nun Tarifine göre Topkapı Sarayı Enderun Hastanesinin 17. Yüzyıldaki Teşkilatı”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 15-20. X. 973, cilt 3, İstanbul 1979, s. 874-90. Gelibolulu Mustafa Âli de hastaneden bahsetmiştir, *Mevâidü'n-nefâis* (Gökyay), cilt I, s. 47.

⁶⁵ Slavca sobol kelimesinin Lâtince'ye geçmiş şekli, samur kürkü, *OED*.

⁶⁶ *Chamblet* (*Khamlat*) (Ar.) Aslında, ipek ve devetüyü karışımından yapılan kumaş. Devetüyünden yapıldığı şüpheliyse de onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Ankara keçisinin kılından yapıldığı bilinmektedir, *OED*: Devetüyü kumaş R.

⁶⁷ *Mockado: İtl. mocaçordo*'nun bozulmuş şekli. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda giyim-kuşam için çok kullanılan bir kumaş, moher *OED*.

⁶⁸ Sinan Paşa Zâviyesinin yeri bugün bilinmiyor. Ayakta kalan türbesi civarında olmalıdır. II. Bayezid'in damadı, Ayşe Sultan'ın kocası olan Sinan Paşa, Geliboluda'ki zaviyesi için birçok vakıf yapmıştı. Türbe tamir edilmiştir. Zaviye, türbe ve plânları için bkz., İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri* (886-926/1481-1520), İstanbul 1983, s. 139.

Osmanlılardaki din hoşgörüsüne değinen Nicolay, Fransız ve Tatlısu Frenklerinin Rumlarla iyi geçinmediklerini ve aralarında evlenmediklerini belirtir (*The Navigations*, 1585, s. 65). Yahudilerin toplumdaki yerleri üzerinde durur. Fatih devrinde, İstanbul'un yeniden iskânı için İspanya'dan getirilen Yahudiler ve sonra Ermeni ve Karamanlılar için söyler der:

“Bütün Türkiye ve Trakya'da Yahudi sayısı çok fazla. En çoğu da İstanbul'da. Ülkedeki en önemli ticaret işleri ve hazır para bunların elinde. Aralarında mükemmel zenaatçılar var, özellikle İspanya ve Portekiz'den sürülerek Türkiye'ye gelenler arasında. Hıristiyanların zararına, Türklere pek çok buluş, sanat, ve top, tüfek, barut, saçma ve başka savaş gereçleri yapmayı öğretiyorlar. Bir de, bu ülkelerde ilk basımevini kurmuşlar. Rumca, Latince, İtalyanca, İspanyolca ve İbranice, güzel karakterli harflerle çeşitli kitaplar basıyorlar. Yalnız Arapça ve Türkçe kitap basma izinleri yok. Levant'ta konuşulan bütün dilleri biliyorlar ki, bu, ticaret hayatında yararlı oluyor. Çok zaman tercüman olarak görevlendiriliyorlar. ...

Ermeni'ler, İstanbul ve Pera'da oturuyor. Çoğu devetüyü, sa-ye çuha, moher ve Suriye halısı (?) ticareti ile uğraşiyor. Fakirleri de bahçivanlık yapıyor. ...

Karamanlılar da İstanbul'da, Yedikule'ye yakın bir cadde civarında yaşıyor ve elişti ticareti yapıyorlar. Özellikle sarraflık ve el işinde Bedesten yakınında dükkânları olan sarraflar arasında en mükemmel ustalar ve en zenginler bunlar. Karamanlı fakir kadınlar ise, şehirde yumurta, peynir, tavuk ve şifalı otlar satıyor (*The Navigations*, 1585, 130b-131a, 133, 128).”

Nicolay, Osmanlı ülkesindeki ticaret ve ticaret mallarına ilgi göstermekle birlikte, fiatlardan ancak birkaç yerde sözediyor. Bunlardan biri, Sakız adasındaki Avrupalı'ların borsasını anlatan bölümdür:

“Sakız Burnu (Cape Mastico), sakız ağaçlarının yetiştirildiği ve toplanan sakızın getirildiği yer. Toplanan sakız dört bölüme ayrılıyor: 1. Trakya 2. Batı İtalya, Fransa, İspanya, Almanya 3. Küçük Asya Türkiye 4. Suriye, Mısır, Berberistan. ... Bu dört grup sakızın tümü, yaklaşık 140 sandık, sandıkların herbiri 80 İstanbul okkasına eşit iki kantar ağırlığında. Her okka dört pound⁶⁹ ediyor. Bir kantar 50 kron dege-

⁶⁹ Pound, ağırlığı devirlere göre biraz değişen bir ağırlık ölçüsüdür, yaklaşık olarak 453-592 gram.

rinde ve böylece her sandık 100 krona satılıyor. (*The Navigations*, 1585, s. 37).”

Fransızların Türkiye’de ticaret konusuna da kısaca değinen Nicolay, Fransız elçilerinin genel olarak Venedik’lilerin ve Floransa’lıların rehine ve tutsakları gibi, kentte oturduklarını, bunun padişahla iyi ilişki, birlik ve dostluklarını korumak için olduğu kadar, İstanbul’da ve bütün Levant’ta, Fransızların alışveriş yapmaları ve mal ticaretlerini daha kolay yürütebilmeleri amacıyla olduğunu belirlemektedir. (*The Navigations*, 1585, s. 65b).⁷⁰

Şimdiye kadar açıklamaya çalıştığım gibi, Nicolay’ın “Türkiye Seyahatnâmesi’ne”, yorulmaz çalışmasının olumlu bir sonucu olarak bakabiliriz. Özellikle, onaltıncı yüzyıl kadın giysileri konusunda, ilk elden verdiği bilgilerle, resimli Osmanlı kaynaklarında eksik kalan önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bundan sonraki bölümde yer alan doğrudan aktarmalar ve resimler, kitabın içeriğini daha iyi açıklayacaktır.

IV. BASKI TEKNİKLERİ HAKKINDA KISA BİR AÇIKLAMA

Türkçe’de baskı tekniklerinin bilimsel bir “teknoloji”si şimdiye kadar yapılmadığı için, bunlara yeni terimler bulmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bazen tek bir sözcükle anlatılamayan teknikleri burada yabancı dilde bırakarak, kısaca açıklamak yararlı olur kanısındayım.

Teknik ayırımlar ve yapımda kullanılan gereçler gözönüne alınırsa, gravür (Fr: gravure, İng: engraving, İt: incisione, Alm: kupferstecher) ve kâğıt üzerinde gravürde ayırımı güç olmakla birlikte etching (İng.) (Fr: eau-forte, Alm: holzschnitt, İt: incisione all’aquaforte) birbirinden farklı tekniklerdir. Gravür, hakkâk kalemi (burin) ile, genellikle bakır üzerine oyularak yapılmakta, sonra bu levha mürekkebe batırılmakta, levhanın yüzeyi silinince, mürekkep sadece oyuklarda kalmaktadır. Kağıda basıldığı zaman, çizgiler, dokununca bile hafifçe hissedilebilecek biçimde kabarıktır. Etching tekniğinde ana kural şudur: desen, hakkâk kalemi ile madenî levhaya değil, madenî levhayı kaplıyan ve aside dayanıklı bir zemin üzerine

⁷⁰ Pera’daki ilk elçilik, bugünkü yerinde Fransızlar tarafından kurulmuştu (1535), Eyice, “İstanbul-Tarihî Eserler”, *İA*, Avrupa’lı elçilerin bir kısmının, onaltıncı yüzyılın ilk yarısında, bugünkü Yeniceami ile Eminönü çevresinde yer alan Yahudi mahallesinde konakladıklarına ait belgeler vardır, Bertelè, *Il Palazzo*, s. 42-43. Macaristan-Avusturya İmparatorluğunun elçiliği ise İstanbul’un içindeydi. Bunların, onyedinci yüzyılın ortalarına kadar, Çemberlitaştaki Elçi Hanında kaldıkları bilinmektedir, Eyice, “Elçi Hanı”. Nicolay’ın anlatımından, Fransızların da İstanbul’un içinde ayrıca bir yerleri olduğu anlaşılıyor.

çizilir ve sonra bu levha aside batırılır, çizilen desen asitle aşınır. Her iki baskı tekniğinde, desenin kâğıt üzerindeki görünüşü aynıdır. Yalnız, etching yumuşak bir zemine ve daha serbest çizilebildiği için, çizgiler daha kıvrak ve rahattır.

Bunlardan daha eski bir teknik olan tahta kalıp basma (İng: woodcut, Fr: gravure surbois, Alm: holzstock, İtl: incisione su legno veya silografia), tekniğinde ise, adından da anlaşılacağı gibi, tahta bloklar kullanılır. Bunlar, armut, firavuninciri, kaynağacı, akgürgen gibi yumuşak keresteli ağaçlardan, damarları doğrultusunda uzunlamasına kesilmekte ve düzleninceye kadar rendelenmekte, çatlamamaları ve eğrilmemeleri için iyice kurutulmaktadır. Sanatçı desenini ya doğrudan doğruya bu tahta blok üzerine çizmekte veya, üzerine desen çizilmiş kâğıt, bu bloğa yapıstırılmaktadır. Deseni kesen sanatçı cutter çakıya benzer bir bıçakla, çizgilerin kenarlarından bütün zemini oyarak çıkarmakta, desen bitirildiği zaman, çizgilerden oluşan kabartma bir ağ görünümünü almaktadır. Sonra yüzey mürekkeple kaplanmakta ve mürekkep, bu kabartma çizgiler üzerinde kalmaktadır. Baskı bazan normal bir baskı makinasıyla, bazan elle yapılabilmektedir.⁷¹

BÜYÜK SARAY VEYAHUT KADINLAR SARAYI:

(*The Navigations*, 1585, s. 53a-56a) (Resim 2, 4, 6).

Kentin ortasında, II. Mehmed tarafından yaptırılan bu sarayın çevresi 2000 *pace* (adım⁷² 15 *cubit* (10-12m)⁷³ kadar yükseklikte ve buna yakın kalınlıkta, kalın, kulesiz duvarlarla çevrili. İki kapısı var. Biri, her zaman açık ve önünde harem ağaları nöbet tutuyor. öteki ise hemen hemen hiç açılmıyor. Sarayın içinde, mutfaklar ve başka gerekli işler için ayrılmış bölümleri içeren çeşitli küçük konutlar yer alıyor. Padişahın (*Great Turk*)⁷⁴ karıları ve cariyeleri bu sarayda oturuyorlar. Bunların sayıları 200'den çok

⁷¹ Bu baskı teknikleri için bkz., Griffiths, *Prints and Printmaking*, Bu kitabın arkasında, bütün kitap baskısı teknikleri için genel bir kaynak listesi vardır, Ivins, *How Prints Look*; Hind, *An Introduction to a History of Woodcut*; Hind, *A Short History of Engraving and Etching*.

⁷² *Pace*: Adım(R). Yürürken atılan adımlar arasındaki uzaklık. Yaklaşık olarak 30 inch (1 inch: 25. 4mm veyahut Romalı'larda, aynı ayağın birbiri ardına attığı adımlar arasındaki uzunluk, yaklaşık olarak 58 *inch* (*OED*). Bu uzunlukları metrik sisteme çevirince yaklaşık olarak 2900 m oluyor.

⁷³ *Cubit*: dirsekten orta parmağa kadar olan ve 18'den 22'inch'e kadar değişen bir ölçüdür (*OED*).

⁷⁴ *Great Turk*, Avrupa'luların Padişaha verdikleri isim.

ve çoğunluğunu Hristiyan kızlar oluşturuyor. Bazıları, Eski Yunanistan'dan, Macaristan, Sırbistan, Mingrela,⁷⁵ İtalya ve diğer Hristiyan ülkelerinden kara ve deniz korsanlığı yoluyla alınıp getirilmiş, bazıları ise, Padişaha sunulmak üzere, önce tacirler, sonra da Beylerbeyi, paşa ve ağalar⁷⁶ tarafından satın alınmış. Padişah, Eski Saray'da, harem ağalarının nezareti altında, bunların giyim-kuşamlarını, yiyeceklerini ve eğlencelerini sağlıyor. Her on cariyenin bir kalfası var. Bunlar, cariyeleri yönetiyor ve her türlü işleme ve dikiş öğretiyor. Sarayı yöneten capiangassi (kapağası) da hadım ve gündeliği 60 akçe.Yılda iki kez saraydan ipek giysi veriliyor. Yönetimi altındaki 40 harem ağası, Padişahın canı istediğinde yanına aldığı kadınların gündelik işlerini görüyorlar. Padişahın, cariyelerden birinden çocuğu olursa, bu cariyeye sarayın diğer kadınlarından ayrılıp, maaşı ve emlâki artırılıyor. Eğer çocuk erkekse, zamanla İmparatorluğun varisi olabiliyor. Çocuğu olmıyan diğer cariyeler, Spachis (sipahiler) veya başka saray görevlileri ile evlendiriliyorlar. Padişahın ve harem ağalarından başka, önemi ne olursa olsun kimsenin haremdeki kadınları görmesine izin verilmiyor. Sizlere, bunların giyim-kuşam yöntemlerini gösterme olanağı bulmak amacıyla, rahmetli Barbaros'un (Hayreddin Paşa) hadımlarından, Ragusa'lı Zafer Ağa ile dostluk kurdum. Çok ince ve erdemli bir kişi olan Zafer Ağa, çocukluğundan beri sarayda yetiştirilmiş. Benim, bu kadınların giyim-kuşamlarını görme isteğimi sezer sezmez, merakımı gidermek için, iki sokak kadını, her türlü malın satıldığı *bezestan* dan aldirttığı çok zengin giysilerle kuşattı. Sizlere sunmak için bunların desenlerini yaptım.

RUM KADINLARI VE PERA'LI FRENK KADINLARI

(*The Navigations*, 1585 s. 65b-68a) (Resim 33).

Rum kadın ve kızlarının ve Pera'lı Beyoğlu'lu Frenk kadınlarının giyim-kuşamları öyle gösterişli ki, görmemiş olan inanmakta güçlük çeker. Yalnız güzel olmak ve güzel giyinmek için özen göstermekle kalmaz, kilise veya hamama giderken daha da çok süslenir, bütün servetlerini takarlar. Şehirli ve tacirlerin karıları, kadife, saten, crymson⁷⁷ ve dimişki kumaş-

⁷⁵ Kafkasya'da, Batı Kafkas dağlarının güney eğintisi ile Karadeniz arasında uzanan ve ovasının aşağı bölümünü de içine alan bölgenin adıdır. Nüfusları 250 000 kadar olan Mingrelialılar, ırk olarak Gürcülere yakındır. Bölge 1867'de Ruslar tarafından alınmıştır, S. Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, İstanbul 1961.

⁷⁶ Nicolay "captain" sözcüğünü, ordunun ileri gelenleri için kullanmıştır.

⁷⁷ Fes rengi. (R)

tan,⁷⁸ kenarları dantel bantlarla çevrili,⁷⁹ altın, gümüş düğmeli, daha az zenginler, tafta ve desenli Bursa ipeğinden⁸⁰ elbiseler giyer, birçok zincir, yüzük, bilezik, kolye⁸¹ plaka⁸² ve bazısı değerli, bazısı daha az değerli taşlarla işli başka mücevherler takarlar. Genç kız ve yeni evli kadınlar, başlarına, çevresine 5 cm. kadar kalınlıkta, inci ve değerli taşlarla işli ipek ve sırmalı bantlar sarılmış, fes rengi saten veyahut sırmalı desenli kumaştan yuvarlak şapkalar giyerler. Feraceleri, Türk kadınlarınınki gibi selvi yeşili taftadandır. Bazan öyle giyinirler ki, bunları sokakta yürürken gören erkekler orman perisi nymph sanar. Böyle zamanlarda, özellikle evli kadınlar, kocaları istedikleri gibi giyinmelerini sağlayamıyorsa, bunu yapabilecek bir iki erkek dost bulur. Bu, çok olağan ve ülkenin geleneklerine de uygun. Yaşlı kadınlar da, aynı şeyleri daha az süslü bir biçimde ve çok güzel giyinirler. Giysileri, arkası baldırlara kadar inen beyaz ketendendir. Dul kadınların feraceleri ise safran sarısıdır.

YENİÇERİ OCAĞININ ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK KURULUŞU

(*The Navigations*, 1585, s. 73a-75a).

Yeniçeriler, anne ve babalarının ellerinden alınıp öz inançlarından ve İsa'nın ışığından vazgeçirilip, düzmece peygamber Muhammed'in karanlık ve kör dinini kabul etmeye zorlanan kişilerdir. İlk kez, Türklerin 7. padişahı II. Murad tarafından kurulan bu müessese, oğlu ve vârisi İstanbul fâtihi ve Doğu imparatorluğu saltanatını yolsuzca elde eden Mehmed tarafından genişletilmiş ve bugün sayıları 12000'i bulmuştur ki Padişahın ordusunun başlıca gücünü ve en yetenekli bölümünü oluşturur. Murad ve sonraki sultanlar, bunların yardımı ile pekçok savaşı kazanıp, Doğu'yu elde ettiler. Yeniçerilerin bu savaşlardan yenildikleri hiç görülmedi. Düzenleri, Büyük İskender'in imparatorluğunu genişletmek için kullandığı Makedonya'lı (Phalange) *falanj*ların devamcısından başka birşey değil. Onun

⁷⁸ Genellikle ipek ve bezeme dokumalı kumaş (*OED*), Şam taftası Kütükoğlu, 1640 tarihli *narh defteri*, s. 62, 117.

⁷⁹ Passament lace (*The Navigations*, 1585), passamani (*Le Viaggi*, Venezia, 1580).

⁸⁰ Figured silkes (*The Navigations*, 1585), seta figurata di Bursia (*Le Viaggi*, Venezia, 1580).

⁸¹ Carquants, (*The Navigations*, 1585), altre garniture di pietre, carcame (*Le Viaggi*, Venezia, 1580), carquan (*Les quatre premiers*, Lyon, 1568): Süs için takılan yaka veya gerdanlık, genellikle altın ve mücevherlerle bezeli olur (*OED*).

⁸² Tablet (*The Navigations*, 1585): Değerli maden veya taştan yapılan yassı biçimli takı, süs (*OED*).

imparatorluğu üstüne oturan Türkler, eski Makedonya krallarının harp eğitimlerini taklit ediyorlar anlaşılır. Bununla birlikte, silâhları arasındaki ayrıcalık gözle görülebilecek kadar açık. Makedonyalılar, başlarını tulgalarla, göğüslerini de zırhlarla⁸³ örtüyorlar ve uzun kargılar,⁸⁴ arkalarında, gerektiğinde ve kılıçla teke tek savaştıklarında kendilerini korumak için demir dökme ve kalkan⁸⁵ taşıyorlardı. Yeniçeriler ise, hiç değilse büyük bir bölümü, başka silâhlar da kuşanıyorlar. Örneğin, bir hançer⁸⁶ ve eğri kılıçları,⁸⁷ ve kuşaklarına asılı küçük bir baltaları, bir de çok ustaca kullandıkları fitilli tüfekleri⁸⁸ var. Bazıları yarım kargılar⁸⁹ taşıyor. Çok acımasız görünmek amacıyla, sakallarını dudaklarının üstüne kadar uzatıp, bıyıklarını da uzun, kalın ve gür bırakıyorlar. Saçlarını dibinden kazıyıp, yalnız tepelerinde bir demet saç uzatıyorlar. Eğer düşmana yakalanırlarsa börtlelerini çıkarıp, bu korkunç görünüşleri ile onları korkutuyorlar. Dehşet verici, çirkin ve korkutucu görünüşleri, tarihin tanık olduğu zalim Caligula'nınkinden farklı değil. Yılda iki kez, Azamoylan (acemioğlanlara) verildiği gibi, bunlara da Saraydan, kaba mavi çuha⁹⁰ giysi ve başlarına, tulga yerine garip bir külâh veriliyor. Bu külâh, ince, beyaz keçeden, adına *zarkola* (zerkülâh)⁹¹ diyorlar. Külâhın başa oturan kısmının çevresinde altın dokumalı bir süs dolanıyor. Bunun, alnın üstüne gelen yerinde, dikine duran gümüş ve yaldızlı bir tüp, çok değerli olmayan taşlar ve yakut ve turkuazla süslü, bu tüpün içine de kuş tüyleri sokulmuş. Bu, her yeniçeriye değil, yalnız savaşta yararlık gösterenlere verilen bir nişandır.⁹²

10, 100 ve 1000 kişilik gruplar halinde sınıflandırılmışlar. Savaşa katılan her on yeniçeri için bir çadır veriliyor. Onuncusuna Oda Bassı (oda-başı) deniyor. Odun kesme, çadırı düzenleme, yemek hazırlama ve nöbet tutma, aralarında işbirliği ile yapılıyor. Bu eşitlik düzeni sayesinde, kar-

⁸³ Sallets, curates, (*The Navigations*, 1585).

⁸⁴ Long pikes, *Aynı eser*.

⁸⁵ bucklers of yron cast or shields, *Aynı eser*.

⁸⁶ dagger, *Aynı eser*.

⁸⁷ cemiterre için Türkçe'de çeşitli kılıç adları vardır. Çok az kıvrık kılıca *Gaddare*, biraz daha eğri olana *Acem kılıcı* denilmektedir. Marsigli, II/13. Marsigli'nin bu eserin bir bölümünün çizimleri, Ahmed Cevad Paşa tarafından kopye edilmiş ve bazı silâhların isimleri de Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserin tam başlığı için bkz., genel kaynakça.

⁸⁸ long harquebus (*The Navigations*, 1585).

⁸⁹ half pikes, *Aynı eser*.

⁹⁰ course blew cloth, *Aynı eser*.

⁹¹ R.E. Koçu, *Türk Giyim Kuşanım ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara 1967.

⁹² Karışıklık, *Aynı eser*.

deşlik, rahatlık ve inanılmaz bir uygunlukla bir arada yapıyorlar. Her yüz yeniçeriden birine bir Bolucz Bassı (bölükbaşı), her bin tanesine bir *chec-haya* (keykâhya) bakıyor. Hepsinin üstünde de bir Ağa var ki, ağanın ünü ve yetkisi büyük. Yüksek tabakalı bu görevlilerin hepsi atlı ve görünümleri ve giyim-kuşamları yeniçerilerinkinden ayrı. Yeniçeri günlüğü 4 ve 8 akçe arasında değişiyor. Maaş, hiçbir kayırma gütmeyen, yeniçerinin değerine, savaş yeteneğine, katıldığı savaflara ve savaştan gösterdiği yiğitliğe göre ayarlanıyor. Her üç ay sonunda, eski Yunanlılarda olduğu gibi, “yeni ay” anlamına gelen ve “neomenies” denen bir ücret alıyorlar.⁹³ Bu yeniçeriler, sayı, güç ve yetki yönünden güçlü olduklarını bildiklerinden, bu üstünlüklerini zora baş vurarak kullanıyorlar. Padişahları ölümler, kara ve deniz ticaretiyle uğraşan ve genellikle İstanbul, Pera veya Galat, Edirne, Selanik, Bursa ve imparatorluğun buralara gelip giden Yahudi ve Hristiyanların bütün paraları, ticaret malları ve taşınabilir eşyalarını yağma etme hakları vardır. Bu tür yağma, kendilerine bir çeşit ödül olarak bağışlanmadıkça yeni sultana sadakat yemini etmezler.

KENTTE VE SARAYIN KAPISINDA DEVAMLILIK DURAN YENİÇERİLER (*The Navigations* 1585, s. 76a-77a) (Resim 34).

Bunların bazıları evli bazıları bekâr. Barış zamanında, bekârların oturması için kentte iki yer ayrılmış. Kentteki kavga döğüş ve hırsızlıkları önlemek için, bunlardan 40-50 tanesi sırayla, gece gündüz sokaklarda nöbet tutuyor. Rütbeleri ne olursa olsun, ellerinde Hint kamışından veya başka tahtadan yapılmış bir değnekten başka bir silâh taşımaları yasak. Bunların yaşamları şöyle: aşçı ve kâhyalarına harcamaları için birkaç akçe gündelik ayırıyorlar. Daha az gündelik alan, daha çok alana hizmet ederek, onun ücretinden yararlanıyor. Böylece, kadına gerek duymaksızın bütçelerini düzenliyorlar. Evli olanlar Rumeli ve Anadolu'daki köy ve kentlerde karıları ile birlikte yaşıyor ve kendilerine göre iyi maaş alıyorlar. Evli veya bekâr, yeniçerilerin bir kısmı, hangi devletten olursa olsun Osmanlı sarayına herhangi bir iş için gönderilen elçilerin hizmetinde, ülkenin çeşitli yerlerine yollanıyor. Her elçinin kendisini, evini ve ailesini koruması için hizmetine 6 veya 8 yeniçeri veriliyor. Eğer, elçi ve ailesine zarar vermek isteyen çıkarsa, bu yeniçerilerin, suçluların karınlarına ve kaba etlerine bazan da tabanlarına, ellerindeki sopa ile vurarak cezalandırma yetkileri var ki, kimse bunların yetkisine karşı gelmeye cesaret edemez. Elçi-

⁹³ Kelime Grekçe'den aynen alınmış.

nin hizmetindeki yeniçeriler, gündeliklerinden 4 akçe fazla alırlar. Bundan başka, elçinin yeterli hizmet ve yetenekleri için verdiği iyi rapordan sonra, Padişah ücretlerini arttırır veyahut *spachi* (sipahilik), *zainligeleres* (zaynoculuk?)⁹⁴ve *zagarzi* (zağarcılık) gibi daha yüksek bir mevkiye atanırlar. Yaşlanıp, yeniçerilik statüsünden çıkarılınca, *assaries* (hisar eri),⁹⁵ yani kale ve kent muhafızı olarak görevlendirilir, başları kale muhafızı atanır ve hepsi eski ücretlerini almaya devam eder. Bu nedenle, hiçbiri mutsuz bir yoksulluğa sürüklenmez ve her zaman refah içinde yaşarlar.

100 YENİÇERİNİN BAŞI, BÖLÜKBAŞI (*The Navigations*, 1585, s. 78a)
(Resim 24).

Saraydan 60 akçe gündelik, bir at ve bu atın gideriyle, resimde görülen giysileri alırlar. Odaların veyahut çadırcıların başı olan odabaşılar da bölükbaşılar gibi giyinirler, yalnız gündelikleri 40 akçedir. Şimdi sayılarını 300-400 kadar. Görevleri, padişah camiye veya sefere giderken süslü koşumlu atlarla ve çok düzenli olarak yeniçeri taburunun önünde, ellerinde Türk tipi kargı,⁹⁶ eğerlerinin önünde, yuvarlak kalkan⁹⁷ ve buzdوغان⁹⁸la geçmektir. Atlarının üstünde, başlarında büyük tüylü sorguçlarıyla, uzakta son derece mağrur onurlu ve korkutucu ve böyle bir gösteride, 400 kadarı, bizim 1000 atlımızdan daha çok görünür. Bunlar yaşlanıp, harp görevinden çekilince, aynı maaşla kalelere atanırlar.

SOLAKLAR, PADIŞAHIN DEVAMLI MUHAFAZISI VE OKÇULARI:
(*The Navigations*, 1585, s. 80a-b).

Bunlar 300 kişi. Yeniçerilerin en güçlüleri ve en yetkin okçuları arasından, Padişahın koruma görevlisi olarak seçilirler. Hepsi aynı tip, dımışkî veya beyaz saten üniformalıdırlar. Bu giysinin arkası uzun, önü kısa ve

⁹⁴ Postel, aynı kelimenin yazılışını *zajnogiler* olarak vermiş (*Des histories orientales et principalement des Turkes*, Paris 1575, s.312) ve şöyle açıklamış: 'Je ne veux point icy mettre en Camp les *Zajnogiler* ou artisans e gents de mestier qui ont gages du Prince les ungs, les autres exemptions, les autres privilages car ils font un grand et indicible nombre, pour toutes necessités, gu'il faut en un camp, le guel ie peuse auoir asés descrit'.

⁹⁵ Aynı kelime kitabın başka bölümlerinde (*The Navigations*, 1585 s.46), *assareli* olarak geçiyor.

⁹⁶ A lance or light spere often their fashion.

⁹⁷ roundel (rotella, *Le viaggi*, Venezia, 1580): küçük yuvarlak kalkan (*OED*).

⁹⁸ busdeghan (buzdoğan veya bozdoğan): Gürzün Türkçe adıdır. Bu çeşit harp silâhlarına "topuz" veya "şesper" de denilirdi. (Pakalın).

etekleri, altın, gümüş simli bir kuşağa sokulmuştur. Başlarında yüksek, beyaz keçeden bir külâh ve bunun ucunda, değerli, deve kuşu tüylerinden bir sorguçları vardır. Silâhları eğri kılıç,⁹⁹ ellerinde altın yaldızlı ve gerilmiş ve bir okla atmaya hazır bir yaydır, sırtlarında bir sadak taşır. Padişah camiye veya sefere giderken, çevresinde ikişer ikişer yürür, gerektiğinde ve yahut padişah istediğinde, saygısızlık olmasın diye ona arkalarını dönmekten katmak için, solaklar sağında, sağ elini kullananlar sol tarafında yer alırlar. Bu yüzden bunlar, *solaquis* veya *czolachers* (solaklar) olarak adlandırılır. Padişah memlekete çıktığında bir akarsudan geçmesi gerekirse, bunların da su içinde yürümleri gerekir. Eğer su dizlerine kadar gelirse 50 akçe Padişah'tan para alırlar. Eğer su çok hızlı akıyor ve derinse, at üzerinde geçerler. Her nehri geçişte böyle bir mükâfat aldıkları sanılmasın. Bu parayı yalnız ilk nehri geçişte alırlar. Gündelikleri 12-15 akçe arasında değişir. Diğer yeniçeriler gibi, saraydan yılda iki kez giysi ve at verilir. Bunlar, diğer yeniçeriler gibi nöbet tutmaz ve her zaman saraya gitmezler, yalnız padişah camiye ve sefere gittiğinden yanında bulunurlar. Solach Bassi (solak başı) olarak adlandırılan iki kaptanları vardır. Herbirinin günlükleri 60 akçedir. Diğer ihtiyaçları başka captain ağalarının gibi saraydan karşılanır. Atlıdırlar.

PEYKLER VEYA PADİŞAHIN UŞAKLARI (*The Navigations*, 1585, s. 82a-b) (Resim 35)

Solaklardan başka, Padişahın 40 uşağı var. Bunların hepsi Fars olduğundan kendi dillerinde peicz peyk olarak adlandırılırlar. Gündelikleri 8-10 akçe. Saraydan yılda iki kez saten ve dımışkî, türlü renkli ve desenli giysi veriliyor. Yüksek, gümüş yaldızlı, scuff (üsküf) denilen bir başlık giyorlar. Bu üsküflerin çevresi, bazısı değerli, bazısı yalancı taşlarla süslü, tepesinde uzun bir demet devekuşu ve daha küçük çeşitli ender kuşların tüylerinden oluşan bir sorguç var.¹⁰⁰ Bellerinde bezden veyahut altın simli ipekten çok değerli bir *cochiach*¹⁰¹ (kuşak) beli üç defa dolayacak uzunlukta. Buna, fildişi veya balık kemiği kakmalı bir *biciach* (bıçak) sokuyorlar. Bir ellerinde *anagiach* (anacak)¹⁰² diğer ellerinde, içi şeker şeker candie dolu bir mendil taşıyorlar ve güç kazanmak ve baygınlıklarını önlemek için bunu

⁹⁹ cemiterre, türlü kullanılışları için bkz., Yeniçeri ocağının ortaya çıkışı ve kuruluşu bölümü, not 81.

¹⁰⁰ Sorguç türleri için bkz., Pakalın ve Kütükoğlu, s. 223-24, s. 424.

¹⁰¹ Kuşak türleri için bkz., Kütükoğlu, s. 410.

¹⁰² Bir çeşit küçük balta (Farsça).

yyorlar. Genellikle padişahın önünde, durup dinlenmeden parmaklarının ucunda zıplıyarak koşuyorlar, yolları üzerinde bir düzlüğe veya çayırlığa gelince, birden yüzlerini ona dönerek, belli bir uzaklığı arka arka gidip, yüksek sesle *Alau Deicherin* (Allah-ü kerim) diye haykırıyorlar. Bunların hızlı koşma yeteneklerinden, başka önemli işlerde de, örneğin, imparatorluğun uzak yerlerine acele haber göndermede de yararlanılıyor. Ulaşacak haberi alır almaz, saygıyla izin alıp, yine yüksek sesle *sauli, sauli* (savulan, savulun) diye bağırarak, kalabalığın arasında, tavşan gibi zıplıyarak sıyrılıyorlar. Gece gündüz dinlenmeden koşabiliyor ve Türkiye'deki en hızlı koşan attan daha çok yol katedebiliyorlar. Bunların, gençliklerinde, dalaklarını bir şekilde yedikleri söyleniyor, fakat bu sırlarını son derece gizli tutuyor, dünyada hiç kimseye söylemiyorlar. İstanbul'da pek çok kimse bu görüşü doğruladı. Aynı şeyi, Sultan Bayezid zamanında genç bir köle olarak sarayda yetiştirilen Giovanni Antonio Menavino da yazmıştı.

AŞÇILAR VE PADİŞAHIN HİZMETİNDEKİ DİĞER MUTFAK GÖREVLİLERİ VE TÜRKLERİN YEMEK YEME TÖRELERİ

(*The Navigations*, 1585, s.90a-91b) (Resim 36).

Padişahın mutfağındaki aşçı ve diğer görevlilerden, bunların hayat şartları, ücretleri ve görevlerinden bahsetsem, saygısızlık etmiş veya amacından ayrılmış sayılmam sanırım. Acemioğlanlar (*azamoglans*) ve ustaları da içinde sarayda 150 aşçı var. Aralarından en ustası ve tecrübelisi Has Mutfağa seçiliyor. Aşçıbaşının gündeliği 8-10 akçe, acemioğlanlarınkı ise 3 akçe. Yılda bir kez giysi veriliyor saraydan. Yemeği hazırlayıp pişirmek için has mutfağın fırını ayrı. Yemeği is kokusuz pişirip, porselen tabaklara koyup, Padişaha sunulmak üzere *cecigners*¹⁰³ (çaşnigirlere) veriyorlar. Yemeklerin tadına bakmak sultanın huzurunda oluyor. Diğer aşçılar, geri kalan saray müsdahdemi için pişiriyorlar ve bu yemekler, saray nizamlarına göre dağılıyor. Saray mutfağının ve has mutfağın dört başı var: *hargibassı* (harcıbaşı) mutfağın sorumluluğu, düzeni ve aşçı ücretlerinin dağıtımından sorumlu. Gündeliği 1 düka karşılığı olan 60 akçe. Yılda bir kez saraydan giysi veriliyor. *Emimmutpagi* (mutbak emini) vekilharç. Mutfağın masrafı ve parasının dağıtılması ondan soruluyor. 60 akçe gündelik ve büyük *Bairam* (bayram)da padişahın isteği üzere bir giysi alıyor. *Chechaia* (kahya) mutfağa girip çıkanı denetlemek, aşçılar arasında çıkan ayrıcalıklara bakmakla görevli. Günlüğü mutbak eminininki gibi. Dördüncüsü *muptarıpagı* (mut-

¹⁰³ cecignir (Le viaggio, Venezia, 1580).

fağın ağası ?); mutfak hesap defterlerini ve diğer masrafların hesabını tutuyor. Sultanın günlük yemeğinden de o sorumlu. Gündeliği 30 akçe.

Türklerin yemeklerine ve yemek yeme törelerine gelince; bizim aşçılarımızın bolca yaptıkları nefis salçalı yemeklerimizden çok ayrı, salçaların-da, ¹⁰⁴ yemek süslemelerinde hiçbir değişik şey yok, miktarı az, kuru ve kaba. Aşçıları çok sade salça yaptıklarından yemekleri ne lezzetli ne de süslü. Türkler hafif ve sade salçalı yemekleri tercih ediyor. Karaca, oğlak, koyun, kuzu ve benim başka yerlerde de yediğim kadar leziz ve yağlı tavuğa benzer bir tavuk yiyorlar ki, bunların hepsi besleyici ve kuvvetlendirici. Yavrusunu alınca ineğin sütünün sulandığını ve tereyağ, peynir gibi süttten yapılan yiyecekleri yapma olanağının azaldığına inandıklarından, dana etini sığır etinden de az yiyorlar. Koyunun paçasından da çok leziz bir yemek yapıyorlar. Bu, İstanbul'da çeşitli dükkânlarda, çorba olarak, en çok kullandıkları sarmısaklı sosla birlikte satılıyor. Bundan başka sokakta satılan hazır yemekler, kıymalı börek ¹⁰⁵ ve tereyağlı, bademli pilav, çok lezzetli bir yemek. Haşlanmış etten çok, kızarmış et yeniyor. Bunu şöyle yapıyorlar: Bir demir kazan, kömür ateşinin üstüne konan bir ızgaranın üstüne oturtuluyor ve et, kömürün sıcaklığı ve kendi buharı ile pişiyor, sonunda ne sindirimi kolay birşey oluyor ne de lezzetli. Yemekleri ve aşçıları bizimkilere hiç benzemiyor kısacası. İçkileri, dünyadaki bütün canlıların içtiği doğal su. Buna karşın kentin her yerinde satılan kendi yaptıkları çeşitli içkileri var. Bunlardan bazıları, bizim biramız ¹⁰⁶ gibi arpa suyu ile yapılmış, ¹⁰⁷ bazısı şeftali veya elma suyundan veyahut, erik, üzüm, şeftali, armut, incir suyu ile birlikte karıştırılarak yapılmış ki buna *sorbet* (şerbet) diyorlar. Yazın, buz ve karla soğutulup içiliyor. Yemekle ve yemekten sonra, *archent* ¹⁰⁸ dedikleri bir tür rakı içiyorlar. Şarap Müslümanlıkta yasak. Buna rağmen sık sık ve öyle çok içiyorlar ki, çoğunlukla da kaldıramıyorlar. Genellikle de bedava olsun diye Hristiyanlardan alıyorlar. Bunların pek çoğunu ben gördüm. Bizim elçiliğe elçi d'Aramont'un verdiği şölenlere gelen saray ileri gelenleri istedikleri kadar içiyorlar. Elçi bunlara elinden gelen ikramı yapıyor. Huylarını iyi bildiğinden, lezzetli yemeklerle

¹⁰⁴ lardings, dressinges, sawces.

¹⁰⁵ Pies of mince meat, pasticci di carne minutamente tagliata (Le viaggi, Venezia, 1580).

¹⁰⁶ Ale.

¹⁰⁷ Büyük bir olasılıkla bozadan bahsediyor. XVI. yüzyılda İstanbul'daki bozacılar için bkz., Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâidü'n-nefâis* (Gökyay), I/184.

¹⁰⁸ Arap şerbeti?

birlikte Malmasies ve Muscadel ¹⁰⁹ şarapları da sunuluyor. O kadar çok yiyip içiyorlar ki, evlerine dönerken kentin en geniş caddesi bile onlara dar geliyor. Kendilerine ziyafet verene teşekkür bile etmiyor, sadece sarhoş oluncaya kadar içiyorlar. Önce de söylediğim gibi, kendi kanunları özellikle şarap içmeyi yasaklamış, ama başkalarının cebinden içerek daha az günaha giriyorlar. Şarap içmeden sarhoş olmak için başka bir şeyleri daha var: afyon. Beyaz bir tozdan yapılan afyonu başkaları da kullanıyor. Üzüntüyü unutturup insanı neşelendirdiğini söylüyorlar. Savaşta da daha yürekli yapıyormuş. Bu afyondan 1 dragma ¹¹⁰ kadar alıp, kendilerinden geçiyor ve caddelerde, başka sarhoşların yaptığı gibi birbirlerine tutunarak, ayılar gibi korkunç nağralar atarak dolanıyorlar. Bu durumda bir Hristiyan veya bir Yahudi ile karşılaşmasınlar, onu sopa yumruk dövüyorlar. Bunların arasında en çok korkulanları, önceki bölümde açıkladığım, azamoglanlar (acemioğlanlar) Leventis (leventler) ve azappis (azaplar). Hristiyanlıktan dönme ve bütün Hristiyanların can düşmanı olduklarından en çok zararı bunlar yapıyor (Resim 26, 27). Böylece, Türklerin bizimkinden çok farklı olan yeme içme törelerini duymuş oldunuz. Aşçıların giyim-kuşamlarına da unutmadan değineyim. Saray aşçıları, göğüste gümüş yerine, büyük, yassı, teneke düğmelerle kapanan, uzun deri veya maroken üstlük, başlarına da, yeniçerilerinki gibi beyaz zarkola zerkülâh giyerler. Bunun Yeniçeri zerkülâhından farkı, kenarının altın veyahut başka bezemelerle süslü olmamasıdır.

HAYVANLAR ARASINDA MÜNZEVÎ BİR HAYAT SÜREN DİNDAR TÜRKLER

(*The Navigations*, 1585, s. 106a-b) (Resim 37).

Bunlar köy ve kentlerde, duvarları öküz, keçi, geyik, ayı, kurt gibi türlü vahşî hayvan postlarıyla kaplı dükkânlarda yaşar, duvarlara bu hayvanların boynuzlarını ve birçok yağ kandili asarlar. Bu kutsal odanın ortasında, yeşil bir bezle örtülü ayakçak ve üzerindeki mumsuz şamdan, Kur'an'a olan inançlarını göstermek içindir. Bundan başka, duvara boyalı bir eğri kılıç ¹¹¹ da asıyorlar. Muhammed'in damadı ve varisi, hakkında mu-

¹⁰⁹ Malmasies: Genellikle Mora yarımadasında, Monemvasia'da yapılan kuvvetli tatlı ve şarap, Muscadel: Bir çeşit misket üzümünden yapılan tatlı şarap (*OED*).

¹¹⁰ Damma (İtl.): dirhem.

¹¹¹ Cemiterre: açıklaması için bkz., Yeniçeri ocağının ortaya çıkışı ve kuruluşu bölümü, not 5.

cizeler anlatılan Ali'nin anısına saygı için tuttıkları bu kılıçla, dağları, kalyaları yarıp geçtiğini söylerler. Dünya işlerinden vazgeçtiklerini anlatmak için, kurt, ayı, geyik, kartal, koç gibi yaban hayvanları besler ve bu hayvanlar arasında münzevî bir hayat yaşarlar. Bunların iki yüzlülükleri şuradan belli ki, bir yandan yalnız yaşadıklarını söylerken, öte yandan en kalabalık köy ve kentlere sık sık giderler. Yaban hayvanlarıyla yaşadıklarını söyledikleri halde, onları evcilleştirip kendileriyle birlikte yaşamaya alıştıırır, zaviyelerde, tekkelerde yalnız yaşamaz, kalabalığın arasında yaşarlar, böylece yaban hayvanlarıyla oturmaz, yaban hayvanları onlarla oturur. Bu barbar Türkler, dükkânlarının geliriyle geçinir, paraları yetmediğinde, yanlarına bir ayı veya boynunda çan asılı bir geyik alarak sokaklara sadaka toplamaya çıkarlar. Görüyorsunuz, din maskesi altında iki yüzlülüklerini nasıl saklıyorlar. Bu yiğit dostların birçoğunu İstanbul'da, daha fazlasını Edirne'de gördüm.

'DELI' VEYAHUT 'ZATAZNICI' DENİLEN SERDENGEÇTİLER

(*The Navigations*, 1585, s. 126a-127a) (Resim 29).

Deliler, güçlerini ve yiğitliklerini kanıtlamak için en tehlikeli askerî bölgelerde görev alan bizdeki hafif süvarilerin ¹¹² karşılığı olan maceracı askerlerdir. Bu yüzden padişahın ordusunu anchises gibi (?) herhangi bir ücret almadan takip ederler. Fakat büyük bir kısmı, herbiri idaresinin altındaki yörenin en yiğit ve en yürekliğine sahip olan *bashas* (paşalar), *beglierbeis* (beylerbeyleri) ve *sangiaques* (sancaklar) tarafından bakılır. Bunlar, Bosna Hersek'in, bir yandan Trakya diğer yandan Avusturya-Macaristan'la sınırlanan yörelerinde oturur. Bugün, Sırp'lar veya Kroat'lar olarak adlandırılan, Herodian'ın "*Severus'un Hayatı*" adlı eserinde, "çok yiğit, iri yarı, yakışıklı, sarımsı benizli, kıskanç, barbar, cahil ve kolayca aldatılabilen insanlar" olarak tanımlandığı gerçek İlliryalı'lardır. Büyük İskender'in de bunlara çok saygısı vardı. Bu yüzden, Makedonya'nın işgalini sık sık bunlar üstlenmişlerdi. Türkler bunları "deli" olarak adlandırır ama aralarında kendilerine 'zataznici' derler, insanlara meydan okuyan, anlamına gelir. ¹¹³ Bunun için de herbiri, "deli" veya "zataznici" ünvanını alıncaya kadar 10 kişiye karşı savaşmak zorundadır. Hep beden bedene savaşır ve mızraklarını düşmanda kırarlar. Savaşta, atalarından kalan bir sürü hileyi

¹¹² light horseman.

¹¹³ Kelime Slavca'dır: zatajevati, zatajiti (Slovene-English Dictionary). Aynı kelime için Postel "deli" veyahut "behadur" kullanmıştır, *Des histoires Orientales*, s. 306.

öyle ustalık ve yüreklilikle kullanırlar ki, genellikle üstün çıkarlar. İlk deliyi, Edirne'de Rüstem Paşa'nın konağında gördüm. Orada görevliydi. Yalnız benim isteğimle değil, bir armağan alma ümidiyle de bizi evimize kadar izledi. Kendisinin ve garip giysisinin resmini çizdim böylece.

Cepkeni ¹¹⁴ ve uzun, geniş *salvares* (şalvarı), tüyleri dışa gelecek biçimde dikilmiş ayı yavrusu postundandı. Altına giydiği çizmesi sarı maroken, önü sivri, arkası yüksek, altı demirli ve uzun, büyük mahmuzluuydu. Başında, Leh ve Kazak tipi, benekli pars postundan uzun bir külâh vardı. Daha da korkunç görünmek için, bu külâhın alın tarafına bir kartal kuyruğu ¹¹⁵ yapıştırılmış, yanlarına da iki kartal kanadı, büyük, demir çivilerle tutturulmuştu. Silâhları, eğri kılıç, ¹¹⁶ kama, ¹¹⁷ hançerdi. Sağ elinde de Şam tipi bir *busdegan* (buzdoğan) ¹¹⁸ tutuyordu.

Aynı deliyi, şimdi Padişahın emriyle boğdurulmuş bulunan Ahmet Paşa'nın ordusuyla, Edirne'den Erdel'e ayrılırken yine gördüm. Çok güzel bir Türk atına binmiş ve daha da korkutucu giyinmişti. Aslan postuna sarınmış ve hayvanın ayaklarını göğsünün üstüne bağlamış, ard ayakları arkasından sarkıyordu. *Busdegan* (buzdoğanı), eğerinin önüne asılmış, sağ elindeki uzun mızrağının ucuna bir balta ¹¹⁹ çakılmıştı ki resimde görebiliyorsunuz. Tercümanın (*dragoman*) aracılığıyla nereli olduğunu sordum. Sırpmış, fakat dedesi Part sülâlesindenmiş. Yiğitliğini ondan almış olmalı. Türk olmasına rağmen, yüreği Hristiyan. Beni buna iyice inandırmak için Rumca ve Slavca duâ etti. ¹²⁰ Niye böyle tüylerle, postlarla garip bir biçimde giyindiğini sordum. Anlattığına göre, düşmanlarına daha korkunç görünmek içinmiş. Tüylerin ise ancak yiğit savaşçılara verildiğini söyledi. Bu genç, güzel deliden öğrendiklerim bu kadardı.

¹¹⁴ Doublet.

¹¹⁵ Karakuş kanadı, kartal kanadı, akıncıların giyim-kuşamlarının en belirgin özelliklerinden biridir. Ayrıntılı tanımı için bkz., R.E. Koçu. Süleymannâme'deki örnekleri için bkz., E. Atıl, *Süleymannâme, The illustrated history of Süleyman the Magnificent*, (Washington DC-New-York), 1986, s. 133, 136, 226.

¹¹⁶ Cemiterre, açıklama için bkz., Yeniçeri ocağının ortaya çıkışı ve kuruluşu bölümü, not 81.

¹¹⁷ skayn.

¹¹⁸ Buzdoğan'ın açıklaması için bkz., 100 Yeniçerinin baş Bölükbaşı bölümü, not 3.

¹¹⁹ Poleaxe.

¹²⁰ The Lords prayer, the salutation of the Angel and of the Symbole of the Apostles.

EDİRNE KENTİ: (*The Navigations*, 1585, s. 140b-141b) (Resim 9).

Bir zamanlar *Stratomeie*, *Odrysus* ve *Trimuntium* olarak adlandırılan, halk dilinde *Andernople*, *Andernopoly* veya *Andrinople* denilen *Adrianopolis* (Edirne), çok geniş ve güzel bir kentti. Eski surları bugün hala duruyor. Bir ova üzerinde yer alan kent, birçok verimli tepelerle çevrili. Eski Hıristiyan kiliseleri, camiler ve Türk hamamları dışında, bütün evler (yapılar) Türk tipi ahşap ve topraktan. Sultan Selim burada bir mâlikâne, güzel ve görkemli bir saray yaptırmış vaktinin çoğunu geçirmek için. Bugün hüküm süren Sultan Süleyman da vaktinin çoğunu, özellikle kış mevsimini, çok sevdiği ava çıkmak için burada geçiriyor. Bundan başka bir de *azamoglans* (acemioğlanlar) veyahut *janissaries* (yeniçeriler) sarayı var. Fakat bu yapıların en görkemlisi ve güzeli Sultan Amarat (Sultan Murad) ¹²¹ Camii. Kente girişlerden birinde, mermer, büyük bir köprüden geçiyorsunuz, bunun bir yanında, aynı zamanda saray boyunca, halk dilinde *Marizza* (Meriç) olarak adlandırılan Hebrus nehri akıyor, öbür yanında *Tuns* (Tunca) nehri. Her iki nehir kendi yönlerinde akarken kente yaklaşıyorlar ve burada küçük, sevimli adacıklar oluşturuyorlar. Bunlar, her çeşit bereketli ağaçlarla dolu meyve bahçeleri gibi düzenlediklerinden, güzel göründükleri gibi kâr da getiriyorlar. Kent nüfusunun çoğunluğunu, kendilerine burayı merkez yapan Hristiyan Rumlar oluşturuyor. Bağımsızlıklarını yitirip yoksullaşınca, bazıları kendilerini el sanatları ve mal ticaretine vermişler. Geçinecek kadar gelirleri olan diğerleri de, gelip gidip geçmişte kalan hayatlarını ve ünlerini düşünüyorlar. Aynı şekilde, kentte sayısız Yahudi var. Bunlar, büyük mal ticareti yapıyorlar, nakit para verip aşırı faiz alıyorlar. Fakat Türklerin sayısı en çok, çoğunluğu da özellikle mükemmel zanaatçı. Bu yüzden kent, her türlü ticaret malı, güzel eyer, dizgin ve son derece güzel ve mükemmel yapılmış diğer at koşumları ile dolu. Aynı zamanda güzel *damaskened needles* ¹²² ince maroken ve her türlü canlı renklerde deri ¹²³ dünyanın başka yerlerindekiinden çok üstün kalitede.

¹²¹ Yazar burada Sultan Bayezid İmâreti (1484-88) ile Sultan Murad İmâretini (1434) karıştırmış olmalıdır. Tunca nehri kıyısındaki Sultan Bayezid Camii ve İmâreti, o devirde kentin en görkemli yapı topluluğu idi.

¹²² Yazarın bu sözcükle neyi anlatmak istediği açık değil. Dımışkî veya Şam işi iğne?. *Kuftigerân* ve *Dımışkîyân* için bkz., M. Rogers, "Glass in Ottoman Turkey", *Deutsches Archæologisches Institut Abteilung Istanbul*, 33/1983, s. 242.

¹²³ Maroquins. Les leaux marroquins cordovans de toutes sortes de couleurs tres vives (*Les quatre premiers, Lyons*).

Burada yaşıyanların giyim-kuşam geleneklerine gelince, sizlere bir Rum, bir orta halli Türk kadını ve bir de yalnız bu kentte değil, bütün ülkede pek çok olan bir sokak kadınının modelden desenlerini çizdim. Erkekler ise, ister Türk, ister Yahudi veya Hristiyan olsun, İstanbul, Trakya ve eski Yunanistan'ın başka kentlerindeki gibi giyiniyorlar.

ÇİZELGE – I

	Resim Konuları	Sanatçı monogramları	
		Roville-Ziletti (Lyons 1568-Fr.)	G. Silvius (Anvers 1576-İtl.)
1	Berberistan'da Cezayir'li bir kadın sokağa çıkarken	L.D	AVL G?
2	Magrib'li tutsak	L.D.	—
3	Malta'lı kadın	L.D.	U
4	Trablus'tan Faslı kadın	L.D.	—
5	Kuşadalı kadın	L.D.	—
6	Kuşadalı genç kız	L.D.	AVL
7	Paros adalı genç kız	L.D.	—
8	Haseki Sultan	L.D.	AVL
9	Evinde veya sarayında soylu bir Türk kadını	L.D.	U
10	Suriyeli giysileriyle bir kadın	L.D.	A
11	Faslı giysileriyle Türk kadını	L.D.	X
12	Hamama giden Türk kadını	L.D.	—
13	Hamama giden Türk kadını	L.D.	—
14	Bir Türk kadını sokağa çıkarken	L.D.	
15	Çocuklarıyla birlikte bir Türk kadını	—	AVL
16	Pera'lı soylu bir kadın	L.D.	U
17	Pera'lı Rum kadın	L.D.	—
18	Acemioğlan	L.D.	—
19	Acemioğlan	L.D.	—
20	Yeniçeri, savaşa giderken	L.D.	—
21	Yeniçeri, Padişahın muhafızı	L.D.	AVL

22	Bölükbaşı	L.D.	—
23	Yeniçeri ağası	L.D.	Ⓐ
24	Solak	L.D.	Ⓒ
25	Peyk	L.D.	Ⓐ
26	Peyk	L.D.	AVZ
27	Pehlivanlar	L.D.	Ⓔ
28	Güreşçiler	L.D.	Ⓔ
29	Sarhoşlar	L.D.	Ⓔ
30	Türk aşçısı	—	Ⓔ
31	Yahudi doktor	L.D.	AVZ
32	Rum köylüsü	L.D.	—
33	Kadıasker	L.D.	Ⓒ
34	Cemalî	L.D.	—
35	Kalender, dindar Türk	L.D.	—
36	Derviş	L.D.	—
37	Torlak	L.D.	—
38	Dindar Türk	L.D.	Ⓒ
39	Emir (Peygamber sülâlesinden)	L.D.	Ⓐ
40	Mekke'den dönen Magribli hacılar	L.D.	Ⓒ
41	Hacı, Magrib asıllı saka su taşırken	L.D.	—
42	İran'lı erkek	L.D.	—
43	İran'lı kadın	L.D.	—
44	Arap tacir	L.D.	Ⓒ

45	Magribli esir	L.D.	—
46	Deli	L.D.	Ⓒ
47	Karaman'lı kadın	L.D.	Ⓒ
48	Yahudi tacir	L.D.	—
49	Ermeni tacir	L.D.	—
50	Ragusa'lı tacir	L.D.	Ⓒ
51	Ragusa'lı ulak	L.D.	Ⓒ
52	Edirne'de bir Rum kadın	L.D.	Ⓒ
53	Orta sınıftan bir Türk kadını, odasında	L.D.	Ⓒ
54	Sokak kadını	L.D.	Ⓒ
55	Edirne'de bir Yahudi kadın	L.D.	Ⓒ
56	Edirne'de bir Yahudi kız	L.D.	—
57	Makedonya'lı kadın	L.D.	—
58	Rum	L.D.	—
59	Rum tacir	L.D.	—
60	Rum köylü kadın	L.D.	—
	VENEDİK, 1580		
182	Arap kaptan		
184	Evinde Türk kadını		
186	İstanbul'da düğün alayı		
188	İstanbul Patriarkı		
190	Kadıasker		
192	Dört kadın		

ÇİZELGE – II

LYONS:

Les quatre premiers livres des Navigations et Pérégrinations Orientales de N. de Nicolay. Avec les figures au naturel tant d'hommes que de femmes selon la diversité des nations et de leur port, maintien et habits. (Lyons), Guillaume Roville, 1568. (Başlık sayfasında 1567). 181s. (V and A) 240 × 320 mm

60 resim (gravür + etching, baskıdan sonra renklendirilmiş.) Gravür sanatçısı: Louis Danet, veya Leonard Thiry (Diery, Davent) L.D.

Les quatre premiers livres (Lyons), Guillaume Roville, 1568. 181 s. (BL)

240×340mm

58 resim (gravür + etching)

Gravür sanatçısı: Louis Danet veya Leonard Thiry (Diery, Davent).

NUREMBERG:

Der Erst Theil von der Schiffart und Raisz in die Türckey und Gegen Orient beschriben durch H.N.Nicolai. Mit schönen figuren. Wie beede Man und Weibirer Lannntsart nach bekleidet seyen. (Nürnberg), 1572. 108s. (BL)

210×315 mm

60 resim + 43 resim (etching- tahta baskısı baskıdan sonra renklendirilmiş).

Gravür sanatçısı: Conrad Saldöerffer, Georg Mack (CS. G.M)

Der Erst Theil, Nürnberg, Dietrich Berlach, 1572, 108s (BL)
210×315mm

60 resim gravür-tahta baskısı

Gravür sanatçısı: Conrad Saldörffer

ANVERS

Les Navigations Pérégrinations et Voyages, faicts en la Turquie par N.de Nicolay Daulphinoyz Seigneur d'Arfeville, valet de chambre Geographe ordinaire du Roy de France, (Anvers), Guillaume Silvius, 1576. 308-XLVs (SOAS) 145×200mm

60 resim gravür, baskıdan sonra renklendirilmiş Gravür sanatçıları: Assuerus van Londerseel (AVL) Hubert Goltzius (G), Joseph Gietleughen (G), Antonius Sylvius (A) ve monogramlarından adları çıkarılamıyan sanatçılar (E), (Q), (I).

Les Navigations Pérégrinations (Anvers), Guillaume Silvius 1576. 308-XLVs. BL

138×186mm

60 resim (sanatçıları SOAS kopyesi gibi)

Vier bucher von de raisz und schiffart in die Türckey, (Untorff), Wilhelm Silvium, 1576. 315-XXIVs. BL 155×210 mm

61 resim (sanatçıları SOAS kopyesi gibi)

Vier bucher von de raisz. (Untorff), Wilhelm Silvium, 1577.

315-XXIVs. BL

143×200mm

61 resim (sanatçıları SOAS kopyesi gibi)

De Schipvaert ende Reysen gedaen int Landt van Turckyen deur N. de Nicolay Dolphinois. (Antwerpen), Willem Silvius, 1576. 325-XXVIs (V and A)

145×200mm

62 resim

Gravür sanatçıları: A. van Leest, A. Nicolai, G.J.van Kampen, C. Müller ve başkaları

Le Navigazioni et Viaggi nella Turchia, con sessanta figure, Anversa, Guglielmo Silvio, 1576. 328 - XXIXs BL

150×200mm

62 resim (gravür sanatçıları SOAS kopyesi gibi)

Le Navigazioni et Viaggi (Anversa), Guglielmo Silvio, 1576.

328-XLIs. SOAS

145×190mm

61 resim (Gravür sanatçıları aynı).

Le Navigazioni et Viaggi (Anversa), Guglielmo Silvio, 1577.

328-XXXVIIIIs. BL

145×190mm

61 resim (gravür sanatçıları aynı)

Le Navigazioni et Viaggi, (Anversa), Guglielmo Silvio, 1577

328-XLIs. SOAS

155×210mm

56 resim (gravür sanatçıları aynı)

VENEDİK

Le Navigazioni et Viaggi, fatti nella Turchia, di Nicolo de' Nicolai. Novamente tradotto di Francese in Italiano da Francesco Filori da Lilla, Aritmetico. Con sessantasette figure naturali, si d'huomini come di donne, secondo la varietà delle nationi, de i loro portamenti, de' gesti, de gli habiti, delle leggi, de' riti, de' costumi de modi del vivere in tempo di pace e di guerra, (Venetia), Francesco Ziletti 1580. 192-XXIIIs. (V and A)

220×310 mm

67 resim (gravür)

Gravür sanatçısı: Louis Danet veya Leonard Thiry (Diery, Davent)

Le Navigazioni et Viaggi, (Venetia), Francesco Ziletti, 1580.

191-XXs. BL

200×300 mm

67 resim

Gravür sanatçısı: Louis Danet veya Leonard Thiry (Diery, Davent)

Le Navigationi et Viaggi. (Venetia), Francesco Ziletti, 1580.

191-XXs. *BL*

210×310mm

67 resim (gravür)

Gravür sanatçısı: Louis Danet

LONDRA

The Navigations, Peregrinations and Voyages, made into Turkie by Nicholas Nicolay Dauphinois, Lord of Arfeville, Chamberlaine and Geographer ordinarie to the King of France. Translated out of the French by T. Washington the Younger (London), Thomas Dawson, 1585. *BL*

163-Vs. sayfa numaraları a-b

145×200mm

60 resim (gravürler G. Silvius baskılarından kopye)

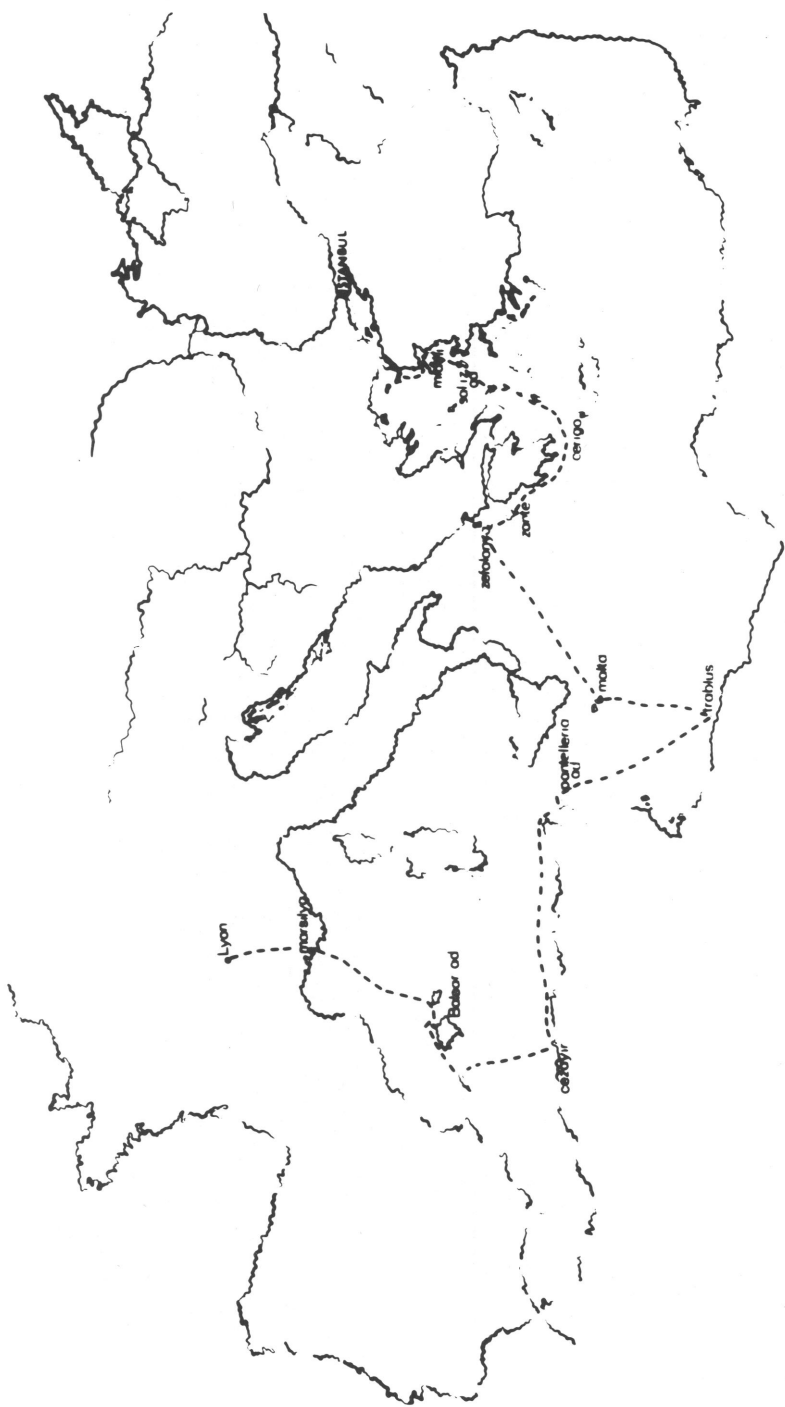
Gravür ustalarının monogramları şu eserden alınmıştır: Nagler, *Die monogrammisten.*

GENEL KAYNAKÇA

- ABRAHAM DE BRUYN, *Omnium Pene Europae, Asiae, Africae, Gentium Habitus*, 1581.
- AHMED CEVAD PAŞA, *Mecmua-yı Eşgâl-i Tarihi Osmanî-i Askeriye*, Costantinople 1882.
- AMMAN, IOBST, *Charta Lusoria, Tetrastichis Illustrata*, Nürnberg 1588.
- AMMAN, IOBST, *Gynaeceum or the Theatre of Women. Wherein may be seen the female costumes of all the principal nations, tribes and peoples of Europe, Attached to each figure is an eight-line stanza by Francis Modius of Bruges* (ed. A. Aspland), London 1872 (İlk baskı Frankfurt 1582).
- BARTSCH, A., *Le Peintre Graveur*, Vienna 1803-21, 21 cilt.
The Illustrated Bartsch, (Gen. ed: W.L. Strauss), New-York 1978-86. 17 cilt.
- BASSANO, LUIGI DA, *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi Bassano da Zara, Ristampa fotomeccanica dell'edizione originale*, Roma 1545, corredata da una introduzione, note bio-bibliografiche ed un indice analitico a cura di Franz Babinger, Monaco di Baviera 1963.
- BELON, PIERRE DU MANS, *Les observations de Plusieurs Singularitez et Choses Mémorables Trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et Autres Days Estranges, Redigées en Trois Livres*, Paris 1553.
- BERTELE, T., *Il Palazzo Degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue Antiche Memorie*, Bologna 1932.
- BILGEGİL, M.K., *Rönesans Çağı Cihan Edebiyatında Türk Takdirkârlığı*, Erzurum 1973.
- BOISSARD, J.J., *Vitae et Icones Sultanorum Turcicorum, Principum Persarum*, Frankfurt 1596.
- BOISSARD, J.J., *Habitus Variarum Orbis Centium*, Metz 1581.
- BRAUDEL, F., *Civilisation Matérielle, Économie et Capitalisme, XVe-XVIIIe Siècle* Paris 1979, 3 cilt.
- BUSBECQ, O.G., *The Turkish Letters of O.G. de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-62*, Translated from the Elzivir Edition of 1663 by E. S. Foster, Oxford 1927.
- CENKMEH, E., *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, İstanbul 1948.
- CHARRIÈRE, E., *Négociations de la France dans le Levant, au Correspondances, Mémoires et Actes Diplomatiques*, Paris 1848-60, 4 cilt.

- CHATTO, W., *A Treatise on Wood Engraving. Historical and Practical*, London 1839.
- CHESNAU, J., *Le Voyage de M.d'Aramont, Ambassadeur Pour le Roy en Levant, Escrip Par Noble Homme Jean Chesneau, l'un des Secretaire Dudict Seigneur Ambassadeur, Publié et annoté par C. Schefer*, Paris 1887.
- CROWE, J.A. G.B. CAVALCASELLE, *The Life and Times Titian*, London 1881, 2 cilt.
- DREYER, P., "Sulle Silografie di Tiziano", *Tiziano a Venezia*, Vicenza 1980, s. 503-11.
- EYİCE, S., "Elçi Hanı", *Tarih Dergisi*, 24 (1970), s. 93-130.
- EYİCE S., "Avrupa'lı Bir Ressamın Gözü ile Kanunî Sultan Süleyman", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 129-197.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ, *Mevâ'idü'n-nefâis Fî Kavâ'idü'l Hecâlis*, (Bugünkü Türkçe ile yayına hazırlayan, O. Şâik Gökyay, İstanbul 1978, 2 cilt.
- GIOVIO, P., *Elogia Virorum Bellica Virtute Illustrium Verib Imaginibus Supposita, Quae Apud Museaum Spectantur*, Florentiai 1551.
- GOULD, C., "The Oriental Element in Titian", *Tiziano a Venezia*, Vicenza 1980, s. 233-35.
- GRIFFITHS, A., *Prints and Printmaking, An Introduction to the History and Techniques*, London 1980.
- HELLER, J., *Zusatze zu A. Bartsch's Le peintre graveur* (Abg) 1854.
- HIND, A.M., *An Introduction to a History of Woodcut*, London 1935.
- HIND, A.M., *A Short History of Engraving and Etching*, 3. ed., London 1923.
- IORGA, N., "Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen", *Revue des cours conférences*, Paris 1928.
- IORGA, N., *Une Vingtaine de Voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris 1928.
- IVINS, W.M., Jr., *How Prints Look*, New-York 1943.
- KOÇU, R.E., *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara 1967.
- KÜTÜKOĞLU, M., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.
- LANDAU, D., "Printmaking in Venice and the Veneto", *The Genius of Venice 1500-1600*, London 1983, s. 303-54.
- LORICHS, M., *Konstantinopel Unter Sultan Suleiman dem Grossen Aufgenommen im Jahre 1559 Durch Melchior Lorichs Aus Flensburg*, Munich 1902.
- MARSIGLI, L. F., *Stato Militare dell'Impero Ottomanno*, Amsterdam 1732, 2 cilt.
- MENAVINO, G. A., *I costumi et la Vita de Turchi di Giovanni Antonio Menavino Genovese di Vultri*, Fiorenza 1551.

- MURARO M. - D. ROSAND, *Tiziano e la Silografia Veneziana del Cinquecento*, (exhibition catalogue), Venice 1976.
- NAGLER, G.K., *Die Monogrammisten*, München-Leipzig 1852-79, 5 cilt.
- NAGLER, G.K. *Künstler-Lexicon*, Leipzig 1835-52.
- ÖZ, T., *Türkish Textiles and Velvets, XIV-XVIth Centuries*, Ankara 1950.
- PAKALIN, M.Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971.
- PASSAVANT, J.D., *Le Peintre-graveur*, Leipzig 1860-64, 6 cilt.
- POSTEL, G., *De la République des Turcs*, Poitiers 1560.
- POSTEL, G., *Des Histoires Orientales et principalement des Turkes ou Turchikes et Schitiques ou Tartaresques*, Paris 1575.
- RAMBERTI, B., *Libri Tre Delle Cose de Turchi*, Venezia 1539.
- REYHANLI, T., *İngiliz Gezginlerine Göre Onaltıncı Yüzyılda İstanbul'da Hayat 1583-1599*, Ankara 1983.
- ROBISON, A., *Paper in Prints*, Washington 1977.
- ROUILLARD, C.D., *The Turk in French History, Thought and Literature, 1520-1660*, Paris 1938.
- SKILLITER, S., *Life in Istanbul, 1588. Scenes From a Travellers Picture Book*, Oxford 1977.
- TEZCAN, H- S. DELİBAŞ, *Topkapı, Costumes, Embroideries and Other Textiles*, (ed.J.M.Rogers), London 1986.
- THIEME-BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig 1935.
- THEVET, A., *Cosmographie de Levant*, Lyon 1554.
- TETZE, H.-E. TIETZE-CONRAT, *The Drawings of the Venetian Painters in the XVth and XVIth Centuries*, New-York 1944.
- VASARI, G., *Le Vite de' più Eccellenti Pittori, Scultori ed Architettori*, G. Milanesi, Firenze 1875-85.
- WEIGEL, R., *Holzschnitte Berühmter Meister*, Leipzig, 1851-54.
- WURZBACH, A. VON, *Niederländisches Künstler-Lexicon*, Vienna, 1906-11, 3 cilt.
- Kitabın, *BL*, *SOAS* ve *V and A* kitaplıklarından başka kitaplıklarda bulunan baskılarından bazıları için bkz.,
- C. GÖLLNER, *Turcica: Die europäischen Turkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, Bucharest-Berlin 1956, 3 cilt.
- ROUILLARD, *The Turk in French History*, s. 87, 212-16, 261, 278-92, 328-73, 604-5, 643.

1. Nicolay'ın yol güzergâhı.

2. Saraylı kadın - Lyons, 1567.

3. Saraylı kadın - C. Vecellio.

4. Haseki Sultan - Lyons, 1567.

5. Haseki Sultan - Anvers, 1576.

6. Suriye'li giysileriyle bir kadın - Lyons, 1567.

7. Edirne'li Yahudi kadın - Nürnberg, 1572.

Der Türckisch Kaysar.
Türckisch Kaysarlich Majestat
Siet da in Kaysarlicher waet
Sultan Selim genennet wurde
Der 12. Kaysar der 14te regirt.

8. II. Selim - Nüremberg, 1572.

9. Mihrimah Sultan - London, Princess Gate collection.

10. Haseki Sultan - C. Vecellio.

11. Hürrem Sultan - G. Pencz.

12. Hürrem Sultan - J.J. Boissard.

1581.

ML

ACHADA SOLTANE

13. Saraylı kadın - M. Lorichs.

14. Saraylı kadın - M. Lorichs.

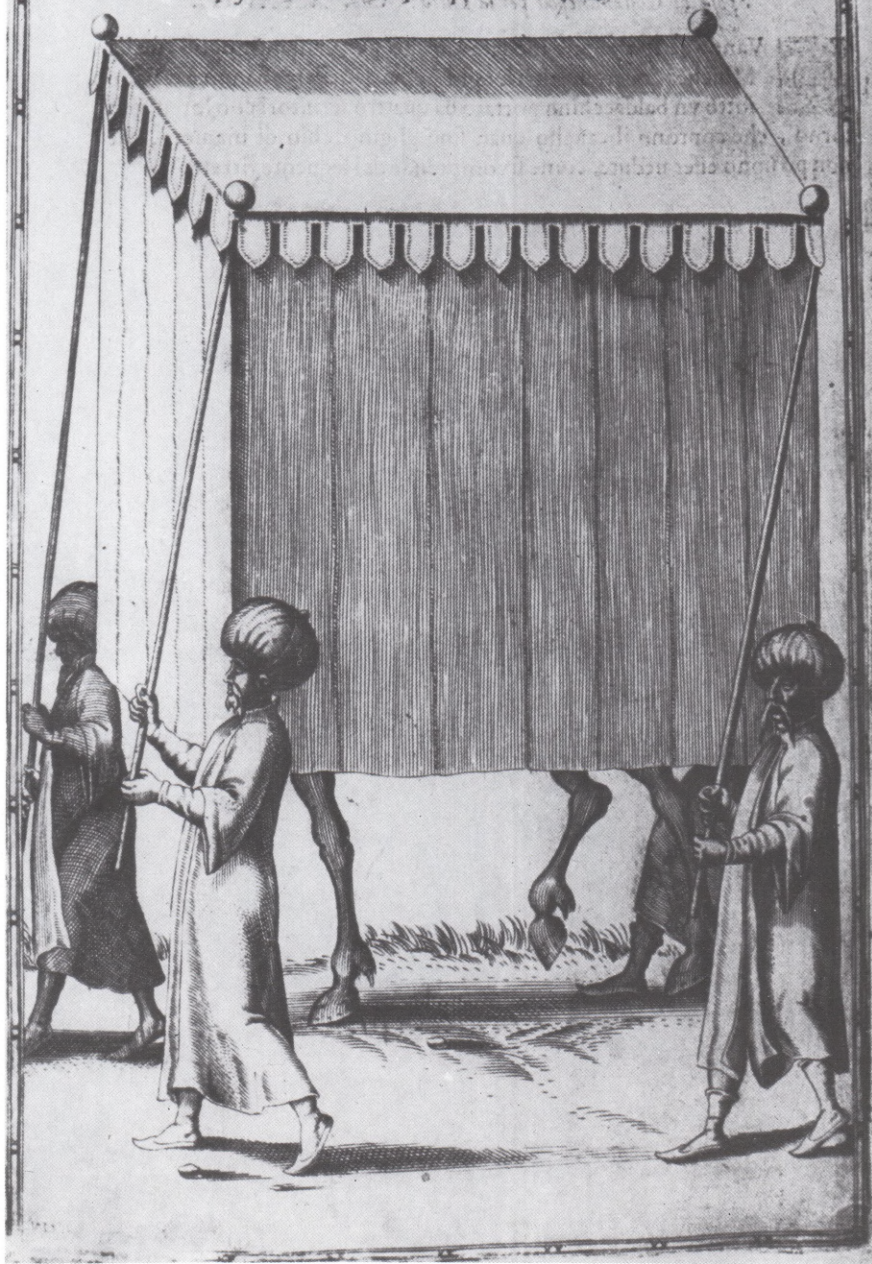

15. Saraylı kadın - M. Lorichs.

16. Sâzende - Avrupa'lılar için bir Türk sanatçı tarafından resimlenmiş bir giyim-kuşam albümünden, BM. Department of Oriental Antiquities.

Sposa di Costantinopoli per la Città

17. Gelin alayı - Venetia, 1580.

18. Gelin alayı - C. Vecellio.

rg. Evinde Türk kadını - C. Vecellio.

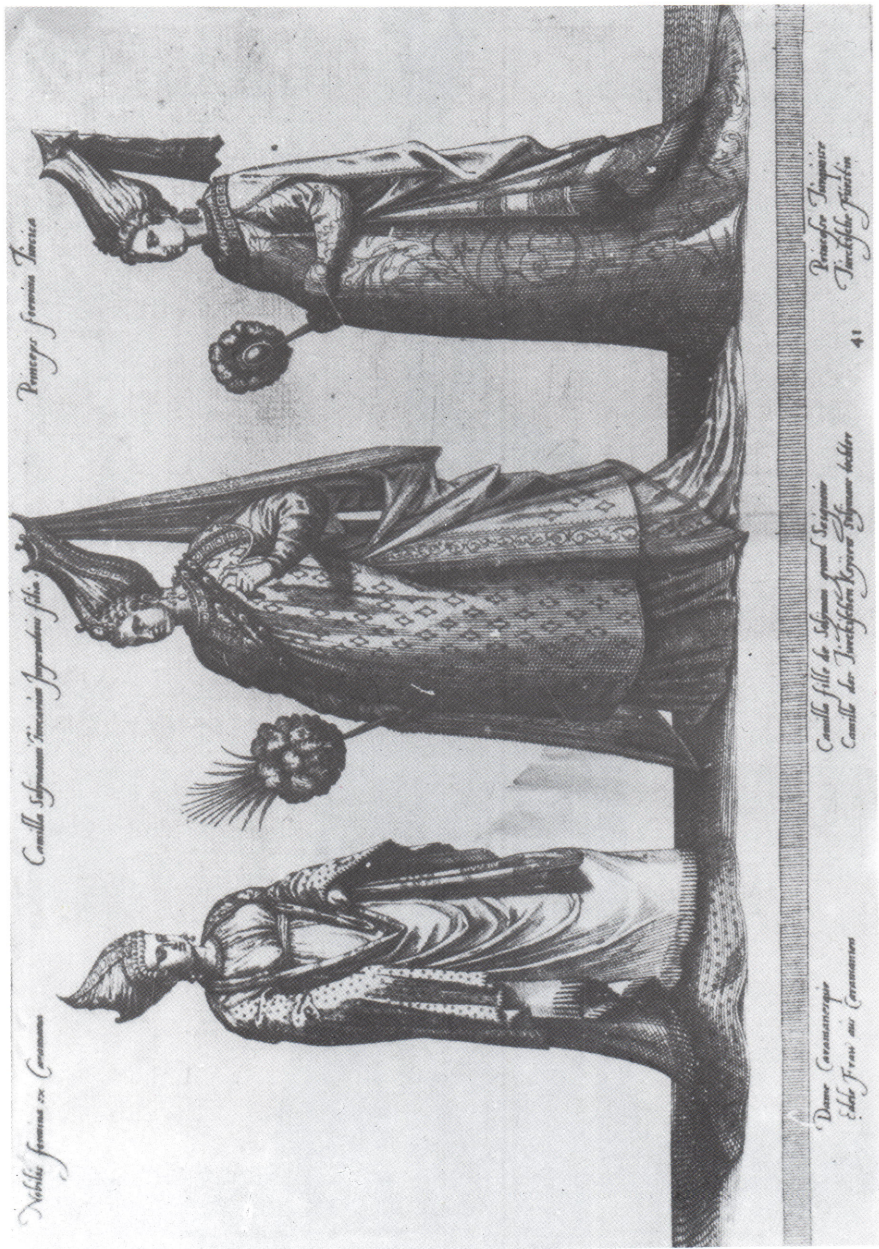

21. Sarhoşlar - M. Lorichs.

Turcorum Imperator Selimus . Illustris apud Turcos viri uxor . Mulier Turcos ornata Sircio . Apud Persas vir illusterris .

23. Türk giysileri - J.J. Boissard.

Doluch Bassi
de Cent

Capitaine
Jannissaires -

24. Bölükbaşı - Lyons, 1567.

25. Bölükbaşı - C. Vecellio.

26. Sokak giysileriyle Türk kadını - C. Vecellio.

27. Sokak giysileriyle Türk kadını - Lyons, 1567.

28. Sokak giysileriyle Türk kadını - J. White.

Se Delly, qui signifie fol hardy.

V fo. 238

29. Deli - Anvers, 1576.

30. Deli - M.Lorichs.

31. Sokak kadını - Lyons, 1567.

32. Sokak kadını - J. White.

33. Pera'lı Rum kızı - Lyons, 1567.

34. Yeniçeri - Anvers, 1576.

Se Peich, ou Peicler de nation Perſienne,
Laquais du grand Seigneur.

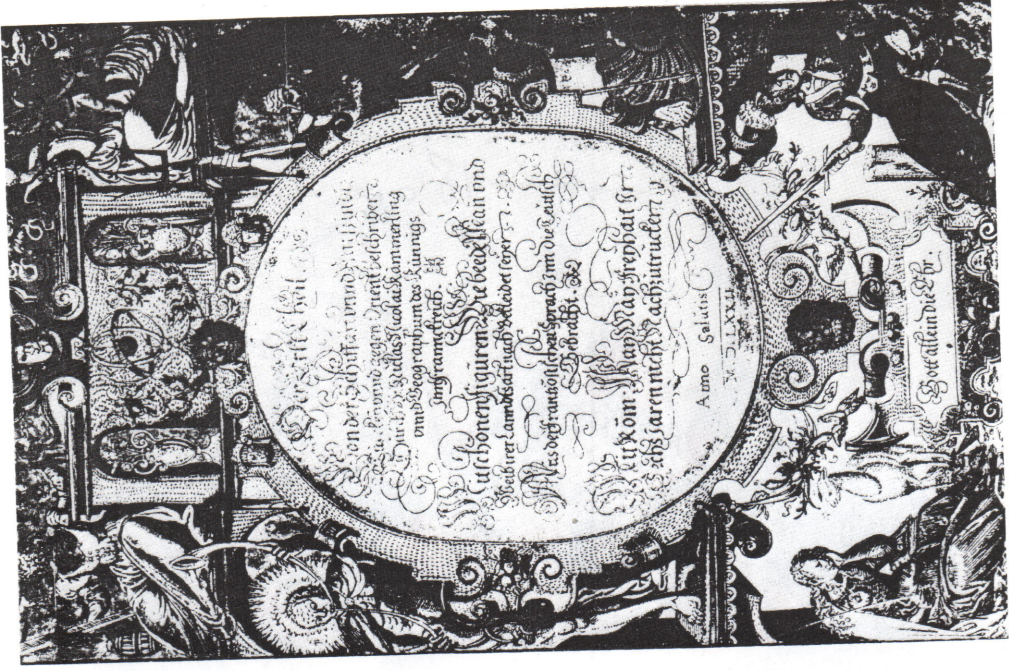
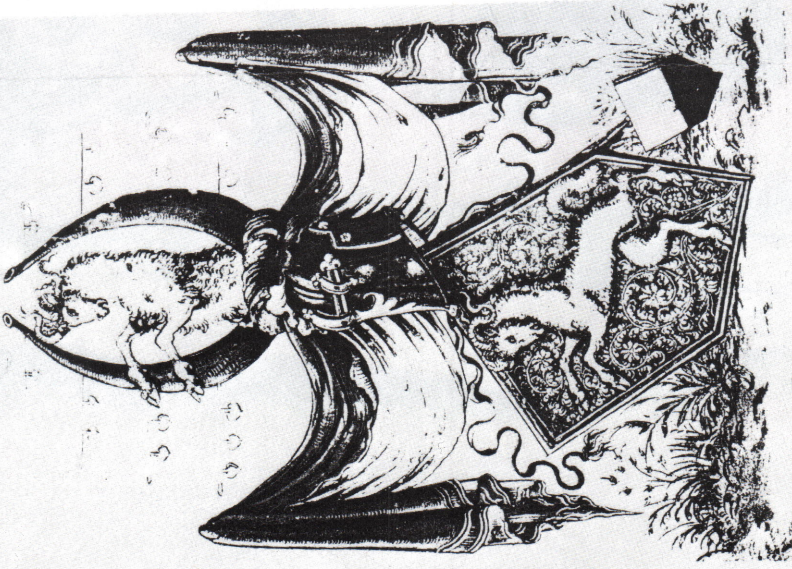

36. Saray aşçısı - Lyons, 1567.

37. Dindar Türk - Lyons, 1567.

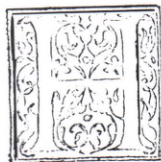
39. Nüremberg baskısı (1572) başlık sayfası ve arma.

25.
Wie die Türcken Essen.
Wann die Türcken/ mit Weib vnd Kinde
Wöllen essen/ vnd hungriq finde
So sitzen sie rumb auff der Erden
Vnd haben darob kein beschwerden.

40. Türkler yemekte - Nürnberg, 1572.

Extrait du privilege du Roy.

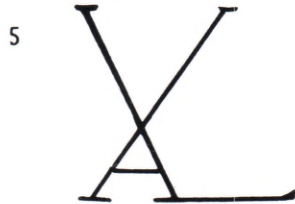
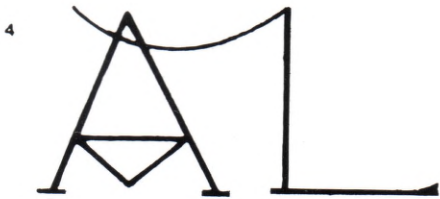
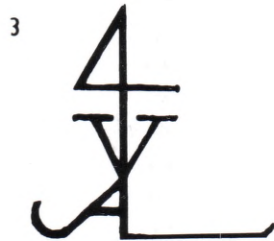
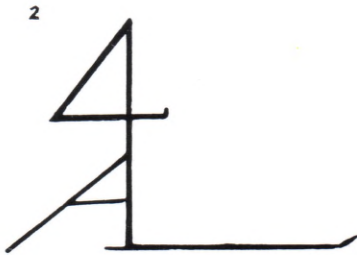
HENRY par la grace de Dieu Roy de France, à tous ceux qui ces presentes lettres verront, S. Le feu Roy nostre treshonoré Seigneur & pere, pour le louable desir qu'il auoit de remettre en nostre Royaume la cognoissance des artz, qui sembloient pour l'incommodité des guerres, ou inure du temps, en auoir esté quasi bannies: auroit par tous moyens à luy possibles, recouuert des gens doctes & sauaus en toutes langues, iceux grigés pour l'interpretation d'icelles. Ce qui a eu vn si heureux succes, que les langues estranges sont aussi familiares à plusieurs de nostre Royaume que leur langue maternelle: & les artz & sciences si bien entendues par noz subiects, que lon a veu, il y a desja long temps, par experience, les estrangers venir en nostre Royaume pour participer au prouffit que nosdicts subiects y auroient fait: & admirer la suffisance & intelligence d'iceux en toute sorte de doctrine. Et nostre langue s'estant tant polie & enrichie, qu'il semble qu'elle vueille plustost surpasser les langues Grecque & Latine que les s'galler, sans que l'estranger puisse dire à present, qu'elle ne soit suffisante à exprimer toutes conceptions. De toutes lesquelles choses comme la gloire & louange en demeure à nostredict Seigneur & pere, pour leur auoir donné si heureux commencement: aussi voulons nous donner tesmoignage du mesme desir que nous auons de le continuer. Et comme nostredict Seigneur & pere eust desir que toutes choses fussent cogneues: & entre autres desirant fauoir au vray la disposition de la terre vniuerselle (comme la maison de nosseint demeur) & verifier les histoires & escriptz de Cosmographie, auroit enuoyé voyager & peregriner plusieurs personages pour remarquer les choses plus notables des pais estranges, & entre autres nostre cher & bien aymé Nicolas de Nicolay natif de nos pais de Dauphiné, nostre Geographe & varlet de chambre, auroit esté enuoyé aux parties de Septentrion & autres diuers lieux. Ainsi nous meuz de mesme desir l'aurions apres aussi enuoyé es parties de Barbarie & Leuant avecques le S. d'Aramont nostre Ambassadeur. Aufquelz voyages, outre les descriptions & situations vniuerselles & particulieres des lieux: il auroit curieusement & par grand estude obserué les choses les plus memorables dudit pais de Leuant, & differentes de noz loix, mœurs & façon de viure qu'il auroit redigé par escript en nostre langue, & diuisé en plusieurs liures: Les vns de la diuersité des habitz accoustumez esditz pais: les autres des ceremonies de Leuant, l'origine des Ottomans & l'ordre estant de la maison du grand Turc, à present regnant: & aussi l'ordre qu'il tient allant d'une ville à autre. Le tout curieusement redigé par demonstrations & figures extraictes & tirees par ledict de Nicolay, du naturel sur les lieux: mesmes avec le dessein & reputation de la cité de Constantinople, & ses confins, de la ville de Pera ou Galata, & des anciennes ruines de la cité de Calcedon ou Scutari en l'Asie mineure: ensemble plusieurs autres descriptions, tant marines que terrestres, singulieres & incogneues sinon qu'à ceux qui ont fait mesmes voyages. Toutes lesquelles choses nous desirons grandement estre veues & cogneues de tous, à fin que ceux à qui est demée la faculté de faire pareilz voyages, iouissent du plaisir du travail dudit Nicolay. Mais pour autant qu'il est besoing de curieusement obseruer les pourtraiz, tailles, ou engraueures des choses qui sont monstrees par figures, à quoy iournellement on void faire infinies fautes. Iceuy Nicolay craint qu'apres les grandes & excellues despenses qui luy à conuenü & conuendra faire, tant pour les tailles & engraueures des figures que pour autres fraiz de l'impression: & son travail cogneu on venie à adulterer & corrompre par autres exemplaires faitz à plaisir, le labeur & peine qu'il y auroit exposé: dont en lieu d'en raporter louenge, il en receuroit reproche: pource que ceux qui recognoistront les fautes ne les imputeroient tant aux Imprimeurs qu'à sa negligence. Nous à ces causes pour le desir que nous auons que toutes choses soit seues & cogneues parnos subiectz, & que les bons esprits ne soient point reardez de manifester les travaux, labeurs & conceptions pour la crainte des abus qui se peuent commettre par l'auarice des imprimeurs, auons enioinct audit de Nicolay de faire imprimer par tel imprimeur & par tant de fois que bon luy semblera, tous & chacuns les liures, figures & descriptions qu'il a desja faitz ou fera pour l'aduenir, tant des obseruations de ledits voyages pourtraictz & chartes des lieux, interpretations & corrections des descriptions de la Cosmographie & geographie, & descriptions des lieux particuliers, qu'aux autres inuentions ou labeurs de son esprit: avec inhibitions & defences à tous imprimeurs, libraires, marchans, & autres quelconques, qu'ilz n'ayent à imprimer par eux ny par interposees personnes aucunes reures dudit de Nicolay, ny faire entailler, engrauer, ou insculper aucunes de ledits figures, chartes ou descriptions quelles quelles soient, soit en boys, cuytre, ou autre metal, au burin (que lon dit) taille douce, ny moins engraue à l'eau forte: faire additions ou interpretations en fraude, ny mettre lesdicts liures, figures, descriptions, ou chartes, en plus grande ou plus petite forme ou volume: & moins exposer en vente, s'ilz n'ont esté par luy corrigez, & imprimez de son congé & permission. Et ce sur peine de confiscation de tous lesdicts liures, figures, chartes, & descriptions ainsi imprimees, contrefaites & vendues & d'amende arbitraire, tant enuers nous, qu'enuers ledict Nicolay, & des interests & dommages de celui qui aura exposé sa peine & sa despence. Donnans en mandement par ces mesmes presentes à noz amez & feaux les gens de nos courtz de parlement, Preuostz, Baillifz, Seneschaulx & à tous noz autres Iusticiers & officiers, ou leurs lieutenans, & à chacun d'eux ainsi comme à luy appartenra, que de noz presentes iniunctions, inhibitions & defences & du contenu en ces presentes ilz fassent ioyr & vser ledict de Nicolay, & icel les garder & obseruer de point en point selon leur forme & teneur, comme noz edictz & ordonnances (pourueu qu'audit liures n'y ayt chose contreuenant à nostre S. ioy catholique) procedant contre les infracteurs de ces dites presentes comme transgresseurs de nosdictes ordonnances. Et pource que de ces presentes on pourroit auoir affaire en plusieurs & diuers lieux, nous voulons qu'au Vidimus d'icelles fait souz seal Royal, ou seing de l'un de noz amez & feaux secretaires, soy soit adioustee comme au present original, auquel en tesmoing de ce nous auons fait mettre nostre seal, Donné à Amboise le 9. iour de Mars, L'an de grace mil cinq cens cinquante cinq. & de nostre regne le neuf. me.

Et sur le reply est escript, Par le Roy maistre Martin Fumée, maistre des Requestes ordinaire de l'hostel present.

B O V R D I N.

Et scellé du grand seal de cire ianne sur double queüe.

ASSUERUS VAN LONDERSEEL

YAYIN TANITMALARI

TANITMA MAKALELERİ

HISTOIRE DE L'EMPIRE OTTOMAN
(Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi)

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

Paris'te, Arthème Fayard Kütüphanesi, 1984'te, Jean-Paul Roux'nun kaleminden çıkmış olan *Histoire des Turcs. Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée*" den (Türklerin Tarihi. Pasifik'ten Akdeniz'e İki bin Yıl) sonra, şimdi de, 1989 da, Robert Mantran idaresinde, şu araştırmacıların katkılarını, zaman sırası gözeterek, bir araya getirmek suretiyle, "*Histoire de l'Empire Ottoman*"ı (Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi) yayınlamış bulunuyor: Jean-Louis Bacqué-Grammont (C.N.R.S.'de** araştırma müdürü. "İstanbul-Anadolu İncelemeleri Fransız Enstitüsü" müdürü), Louis Bazin (Paris-III Üniversitesi'nde, Doğu Dilleri veya Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü'nde Türk Dili ve Uygarlığı profesörü, Yüksek İncelemeler Uygulamalı Okulu-IV. Dal'ında araştırma müdürü, Paris Üniversitesi'nde Türk İncelemeleri Enstitüsü müdürü), Irène Beldiceanu (C.N.R.S.'te araştırma müdürü), Nicoara Beldiceanu (C.N.R.S.'te araştırma müdürü, Yüksek İncelemeler Uygulamalı Okulu'nda öğretim görevlisi), Paul Dumont (C.N.R.S.'te araştırmacı, Sosyal Bilimler Yüksek İncelemeler Okulu'nda, ve Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Millî Enstitüsü-Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, XIX. ve XX. yüzyıl'ında öğretim görevlisi), François Georgeon (Anadolu İncelemeleri Fransız Enstitüsü'nün eski mensubu, C.N.R.S.'te araştırma görevlisi, Sosyal Bilimler Yüksek İncelemeler Okulu'nda öğretim görevlisi), Robert Mantran (Provence-Aix-Marseille-I Üniversitesi emeritus profesörü, Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Millî Enstitüsü-Osmanlı İmparatorluğu öğretim görevlisi, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı İncelemeleri Millî Komitesinin eski başkanı), André Raymond (Provence Üniversitesi emeritus profesörü, Aix en Provence-Arap ve Müslüman Dünyasını Araştırma Fransız Kurumu başkanı), Jean Paul Roux (C.N.R.S.'te araştırma müdürü, Louvre Okulu'nda profesör), Nicolas Vatin

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe bölümü Öğretim üyesi.

** Centre National des Recherches Scientifiques, Paris.

(C.N.R.S.'te araştırma görevlisi, Fransız Enstitüsü-Anadolu İncelemeleri'nin eski mensubu), Gilles Veinstein (Sosyal Bilimler Yüksek İncelemeleri Okulu'nda incelemeler müdürü, U.R.S.S. Avrupa ve Türk Sahası İncelemeler Merkezi = EHESS müdürü, C.N.R.S.'te Doğu Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihini Araştırma Birimi müdürü).

Eserin aslı 724 sayfa tutmaktadır; 725. sayfadan 812. sayfaya kadar ise eserin şu ekleri bulunmaktadır: Osmanlı ve Batı Avrupa Mukayeseli Tarihleri (s. 727-731), Osmanlı İmparatorluğu Hükümdarlarının Listesi (s. 734), her bir fasla ait Bibliyografya (s. 735-750), Lûgatçe (s. 751-754), Şahıs adları dizini (s. 757-775), Konu dizini (s. 779-802), Coğrafi ve etnik adlar dizini ve Haritalar tabelası (s. 803), İçindekiler (s. 805-810).

Eserin "İçindekiler", şu 16 fasıldan ibarettir :

- Birinci Fasil : Başlangıçlar. Osman ve Orhan. Yazan : Irène Beldiceanu (s. 15-37).
- İkinci Fasil : Osmanlıların Yükselişi (1362-1453). Yazan: Nicolas Vatin (s. 37-81).
- Üçüncü Fasil : Osmanlıların Yükselişi (1451-1512). Yazan: Nicolas Vatin (s. 81-117).
- Dördüncü Fasil : Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilâtı. (XIV. ve XV. yüzyıllar) Yazan: Nicoară Beldiceanu (s. 117-139).
- Beşinci Fasil : Osmanlı İmparatorluğunun zirvesi (1512-1606). Yazan: Jean Louis Bacqué-Grammont (s. 139-159).
- Altıncı Fasil : Büyüklüğü İçerisinde İmparatorluk (XVI. yüzyıl). Yazan: Gilles Veinstein (s. 159-227).
- Yedinci Fasil : XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti : Kararlılık mı inhi-tât mı? Yazan: Robert Mantran (s. 227-265).
- Sekizinci Fasil : XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupanın Baskısı. Yazan: Robert Mantran (s. 265-287).
- Dokuzuncu Fasil : Balkan Eyaletleri (1606-1774). Yazan: Gilles Veinstein (s. 287-341).
- Onuncu Fasil : Arap Eyaletleri (XVI.-XVIII. yüzyıllar). Yazan: André Raymond (s. 341-421).

- Onbirinci Fasil : “Şark Meselesi”nin Başlangıçları (1774-1839). Yazan: Robert Mantran (s. 421-459).
- Onikinci Fasil : Tanzimat Devri (1839-1878). Yazan: Paul Dumont (s. 459-523).
- Onüçüncü Fasil : Son Bir Silkinişle Uyanış (1878-1908). Yazan: François Georgeon (s. 523-577).
- Ondördüncü Fasil : Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923). Yazanlar: Paul Dumont ve François Georgeon (s. 577-649).
- Onbeşinci Fasil : Osmanlı Sanatı : Türk Topraklarında Osmanlı Sanatı. Yazan: Jean Paul Roux (s. 649-683). Osmanlı Devrinde, Arap Ülkelerinde Mimari. Yazan: André Raymond (s. 683-695).
- Onaltıncı Fasil : Osmanlı İmparatorluğunda Düşünümsel ve Kültürel Hayat. Yazan: Bazin Louis (s. 695-724).

Bu “Fasillar”, yazı kurulu başkanı Robert Mantran tarafından “Önsöz”de değerlendirilmiş ve; orada böyle bir eseri yazmaktaki *maksatlar* ortaya konulmuş olduğu için, bu “Önsöz”ün Türkçeye tercümesini olduğu gibi vermekten yarar ummaktayız:

“Joseph von Hammer-Purgstall’in, üstadca kaleme alınmış olan eseri *Geschichte des osmanischen Reiches*’inin çevirisi olan “*Histoire de l’Empire Ottoman*” (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi) çıkalı 150 yıldan biraz daha fazla bir müddet olmaktadır. (Bk. J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 cilt, Budapeşte 1827-1835. Fr. çev.: *Histoire de l’Empire Ottoman*, J. J. Hellert tarafından, 18 cilt, Paris 1835-1843; *Histoire de l’Empire Ottoman*, L. Dochez tarafından, 3 cilt, Paris 1840-1844) Bu kitap dikkate değer bir ses yükseltmiş olmalıydı. Çünkü, bu İmparatorluk hakkında, Türk ve yabancı kaynaklara, aslında ise, “ruznâmeler”e dayanarak, ilk kez, böyle bir genel tarih yayımlanmıştı. Sonu, her ne kadar 1774’te bitmekte idi ise de, eser, Osmanlı İmparatorluğunun, XIX. yüzyılın başından beri, Avrupa’nın ve Akdeniz’in, —Bonaparte’ın Mısır Seferi, Rusya ile savaşlar, Sırbistan ve Epir’de ayaklanmalar, Yunanistan’ın bağımsızlık savaşı, Fransızların Cezayir’i işgâli, Mısır’da Mehmet Ali ile çatışma, büyük güçlerin askerî, siyasi, iktisâdî müdahaleleri gibi— günlük olayların da ilk plâni teşkil ettiğine dikkati çekmekten geri durmuyordu. Öyle görünüyordu ki, uzun bir zaman, Avrupa’yı titretmiş olan bu İmparator-

luk, varlığını tüketmek, hiç değilse, hıristiyan olsun, müslüman olsun, veya Avrupa'lı olsun Şark'lı olsun, birtakım halk toplulukları üzerindeki hakimiyetinin yok olduğunu görmek üzereydi.

Joseph von Hammer'in sunduğu şekliyle, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, hâlâ, geleneksel tarihî üslûbu yansıtmaktadır; yani, açıklamaktan ve olayların derin sebeplerine inmeye çalışmaktan çok, onları tasvir etmektedir. Bundan başka, eser, özellikle, kusurları, hataları, bozuklukları, her tür taşkınlıkları da vurgulamaktadır —Bu, devrin, Osmanlılara karşı olan çehresinde kendisini göstermektedir—, ama, bunlar inkâr edilebilecek olaylardan olmamakla beraber, yine de *tarihin* esasını teşkil etmezler ve, hem de, bunlar, tarih hakkında, kısmî hattâ, taraf tutan bir izlenim verirler.

J. von Hammer'den bu yana, ortada XIX. yüzyıl sırasında ve XX. yüzyıl'ın başlarında, Osmanlı İmparatorluğunu ele alan bir kaç genel eser görünmüştür; ama, bunlar, genel olarak, oldukça kısa, pek derinleştirilmemiş, ekseriyetle de, *tarihi*, Avrupa merkezli bir görüşle ele alan eserlerdir. Başlıcaları Doğulu değil de Batılı kaynaklara dayanarak yazılmış olan bu eserler, olaylar hakkında, ekonomi konusunda, tek taraflı ya da Devlet'in idaresi konusunda çok yüzeysel bir tanıtmaya çalışmaktadırlar. Şüphesiz, Osmanlı Arşivleri herkese açık değildi; açık olsalardı bile, bu hal, Avrupa'nın siyâsî ve kültürel üstünlüğü telakkîsini değiştiremezdi.

Durumun geliştiğini görmek için, II. Dünya Harbi'nin ertesi günlerini beklemek gerekti. Her şeyden önce, Osmanlı Arşivleri gözden geçirilebildi. Görüldü ki, Arşivler, özellikle, Osmanlı Devleti'nin iç yüzü hakkında, pek çok bilgi sağlıyorlardı; dahası, Osmanlı tarihi, geçmişlerini daha iyi tanımayı arzu eden Türklerle (M.F. Köprülü, İ. H. Uzunçarşılı, Ö. L. Barkan, H. İnalcık v.s.'nin çalışmalarına bakınız), Doğu Dillerinde uzman olan, bu münasebetle de, o zamana kadar ihmal edilmiş bulunan Türkçe, Arapça, Farsça kaynaklara yaklaşabilen Batılılar tarafından da ele alınmış bulunuyor. Öyleki, araştırmaların ve ayrıntılı çalışmaların yapıldığı ve arttığı görülmektedir. Böylece, birçok mesele yenilenmiş bulunuyor. Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki son tarih, Stanford J. Shaw'ın *Tarih*'i, bazı sonuçları veya sunuşları eleştiri konusu yapılsa bile, işte, ancak, bu açıdan yazılabilmıştır (bk. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, iki cilt, Cambridge, U.P. 1976-1977. Fransızcaya tercümesi: *Histoire de l'Empire Ottoman et de la Turquie*, I cilt, başlangıçlardan XIX. yüzyıla kadar, Horvath 1984). Eskiden yayınlanmış çalışmalar, tarih'in "havâdis" ile ilgili veçhesine ve Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorlu-

ğu arasındaki siyasal münasebetlere ağırlık verirken, şimdi, artık, kurumlar tarihine, ekonomi tarihine, toplumsal tarihe, hem Osmanlı açısından, hem de Türk, Arap, İran vs. arasındaki ilişkiler açısından yaklaşmak imkân dahiline girmiş oluyor; ve, böylelikle, Osmanlı dünyası hakkındaki bilgimiz, şöyle bir kırk senedir, genişlemiş ve belirginleşmiş bulunuyor; ve öğrencilere, tarihçi meslekdaşlarımıza, kültüre meraklı kimselere bu yeni veriler üzerine dayanan bir eser sunmak faydalı görünüyor. “*Pre-Ottoman Turkey*” adlı ve yenileyin de Fransızcada kaleme alınmış ve çıkmış olan kitabıyla bunun örneğini bize vermiş olan XI. ve XIII. yüzyıllar arasında, Türklerin Küçük Asya’ya girmelerini ve yerleşmelerini —ki, bu, Osmanlı tarihinin girişini teşkil eder— yeniden ele alan Claudi Cahen’dir. (bk. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Londres 1968. Gözden geçirilmiş ve tamamlanmış Fransızca neşri için bk. *La Turquie Pré-Ottomane*, (Osmanlı öncesi Türkiye) Institut Français d’Etudes Anatoliennes, İstanbul 1968).

Şarkiyatçılık’ın, Magrıp’ın ve Yakın Doğu’nun müslüman dünyası hakkındaki bu bilginin, Fransa’da, elçilik tercümanlarının, “Doğu Dilleri” denen Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini öğrenmeleri sebebiyle, Doğu ülkelerini, siyasî ve dinî hayatlarında olduğu kadar gündelik hayatlarında da daha elverişli biçim de gözlemledikleri andan bu yana, XVII. yüzyıla kadar geri giden bir geleneği vardır. Yavaş yavaş, aralarında Fransızların daima çok sivrilmiş oldukları uzmanların uzun süre alanı olarak kalan bir bilgi gelişti. Bu bilgi içerisinde, Şarkiyatçılık’ın bir dalı olan Türkoloji’de (Türk Dünyası Bilgisi) yer almaktadır. Türkoloji, eski ve yeni mazide, göze çarpan kişilerle bezenmişti. Bugün, Fransa’da, Türkoloji, sağlıklı yürümektedir. Türkoloji dil bilgisi, antropoloji, etnoloji tarih gibi birçok bilgi dalları içerisinde kendisini göstermektedir. Öyleki, Türkolog olan Fransız tarihçilerinin sayısı, bütün Türk tarihine, özellikle de Osmanlı tarihine yanaşabilecek bir düzeyde bulunmaktadır. İşte bu yüzden, bir tek yazar tarafından kaleme alınmış ve birçok noktalara ancak ikinci elden bir çalışma getirebilecek bir kitap sunmaktansa, Osmanlı tarihinin büyük devirlerinin her birini bir uzmana yazdırtmak daha tercihe şayan görülebilir.

Bu tarz bir kitaba Osmanlı İmparatorluğu adını vermek uzun zamandan beri âdet olmuştur. Bizim isteğimiz, Osmanlı devletinin tarihini, bu âlemin sadece fetihler, hükümranlık, askerî üstünlük âlemi olmayıp, fakat aynı zamanda, bir iç teşkilât ve idare âlemi olduğunu da göstermek endişesiyle, geniş ölçüde, açıklığa kavuşturmak olmuş olsa bile, biz, bu gelelekten ayrılmak istemedik.

Hakikaten, Osmanlı âlemi hakkında eski görüş, bilhassa, XIX. yüzyıl-da yaratılmış olan şöyle kavramlara dayanmıştır: Şu zorba, zulüm ve şiddet rejimi, hükümlerini ancak ordusunun gücüne, bazen de hükümetinin icra etmiş olduğu kanlı baskılara borçludur; sultanlar, ya gücün etkisinden esinlenen, acımasızca kan döken, terör yoluyla hüküm süren yaratıklardır, yahut da sefâhat ile iyş u nüş içinde yaşayan karaktersiz kişilerdir (bazen de, biraz istisnalar yapıldı, meselâ, Kanûnî’de olduğu gibi); Osmanlı âlemi, hükümet sistemini tanımaz, idare ya mevcut değildir, ya da hiyanet içerisindedir. Orada, İslâmiyet, kaadir-i mutlak ve, üstünlüğünü, almış olduğu haraçlarla sağlamaktadır, öyleki, muhalefet eden hıristiyanlar kılıçtan geçirilmektedir gibi müslüman âlemin, özel olarak da Türk âleminin mazarratı ve fisk u fucûru kavramı genel olarak kitaplara ve zihinlere öyle yerleşmiştir ki, Batı’nın ve XIX. yüzyılda Batılı fikirlerin üstünlüğüne, milletlerin istiklâli ilkesine, bazı azınlıkların korunmasına dayanan bu görüşe bugün de, hâlâ, sık sık rastlanmaktadır.

“Şark Meselesi” denen şey, çok yakın zamanlara kadar, sâdece, Batılı nokta-i nazardan, İmparatorluğun ekonomik zenginliklerini, ticaret yollarını ve stratejik noktalarını kapmak amacıyla, İmparatorluğun parçalanması görüşü içerisinde “Osmanlı boyunduruğundan kurtarılmış” “halklar”ın “müvekkili” olmak ümidiyle de, özel olarak, Osmanlılara karşı bir açıdan incelenmiştir. Bundan başka, İmparatorluğun Arap dilini konuşan parçasına da, XVIII. yüzyıl sonunda, özellikle de XIX. yüzyılda, Avrupalıların istihdaf etmiş oldukları ekonomik veya müstemlekeleştirme gibi politik veya Hindistan yolu, siyah Afrika nüfuz gibi stratejik maksatlara bağlı olarak, biraz ilgi duyulmuştur. Bundan başka, Arap ülkelerinin Osmanlılara yöneltmiş oldukları ve İslâmın çöküşünden ve müslüman Arap Âleminin Batılılarca vesâyet altına alınmasından Osmanlıları sorumlu tutma ithamlarını unutmamak icabeder: Bu konuda da, elbette, Osmanlıların yeteksizliğini, ihmali ve zayıflığını vurgulayan sadece Avrupalı kaynaklara değil fakat, Doğu kaynaklarına da başvurmak, müslüman Osmanlı “çöküş”ü hakkında biraz farklı bir hüküm vermeye müsaade eder.

Hakikaten, müesseseleriyle, kanunlarıyla, siyâsî, idârî ve askerî kadrolarıyla, tâ başlangıçtan beri, bir Osmanlı Devlet’inin fiilî varlığı tesbit edilmektedir: İlk Osmanlı hükümdarları daha vaktiyle, hiç de prensipleri olmayan barbarlar gibi görünmüyorlardı. Dağılmış olan Bizanslı mansıp sahiplerini ve ileri gelenlerini bir araya toplamış olmak, hıristiyanlara karşı eza-cefanın olmayışı, bir çeşit birlikte yaşamaya şahadet ediyor olabilir.

Zamanla rejim gelişir, sultanın otoritesi muhalefetten müteessir olmaz; vurgu Devletin müslüman olduğu üzerine konulmuş bulunur; ama, bunun üzerine, eyaletlerin müstakil oluşları anlayışına dönük olan bir sistem oturtulmaktadır, müslüman *şerialı* yanında, alışkanlıkları, gelenekleri, hayat tarzlarını ve müslüman olan ve olmayan kulların sosyal şartlarını koruma altına alan, uyumlarını sağlayan ve hattâ iyileştiren *kanunnâmeler* görünür; bu sistemin neticesinde, eyaletlerde, bilhassa, hıristiyan eyaletlerde, mahallî diller, dinler, hattâ politik ve sosyal kadrolar muhafaza edilir. Osmanlı yöneticilerinde, yenik insan kitlelerini özümlemek gibi bir istek mevcut değildir, ortada, ne zorla Osmanlılaştırma ne de zorla müslümanlaştırma görülmez; eğer, hal böyle olmasaydı, Yunan, Bulgar ve Sırp dillerinin, hıristiyan dininin, başlıca yerlerin, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren ve özellikle XIX. yüzyılda milliyetçilik ilkesi ve etnik ve dinî azınlıkların müdafaası örtüsü altında, büyük güçlerin kullanmış oldukları bütün unsurların bekası nasıl açıklanabilirdi?

Eğer, az veya çok sayıda şartlarda, haklı veya haksız olarak, bir takım şiddet olayları, hattâ müslüman olmayanlara karşı cebir ve tazyik vukua gelebilmişse, (hangi hâkim ülke hâkim olduklarına karşı bunu yapmamıştır?), *zımmîlerin*, yani, müslüman olmayanların korunması, Osmanlı devletinde kural olmuş idi, şu istisna ile ki, her müslüman devlette, bu *zımmîler* müslüman kullardan daha aşağı şartlarda kullar olarak telakki edilmişlerdir; ve bazı mükellefiyetler onlara yasak edilmişti; ama, *değişirme* sistemi de bu yasağı kaldırmaya izin vermiştir. Şunu da unutmamak gerekir ki, İspanya ve Avrupa'dan kovulmuş olan Yahudiler sadece (Selânik ve İstanbul gibi) Osmanlı topraklarında sığınacak yer bulabilmişlerdir. Bu kucak açış, Osmanlı âleminin bu toleransı, Avrupa'nın iktisâdî, kültürel ve politik açılımı daha seyyahların görüşünü değiştirmeden ve daha onlar rejimin bozuk yanlarını vurgulamadan önce, XVI. yüzyılda, XVIII. yüzyılda bile gezi münasebetlerinde ifadelerini bulmuştur.

XIX. yüzyılda, Osmanlı yöneticileri reformlara ve Devleti modernleştirmeye giriştiler. Şüphesiz bu reformlar ekseriyetle kötü uygulanmıştır; ama, şurası da bir gerçektir ki, bazı büyük güçler karşılarında kuvvetli, kudretli ve teşkilâtli bir Devletin doğduğunu görmek istemiyorlardı ve onlar Osmanlı hükümetinin güçlerine, onu askerî çatışmalara icbar ederek (Sırb, Bulgar, Ermeni, Lübnan) ihtilâllerini körükleyerek, ondan toprak kaparak veya devletten ayrılmayı teşvik ederek engelleme yapıyorlardı. XIX. yüzyılda, bol bol kullanılmış olan Osmanlı boyunduruğu teması, sadece XX. yüzyılın başından itibaren olduğu İmparatorluğun hıristiyan eyaletle-

rine dönüktü, yoksa müslüman eyaletlerine dönük değildi. İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen müslüman eyaletlerin ayrılışlarının vuku bulmuş ve “Arap ayaklanması”nın sadece yakın Doğuda önünü açmış olduğu haller dışında. Ermeni meselesine gelince: Eğer, onun “hal” edilmesinin faturası Osmanlılara çıkarılacak idi ise, sebeplerin, sadece, Türk kesiminde aranması gerekiyordu.

Osmanlı Devleti hakkında Batılıların vermiş olduğu görüntünün ekseriya menfi olmuş olduğu gayr-ı kabil-i itirazdır; ve, gereğinde meşrulaştırılabilmektedir. Ama, bu, Osmanlıların bir tarih kritiği yoklamasından aklanmış olarak çıkmaları gerektiğini de, mecburen, içermez. Osmanlılar, Avrupalıların yasalarına tâbi olmak mecburiyetinde kalmış olsalar bile, hata, tamamen, Avrupalıların faturasına çıkarılamaz. Osmanlılar, çoğu kez, mülayemet, acemilik ve uyumsuzluk delili vermişlerdir. Onlar, bir çeşit üstünlük kompleksi içerisinde idiler; bu da gerçekleri dosdoğru görmelerini ve yargılamalarına engel oluyordu.

Bugün, bizim sahip olduğumuz bilgiler, XIX. yüzyılın kavramlarından kurtulmaya, hangi çeşitten olursa olsun siyasal tesirlerden sıyrılmış olarak, taraf tutmadan ve zaafa da düşmeden gerçek bir tarihî yapı inşasına girişmeye izin vermektedir. Literatüre (tarihî ama aynı zamanda genel literatüre de) ve sanata —ki bunlar ister siyasal bir gücün isterse bir milletin derin seciyyesinin hattâ, ister öteki kültürlerin soğutulmasının tezahürleri oldukları halde, ekseriyetle ya tarihin dışında tutulmuş ya da derkenar olarak verilmiş olan unsurlardır— yer ayırmak da faydalı mütâlaa edilmiştir. Bu alanda Osmanlı sanatı bir yana atılamayacak derecede bir temsil kabiliyetini haizdir. Bu sanat halâ, göz ile görünen belgeler bırakmıştır.

Kısacası, maksat, yanlış tanıma, meçhûl olan, ekseriyetle de her tür nakîsa ve rezalet ile itham edilen ve hakkında hekimlerin sağaltmaktan çok öldürmeye teşne buldukları “Avrupa’nın hasta adamı” tasavvuru olan bir dünyanın ortaya çıkarılmasıdır. Bütün imparatorlukların sonunda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunun sonu da yok olmak olmuştur; ama, o, yüzyıllarca birinci gücünü oluşturduğu —işte bu kıskançlık, kin, intikam, sarsıntı, sonradan konusu olduğu yıkım hareketlerini açıklayabilir— eski Dünya’nın tarihinde yerini almış bulunmaktadır. Eğer, Osmanlı İmparatorluğu unutulmuş olsaydı, bir Avrupa tarihi, bir Akdeniz dünyası Tarihi tamamlanmış olamazdı.

Bu eser, müştereken yazılmış bir eserdir; her bir fasıl, fikirlerini ve kavramlarını konu hakkındaki bilgisine göre, ifade etmiş uzmanların kale-

minden çıkmıştır. Yakın zamanlara kadar, hâlâ, iyice bilinmeyen devreye, Osmanlıların Başlangıçlarına, Devletin yerine yerleştirilmesine ve genişlemesine önemli bir yer ayrılmıştır. Balkan eyaletleri ve özellikle de Osmanlı hakimiyeti altındaki Arap eyaletleri için de aynı şeyler yapılmıştır. Bu konuda şunu itiraf etmek gerekir ki, çağdaş Arap tarihçileri tarihlerinin bu devresini çok belirgin biçimde yeniden telakki etmek endişesi içerisindedirler. Nihayet, Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarının tarihi çok geniş surette ele alınmıştır; ama bu, özellikle, Batılı olan görüşten sıyrılarak ve İmparatorluğun özellikle, iç durumunu incelemek suretiyle yapılmıştır. Buna karşılık, İmparatorluğun doruk noktasını gösteren I. Selim ve Kanunî Süleyman saltanatları üzerinde uzun uzun durmak kaçınılmaz bir şey olmamıştır. Çünkü, bu devrin olayları, çoktan, birçok eserlerin konusu olmuş bulunmaktadır. XVI. yüzyıldaki Osmanlı Devletinin idaresi konusunu derinleştirmek —ki, bu, Devletin daha az bilinen yahut batılı çağdaş vakanüvistlerce bazen hayalî biçimde anlatılıp ta uzun zaman tarihî gerçeklermiş gibi telakki edilen veçhesidir— tercihe şâyân görünmüştür.

Notlar ve Kitabiyât, bile bile, bilginin mütemmimlerine ve vazgeçilmez belgelere hasredilmiştir. Bu kitap, bir çalışma aygıtı olmayı, fakat aynı zamanda bir kültür aracı olmayı da istihdaf etmektedir. İşte bunun için, haddi aşan bir basitleştirmeye de gidilmeksizin, aşırı bir allâmelik bir yana bırakılmıştır. Bu suretle, biz, Tarihi, sadece, tanımak arzusu gösteren okuyucuları olduğu kadar daha fazlasını isteyen okuyucuyu da tatmin edebilecek bir dengeye ulaşmayı ümit ediyoruz.”

Bu dergi-eser hakkındaki asıl eleştiriyi, özellikle, yazarların dayanmış oldukları kaynakları, bu kaynakların tüketilmiş kaynaklar olup olmaması açısından irdeleyerek ve her bir makaledeki serimleri ve değerlendirmeleri belgeler önünde sorgulayarak, asıl, alanın yetkili uzman tarihçileri yapabilir. Ama, gelmesi beklenen eleştiriler, bu dergi-eserin vakit kaybedilmeden Türkçeye çevrilmesine bir engel oluşturmamalıdır, temennimiz budur. Yayınların çok pahalıya mal olduğu bir zamanda, böyle, 812 sayfalık bir eserin Türkçeye çevrilerek ortaya konulması epeyce bir malî külfet yükleyecek olsa bile, bu hal dahi, Batı'nın yüzümüze tutmuş olduğu aynalardan birinde kendimizi görmeyi engellememelidir. Fransızca eserleri takip edenlerin azınlık olduğu bir ortamda, temennimiz odur ki, bu eserin hiç olmazsa, bazı bölümleri, Yüksek Kurum'un organlarında, makale çevirileri halinde yerlerini alacak olsun.

Eserin takdimine son vermeden, önce şu noktayı da eklemek istiyoruz: Bu eser, ancak, Jean Paul Roux'nun, yukarıda adı geçen *“Histoire des*

Turcs” adlı eseri temele alınıp, ona bağlı olarak da o çerçevede mütâlaa edilirse yerine oturtulmuş, bütünlüğe kavuşturulmuş olur. Çünkü, Osmanlı Devletinin çoğu müesseseleri, Osmanlı hükümdarlarının dünya, devlet, saltanat, adâlet görüşleri, kısaca onların evren-toplum-insan hakkındaki felsefi görüşleri, en dipte, Selçuklular üzerinden geri geri giderek, çok muhtevalı “*Kut*” kavramıyla ve “*Nizâm-ı âlem*” düşüncesiyle yoğurulmuş olarak, Gazneli, Karahanlı gibi müslüman, Uygurlu, Göktürklü ve Hunlu gibi müslüman olmayan Türk devletlerinin görüşleriyle, özde, paralellik, birlik ve devamlılık arzederler. Eserin tefekkür tarihine ilişkin boşluğu ise, ancak, Atatürk’ün kurmuş olduğu, özellikle, şu iki kurumun yayınlarını incelemekle giderilebilir: Türk Tarih Kurumu ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi; bu yayınlara Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Kültür Merkezi’nin Yayınlarını da eklemek gerekmektedir.

SOME ASPECTS OF ISLAMIC-TURKISH CULTURE

ESİN KÂHYA*

N. Akmal Ayyubi, *Some Aspects of Islamic-Turkish Culture*, Aligarh Muslim University, Aligarh (India) 1988. vi+138 sayfa.

Eser bir önsöz, on bölüm, ve her bölümün sonuna ilâve edilmiş olan bibliyografyalardan meydana gelmiştir.

Eserin önsözü, bize kısaca Hindistan'daki Türk kültürüne ilişkin eğitim, öğretim ve araştırmalar hakkında bilgi vermiştir. Bu kısa açıklamalardan biz, Türk dili, kültürü ve tarihi konusunda Hindistan'da ne gibi çalışmalar yapıldığı, bu konu ile ilgili kurumları ve bu konuda nasıl bir eğitim ve öğretim verildiğini öğreniyoruz. (s. i-vi).

Eserin ilk bölümünde (s. 1-16), Kur'an başta olmak üzere, İslâmî bilimlerin gelişmesi ve yayılması konusunda Türklerin yaptıkları çalışmalar ve katkıları ele alınır. Bu bölüme yazar şu cümle ile başlamaktadır: "İslâmiyet, onu, Doğuda Çin'e, Güney-doğuda Hindistan'a, Kuzeyde Rusya'ya, ve Kuzey-batıda Anadolu'ya kadar götüren Türklere yeni bir uygarlık sundu." (Bkz. s. 1).

Türklerin, İslâm teolojisiyle yakından ilgilendiğini vurgulayan yazar, bu gayeyle Türklerin medreseler kurduklarını, Arapça, retorik, mantık, felsefe, İslâm tarihi, fıkıh ve Kutsal Kur'an'ı öğrendiklerini ifade etmiştir. Kur'an dahil, bütün bu disiplinlerin dilleri Arapça olması nedeniyle, bu faaliyetlere ilişkin olarak, bazı Türk düşünürleri Kur'an'ı Türkçeye çevirmişlerdir. Ayyubi, bu çevirilere örnek olarak Hicrî onuncu yüzyılda doğu Türkçesine yapılmış bir Kur'an çevirisinden söz etmiştir. (s. 1).

Yazarımız, Türklerin Anadolu'nun İslâmlaştırılmasını sağladığı görüşündedir. Dünyanın birçok yerinden gelen meşhur alimler Anadolu'da çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bunlar arasında İspanya'dan gelen Muhiddin-Arabî (M.S. 1165-1240), Azerbaycan'dan gelen Şahabettin Suhreverdi (M.S. 1154-1191) sayılabilir. Yine bu grup içinde Mevlâna'nın babası Bahaeddin Sultan Veled de bulunur. Bu düşünürler eserlerini Farsça kaleme almışlardır. (s. 2).

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

Halbuki anadilinden başka dil bilmeyen Anadolu Beyleri, Türkçeyi desteklemişlerdir; bilim adamlarının eserlerini Türkçe yazmalarını, ve medreselerde kullanılan dinî eserlerin Batı Asya Türkçesine çevrilmesini istemişlerdir. (s. 2).

Bu dönemde kaleme alınmış eserlerin pek çoğu kayıptır. Bu eserlerden bize kadar gelenler arasında, Murad Arslan Bey b. İshak Bey'in talebi üzerine yazılmış olan Yâsin, Mulk ve Fil sûrelerinin tefsiri, yazarımızın zikrettiği örnekler arasındadır. O, bu eserlerin bilinenlerinin halihazırda hangi kütüphanede bulunduğunu da kaydetmiş; ayrıca, bu konuda çağdaş araştırmacıların yaptıkları çalışmaları da söz konusu etmiştir; örneğin burada zikrettiğimiz tefsirleri, Fahir İz'in incelemiş olduğunu belirtmiştir. (s. 4).

Osmanlı Devletinin kuruluşuna, kısaca değinen yazar onların geniş sınırları içinde, İslâmî bilimler dahil, bilim dilinin Arapça olduğunu söyler. Ancak Edeb Ali, Dursun Fakih, Molla Rüstem, Kara Halil gibi bazı alimlerin Türkçe yazdıklarını da belirtir. Yazarımıza göre, bu tefsircilerin eserlerinden en seçkini, Mustafa b. Mehmed'in (Ankaralı) Orhan için Mulk Sûresi üzerine yazdığı tefsirdir. (5).

Orhan zamanında ilk medrese İznik'te kurulmuş olup, orada ders sorumlusu olarak ders yapanlar arasında, Kayserili Davud (öl. 1335), Muhiiddin-i Arabî'nin Fûsus el-Hikem'e bir tefsir yazmıştır. Osmanlılar zamanında, daha sonra, Bursa, Edirne ve İstanbul'da medreseler kurulmuştur, ancak İzmit Anadolu'nun İslâmlaşmasında merkez rolünü oynamıştır. (s. 6).

Ayyubî, yukarıda söz konusu edilen medreselerde yetişmiş bilim adamı ve düşünürler arasında Molla Fenarî (1350-1431), Hızır Bey (öl. 1459) ve Sinan Paşa'yı (öl. 1489) da içeren uzunca bir liste verir. (s. 6).

Bu kısımda, daha çok İslâmî bilimlerle ilgili bilgi veren yazar, çeşitli meşhur müfessirler ve eserlerinden söz eder. Bunlardan Türkçe tefsirler konusunda ayrıntılı bilgi verir. Türkçe tefsirlerden biri de Tefâtânî'ninkidir; onun Keşf el-Esrâr ve'l-Uddat el-Ebrar adlı eseri, kısmen Türkçe kısmen Arapçadır. (s. 8).

Yazarımız, Türkçe Kur'an tefsiri yapanlar arasında, Ebu Suud Efen-di'yi de zikretmiş; hakkında kısaca bilgi vermiştir. (s. 9).

Yine burada bilgi verilen teologlar arasında büyük Türk teologlarından Cemâleddin Aksarâyî, Ayıntaplı Mehmed Efendi, Kemalpaşazade de bulunmaktadır. (s. 10).

Genel olarak, Türk teologlarının eserlerini Arapça olarak kaleme aldığını ifade eden yazarımız, zaman zaman Türkçe tefsirlere de rastlandığını ve genellikle onların dillerinin daha basit olduğunu söyler. Burada, o, aynı zamanda, Montgomery Watt'ın bu Türkçe tefsirler hakkındaki 'onlar genellikle felsefi değildir' dediğini ifade ederek, "mamafih, yine de Türkler, Kur'an bilimlerinin Türkçe tefsiri konusunda önemli katkılar yapmışlardır, ancak onların katkıları çok iyi bilinmemektedir. Bundan dolayı meslektaşlarıma (özellikle Türkiye'deki) bu konuyu araştırmalarını söyledim. Bu konu bakir bir alandır," demektedir. (Bkz. s. 12-13).

Türk kültürünü çeşitli yönleriyle ele alan bu eserde, zaman zaman yazar, ilgili konuya göre, çok iyi bilinmeyen ya da hâlâ açıklanmayı bekleyen muhtelif noktalara değinerek, bu noktalardaki farklı görüşleri vurgulayıp, problem olarak onları formüle edip, araştırmacıları yönlendirmeye çalışır. Burada da bu örneklerden birini görüyoruz.

Eserin ikinci kısmı, 'Türklerin Coğrafyaya Katkısı' adını taşımaktadır, ve adından da anlaşılacağı gibi, bu bölümde yazar, Türklerin bu konudaki katkılarını ele alır.

Bilindiği gibi, coğrafya, yeryüzündeki iklim farklarını, toprağın özelliklerini, yerleşim bölgelerini, bitki örtüsünün özelliklerini, yeryüzündeki ülkelerin ekonomik durumu ve de sanayideki rolünü inceler. Yazarımıza göre, Türkler, bunların yanı sıra, coğrafya içinde, sabit yıldızlar, gezegenler, gök cisimleri, dağlar, çöller, iklim değişiklikleriyle ilgilenmişlerdir. (s. 17).

Türklerin, her ne kadar, geniş sınırlara sahip olmaları dolayısıyla, özellikle de sınırları içindeki ülkelerin coğrafyalarıyla ilgilendikleri söylenebilirse de, onların bu konuya gösterdikleri ilgiyi, bu sınırlarla belirlemek mümkün değildir. Onlar başka sebeplerle de, örneğin hac seferleri, savaşlar ve göçler sebebiyle de konuya ilgi duymuşlardır.

Orta Asya'daki Uygur Türkleri, coğrafyaya büyük ilgi duymuştur; onların güneş ve yıldızlarla ilgili ilginç eserleri vardır. (s. 18).

Ayyubi, ilk Türk coğrafyacısı olarak, Kaşgarlı Mahmut'u zikretmiştir; onun Divânu Lugat el-Türk adlı eserinde (1073), Türk illerinin, komşu

ülkelerin dağılımını göstermiş; oraların dağları, nehirleri, şehirleri hakkında bilgi vermiş olduğunu ve onun verdiği açıklamalarda Orta Asya, Çin, kuzeyde Afrika'ya kadar, batıda Volga ötesine kadar olan bölgenin bir haritasının çizilmiş olduğunu söylemiştir. (s. 19).

Yine meşhur coğrafya eserleri arasında, Durr-u Meknun ve Acaib el-Mahlûk (Yazıcıoğlu Ahmet Bican, öl. 1456), Takvîm el-Buldân (Ebu'l-Fidâ'nın eserinin Sipahizade Mehmed b. Ali tarafından çevirisi), Kazvinî'nin Acaibü'l-Mahlukat adlı eserinin çevirileri (bunlardan biri, İbn el-Verdî, öl. 1457), Mehmed b. Ömer b. Bayezid b. Aşık'ın (öl. 1555) çevirileri (arasında Menâzirü'l-Avâlim de vardır) verilmiştir. (s. 20).

Yazarımız, Osmanlı coğrafyacıları arasında en seçkininin Pîrî Reis (öl. 1554) olduğunu söyler; onun 1513'de yapıp, 1517'de Sultan I. Selim'e sunduğu ilk 'Dünya Haritası' ve 1528'de yaptığı ikinci harita ile, Kitâb-ı Bahriye adlı eserini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Onun buradaki açıklamalarından biz, Pîrî Reis'in mevcut bütün kaynakları da kullanarak, dünyanın o gün bilinen bütün denizleri, kıyıları, dağları, nehirleri hakkında bilgi vermiş olduğunu anlıyoruz. (s. 21-23).

Ayyubi, diğer önemli Türk coğrafyacıları olarak, Seydi Ali Reis, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi ve Ali b. Ahmed Muhammed el-Şarkî'yi zikretmiştir; onların çalışmalarını kısaca tanıtmıştır. (s. 24-26).

Bu bölümün sonunda, yazarımız diyor ki "Türklerin coğrafya ve harita bilimine katkıları çok büyük olmuştur. Onlar büyük ölçüde Araplardan etkilenmişlerdir. ... Türkler özellikle haritacılık konusunda önemli katkılar yapmışlardır." (s. 29).

Kitabın üçüncü bölümü, 'Türk Dili Konusunda Gökalp' adını taşır ki bu başlıktan da anlaşıldığı üzere, yazar bu bölümde Türk dilinin gelişimi hakkında bilgi verir; ancak ondokuzuncu yüzyıldan itibaren bu konuda yapılan çalışmaları, Gökalp'i merkeze koyarak daha ayrıntılı olarak ele alır.

Yazar, Güney Avrupa'dan Yenisey Irmağı ve Çin sınırları dahilinde yaklaşık elli milyon kişinin Türkçe konuştuğunu ifade etmiştir. Burada hemen şunu belirtmek gerekir, diğer bölümler incelendiğinde de görülebileceği gibi, yazarın bize vermiş olduğu bilgilerde yaklaşık son on yıllık bilgi ve araştırmalar yoktur. Özellikle, Türkiye'de yapılan son çalışmaları yazarımızın eserinde görmek mümkün değildir, dolayısıyla da onun Türkçe konuşan nüfusun sınırlarını yaklaşık olarak, doğru vermesine karşın, sayıyı

sadece, bugünkü Türkiye nüfusundan bile aşağıda göstermesi, bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Ayyubi, Türkçenin kullanıldığı sınırları belirledikten sonra, dilin kökenlerini belirlemeğe çalışmış; Türkçenin köklerinin Hsiung-nu'lara kadar götürülebildiğini, ancak, onun zaman içinde birçok dille karıştığını, ve birçok etki altında kaldığını belirtmiştir. Yazarımıza göre, Türkçedeki yabancı dillerin etkisi, İslâmiyetle daha da yoğun bir şekilde hissedilir hale gelmiş, ve Türk bilim adamları ve düşünürleri uzun yıllar, Türkçe yazmak yerine, edebî eserlerini Farsça ve bilimsel eserlerini Arapça yazmışlardır. Dolayısıyla da Türkçeye bu iki dilden birçok kelime geçmiştir; Türkçede bu iki dilin bazı gramer kaideleri birlikte kullanılmıştır. Sonuçta, Selçuklular zamanında dil karakterini kaybetmiş; tamamen klasik İslâm Uygarlığının etkisine girmiştir. (s. 29).

Yazarımıza göre, erken tarihli Osmanlı edebiyatına bakıldığında, halk edebiyatı karakteri taşımadığı, ve halkın bu edebiyatı anlamasına pek imkân olmadığı görülür; şiirler aruz vezniyle yazılır. Hatta burada Prof. Julius Geramus'un bir ifadesi de aktarılmaktadır. "Şairler halk arasında yaşadılar, fakat halk onların 'divanlarında' yaşamadılar." (s. 30).

Burada, genel olarak, Osmanlı edebî eserleri ele alınırsa onları iki ana gruba ayırmak mümkündür: a. Divan edebiyatı : yani daha çok belli bir zümre ve belli bir çevreye hitap eden; b. Halk edebiyatı : halkın içinden gelen, onun hayatını, hislerini anlatan edebî eserler (Örneğin Yunus Emre, Karacaoğlan ve Köroğlu'nun şiirleri gibi).

Yazarımız, onsekizinci yüzyıldan itibaren dilde görülür nitelikte bir saflaştırma hareketinin ilk adımlarının atılmağa başladığını belirtmektedir. Ancak, Arapça ve Farsçadan arındırmağa çalışılan Türkçede bundan böyle bir başka etki söz konusu olmuştur; o da, Osmanlı İmparatorluğunda başlayan Batılılaşma hareketinin bir sonucu olarak giren, Batı etkisi, ve de özellikle Fransız etkisidir. Ayyubi, Türk yazarlara etki eden Fransız yazarlar arasında Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Montesquieu'yu sayar. Onların etkisiyle Osmanlı İmparatorluğunda hürriyet, müsavat, millet, halk, adalet, kanun kavramları doğmuştur. Divan edebiyatına karşılık, Servet-i Fünûn edebiyatı şekillenmiştir.

Ancak, yazı dili henüz, konuşulan Türkçe değildir. Konuşulan Türkçenin yazı dili olarak kullanılması 'Genç Kalemler'le gerçekleşmiştir. Bu cereyanı destekleyenlerden biri de Ziya Gökalp'tir. O, divân edebiyatı-

tından hoşlanmamıştır, çünkü yazarımıza göre, o, her türlü yabancı etkisine karşı çıkmıştır. (s. 35).

Balkan Savaşından (1912) sonra, dilde bu yeni ruhun güçlenmesi için Türk Yurdu Dergisi ve Türk Ocağı Kültür Merkezi kurulmuştur. Bunların gayesi, Türk millî ruhunu ve kültür şuurunu insanlara benimsetmektir. Gökalp de, yazılarıyla, aynı ruhu yerleştirmek için bütün gücüyle çalışmıştır. (s. 35).

Onun yazıları arasında, yazarımız, *İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak, Türkçülüğün Esasları, Türk Tôresi* adlı eserleriyle, *Küçük Mecmua*'sındaki yazılarını zikretmiştir. (s. 35-37).

Ziya Gökalp, Osmanlıca'yı konuşma dili olarak kabul etmiyordu; o üç farklı dilin, Arapçanın, Farsçanın ve Türkçenin dil kaidelerinin geçerli olduğu sunî bir dildi. Türkler için, ortak bir konuşma ve yazı dili gerekliydi. Yazarımıza göre, Gökalp çözümü İstanbul Türkçesinde görüyordu, ancak, o, farklı farklı yönlerde gelişme göstermiş olan Türkçe lehçelerinden türetilen ve atılan Farsça ve Arapça kelimeler yerine konmağa çalışılan kelimelerle bozulmamalıydı; bu yeni türetilen kelimeler bilim dilini zenginleştirmek için kullanılabilirdi. (s. 41).

Ziya Gökalp had derecede tasviyeci değildi; dilde mevcut Farsça ve Arapça kelimelerin kalması görüşündeydi, ancak eğer, Türkçede, halk dilinde kelimeler varsa, örneğin siyah kelimesi yerine halk dilindeki kara, beyaz kelimesi yerine ak kelimesi olduğuna göre, halk diline geçmiş olan bu kelimelerin kullanılmasının uygun olduğunu düşünüyordu. (s. 42). O, Farsça ve Arapça gramer kaidelerinin uygulanmasına karşıydı; örneğin hastagen yerine hastalar, tullâb yerine talebeler şeklinde Türkçeye girmiş ve halk dilinde kullanılan şeklin benimsenmesinin daha doğru olduğunu ileri sürüyordu. (s. 45-46).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, onsekizinci yüzyıldan sonra, Türkçe Batı dillerinin, ve de özellikle Fransızcanın etkisinde kaldı, ve birçok Fransızca kelime Türkçeye girdi. Bu yeni dil ile kaleme alınan eserler de Türk halkının hislerini, duygularını aksettirmiyor, ve halk onu da anlamıyordu. (s. 47).

Atatürk, Cumhuriyetle birlikte, harf inkılâbı yaparak, Arap alfabesinden daha iyi Türkçeye uyum gösteren, Latin alfabesini onun yerine koymuştu; Türkçede gerekli olan bazı harfler de ilâve edilerek, bu alfabe Türkçeye uygun hale getirilmişti. Zaten Arap alfabesi, Türklerin kendi al-

fabesi değildi; ondan önce, Türkler başka alfabeler de kullanmışlardı, ancak bu konuda birçok tenkit yapıldı, ve tenkitler özellikle de İslâm ülkelerinden geldi, çünkü onlara göre bu değişiklik İslâm ülkeleriyle, Türkiye'yi birbirinden koparacaktı.

Ziya Gökalp de bu harf inkılâbına karşı idi, ancak, yazara göre, Atatürk, realist bir lider olarak, yerinde bir kararla bu alfabeyi yerleştirmiş, böylece de, okur-yazar oranı kısa zamanda yükselmiştir. Bu alfabeyi insanlar daha kolay öğreniyorlardı.

Dil reformu ile ilgili olarak, Atatürk Dil Kurumunu kurdu. Bu Kurumun dilde üstlendiği tasfiye hareketi 1950'ye kadar devam etti, 1950'den itibaren dilin gelişimi kendi haline bırakıldı.

Yazarımız, özellikle Gökalp'e ayırdığı bu bölümde, onun sadece dil çalışmaları açısından önem taşımayıp, aynı zamanda modern Türkiye'nin şekillenmesinde de etkin olduğunu ifade etmiştir. (s. 53).

Kitabın dördüncü bölümü 'Osmanlı Türklerinin Yazısı' adını taşır. Burada yazarımız, Osmanlılarda yazının sadece bir yazı olmayıp bir sanat olarak oynadığı rolü ele almıştır.

Selçuklular zamanından başlayarak, Anadolu'da yaşamış olan meşhur hattatlar hakkında kısa bilgi veren yazarımız, bunlar arasında Anadolu Selçukluları zamanında yaşamış olan Konyalı Abdullah b. Mehmed (öl. 1278), Fatih zamanında yaşamış olan Yahya Sufi ve oğlu Ahmed, 'hattatların kiblesi' denen Şeyh Hamdullah (1436-1520), Beyazıt zamanında yaşamış olan Mustafa Dede (öl. 1538), Süleyman (I) zamanında Afyonlu Ahmed Şemseddin (öl. 1556), onun öğrencilerinden Üsküdarlı Mevlâna Hasan (öl. 1614), ve bu sanatı geliştirenlerden Hafız Osman (öl. 1698), onsekizinci yüzyıl başında yaşamış olan Ramazan Efendi ve öğrencisi Çiçizade Abdurrahman, ondokuzuncu yüzyılda yaşamış olan Rahmi Efendi'yi (öl. 1828) zikretmiştir; bunlardan özellikle, Şeyh Hamdullah, Hafız Osman ve Rahmi Efendi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir; onlardan Rahmi Efendi'nin celi kullandığını ve iyi bir istifçi olduğunu söyler. Onsekizinci yüzyılda yaşamış olan Kâtipzade Mehmed ise Türkçeye talik'i kabul ettirmiştir. Daha sonraki yüzyılda talik Mehmed Yesârî ve oğlu Mustafa İzzet sayesinde gelişmiştir. (59-69).

Ayyubi, yazı sanatının, özellikle de kûfi yazı örneklerinin binalarda süslemelerde kullanıldığını; siyakatin, daha çok siyasî yazılar ve tuğralarda kullanıldığını; özel tuğrakeşlerin onları çizdiklerini söylemiştir. (s. 70-71).

Yazarımız, Seyd Abid Ali Abid'in *A History of Muslim Philosophy* adlı eserinde (ed. M. M. Sherif) "onların (Türklerin) katkıları çok önemli gibi görünmemektedir" hükmüne katılmaz, ve kendi görüşlerini şöyle verir: "onların katkısı çok önemli görünmemektedir demek doğru değildir." (s. 71).

Eserin beşinci bölümü 'İstanbul Camileri'nde, yazarımız, diyor ki, her ne kadar, halihazırda Türkiye'nin başkenti, Ankara ise de, İstanbul'un Avrupa'yı Asya'ya bağlayan ve sırasıyla Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğunun sanat, ekonomi ve kültür merkezi olarak oynadığı rol bugün de devam etmektedir. (s. 76).

Türkler, Anadolu'da, İstanbul'un fethinden önce birçok camiler yapmışlardı; Edirne, Bursa ve Konya'daki birçok cami gibi. Daha önce de Batı Asya'da muhtelif camiler inşa etmişlerdi. Fetihden sonra, Ayasofya ve Kariye gibi bazı önemli kiliseleri cami haline getirmişlerdir. (s. 77).

Burada yazarımız mimarî tarihinde söz konusu olan bir probleme değiniyor: Türklerde yekpare kubbe var mıydı? Yoksa, ilk defa Ayasofya'da görenek, Bizanstan yararlanarak mı yekpare kubbe yapmaya muvaffak olabilmişlerdi? Yazarımız, Türklerin, İstanbul'un fethinden önce yaptıkları camiilerde, örneğin onbirinci yüzyılda, Batı Asya'da, Merv'de Taltahan Baba Camii'nde, Bursa'daki Ulucamiî'de (XIV. yüzyıl) ve Edirne'deki üç Şerefeli Cami'de kubbe tatbikatını görmenin mümkün olduğunu, ve bir hayli ilerlemiş bir yapı sanatı sergilediklerini, ancak, Ayasofya'yı görenek, daha iyisini yapmak için yeni bir yapı stili geliştirmeye çalışmış olabileceklerini ifade ederek, bunun neticesinde de Fatih Camii, Beyazıt Camii, Süleymaniye Camii, Sultan Ahmed Camii ve Valide Camii (Yeni Camii) gibi, camiilerdeki mimarî stilleri ortaya çıkmıştır, demektedir. Ayrıca O, bu camiileri nisbeten daha ayrıntılı olarak ele alır.

Yazar, bu bölümün sonunda, genel bir değerlendirme yaparak, Türklerin eserlerinin sadece, Anadolu ile sınırlanamayacağını, Suriye'de, Irak'ta, İran'da ve çeşitli Arap ülkesinde Türk eserlerine rastlanabileceğini söyleyerek, iklim şartlarına uygun olarak, Anadolu'da yapılan camilerin kapalı alanlar şeklinde inşaa edildiğini; süslemeler açısından, İranlılardan etkilendiklerini, ve yazıyı da süs ögesi olarak kullandıklarını ifade ederek, "Türk mimarisinde camiler abidevî eserlerdir" demektedir. (s. 88).

Yazarımız, eserin altıncı kısmını İbn Sînâ'ya ayırmıştır, onun hayatı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, bölümün başlığında da ifade edilmiş olduğu gibi, 'nisbeten az bilinen eserleri' hakkında bilgi verilmiştir.

Yazarımız, Türk kültürü ile ilgili bir eserde, niçin İbn Sînâ'yı ele almıştır? Bunun sebebini kendisi, bu bölümde s. 97'de şöyle ifade etmektedir: "İbn Sînâ Arap alimi olarak düşünülür, ama Türkler tarafından onun eserleri kendilerinin felsefe ve bilim dünyasına katkıları olarak değerlendirilir." Muhtemelen, bu noktadan hareket ederek, yazarımız, Türk kültürünü ele aldığı bu eserin bir bölümünü İbn Sînâ'ya ayırmıştır.

İbn Sînâ'nın matematik, fizik, astronomi, kimya, jeoloji, zooloji, botanik, coğrafya, müzik, ve tıpla ilgili eserlerinin olduğunu söyleyen yazarımız, ilkin onun bibliyografyası ile ilgili eserlerden söz eder, örneğin Osman Ergin bunlardan biridir. Bu yazı 1937 yılında T.T.K. tarafından yayınlanmış olan 'İbn Sînâ' cildinde yer alır. (s. 92)

İbn Sînâ'nın müzikle ilgili eserlerinin sadece adları verilir; genellikle bunlar Farsçadır. Bunları astronomi eserleri izler; bunlar arasında *Kevalikib* adını taşıyan ve Fatin Gökmen tarafından çevirilen eser de vardır. (s. 93).

Kimya ile ilgili olarak, İbn Sînâ'nın el-İksir ve el-Kimya adlı risalelerinden söz edilir; bunların içerikleri kısaca anlatılır. Bu açıklamalarda o, İbn Sînâ'nın *el-Kimya* adlı eserinde sülfürik asit ve alkol hakkında bilgi verdiğini söylemektedir. (s. 96).

Yukarıda söz edilen bir nokta, İbn Sînâ'nın Türklüğü konusunda yapılan çalışmalar hakkında da, yazarımız ayrıntılı bilgi verir; bu konuda Ünver, İzmirli Hakkı, Kemalettin Şükrü, Yaltkaya, Ahmet Ateş, Kilisli Rifat gibi yazarların çalıştıklarını ifade eder. Bu arada, yazarımız, 1937 yılında, Atatürk'ün emriyle kaleme alınan 'İbn Sînâ' cildi hakkında da ayrıntılı bilgi sunar, ve bu eserin İngilizce dahil diğer yabancı dillere de çevirilmesi gerektiğini söyler. (s. 100).

Ancak burada, yazarımız, Sayın Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın editörlüğünde İbn Sînâ'nın bininci doğum yılı dolayısıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan 'İbn Sînâ' cildinden söz etmez. Yukarıda da ifade etmiş olduğumuz gibi, onun değerlendirmelerinde yaklaşık son on yıllık malzeme eksiktir, ve de bu son eser de bu düşüncemizin açık kanıtlarından biridir.

Yazarın eserinin en ilginç kısımlarından birisi 'Hint-Türk Münasebetleri, Bir Araştırma Teklifi' adını taşıyan kısımdır. Burada yazarımız, Türklerle Hintliler arasında siyasî, iktisadî ve kültürel münasebetlerin, genellikle kabul edildiği gibi, onbirinci yüzyılda, Gazneli Mahmut zamanın-

da değil, çok önce, M.Ö. I. yüzyılda, Hindistan'da ilk Türk devletinin kurulmasıyla başladığını ifade eder. (s. 103).

Daha sonra ikinci yüzyılda, Kanişka tarafından, yine bir Türk devleti kurulmuştur. Kayıtlarda, Kanişka'dan Turuşka diye söz edilmektedir. Onun bastırıldığı paralar üzerinde Türkçe kelimeler bulunmaktadır. Onun kurduğu devletin sınırları, kuzeyde, Türkistan'a, güneyde Patli Putra ve Ujjain'a kadar gidiyordu. Bu devir Budizmin Himalayaları aşıp, Türkistan'a yayıldığı devirdir. (s. 104).

Türkler, Orta Asya'dan göç ederken Kuzey Hindistan'a yerleştiler; Hint dinini, adetlerini, geleneklerini kabul ettiler. Aynı şekilde, bazı Hintliler, Orta Asya'ya göç ettiler, ve oraya yerleştiler. (s. 104).

Gazneliler zamanında, orduda Türk askerlerin yanı sıra, Hintli askerler de vardı. Onüçüncü yüzyılda, Hindistan'da kurulmuş olan Türk devletleri, Timur tarafından yıkıldı. Bütün bu siyasî temaslar neticesinde Türkçe, Hintçe ve Farsça karışımı olan Urdu Dili doğdu. (s. 105).

Yazara göre, Türk etkisini Hindistan'da çeşitli yollardan izlemek mümkündür; örneğin elbiselerde, yiyeceklerde, adetlerde, geleneklerde, cam, deri, cilt yapımında ve çeşitli el sanatlarında vb. ilk camii inşa stili de Hindistan'a Orta Asya'dan Türkler tarafından getirilmiştir. (s. 106).

Yazarımız, burada kısaca değindiğimiz açıklamalarından sonra, Türk-Hint kültürünün karşılıklı münasebetini daha sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarabilmek için araştırmaların hangi yönde yapılması gerektiği konusunda bize bazı öneriler sunmaktadır. Bunlar arasında son dönem Hint-Türk münasebetleri de bulunmaktadır. Türkiye'deki Kurtuluş Hareketlerinin Hindistan'da çok sıcak karşılandığını ve desteklendiğini ifade eden yazarımız, ancak konunun yeterince açık ve seçik olarak bilinmediğini ve araştırılmağa ihtiyaç gösterdiğini söylemektedir. (s. 106-109).

Yazarımız, 1976, 1977, 1978 tarihlerinde Türkiye ve Hindistan arasında kültür antlaşmaları imzalandığını ifade ederek, ancak bu münasebetin kurulabilmesi için, Türk-Hindistan kültür münasebetlerinin köklerine inilmesi gerektiğini ve bu konuda geniş ve derin incelemeler yapılarak kapsamlı eserlerin yayınlanması gerektiğini belirtir. (s. 109).

Kitabın sekizinci bölümü 'Türkiye'nin Arşivleri' adını taşımaktadır. Burada Türkiye'nin arşivlerinin çok geniş olduğunu söyleyen yazarımız, bu konuda yapılan yayınlardan kısaca söz eder; daha sonra, Başbakanlık Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Hariciye Arşivi ve Şeriye Sicilleri hakkında

kısaca bilgi verir. Burada, Türkiye'deki arşivlerdeki, Hindistan açısından önem taşıyan bazı belgelerden örnekler vererek, bunların Hindistan hakkında yapılan araştırmalarda ne derecede önem taşıyabileceğini gösterir. (s. 112-116).

Bu konuda Hikmet Bayur'un çalışmalarından da söz eden yazarımız, "bu arşivlerin, yeniden, kritik bir şekilde icelenmesi gerektiğini" bir kez daha bölümün sonunda vurgular. (s. 117).

Eserin dokuzuncu kısmı 'Atatürk'ün Başarısı' adını taşımaktadır. Yazar, Atatürk'ün, Asya ülkeleri ve özellikle de Müslüman devletler için önemi üzerinde durur; onun, bu ülkelerdeki etkisini ve ona karşı bu ülkelerin neler hissettiklerini, Atatürk'ün ölümü dolayısıyla yayınlanan yazılara dayanarak açıklar. Bu yazılardan da anlaşıldığı gibi, bütün İslâm ülkelerinde, onun ölümü büyük üzüntü yaratmıştır. (118-119).

Yazarımız, Nehru'nun konuyla ilgili sözlerini bize şöyle aktarmaktadır: "Bir zamanlar Türkiye Asya'nın hasta adamı idi; Kemal geldi ve bize, yeni Asya'nın nasıl olması gerektiğini gösterdi; bize halihazırdaki zaferleriyle geçmişin zaferlerini hatırlattı." (s. 120).

Yazarımıza göre, Atatürk, daha önce şekillenmiş olan Panturanizm ve Panislamizm'i yıkmış, milliyetçilik ruhunu getirmiştir. (s. 122).

Yine bu bölümde, yazarımız, Atatürk'ü Nehru ve Gandhi ile mukayese ederek, onun daha çok, Nehru ile karşılaştırılabileceğini, çünkü, Atatürk'ün Yeni Türkiye'yi kurması gibi, Nehru'nun da Hindistan'ın kurulmasını sağladığını, ondaki Ortaçağ zihniyetini yıktığını, millî şuuru uyandırdığını ve emperyalizme karşı savaşı başarıyla sonuçlandığını söyler. (s. 125-126).

Atatürk'ün ülkesi için önemini vurgularken, yazar, özellikle, onun Asya ülkeleri için kurtuluş hareketlerinde bir örnek teşkil ettiğini vurgular, ve Nehru'yu büyük çapta etkilediğini ifade eder. Ona göre, Mustafa Kemal, bütün İslâm ülkelerinde 'İslâmın kılıcı' diye adlandırılmasından da anlaşılabilir gibi, bir hürriyet ve kurtuluş sembolüdür. (s. 127).

Kitabın son bölümü, yani onuncu bölümü 'Türk Medenî Kanunu' adını taşır. Burada, yazarımız, ilkin, Osmanlı devrinde, aile ve kadınla ilgili konularda, İslâmî kaidelere bağlı olarak hüküm verildiğini; sonra, 1876'dan itibaren eski medenî kanunun, yani mecellenin geçerli olduğunu, ancak Yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bu kanunların

değiştirilerek, İsviçre yasalarından da yararlanılarak yeni bir medenî kanun hazırlandığını söyler. Bu yeni kanunla evlilik, aile ve kadın hakları hakkında yeni hükümler getirilmiştir (1926).

Bu kanunda önemli olan, İslâmi değerler değildir; temele konan millî değerlerdir; Türklüğün korunması önem taşır. Bu bakış açısıyla yeni medenî kanun kadına erkekle eşit haklar getirmiştir. Ancak bunların bir kısmı Türk kadını tarafından kullanılmakta olup, hâlâ Türkiye bir geçiş devri yaşamaktadır. (s. 137).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Ayyubi'nin eserinin, ağırlık noktası, daha çok, ondukuzuncu yüzyılın son çeyreği ile Kurtuluş Hareketleri Dönemini kapsamaktadır; daha öncesine ait bilgilerde ayrıntı bulmak pek mümkün değildir. Ancak yine genel olarak düşünüldüğünde, konu ile ilgili yabancı yayınların çok az olduğu göz önünde bulundurulursa, eser, bu nadir yayınlardan biri olarak önem taşır. Biz bu eserde, kısaca da olsa İslâm ülkelerinin Türkiye hakkındaki düşüncelerini öğrenebiliyoruz. Elbette, yazarımızın Hintli bir Müslüman olması dolayısıyla, ilgisi daha çok, o dönem Hindistan'ında Türkiye hakkındaki görüşler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu kitabı önemli kılan noktalardan biri de Türk-Hindistan kültür münasebetleriyle ilgili olarak verilen bilgilerdir; pek fazla ayrıntı verilmesi de, yine bu konuda, okuyucuyu bir ölçüde aydınlatmaktadır.

Burada son olarak bir noktaya daha dikkati çekmek istiyorum. Ancak, bu nokta Türk kültürü araştırmaları açısından çok büyük önem taşımaktadır. Yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, yazarımız, Ayyubi, zaman zaman, Türk Kültürü ile ilgili bazı yaygın hatalara okuyucunun dikkatini çeker; onları düzeltmeğe; doğrusunu göstermeğe çalışır. Böylece, Türk kültürü hakkındaki yanlış izlenimleri bilmeğe gayret eder. O, şüpheli, iyi bilinmeyen noktalara da, yine aynı titizlikle dikkati çeker, ve bu noktaların kritik bir zihniyetle, yeniden araştırılmasını ister. Böylece, Türk Kültürü ile ilgili bugüne kadar gelmiş, doğru olmayan bazı düşünce ve inançların bertaraf edilmesi için zemin hazırlar.

Bu kitap yazarı tarafından, Atatürk Kültür Merkezi Başkanı Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya ithaf edilmiştir.

GARDİYAN

İNCİ ENGİNÜN*

Konularını daha ziyade Türk köyü ile Türk tarihinden alan tiyatro eserleri yazmakla şöhret kazanmış olan Turan OFLAZOĞLU'nun son yayınlanan oyunu bunlardan daha farklı bir mahiyet taşımaktadır. Gardiyan kelime mânâsıyla zindan, mahkûm, bir şeylerden yasaklanmış olma mânâlarını bir arada hatırlatan bir kelime. Zindan oyunları da ilk bakışta pek cazip görünmezler. Yazar eserinin önsözünde, "hiç bir oyunumu belli bir düşünceyi kanıtlamak için yazmadığımdan, Gardiyan'la neyi anlatmak istediğimi kesinlikle söyleyemeyeceğim" demekte ve yazılması biten oyununun yorumunu seyirci veya okuyucuya bırakmaktadır.

Gardiyan'ın "Oyun, her şeyden önce oyun :
Dış dünyayı bütün zenginliğiyle
İçeri alır bizim oyunumuz.
Özlemek kavuşmaktır oynarken.
Oyun dışında biz yokuz.
Oyun, her şeyden önce oyun." (s. 75)

cümleleri eserin ana fikrini ortaya koymaktadır. Bu bir oyundur Gardiyan ve beş mahkûm da oyun kişileridir. Ancak eseri okuyunca onun büyüüne kapılmamak ve onun yorumlamaya çalışmamak da elden gelmiyor.

Mahkûmların suçları belirsiz, ancak her birinin dışarıdan gelen sesleri ve Gardiyanın yönetmesine göre duydukları özelemler var. Gardiyan bir yönetici gibi, onların düşlerini oynamaya izin vermekte ve bu düşlerin yardımcı kişilerini de bizzat oynamaktadır. Bu düşler ile mahkûmların suçları veya idealleri arasında bir münasebet kurmak mümkündür. Oyunda fazla ileri giden bir mahkûmu Gardiyan kırbacını şaklatarak hemen durdurabilmektedir. Mahkûmlar birer kurulmuş saat gibi, veya robotlar gibi Gardiyan'ın emrindedirler. Mahkûmlar kendi düşlerini oynarken, suçlarını da itiraf etmekte. Ancak Gardiyan'ın onlara sürekli hâkimiyeti Gardiyan'ı bir çeşit "kader" haline sokmaktadır. Kader ve kaderine mahkûm olanlar. Gardiyan onlara "kader arkadaşlarım" der.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Birinci Mahkûm Aşık rolünü oynar, Gardiyan da onun sevgilisini üstlenir. Mahkûm sürekli olarak aşkın tek ve kesin yarasını tekrarlar. “Seven ya da sevilen ölecek, ya da öldürecektir” Oyundan anlaşılan 1. Mahkûm’un sevgilisini öldürmüş olmasıdır (s. 22). Bu oyunda gerçek ile düş çatışma halindedir. İlk sahneden itibaren kendilerini kaderlerine terketmiş olan Mahkûmlar parmaklığı aşılmaz görürler. Beşinci Mahkûm bunun dışındadır. O, canı istediği zaman parmaklıkları aşar ve arkadaşlarını şaşırır, ama parmaklığın dışında kalamaz, tekrar içeri atlar. O, adeta kaderi ile oynayan, kaderi sonunda kendisine râm edecek şahsiyettir. Bu şahsiyet, eserin ilk sayfalarından itibaren belirir.

İkinci Mahkûm Önder rolündedir. Tahrikçidir. Kışkırtıcılığının dinî bir mahiyeti de olabilir. Hattâ kısmen Musa’nın kavmine kendisini beklemelerini tenbih ederek gidişinden sonra kavminin hemen kendilerine tapacak bir tanrı bulmalarını hatırlatır. Önder’in davranışları ve sözleri, şaşkın topluluğu daha da şaşirtmaktan öte gidemez.

Üçüncü Mahkûm kabadayıdır. O etrafını haraca keser. Mahkûmlardan sadece beşincisi ona karşı koyar. Ama sonunda o da boyun eğer. Üçüncü Mahkûm babasını tanımamış olduğundan baba özlemi içindedir. Gardiyan’ı babasının yerine koyar. Gardiyan Birinci Mahkûm için sevgili, ikinci için Tanrı, üçüncü içinse babası rolüne girmiştir. Onun aile ve sığınma ihtiyacına tekabül eder.

Dördüncü Mahkûm Yargıç rolünü oynar. Ama hazırlıksız ve Gardiyan’ın söz oyunları karşısında sürekli bocalayan başarısız bir yargıçtır.

Gardiyan’ın zaman zaman kaldırarak, kaldırılabileceğini gösterdiği parmaklık bir semboldür. İnsan asıl parmaklıkları kendi içinde kurmuştur ve onları aşamaz. Nitekim Beşinci Mahkûm’dan başka hiç biri de duran parmaklığı aşmayı akıllarına bile getirememişlerdir.

Gardiyan rolünü sessiz sedasız üslenen Beşinci Mahkûm ise Gardiyan’ı mahkûm haline getirir ve artık hiç ihtiyaç kalmayan parmaklıkları ve kırıbaç bir kenara atarak mahkûmları idareye başlar.

Gardiyan bu eserde nedir? Onu mistik açıdan yorumlayabilecekler çıkabileceği gibi, özlelerini yasaklarla çevirmiş insanların ortak mahkûmiyeti diye de yorumlamak mümkün. Veyahut özlelerimizin elinde oyuncak olarak onun bedelini ödemenin oyunu saymak da mümkün. Zira özlelerimiz bizim kaderimizdir. Gardiyan’ın her mahkûmla, onun düşünü oynaması, hepsini çok iyi tanınması, ona adeta modern insanın ka-

deri hüviyetini vermektedir. Kaderine meydan okuyabilen sadece bir kişidir. Ama Gardiyan da aslında kendi kaderinin mahkûmudur. Görevi oyunu sürdürmektir, mahkûmlar onun “kader arkadaşlarıdır” (s. 86).

Mahkûmlar birer gölgeden ibarettir. Şahsiyetleri silinmiştir. Gardiyan onlara istediğini söyletir, istediğini yaptırır. Sadece düşlerini oynamalarına izin verdiği zaman onlara birazcık serbestlik tanır. Biz, mahkûmların birbirlerinden farklı olduklarını ancak o zaman anlayabiliriz.

Birinci perdenin sonunda, her özlem bir başka zindan yaratır. Özlem de bir kaderdir, ana fikrine ulaşıyoruz. Ancak insanın içinde hem gardiyan hem de mahkûm vardır. Özlemlerinin yarattığı zindanlar içinde insan, hem mahkûmiyetini yaşar hem de başkasını suçlar. Bu suçladığı Gardiyan’dır. Ama her insanın içinde Gardiyan da yaşar. Her mahkûm kendi özleminin çerçevesi içinde Gardiyan’dan veya sınırlarından veya kaderinden yakınıyor, onu aşmaya çalışır. İçinde hem mahkûm hem de gardiyanı yaşatan insanlardan pek azı, içlerindeki gardiyan’ı dışarı çıkarmaya muktedirdir. Eseri okurken, düş ile gerçek arasındaki uzlaşma ve karakterlerin farklılıklarının belirdiği görülmektedir. İnsanoğlunun kaderi her tipte derinden yakalanmakta ve insan psikolojisinin derinlikleri okuyucuya duyurulmaktadır.

Çok zengin bir düş dünyasının renkleriyle düşün genişliği ve parlaklığı ile, gerçeğin katılığı, karanlığı ve darlığının çatışması, eseri çok kolay okunur hale getirmekte. Kelimelerin zengin çağrışımlarıyla çeşitli yorumlara elverişli olan Gardiyan, insanla oynayandır. Onu kader olarak yorumlamamın sebebi, insanların hayatında kader halini alan kişilerle de birleştirmemden kaynaklanmaktadır. Kendisi de bu durumun farkındadır. Mahkûmlarla öylesine oynar ki, adeta onlar, elinde çaldığı birer sazdan farksızdır.

“Bütün mesele akordu iyi yapmakta.

Tabii, çalmayı da bileceksiniz artık.” (s. 26)

Fakat Gardiyan başlangıçta farkında değilse de, Beşinci Mahkûm’un kendisine karşı çıkacak güçte olduğunu onun pek de kurulmaya gelmediğini okuyucu aynı sayfalarda hissetmeye başlar. Böylece birinin başlangıcı diğerinin sonu olacaktır. Telkinle nasıl ki asıl şahsiyet kaybolup, gölge ve düş haline geçiyorsa, taklitle de bir şahsiyet kazanılabilmektedir.

Düşündürücü, düşlere sığınmayı özleten bu çok ilgi çekici oyunun bakalım daha ne tür yorumları yapılacaktır.

TANITMA YAZILARI

GÖRĞY HAZAI und BARBARA KELLNER-HEINKELE, *Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie der Bibliographien vom 18. Jahrhundert bis 1979. Band 1.* Budapeşte 1986, 583 sayfa, Macar Akademisi'nin 'Bibliotheca Orientalis' dizisinin XXX sayılı eseri. Neşri üstlenen Akademi, satışı Wiesbaden'deki Otto Harrassowitz adlı kitapevi ile birlikte sürdürmektedir. Ederi yazılı değil.

Seneler önce Pearson tarafından yayınlanan İslâm âlemine dair bir bibliyografya klavuzunu konu ettiğim zaman, bunun bir benzerinin Türk âlemi için yapılmasının gerçek bir ihtiyaç olduğunu belirtme fırsatını bulmuştum. Şimdi unutulmuş bu satırlarımın gerçekleştiğini elimdeki kitap büyük bir mutluluk içinde haber verdi. Zira, Türk dünyasının bir bütün olarak ele alınması karşısında meydana gelen zorlukların giderilmesinde yararlı kaynakçaların hiç bir surette ihmal edilmemesi konu edilmekle beraber, sorumlu kişilerin ısrarla kaçınmaya kalkışmalarını anlamak mümkün değildi. Böyle cesaretli bir çabayı, neyse ki Macaristan gibi Türk tarihine dair çağdaş yöntemlerin uygulandığı bir ülkede görmekten kıvanç duyuyoruz. Bilimsel çalışmaların her zaman için itibar gördüğü bu çalışkan ülkede yetişen Türk dünyası araştırmacıları, geleneklerinin bir halkasını, şimdi her zaman için faydalı kalacak bir bibliyografyalar bibliyografyası ile devam ettiriyorlar. Daha birinci cildinde 2967 adet kaynak bildiren bu eser, hem kütüphanecilerin hem de Türklük ile biraz alakalı herkesin baş ucu kitabı özelliğini uzun nesiller boyunca koruyacaktır. Zira 13 anabashlık altında toplanan konular bile, incelenen evrenin nasıl bir şaşkınlık yaratacak boyutlarda olduğunu açıkça beyan ediyor : 1 — Bibliyografya çalışmalarında uluslararası kaynaklar, 2 — Türkçe konuşulan ülkelerdeki genel bibliyografyalar (s. 29-61) kısmı Sovyetler Birliği ve Türkiye diye ikiye ayrılmıştır. 3 — Doğu çalışmaları (Orientalizm) bibliyografyası s. 63-89, arasındadır. 4 — Yakın ve Ortadoğu hakkındaki İslâmiyet araştırmaları bibliyografyası, s. 91-137. 5 — Ülkelere göre bibliyografya, s. 139-162 arasında 17 adet memleketdeki Doğu çalışmaları kaynakçalarını sıralamıştır. 6 — Bölgelere göre Türkoloji çalışmaları s. 163-271, 7 — Özel Türkoloji bibliyografyası s. 271-300 arasında dilciliğe, s. 301-342 arasında ise Etnografya ve Folkloru ayrılırken, s. 343-410 arasında Edebiyat kısmına ayrılan 19. kısım ile devam etmektedir. 10 kısım ise Tarih çalışmalarını içermektedir (s. 411-507). Burada bir tek Türk değil fakat aynı zamanda bütün çağdaş dünyanın tarih alanındaki çalışmaların bir kaynakçası meydana getirilmeğe çalışılmıştır. Onun için en fazla uğraştıran kısımlardan biri olduğunu anlamak pek de zor değildir. 11 ile 12. kısımlar, Arkeoloji, Antropoloji, meskukat ve Sanat tarihi ile Dinler tarihine hasredilmiş. İki kısma ayrılan 13 kısım ise Coğrafya ile Seyahatnâmeler (s. 567-583) anabashlıklarını taşımaktadır. En son kısma en fazla ilgi çekecek özelliğin konması, eseri eline alacak herkesin merakını sonuna kadar götürmesini sağlayacaktır. Daha 13. asırda başlayan kıymetli gezginler dönemi ile, Türk tarihinin muhtelif devirleri çok iyi aydınlatıldı ve siyasal tarih kadar kültür tarihimiz ile daha başka alanlara da ışık tutuldu.

Böyle bir kaynağın yaratılmasından sonra ikinci cildin fazla vakit geçirilmeden ilim dünyasına sunulmasını beklemekteyiz. Türk dünyasına ait ulaşmamız imkânsız bir dizi Slav ve sâir dillerdeki yayınları haber veren ve ayrıca açıklamalarını da beraberinde getiren böyle bir eseri kitaplıklarda tam olarak görmek, çok sonradan da onar yıllık aralar halinde

eklerinin yapıldığını izlemek araştırıcıları fazlası ile sevindirecektir. Bu çalışmanın eksik kal-
maması için aynı çabayı gosterecek olan Macar Akademisi'ni boye bir neşrinden dolayı
hazırlayanlar ile birlikte, tebrik etmek gerekir.

DOÇ. DR. MAHMUT H. şAKIROĞLU

TURCICA. REVUE D'ÉTUDES TURQUES. *Tome XVIII (1986)* ve *Tome XIX (1987)*. *Publiée par l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg et l'Association pour le développement des études turques*. Satışı üstlenen Belçika'daki Leuven kentindeki Editions Peeters. Her iki sayının da ederi, 1500 Belçika Frankıdır.

Bilim dünyasına çıkışından beri gösterdiği istikrarlı tutumu ve karşılaştığı her türlü sorunu kısa bir süre içinde çözümledikten sonra yeni bir sayı olarak çıkan bu dergi, Fransa'nın doğu çalışmalarında, *Journal Asiatique* adlı asırdide dergi ile başlattığı müstesna geleneğin bir uzantısıdır. Şark dünyasının değişik özelliklerine dair yayınladıkları dergileri sürdüren Fransız araştırmacılar, Türk dünyasına ait çalışmaların belirli bir hız kazanması üzerine, batı dünyasında ilk kez böyle bir dergi çıkardılar. Makalelerin üç önde gelen Avrupa dilinde (Fransızca, Almanca, İngilizce) yazılmış olması, geniş bir bilimsel çevreye yayılmasında etkili olmaktadır. Türk dünyasına hiç bir ilgi duymadığına yakından tanık olduğum bazı araştırma merkezlerinde doğubilime ait daha nice süreli yayını görmemiş olmakla beraber, *Turcica* dergisi muhakkak ortaya çıkar, bu nedenle Osmanlı dönemi başta olmak üzere, Türk tarihinin derinliklerinden gelen etkinlikler, değişik evreleri içinde ele alınır. Osmanlı tarihi ve kültürü çalışmaları dergi içinde ağırlıklıdır. Bunda da en büyük sebep, eldeki kaynakların çok olması ve Fransa'nın büyük bir ilişki hızı içinde, çok değişik türdeki malzemeyi kitaplıklarına, arşivlerine, müzelerine, resmî dairelerine kazandırmasından ileri gelir. Bir Marsilya Ticaret Odası Arşivi, Osmanlı Bankası Arşivi gibi resmî kuruluşlar dışı merkezlerde, hâlâ tarihimizi, ekonomimizi, sosyal yapımızı, ticaret âlemindeki yerimizi tanıttak kaynaklar bulunmaktadır. Bu zengin geleneğin devamcısı bir ülkeden, böyle kıymetli bir kalıntının çıkması şaşırtıcı değildir. Dergi, kendi vatandaşları kadar, Türk dünyasına eğilmiş ve üç Avrupa dilinde yazabilme niteliğine erişmiş araştırmacılara da her zaman için açıktır. Böylece de, hiç beklenmedik konular birbiri peşisıra, dergide görülmektedir. Böyle düzenli bir derginin fihristi her zaman için yararlı olur. Çok kısa bir süre sonra yayınlanması kaçınılmaz olan yirminci sayıda veya hemen akabinde, düzenli bir kılavuzun bulunması araştırmacılar için her zaman yararlı olacaktır. Yirmi sayı içinde çıkmış birbirinden kıymetli araştırmaları, zannıma göre özel kitaplığında tam takım bulunduran bir araştırmacı bile hatırlayamaz. Ayrıca her bir sayısını yeni gören araştırmacı, meraklı, kütüphaneci, kitapçı her zaman için böyle bir gereksinmeyi duyacaktır. Bu çalışmalardan, şimdi elimizde bulunan iki sayıdakileri şöyle sıralayabiliriz :

Sayı XVIII (1986): Benjamin Arbel-Gilles Veinstein, "La fiscalité vénéto-chypriote au miroir de la législation ottomane : le *Qânunnâme* de 1572", s.7-51. Osmanlı döneminde meydana getirilen bir kısım kanunların mahiyeti üzerinde duran batılı araştırmacılar, hangi yasaların derlendiği ve düzenlemelerin neye göre yapıldığı üzerinde uzun zamandan beri durmaktadırlar. Burada, Kıbrıs adasının Osmanlı yönetimine girdikten sonra yapılan yazım işlemi ve sonunda meydana getirilen 'Kanun-nâme-i Cezîre-i Kıbrıs' esas alınarak uygulamanın esasına inilmiştir. Ankara'daki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünde bulunan defterin tarihî değeri uzun zamandan beri bilinmekle beraber bir bütün olarak ele alınamadı. Yer ve kişi adlarının okunmasındaki güçlük kadar, terminolojilerin zorluğundan kaynaklandığı için şimdi bu araştırma ilerde yayın niyetinde olana iyi bir kılavuz olacaktır.

Suraiya Faroqhi, "Town officials, *Timar*-holders, and taxation: The late sixteenth-century crisis as seen from Çorum", s.53-82. Tapu Defterleri diye tanıdığımız serinin bütün detayları üzerinde yıllardan beri çalışmalarını sürdüren sayın Faroqhi, bu sefer Çorum şehri üzerinde durmaktadır. Bu sefer elindeki en kıymetli malzeme bu şehrin kitaplığında bulunan bir Kadı Sicil Defteridir. XVI. yüzyıl sonuna ait bu defterdeki kayıtları, daha önceki araştırma ve belgeleri ile karşılaştıran araştırmamızın ulaştığı sonuçları güçlendiren bazı belgeleri katmasını beklerdik. Dipnotlarında kıymetli kaynaklar ile basılmakta olan eserleri de haber veren bu çalışmanın daha başka uzantıları da muhakkak ki peyderpey ortaya çıkacaktır.

Ayda Arel, "Image architecturale et image urbaine dans une série de bas-reliefs ottomans de la région égéenne", s. 83-117. Dergi içinde bazan sanat tarihi araştırmalarına da yer verilmekte ve eklenen bir takım resimler ve gravürler, dergiye özel bir hava getirmektedir. Sanat tarihçileri her zaman bulduklarını görüntülerle süslemeyi kaçınılmaz bir vazife saydıkları için, okuyanların her zaman merakını, böyle görüntü vermek fırsatından yoksun bulunanların da gıbtasını çekmektedirler. Ege bölgesindeki süsleme sanatlarının bir yönünü meydana çıkarırken aynı zamanda mezar taşları üzerinde duran araştırmacının İzmir görüntülerine dair verdiği bir dizi gravür, tarihçilerin çok işine yarayacaktır. Bir de bunların tarihsel evresi üzerinde durmasını bekleriz. İzmir'in zengin tarihinin özel bir yönünü aydınlatan çalışmadır.

Linda Suny Myrsiades, "Adaption and change: The origins of Karagkiozis in Greece", s. 119-136. Karagöz adlı Türk kültür uzantısına uzun zamandan beri ortak olmağa çalışan Yunan kültüründe, bu kavramın geçirdiği evreler, belirli bir tarafsızlık ilkesi içinde açıklanmağa çalışılmıştır.

Michel Balivet, "Un épisode meconnu de la campagne de Mehmed Ier en Macédoine: l'apparition de Serrès (1416/819 H)", s. 137-146. Bizans kaynaklarındaki bilgileri karşılaştırmalı bir eleştiri ışığı altında Türk kaynakları ile karşılaştıran Balivet, az bilinen bir döneme eğilmiştir.

Ammon Cohen, "The expulsion of the Franciscans from Mount Zion. Old documents and new interpretation", s. 147-157. Katolik mezhebi içinde etkili bir tarikat olan Fransız rahiplerin, Kutsal Yerler'deki tutumları ve yarattıkları bazı siyasal olaylar, müellif tarafından Kudüs'deki Şeriyeye Sicillerine göre işlenmiş ve şimdiye kadar hep tek taraflı yapılan incelemelere yanıt vermiş bulunmaktadır.

Frederick de Jong, "The Turks and Tatars in Romania. Materials relative to their history and notes on their present-day condition", s. 165-189. Balkan ülkeleri arasında en geniş Müslüman topluluklardan birini barındıran Romanya'nın Dobruca taraflarında meskûn bulunan Türk ve Tatar toplulukları üzerinde durulmuştur. Tarih içindeki uzantılar eleştiri süzgecinden geçtikten başka, yerel birtakım gözlemler ve canlı tanıklar da tedarik edilerek, sosyal toplulukların dinî varlıkları ele alınmıştır. Altı aded fotoğrafta, muhtelif camilerin görüntüleri bulunmaktadır.

Rémy Dor, "Les Kirghiz de Turquie", s. 191-202. Kırgızların en eski topluluklarından başlayarak şimdi ulusal hudutlarımız içinde yaşayan uzantılarına kadar birleştirici bir araştırma kaleme alan araştırmacı, araya giren uzak mesafelere rağmen, kültür uzantılarının kalıcılığına değinmektedir.

Son kısımda "Chroniques et bibliographies" bulunmaktadır ve sırasıyla Gérard Groc, "Les mutations du XIXe siècle Ottoman à propos d'un ouvrage récent" adlı yazısında 1980

ylında toplanan Osmanlı İktisat ve Sosyal Tarihi Kongresi tutanakları üzerinde dururken, Robert Olson "The Young Turks and the Jews: A historiographical revision" adlı çalışmasında, Jön Türkler hareketi içinde Selânik şehrine kadar uzanan bir etkinlik ve bunun harici ilişkisi üzerinde durmaktadır (s. 219-235). Konu ile ilgili zengin kayıtlar dip notlarını doldurmaktadır. Derginin geleneği olan tanıtma yazıları bu sayıda da belirli bir yer kaplamaktadır.

Sayı XIX (1987): Colin Imber, "The Ottoman dynastic myth", s. 7-27. Osmanlı soyunun geçmişi ve bunun belirli bir efsane içinde gelişmesine dair yapılan çalışmaların bir uzantısı olan bu makalede, kroniklerin ve kaynakların sıkı bir eleştirisi yapılmıştır.

Nicolas Vatin, "Itinéraires d'agents de la Porte en Italie. (1483-1495). Réflexions sur l'organisation des missions ottomanes et sur la transcription turques des noms de lieux italiens", s. 29-50. Cem Sultan olayı üzerine geniş kapsamlı bir eser de hazırlamış olan araştırmacı, bazı belgeleri sırası geldikçe yayınlamaktan öte, şimdi de Osmanlı belgelerinde zikredilen İtalya yarımadasına ait bir kısım yerel isimler üzerinde durmakta ve geçirdikleri semantik özelliklere işaret etmektedir. Makalenin sonuna konan bir harita üç Osmanlı iki de batılı habercinin geçtikleri yolları işaret etmektedir. Bunun daha detaylı hazırlanarak, küçük yerleşim birimlerinin de gösterilmesini beklemek yanında, müellifin malzemesini tamamlamasının bu olaya açıklık getireceğinin beklentisi içindeyiz. Araştırma içinde verilen listeler, Osmanlı yazımı ile birlikte, batılı dillerinde de yer isimlerinin nasıl bir değişiklik geçirdiği görülmektedir.

David Kushner, "The place of the Ulema in the Ottoman Empire during the age of Reform (1839-1918)", s. 51-74. Osmanlı eğitim sisteminin yirminci yüzyıla girerken geçirdiği önemli evreyi temel araştırmalara dayanarak yapılan incelemedir.

Paul Dumont, "Les transformations sociales dans l'Empire Ottoman (Fin du XIXe début du XXe siècle). Bilan des recherches en cours", s. 75-94. Nüfus değişimlerinin Osmanlı Devleti içinde ne gibi etkinliği olduğu son yıllarda klasik döneme ağırlık olarak gelişmekte iken, bu araştırmada sayın Dumont, asrımıza girildiği sırada karşılaşılan nüfus değişimleri, şehirlerin gelişimi ve bunun sosyal yapıya etkisine değinmektedir.

Bernard Lory, "Une communauté musulmane oubliée: les Pomaks de Loveç", s. 95-117. Balkanların zenginliği, tarih ötesi çağlardan başlayıp her bir evrede elde edilen bir takım özelliklerden meydana gelmiştir. Araştırmacı burada her bir kültürün izini taşıyan Lofça pomaklarının kültürel varlığını bilimsel verilerin ışığı altında sunmaktadır. Ekli küçük bir harita yararlıdır.

Boško Bojović, "Dubrovnik et les Ottomans (1430-1472). 20 actes de Murâd et de Mehmed II en médio-Serbe", s. 119-173. Dubrovnik arşivinde bulunan belgelere eğilme ve başarılı eserler vermede her zaman başarılı olan araştırmacılar, birbirlerini tamamlamakta ve bu çalışmalarını çoğu kez batılı dillerde yayınladıkları için, öğrenilmesi çok zor olan Balkan dillerine eğilmeyi de meslektaşlarına ihtiyaç bırakmamışlardır. Dubrovnik ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilere sık aralıklarla eğilen tarihçilerden başka belge araştırmacılarının da sayılarının her zaman çoğalması detay sayılan çok özelliği bilim dünyasına tanıtılmaktadır. Yirmi belgenin incelendiği ilân edilmekle beraber, dipnotlarında belirtilenler ve atuf yapımlarla birlikte bu sayı çok daha fazlalara çıkmaktadır. Fotokopi konulmamış olması belgeler hakkında bir görüntüye sahip olunmasına engel sayılmaz. İlerki bir çalışmada bu kapatılabilir. İhmal edilmeden konan bir lüगतçe çok yararlıdır.

Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Sur deux lettres de Ferdinand Ier à İbrahim Paşa", s. 175-193. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan belgeleri yıllardan beri değerlendiren araştırmacı, şimdi I. Ferdinand'ın iki aded mektubunun neşrini, zengin kaynaklarla karşılaştırıp incelemiştir. İbrahim Paşa'nın güçlü iktidar döneminde gelen belgelerin çeviri yazısı ile birlikte, çağdaş kayıtları ihmal edilmeden karşılaştırılmıştır.

Eliezer Tauber, "Four Syrian manifestos after the Young Turk Revolution", s. 195-213. Yirminci yüzyıl başlarında Türkiye'de meydana gelen siyasal parti bolluğu bütün çevresini de sarmış ve yaratılan çok sayıda siyasal dernekler etkin olmuştur. Şimdi bir kısım Suriye yöresi partiler ele alınmıştır.

Louis Bazin, "Des mots, des gens et des choses" ana başlığı altında başlayan bir kısım içinde "Un concept chamanique "Altaique": Sur, *force psychique*", s. 215-223 adlı makalesinde Orta Asya kültürünün az bilinen bir özelliğine dikkati çekmektedir.

Nicoară Beldiceanu — Irène Beldiceanu-Steinherr, "Une mesure ottomane d'origine balkanique pour les liquides: le *Çapur*", s. 225-245. Tahrir Defterleri üzerinde, arkası kesilmeyen bir çaba ile her zaman özgün bir ürün ile karşımıza çıkabilecek olan karı-koca araştırmacılar, bir içecek ölçüsünden hareketle, yapılan yayınları bir kere daha elden geçirmekte ve uygun görmedikleri okuma tarzını ortaya koymaktadırlar. Ölçü ve ağırlık üzerine dergide görülen çalışmaların bir uzantısıdır. Verilen fotokopiler sayesinde taramamıza imkân olmayan kayıtları istifadeye sunmaktadırlar.

Victor Ostapchuk, "The publication of documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı : The Documentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations", s. 247-276. Kırım Tarihinin özellikleri araştırma konusu olurken Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan kalıntılar hiç bir zaman ihmal edilemez. Bundan dolayı elli yılı aşkın bir zamandan beri Kırım hanlarının meydana getirdikleri belgeleri incelemekte olan araştırmacılara her nesilde yeni bir kişi katılmaktadır. Bunlar arasına katılan müellif, 1978 yılında Fransa'da yapılan bir yayından hareket edip, yeni metotlar teklif ederek belgelerin çözümü üzerinde durmaktadır. Böyle çok yönlü bir araştırmacının gerçekleşmesi Türk tarihi araştırmalarında çok enderdir. Sayın müellifin giriştiği ve daha bir süre devam ettireceği anlaşılabilir çalışmalar, arşivimizin değerini daha etraflıca ortaya çıkaracaktır. Ayrıca Kırım arşivinin nerele-re dağıldığını da araştırmaktadır. Tarih kadar kültür tarihimiz açısından da çok yararlı bu çalışmanın devamı beklenir.

Vincent Fourniau, "Quelques sources concernant l'histoire agraire de Özbek à partir du XVIe siècle", s. 277-301. Özbekistan'da gerçekleştirilmesi plânlanan tarih gelişmesinin tarihsel esasını inceleyen bu eserde, ülkenin tarihine ve toprak yapısına dair araştırmaların karşılaştırılmalı bir kaynakçası verilmiştir.

Tanıtmaya yazıları burada da ihmal edilmemiş ve alanı ile ilgili yayınları tahlil eden eserler bu arada tanıtılmıştır. Türk dünyasının çeşitli özelliklerini açıklığa kavuşturan eserlerin bu sayfalarda konu edilmesi, sonraki nesillere klavuz olacak mahiyettedir.

Bu satırları yazdığım sıralarda yirminci sayısının bilim dünyasına verildiğinden haberdar olduğum derginin geniş bir içerik hazırlanarak daha geniş bir kitleye tanıtılmasını beklemekteyiz. İlk onbir sayısının Zeki Arıkan tarafından hazırlanan dizini (*Bellelen* No. 185) daha geniş bir kitleye tanıtılması zamanı gelmiştir. Güzel baskısı, kullanılan kağıdı, kapa-

ğında bulunan motifleri ile her zaman takdir kazanan bu derginin daha uzun seneler başarılı yayını ile alanında tek kalacağı şüphesizdir. Aynı dönemlerde çıkarılan bir takım benzer dergilerin zorluklarına tanık olduğca, böyle bir başarıyı kutlamamak mümkün değildir. Belirli dönemlerde bazı konuları arka arkaya çıkaran dergi, ülkelerin Türkolojiye kazandırdığı araştırmacı ve eserleri dizisinden sonra, şimdi uzunluk ve ağırlık konularına dair seri yazılar ile doludur. Bundan sonra da yeni konuların birbirini izleyeceği şüphesizdir.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

NESSIM HENRY HENEIN, *Mâri Girgis, Village de Haute-Égypte*, Kahire 1988, XIII-443 sayfa. Kahire'deki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün (IFAO) 675 sayılı kitabı.

Kahire'de bulunan Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün ilmî hedefi eski çağlardan başlayarak günümüze kadar gelen bir kısım kalıntıları belirli seriler içinde incelemektir. Fakat birkaç kültürü birden sinesinde barındıran bir yöreyi incelemesi, konuyu tarih sınırlarının ötesine çıkararak tarım, köy mimarisi, yerel din, gelenek ve göreneklere kadar götürmektedir. Bu tarz bir çalışmayı meydana getiren dilimizde Kopt şeklinde de telâffuz edilen eski Koft kilisesine bağlı köy, böyle bir araştırmaya konu olduğu için, talihsiz sayılması yanında, adının çok daha geniş bir çevreye ve bilim âlemine sunulmasından, kanıma göre çok mutlu olacaktır. Mısır'ı yaratan Nil nehrinin üzerinde bir yığın yerleşim merkezleri bulunur ve bunlardan göz kamaştırıcı yapıtlar çok eski zamanlardan beri inceleme konusu olurken, şimdi bir küçük yerleşim birimi içinde insanların meydana getirdikleri maddî ve manevî kültürlerin incelenmesi ve birbirleri ile olan ilişkileri yerinde yapılan gözlemler sonunda ortaya konulmuştur.

Köyün adı, yerleşim merkezine yakın olan bir manastırdan alınmadır. Mısır nüfusunda önemli bir yeri bulunan ve etkisi diğer yerleşim birimlerine az yayılmış olan Koft kilisesine bağlıdır. Mısır'da etkili bir alanı olan bu kiliseye Kıbt veya Kıft tarzında okuma imlâları da verilmekle beraber, ilim dünyasında yaygın olan imlâsı ilk yazdığımıdır. İnceleme konusu olan köyün genel bir coğrafi incelemesinden sonra maddî yapısına geçilmiştir. İlk ele alınan konu, son yıllarda Enstitü'nün yayın tutumunda özel bir yeri olan evlerdir (s. 12-37). Evin yapılış biçimi, içinin yapısı verilen plânlarla pekiştirilmiştir. Örnek seçilen evlerin tasvirinden sonra inşaat karakterlerine eğilinmiş, hangi malzemenin kullanıldığı ve bunların nasıl tadrik edildiği ihmal edilmeden, hem aslî şekilleri hem de çevirileri açıklamalı sunulmuştur.

Büyük bir bölüm içinde maddî yaşam koşulları ön plâna alınıp inceleniyor (s. 55-203). Bir köy yerleşim biriminin en büyük özelliği olan tarım ve onun sulama tekniği detayları ile birlikte inceleme konusudur. Nil nehrinden nasıl su çekildiği ve bunun tarlalara intikali, yerinde yapılan gözlemler ve ayrıca teknik izahını veren plânlarla tamamlanmış. En ilkel koşullarda bile insan zekâsının doğaya nasıl egemen olduğunu açıklayan bu satırlar, teknoloji evreleri üzerinde çalışanlar için bile kaynak niteliğindedir. Su terazileri, hayvanların gücünden yararlanıp çekilen su enerjisi, genel hayvanlardan sağlanan gübre ile birlikte tarlalara atılıp tarım üretiminde yararlı olmaktadır (s. 76-78). Kullanılan maddî tarım aletlerinin meydana getirilişi ve bunu kullanan insanların iş sırasında mırıldandıkları dua ve şarkılar da ekte'dir. Arapça metin ile birlikte Fransızca çevirisi de beraber verilen bilgileri vesika haline dönüştürmektedir. Bu çabaların ürünü, insanın yaşam için olan araçtır ki, elde ettikleri sonuçlara ayrı sayfalar ayrılmıştır (s. 98-121). Başta buğday olmak üzere tarım veriminin geçirdiği evreler, yapılış biçimleri yanında toplanişi ve hangi işlemlerden sonra depolandığı konularının ardından, verilen bir yığın çizelge içinde ürünlere verilen isimler, yaratılan sonuçların maddî tasviri, bununla da yetinilmeyip Lâtince adları ile birlikte zikredilişi, belirli maddî kültür çalışmalarının sonucunu resimler ve yapılan plânlarla kanıtla-

maktadır. Tarım toplumlarının en büyük desteklerinden olan hayvanlar da bu bölümden hemen sonra ele alınmaktadır. Hergün beraber oldukları büyük ve küçük baş hayvanlardan başka, nehirde avladıkları balıklar da bu işlem içindedir. Balıkların tutulması için, bu ufak yerleşim birimi içinde ne gibi aletlerin kullanıldığı, aynı yöntemler içinde göz önüne seriliyor. Kullanılan ağlar, ucunda iğneleriyle oltalar, hangi ölçü birimlerinin kullanıldığı gibi konular detaylı olarak şekilleri ile birlikte bu bölüm içindedir. Beslenme işi ile ilgili ayrıntılar ise hemen bu kısmı izlemiş ve elde edilen ürün ile avlanan balıklar ve yapılan diğer işlerin nasıl değerlendirildiği burada anlatılmaktadır.

İnsan yaşamı için özel bölüm ayrılmıştır (IV numaralı ana bölüm). Böylece insanların doğuştan itibaren her türlü yaş evresinde geçirdiği maddî kültür ortamı ile birlikte, toplu yaşamın özelliklerine ve yaratılan halk kültürü üzerine eğilen araştırmacı, yakın gözlemlerinden başka bir karşılaştırma yapmadan, dil özellikleri ve dinî etkinin kalıntılarına değiniyor. Bununla beraber eser bitmiş sayılmaz, ek olarak verilen bölüm içinde, köye adını veren manastırın tarihi ve ayrıca şimdiki görünümü incelenmektedir. Her bir yönü ile belge sayılabilecek resim ve tasvirlerle donatılmış bu bölümden sonra, eserin hazırlanışı ile basımı arasında geçen onbeş yıllık süre zarfında meydana gelen birtakım değişikliklere değinilmekle beraber böyle bir kitap hazırlandığı zaman için değerlidir. Küçük bir yerleşim birimi içinde sürdürülen kültür girişimlerinin açıklanması bir sözlük ile tamamlanıyor. Hangi sözcüklerin nerelerde geçtiğini belirterek, hem aslı şekli hem çevirisi verilen bu kısım araştırmacıyı en fazla yoran satırlar arasındadır. Âdeta bir dizin mahiyetinde olan bu kısım sayesinde eserin kullanımı kolaylaşıyor.

Maddî kültürlerin araştırılmasında ülkemizde başlatılan çalışmalarda büyük ölçüde halkbilim alanında çalışan mütehassslarımızın önemli bir payı bulunmaktadır. Büyük bir hevesle dolaştıkları yörelerin dil özellikleri üzerinde çalışanlar, bir yönü eksik bıraktılar. Köy monografileri de ya tarım veya bir maddî araştırma ile sınırlı kaldı. Elimizdeki kitap için ilk aradığım, Osmanlı yönetiminin ufak da olsa bir kalıntısı idi. Fakat ana merkezlerde yerleşenlerin böyle küçük yerleşim birimlerine uzanmaları hiç de kolay değildir. Kaldı ki kitap içine, çağdaş teknolojinin fazla girmediği de anlaşılıyor. Belki bazı davranışlar Fıranunlar devrinden beri süregelmektedir. Bu ise bir kusur değil, kapalı ekonomi birimleri içinde yaşayanların korudukları kültürlerin belgelidir. Böyle bir örnek veren araştırmacı ile eseri yayınlayan Enstitü, yayınlarına yeni bir kıymetli eser katarak başarılı bir çalışmayı eklemiş bulunmaktadırlar.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT ET ANNE KROEL, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge. L'affaire de Djedda en 1517*, Le Caire 1988, 113 sayfa. Kahire'deki Institut Français d'Archéologie Orientale adlı kuruluşun yayınıdır. Genel yayın numarası 672'dir. Serisi: Supplément aux Annales Islamologiques "Cahier No. 12".

Yeniçağ Tarihinde daima inceleme konusu olan keşifler yolunun bulunması olayı, Osmanlı tarihini ve mukadderatını çok yakından ilgilendirir. Yüzyıllar boyu doğu ile batı âlemlerini birbirine bağlayan anayollar üzerinde gelişen Osmanlı tarihinin parlak dönemi sona erdi. Keşifler hareketi sonunda Portekizliler tarafından kullanılmağa başlanan Afrika'nın güneyi rotası, muhakkak büyük bir gelişmenin uzantısı idi. Bu olayın yankıları daha ilk zamanlarda kendisini gösterdi. İslâm Dünyasında meydana gelen şaşkınlık her yönü ile ortaya çıktı ve yaratılan panik havası belgelere yansımaları yanında, sonradan çeşitli araştırmalara konu oldu. Belgelerin çok sayıda bulunması, kaynaklardaki çeşitli bilgilerin sayfalar doldurması sonucu ortaya çok çeşitli kitap, makale, ansiklopedi maddesi, belge yayını çıkmıştır. Bununla beraber belgelerin tekrar işlenip de yorumlanması ve ayrıca çağdaş kaynakların karşılaştırılması, henüz devam eden bir çalışmadır. İşte bunlardan birisine sahibiz.

Mısır'ın başkentinde faaliyet gösteren Fransız Enstitüsü, geleneğine uygun olarak, bir takım sanat tarihi ve arkeolojik çalışmaları ortaya koyması yanında, bu enstitülerin vazgeçilmez bir tutumu olan, bulunduğu yörenin tarihini inceleme konusunu da ihmal etmiyor. Şimdi elimizde bulunan kitap, Enstitü'nün 672'inci eseridir. İlk 671 cilt içinde de Sivas, Divriği kitabeleri gibi günümüzde bile incelemediğimiz yörelerimizin bulunduğu kısaca değinmek bile, kanımca kültür işleri konusunda bu ülkenin nasıl bir ileri düzeyde olduğunu gösterir. Birtakım tarihsel olayların kıymetli belgelerini de yayınlayan Enstitü'nün neşriyatını detaylı olarak ele almak gerekir. "Annales Islamologiques" adlı dergisinde de tarihimize yönelen birtakım makaleleri de bilim dünyasına sunan Enstitü, geleneğine yakışan bir tutumla, hem bizim tarihimize hem de Mısır tarihinin önemli bir devresine ışık tutmuştur.

Eser, bir türkolog ve bir Portekiz tarihi araştırmacısı ikilisi eliyle meydana getirilmiştir. Sayın türkolog, yıllardan beri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi içinde bulunan belgeler üzerindeki çalışmasını ilerletmekte ve sırası geldiği zaman neşretmektedir. Bu kitapta da, yöntemi-ne uygun bir şekilde, belgenin aslını, çeviriyazısını Fransızca'ya çevirisini verdikten sonra geniş yorumlar ve açıklamalar koymuştur. İlk kısmı ele alan J.L. Bacqué-Grammont (s. 1-20), Osmanlı sultanlarının, İslâm Dünyasından gelen yardım çağrılarını nasıl karşıladıklarını ve ne kadar insanla malzeme yardımı yaptığını tablolarla (s. 6-7) açıklıyor. Bu listelerin hazırlanmasında, Türk kaynakları yanında, İtalyan, Portekiz kaynaklarının ve tabii ki Mamluklu kaynaklarındaki kayıtların büyük yardımı vardır. Türk siyasi tarihi kadar, askeri güçleri hazırlama, teknik bakımdan bir olaya müdahale ve ayrıca malzeme toplayıp yollaması konusunda sağlam bilgiler getiren bu belgelerin değerlendirilmesi için nasıl bir geniş kapsamlı işbirliği gerektiği ortaya çıkıyor. Portekiz kaynaklarından hareket ederek çalışmasına başlayan Anne Kroell de yorum ile beraber ana kaynaklardaki önemli gördüğü bilgileri ortaya koymaktadır. Çeşitli tarihsel kaynaklardan derlenen haritalar da yararlıdır. Bilhassa W. Tomoschek tarafından 1897 yılında hazırlanan devasa *Mohit* adlı atlasın hâlâ de-

ğerini koruduğunu görmek de, insanda bir gıpta hissi yaratıyor. Amerika kıtasının keşfinin 400'üncü yılı vesilesi ile yapılan bir dizi neşriyattan sonra 1992 yılında 500'üncü yıla hazırlanan Batı Âlemi, bir yüzyılı aşkın süredir kaynakları titizlikle inceleyerek her biri birbirinden kıymetli bir yığın eseri yaratırken, klasik neşriyatın da önemine dikkatimizi çekiyor. Değil bir asır, yirmi yıl önceki çalışmaların bile pek önemsenmediği ülkemizde gün ışığına çıkarılmış kalburüstü bir dizi kaynağımızın yeterli ölçüde ciddi olarak hâlâ incelenmemiş olması çağdaş kaynaklara göre karşılaştırılmamış bulunması, yadırganacak bir durumdur. Portekiz tarihi araştırmacıları ise, çok sayıda ciltlerden meydana gelen külliyat (= corpus) dizileri yayınlamışlardır. Bilhassa Hindistan'daki Goa şehrindeki arşivin neşri, Yeniçağ Tarihi açısından çok büyük bir ehemmiyet taşır.

Eser, dikkatle hazırlanmış bir dizin ile tamamlanmıştır. Yüz sayfa tutan esas metinden sonra, üç sayfa harita ve yedi sayfayı aşan bir dizin konulmuş. Böylece yararı ve kullanışlığı arttırılmıştır. Bununla beraber bir küçük konu eksik kalmıştır. O da, Portekiz belgelerinin de Fransızca tercümesinin verilmemesidir. Gerçi yapılan özet ve verilen yorumlar sayesinde, belgelerde neler bulunduğu konusunda fikir sahibiyiz. S. 24-25'de görülen listede, katılan Portekiz denizcileri ve gemilerin özellikleri hususu da yeterli sayılmakla beraber, Fransız türkoloğunun yönteminin uygulanması, mühim belge kayıtlarının yaygın bir şekilde dönüşmesine yol açar. Bacqué-Grammont üzerine düşen sayfalarda, Cidde olayı diye bilinen 1517 tarihindeki saldırıya değiniyor. Türk kaynaklarına göre Selman Reis diye tanınan Türk denizcisinin cesareti sayesinde püskürtülen Portekiz akınları hakkındaki belge F. Kurdoğlu ve Ş. Tekindağ tarafından ele alınmış olmakla beraber, bu yayından sonra kıyas edilemezler. İki tane daha belgenin neşredildiği bu incelemede, devrin görüş açısı ve olaylara yaklaşma becerisi de ayrıca görülmektedir. Bu suretle Türk kaynaklarının büyük desteği sayesinde tarihin belirli yönleri aydınlanmakta ve karşılaştırmalı tarih incelemeleri büyük bir hızla ilerlemektedir. Böyle bir başarılı sonuca ulaşan müellifler ile yayını üstlenen kuruluşa kutlamak gerekir.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

ROUTES D'ASIE, MARCHANDS ET VOYAGEURS, XVE-XVIIIE SIÈCLE, *Actes du Colloque Organisé par la Bibliothèque Interuniversitaire des Langues Orientales, Paris, 11-12 décembre 1986, publiés par Marion Debout, Denise Eeckaute-Bardery et Vincent Fourniau, İstanbul-Paris 1988, 203 sayfa. İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (Institut Français d'Études Anatoliennes) yayını: Varia Turcica XII, 25 dolar.*

Ortaçağ Tarihi üzerine çalışanlar ile bilhassa Yeniçağ Tarihi mütehassısları, seyyahlar tarafından meydana getirilen eserleri devirlerinin ilk ana kaynakları arasında saymaktan vazgeçmemişlerdir. Dolaştıkları yöreleri büyük bir tecessüs ile izleme ve inceleme girişiminde bulunan bu çalışan ve yaratıcı insanların gözlemleri değişik kültür tarihi çalışmalarını da etkilemektedir. Bu durum karşısında muhtelif zamanlarda bir nevi kaynakça girişimi yapıldı veya tek tek incelemeye alındılar. Ayrıca memleketimizde kıymetli araştırmacıları alanlarını ilgilendiren seyyahların eserlerini toplamağa giriştiler. Böyle bir çalışmaya kütüphaneler de katıldı. Ankara'da Milli Kütüphane, İstanbul'daki Belediye Kitaplığı maddi imkânlarını seferber ederek bu eserleri topluca bulundurma gayreti içine girdiler. Ayrıca İstanbul'da kurulu bulunan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu ile Ankara'da Türk Tarih Kurumu, kitaplıklarında seyyahlar tarafından kaleme alınmış ve "seyahatnâme" genel başlığı ile tanınan bu değerli kültür mirasına ait kalıntıları edinme çabasından geri durmamaktadırlar. Bütün bu gayretlere rağmen gene de bir tek kitaplıkta toplanmalarına en ufak bir ihtimal yoktur. Yüzyılların uzantısı olan bu çabanın ürünü içinde değişik baskılar, edisyon farklılığı, basılı bazı kitapların kitaplıklara girmeden geçirdiği bir takım macera, bir merkezde toplanmasını imkânsız denilebilecek derecede güçleştirmektedir. Bununla beraber, kaynakça çalışmaları ile onları harekete geçirecek olan inceleme konularını eksik etmemek gerekir. İşte böyle bir kitap şimdi elimizdedir. Seyahatnâme edebiyatında özel bir yeri bulunan Fransızlar sayısız denecek kadar bol yayın ile birlikte, bir takım çalışmalar sayesinde müelliflerin değerini ortaya çıkarma çabası içinde bulunmaktadırlar. 1986 yılında düzenlenen bir bilimsel toplantının tebliğlerini içeren bu cilt yanında bir de sergi hazırlanmış, geniş bir çevrenin ilgisi çekilmişti. Basılı olan bildirilerden sonraki nesiller her zaman istifade edeceklerdir. Zira böyle bir çalışma bir iki yıl değil, yüzyılların ciddi bir girişiminin uzantısıdır. Paris'de kurulu bulunan Yaşayan Diller Okulu (École des Langues Vivantes) başta Venedik olmak üzere İtalyanların başlattıkları çalışmalara, Fransızların ilmî bir hava ve yöntem kazandırmasından sonra meydana getirilmiş, böylece çağdaş anlamda bir Şark Âlemini öğrenme (Orientalizm) ve çok yıl sonra da Türk Âlemini öğrenme (Türkoloji) ilmini tesis etmede başlıca etken olmuşlardı. Böyle bir kitaplığın zenginliği ile başlatılan çalışmalar (s. 7-11, Marion Debout, "Les richesses de la Bibliothèque des Langues Orientales") sayesinde, muhtelif evreleri öğrenmekteyiz. 1669 yılında devrin ileri gelen Fransız devlet adamları tarafından kurulan ve dilimize Dil Oğlanı diye çevrilen terimin adını taşıyan okul önce diplomat yetiştirme merkezi iken bir süre sonra canlı bir merkez haline dönüştü. Bu tarihten çok önceleri, 1551 yılında Venedik Senato'su aldığı bir karar sonunda Venedik'li gençlerin Türkçe öğrenmeleri için bir özel ders sistemi kurmuştu. Uzun süre çeşitli düzeyde tercüman yetiştiren bu kuruluş bazen Venedik'de bazen İstanbul'da faaliyet göstermekle beraber ilmî bir hüviyete sahip olamadı. Bununla beraber yetişen kişiler arasında Şark Âlemi-

ni iyi öğrenen kişiler temayüz etti. Hiçbir etkinliği olmadan çalışmalarını sona erdiren böyle bir kuruluşu taklit eden Fransa, ilmî bir merkezin temelini attı. Bunun getirdiği kültür birikimi sayesinde, Fransa doğu araştırmalarında benzer ülkelere karşı bir üstünlük sağlamıştır. Bunun yanında kıymetli araştırmacılar, kitapseverler, aydınlar sürekli bir tempo içinde burayı desteklediler ve kıymetli eserlerin birikmesini sağladılar. Bu eserlerle yetinmeyip yenisinin katılması, bu ülke insanının merak ve çalışma arzusunun en güzel örneklerinden birisidir. Bu araştırmadan sonraki araştırmalar, bazı detay üzerinde durmakta ve belirli unsurları açıklamaktadır: Denise Eeckaute-Bardery "Les grandes routes d'Asie, grand carrefours et objets du trafic", s. 13-21, Asya kıtası içinden geçen çok önemli yolların tarihi bilgiler ile birlikte harita üzerinde incelenmesi yapılmış. Claude Kapplar "Les voyageurs et les langues orientales: interprètes, traducteurs et connaisseurs", s. 25-36, gezginlerin ve gözlemcilerin en merak edilen tutumu, dil konusunu nasıl çözümledikleridir. Bunu çözümlenmeye kalkışanlar iyi birer dil bilen kişiyi kendi hizmetlerinde kullanmayı öğrendiler. Bu çaba aynı zamanda batı için, doğu dillerinin gerekliliğini ortaya çıkardı. Bu makalede incelenen üç gezgin (Plan Carpin, de Rubruck, Ricardo de Montecroce), alanlarında ilk çabayı gösterenlerdir. Catherine Poujol, "Les voyageurs Russes en Asie Centrale au XVIIIe siècle: vers une science des itinéraires", s. 37-48, geziler vesilesi ile ortaya çıkan yol durumu anlatılmış, yerleşim birimleri arasındaki uzaklık ölçümü yanında, zamanlama da ele alınmıştır. Louis Bazin, "Les relais de poste, de la Chine à la Turquie", s. 49-53, 'yam' diye özetlenen sözcüğün filolojik özelliği üzerinde durulmuş. Çin sınırlarından başlayarak Anadolu içlerine uzanan sözcük, bir kültür serüveninin gezginliğini ortaya koymaktadır. Bunun sonraki sayfalarda genellikle, Çin tarih ve kültürünü incelemek için çaba gösteren kişilerin davranışları, ortaya koyduğu eserler ve uzun yıllar ötesinde yaratılan eserlerin sonraki kişilere nasıl bir dünya sağladığı üzerinde durulmaktadır. Araştırmaların en sonunda, alışılmamış bir tutum sayesinde, düzenlenen ilgili sergiden haberdarız. Bir hafta kadar açık kalan sergi sırasında, Fransa için 'Doğu' sayılan ülkelerin geçmişi hakkında verilen bir katalog, kaynak esere dönüşmektedir. Verilen kitap ve araştırma isimleri de sonraki çalışmalara yararlı olacak ise de, bu kadar dikkatli hazırlanan bir esere bir de bilimsel yöntemlere göre kaynakça eklenmesinin çok yararlı iz bırakacağı şüphesizdir. Bir eksik konu, Anadolu'nun hangi Fransız gezgin tarafından daha iyi tahlil edildiği konusudur. Bertrand de la Broquier gibi bir gezginden başlayarak değişik kişiler arasında bir seçme yapılması eserin değerini arttırdı. İlerideki bir çalışma sırasında bunların giderileceği umut ediliyor.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524*, İstanbul-Leiden 1987, XXII+406 sayfa, ek 1 harita. İstanbul'daki Hollanda Arkeoloji Enstitüsü'nün (Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Istanbul. Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul) yayınladığı dizinin LVI sayılı cildir.

Fransa'da şimdi çok ileri bir devrini yaşayan türkologlar neslinin seçkin kişilerinden olan müellif, "Eudes turco-safavides" adı altında 1975 yılından beri sürdürdüğü çalışmalarını şimdi kalın bir cilt içinde olgunlaştırmış bulunuyor. Zaten esas konu olarak, üniversitesinde şark dillerini öğrenirken, kendisine alan olarak Hindistan ve İran'ı seçen Bacqué-Grammont, bu ülkelerden önemli kişileri esas almış ve Babur tarafından kaleme alınan Babür-nâme üzerinde büyük bir eser hazırlamaktan başka, İrandaki Safavî devletinin ileri gelenleri üzerinde durdu. Şah İsmail döneminde Osmanlılar ve Safavî'ler adlı tezinden sonra bir dizi neşriyatını, bilhassa Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan belgelere dayanarak devam etmektedir. Çünkü bu arşivde bulunan belgeler devrin sultanına sunulan bir dizi rapordan meydana geldiği için, olaylar detaylı bir tutum içinde anlatılmakta ve devletin karşılaştığı sorunların açıkca ortaya konması yanında alınması gerekli önlemler de teklif edilmektedir. Bu belgeler uzun bir nisyan döneminden sonra Çağatay Uluçay tarafından tasnif edildikten sonra, gene onun yazdığı bazı makalelerde zikr olunduktan sonra daha da güncellik kazandı ve ilim dünyası daha yakından ilgilenmeye başladı. İran konusu daha Uzun Hasan Bey zamanından beri Osmanlı siyaseti için bir sorun olduğundan dolayı, Batılı kaynaklar içinde geniş bir biçimde yer almıştı. Bu kaynaklar arasında Venedik belgeleri birinci sırayı işgal eder. Marino Sanuto'nun devasâ külliyyatı olan 58 ciltlik 'Diarii'si zengin ve özgün bilgiler ile doludur ve 1498 ile 1533 yılları arasındaki olaylar için ilk bakılan kaynaktır. Büyük Osmanlı tarihçisi Hammer, bu eser daha basılmamış iken değerini öğrenmiş ve Osmanlı Tarihi ciltleri içinde büyük bir titizlikle inceledikten sonra kayıtları karşılaştırmalı bir eleştiri çizgisi içinde yerli yerine koymuştu. Bu külliyyattan yararlanan Alman ve Fransız tarihçiler, bildikleri kaynak dillerini de ekledikleri zaman ortaya insanı şaşırtacak ölçüdeki satırlar çıkmaktadır. İtalyan araştırmacılar da genelde İran ve Arap âlemlerine yakın incelemeler üzerine eğildiler. Başta Venedik Cumhuriyeti olmak üzere İran ile ilgilenen İtalyan araştırmacılar çeşitli dönemleri aydınlattılar. Türk Tarihini ve kaynaklarını hep ihmal ettiler. Fransız araştırmacılar ise bu boşluğun farkında oldukları için, Batılı kaynaklar ile birlikte şark kaynaklarını her zaman karşılaştırmalı ele aldılar. J. L. Bacqué-Grammont böyle zor ve çetrefil bir görevi üstlenirken, metod bakımından da bir arayış içindedir. Çünkü konu, Ahmed Refik Altunay gibi belgeleri altalta dizipde mi yayınlamalı yoksa F. Braudel metodunu uygulayıp bir dizi yorum denemesinemi geçmeliydi. Müellif ülkesinin geleneğine bir devamlılık getirerek, ilişki kurduğu ülkenin yöntemlerini ön plânda tutmak yanında, batı dünyasının ulaştığı sonuçları da beraberinde getirmiştir. Serinin ilk makalesinden itibaren, belirli belgeleri hem yayınlamak, hem tercüme hem de tarih içindeki yerine değinmekle sürdürmektedir. Yaptığı serinin detaylı bir listesini vermediği gerekli görmüyorum. *Turkologischer Anzeiger* adlı bibliyografya ciltlerinde müellifin çalışmaları her zaman yer alır. Çok merak edilecek olursa, elimizdeki kitabın eserler listesine de bakılabilir (s. 378-379).

Elimizdeki kitap onbir bölüme ayrılmıştır. Müellif belge kullanma becerisini burada da yerine getirip, bir zeyle gerek görmeden metin içinde kullanma yolunu seçmiştir. Böyle bir sıralama da kuru bir belge yığını değildir. Belgenin fotokopisi sonra sırası ile çeviriyazısı ile tercümesi verilmiştir. Belge yayınladığı zaman düzeltme (= emendatio) yapmaktan geri durmuyor.

Eserin kapsadığı dönem Yavuz Sultan Selim'in ilk yılları ile Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarını ilgilendirmektedir. Olaylar yerel kalmayıp, çok kısa bir zaman zarfında medenî dünya denilen yerlerde hemen duyulmakta ve olayın gelişimi ile ilgili haberler her tarafa ulaştırılmaktadır. Kaynakların bolluğu ve çeşitliği buradan ileri gelir. Olayların yayıldığı alan da bugünkü Anadolu ve İran değil fakat aynı zamanda Kafkaslara ve hatta Bağdad'a kadar uzanmıştır. Bu canlı ortamın içinde yaşayan kişiler de çağlarının en dinamik insanları idi. Bunların yarattığı olayı aynı canlılık içinde, kaynakları karşılaştırmalı metot ile bir araya getiren müellifi bu hacimli eseri ile anacağımızı belirtme yanında, daha önce de kaleme aldığı eserlerle yükseldiği yeri bir kere daha sağlam bir tarzda ileri götürdüğünden kutlamak gerekir. kitabın giriş kısmına bir de Osmanlı Sultanlarının az tanınan portrelerini koyduktan sonra, çok faydalı bir de harita hazırlaması, okuyanları ve yörelere yakın ilgi duyacak kişilere kolaylık sağlamıştır.

Eserin basımını üstlenen Hollanda Arkeoloji Enstitüsü, başarılı yayın faaliyeti içinde böyle kıymetli bir eseri katmakla, sonraki nesillere devamlılık arzusunun ve becerisinin en güzel örneklerinden birisini vermiştir.

Bu tanıtma yazım biraz gecikti ise, müellifin İtalyanca olduğu için araştırmacılar tarafından unutulacağı endişesine kapıldığım Canberdi Gazali olayına ait araştırmasını çevirme arzumdan ileri geldi. Erdem'in 13. sayısında çıkan bu tercümemden sonra müellifin başarısına bir kere daha katkı yapmak az kişinin hissedeceği bir mutluluktur.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

FESTSCHRIFT ANDREAS TIETZE ZUM 70. GEBURSTAG GEWIDMET VON SEINEN FREUNDEN UND SCHÜLERN, WIEN 1986. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* adlı derginin 76. cildir. Ederi yazılı değil.

Türk tarih, kültür, dil, tercüme faaliyetleri üzerinde yıllardan beri ara vermeden çalışan A. Tietze için hak ettiği bir armağan cilt fazla gecikmeden ilim âlemine sunuldu. Böyle bir âbide eseri daha önceki dönemlerde bile çalışmalarının getirdiği yenilikleri belirtmek için hazırlamak yararlı olmakla beraber, müellifin ara vermeden sürdürdüğü çalışmaları zaten hazırlık bittiği zannedildiği zaman bile yenisine gereksinme duyurur. Çok yıllar önce "Lingua Franca"¹ adlı altında neşredilen devâsa eser bile müellifi alanında özel bir mevkiye yükseltmiş idi. Bu çalışması ile yetinmeyen araştırmacının Mustafa Âli üzerinde yaptığı çalışmalar, yukarıda belirttiğim dergiyi bir Türkoloji merkezi haline getirmesi ve en son olarak "Turkologischer Anzeiger" adı ile neşrine başlattığı devâsa bibliyografik çaba bile emeklerinin olumlu uzantıdır. Şimdi ise elimizdeki armağan cilt sayesinde hepsi derli toplu olarak gösterilmiş bulunuyor.

Sayın A. Tietze için iki tane armağan eser hazırlanmış idi. Bir tanesi kendisinin şakacı kişiliğini yansıtabilecek olan bir eser olacaktı ve hayali devirlerde geçen bazı olayları, gene sayının müellifi konu olarak işleyecek idi. Böyle kıymetli ve gerçek bir dost sayılan araştırmacımızı özgün bir derleme sayesinde tanıtabilecekti.² Gerçekleşmiş olmasa bile, ilerde böyle bir benzeri ele alınabilir. Elimizde bulunan cilt ise, dostlarının, meslektaşlarının, yakın alanlarına ilgi duyan kişilerin kaleme aldıkları makalelerdir. Bunlara sırasıyla göz atacak olduğumuz zaman, her birisinin müellif tarafından titizlikle durulan konular olduklarını rahatça görebiliriz:

"Schriftenverzeichnis Andreas Tietze", s. 5-9. Müellifin 1942 yılından başlayarak 1984 yılına kadar meydana getirdiği eserlerden en mühimleri sıralanmıştır. Elbetteki müellifin yayınladıklarının hepsi değildir. Bununla beraber bir armağan eserinde bulunması gerekli kayıtların tümünün bulunması yararlıdır. Tercüme, katkıda bulunduğu eserlerin de belirtildiği bir derlemeyi beklemek hakkımızdır. Bir de konulara göre kısa da olsa bir ayırım yapılsa idi, yararlı olacaktı. Böylece memleketimizde çağdaş eleştiri, çeviri, çalışma metodlarının uygulanmasında büyük katkıları bulunan müellifin az bilinen bir yönü de ortaya çıkmış olur.

¹ *The Lingua Franca in the Levant* adlı, Kahane çifti ile birlikte hazırladığı eser, içerdiği konular kadar kitap âleminde de ender bulunur eserler arasına girmişti. Yakın bir geçmişte, İstanbul'da bir yayınevi tıpkıbasımını neşretme cesaretini gösterdi. Bir de tanıtıcı sunuş konulması, aradan geçen otuz yıllık çalışmaları özet halinde sunabilirdi.

² Bu yazılardan bazılarının neşredildiği haberi yayılmakla birlikte ben bir tanesini gördüm: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, "Viyana'nın Kanunî Sultan Süleyman Tarafından Fethedilmiş Olduğuna Dair Yepyeni Bir Vesika", *Tarih ve Toplum*, cilt 5, sayı 29, s. 269-271. Hayali bir metin verilerek, müellifimiz olayın kahramanı olarak tasvir edilmiştir. Buna benzer çalışmalar ile kendisini Mustafa Âli ile birlikte mülakat yaparken gösteren bir diyalog ile, elinde teybi ile birlikte Türk denizcilerini dinlerken ve bunun üzerine derleme yaparken tasvir edecek satırlar da beklerdi. Türk kültür evriminin özellikleri üzerinde duran Tietze, kitaplıklarda fazla tanınmayan metinlere de el atması ile tanınmıştır.

Adına ithaf edilen makalelere bir göz atacak olursak şunları görmekteyiz: Edith Gülçin Ambros, "Turkish Delights", s. 11-17. Robert Anhegger, "Ein Christ und zwei Armenier. Christen im Osmanischen Reich unter-und gegeneinander. Einige Bemerkungen und Belege", s. 19-33, bu makale aynı zamanda dilimize çevrildi (*Tarih ve Toplum*, cilt 8, sayı 46, s. 54-56 ve sayı 47, s. 17-20).

Hem A. Tietze hem R. Anhegger İstanbul'da aynı kaderi paylaşmış kişiler idi. Zorunlu sürgün geldikleri ülkemizde bir süre sonra gönül rızası ile kaldılar ve Anhegger³ artık son izleri de ortadan kalkmakta olan ve adlarına Karamanlılar denilen gayrimüslim toplulukların son bir kültürel kalıntısını ele alıyor. Sayın araştırmacı R. Anhegger üzerinde gene *Erdem* dergisinde konu etme fırsatı bulmuştum (sayı 11, s. 625 v.d). Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport de Fil Ya'küb Paşa, Beylerbey du Diyâr Bekir, en 1532. (Études turco-safavi des, XIII)", s. 35-41. Uzun zamandan beri bu konuyu kendisi için ana çalışma unsuru yapan müellif Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir belgeden hareketle birkaç konuyu aydınlatmıştır. Ingeborg Baldauf, "Das multiple Konzept im türkischen Volkrätsel", s. 43-48. İlhan Başgöz, "Koroğlu's Tekgözler," s. 49-56. Bojanic-Lukac, "Un chant a la glorie de Mahomet en Serbe", s. 57-63. Vanco Boskov, "Aus Athos-Turcica: Eine Urkunde Şehâb ed-Din Şâhin Paşa's, des Wesirs und Staatthalters von Rumelien: aus dem Jahre 1453", s. 65-72, Rumeli'deki manastırlarda mevcut Türk belgeleri üzerinde çalışan müellifin en son araştırmalarından birini verdikten sonra yitirilmesi, belgebilimi (diplomatica) çalışmaları açısından büyük bir kayıptır. Nadir bir belgeyi bilim dünyasına bırakması, hâtırasını her zaman için yaşatacaktır. Robert Dankoff, "Mıgdisi: an Armenian Source for the *Seyahat-name*", s. 73-79. Vladimir Drimba, "Essai d'interprétation de quelques mots Comans non glôsés du *Codex Cumanicus*", s. 81-86. Suraiya Faroqi, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century", s. 87-93. Türklerin günlük yaşamından bir parça sayılan malzemelerin ticarî hayattaki yeri değerlendirilmiştir. Carter V. Findlay, "A Vision of a Brilliant Career", s. 95-101. Cornell Fleischer, "Mustafa 'Ali's, *Curious Bits of Wisdom*", s. 103-109. Barbara Flemming, "Zwei türkische Bibelhandschriften in Leiden als mittelosmanischen Sprachdenkmäler", s. 111-118, İncil gibi bir kutsal kitabın Türkçe'ye çevirileri üzerinde durulmakla beraber yazmaları üzerinde az durulmuştu. Türk elyazmalarının kataloglanmasında büyük hizmeti görülen sayın Flemming mühim bir konunun aydınlanmasına katkıda bulunmuştur. Tourkhan Gandjei, "Turcica Agemica", s. 119-124. G. Hazai "Eine Urkunde zur Geschichte des ungarisch-türkischen Grenzgebets (Ende des 15. Jahrhunderts)", s. 125-134, Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgeye göre, müellif mütehasısı olduğu Türk-Macar ilişkilerinin bir evresine eğilmiştir. Halil İnalçık "The Appointment Procedure of a Guild Warden (*Kethuda*)", s. 135-142, bir süreden beri teşkilât tarihi üzerindeki çalışmalarını yoğunlaştıran müellifin, belgelere dayanarak yaptığı açıklamalar bulunmaktadır. Fahir İz, "Dilde moda", s. 143-149. R.C. Jennings, "Some Thoughts on the Gazi-thesis", s. 151-161. Lars Johanson, "Zum Suffixvokalismus in zwei mittelosmanischen Transkriptionstexten", s. 163-169. Kaldy-Nagy, Gy. "Selaniki als augenzeuge des Szigetvarer feldzuges (1566)", s. 171-177. Arslan Kaynaradağ, "Bilgin, Bilge ve Dost", s. 179-185, Tietze'nin bilinmeyen yönlerine eğilen müellif, kısa da olsa İstanbul'un bir kültür çevresine de değinmiştir.

Markus Köhbach, "Ein fall von steinigung wegen eherbruch in Istanbul, im jahre 1680", s. 187-192. Han-Jürgen Kornrumpf, "Hüseyin Hilmi Pascha." Anmerkungen zu sei-

³ Bu çok değişik aktivitesi olan müellif için bkz., İ. Ortaylı, "İçimizden Biri R.A.", *Tarih ve Toplum*, cilt 8, s. 245-246. Burada biraz dağınık olmakla beraber, araştırmacının eserleri gösterilmiştir.

ner biographie", s. 193-198. Klaus Kreiser, "Deniz Ardal-ein Derwisch unter drei sultanen", s. 199-207, ek 1 fotoğraf. Günay Kut, "Aşık Çelebi'nin Meşâ'irü's-Suara'da Söylediği Tarihler", s. 209-214. Jacob M. Landau "A Note on the Egyptian Response to the Young Turk Revolution", s. 215-219. İlber Ortaylı, "Some Notes on Modern Historical Drama", s. 221-231. Donalt Quataert, "The Employment Policies of the Ottoman Public Debt Administration 1881-1909", s. 233-237. Claudia Römer, "Şöyleki als Einleitungspartikel im Osmanischen", s. 239-245. Osmanlı belgelerinde değişik anlama gelen bir terimin örnekleri ve kullanıma yeri ile açıklanması yapılmıştır. Anton C. Schaendlinger, "Osmanisch, Türkische übersetzung eines briefes Maximilians II. an Süleyman II", s. 247-254. S.A. Skilliter, "The Family of 'tane': Ottoman Glassifiers and Rulers Governing their Usage", s. 255-261, beklenmedik bir zamanda aramızdan ayrılan Skilliter üzerinde *Erdem* dergisinde bir nekroloji kaleme almıştım: sayı 4, s. 327-329. En son kaleme aldığı araştırmasında, az işlenen bir konunun aydınlanmasını sağlamıştır. S. Soucek, "Harant's *putowânj* and 'Âli's *Halat al-Qâhire*", s. 263-268. Gönül Alpay Tekin, "The Seyfelmülük-Bedülcemâl Story and its Ancient Near Eastern Origin", s. 269-278. Şinasi Tekin, "XIV üncü Yüzyıla Ait Bir *İlm-i Hâl*: Risâletü'l-İslâm", s. 279-292. Talat Tekin, "Turkic *tis*, Chuvash *sal* and Mongolian Sidun", s. 293-297. Dimitri Theodoridis, "König aplanises and die kumanen in der wiener version des Alexanderromans", s. 299-306. Edward Trşjarski, "Ein literarisches porträt des türken, von Mikolaj rej (16. Jh.) dargestellt", s. 307-313. Michael Ursinus, "Osmanische zeitungsmeldungen über eine gesandtschaft aus kokand an die Hohe Pforte, 1864-66", s. 315-322. Michael Winter, "The Revolt of İbrahim Pasha, Governor of Baghdad, 1056/1646-1057/1648", s. 323-328.

Görülüyor ki Türk Dili, Tarihi, Edebiyatı, Fikir hareketleri, Tiyatrosu, Diplomatika (belgebilim)ı üzerinde çalışanlar böyle müstesna kişinin mutlu bir yıldönümünde yetkili olduğu alanlarda yararlı çalışmalar meydana getirmişler ve kendileri kadar dergiyi de bilim dünyasında seçkin bir yere ulaştırmayı başarmışlardır.⁴ Sayın Profesör Andrea Tietze, derginin başına geldikten sonra Türk Dünyası ile ilgili çalışmaların sayısında büyük bir çoğalma meydana geldikten sonra bir de Türk Âlemi için bir kaynakçanın düzenli çıkması sağlanmıştır. Böyle bir cesareti üstlenmek, kişi kadar müessese için de büyük bir rizikodur. Bunu da başaracak elbette Türk Dünyası ile geleneksel bağları bulunan bir ülkedir ki Avusturya böyle bir geleneği barındırmakla hem kendi kültür birikiminde hem dünya tarihinde özel yerini korumaktadır. Busbeque, Meinski, Hammer gibi her biri Türk Âlemi ve Osmanlı Devri Türk Tarih ve Kültürü üzerinde araştırmaları ile örnek sayılan kişileri yetiştiren bu ülkenin şimdi bu geleneği sürdüren bilim adamlarının yetişmesini sağlaması, ancak içinde yaşayanların tadacakları bir asırdede kültür uzantısıdır. Andrea Tietze⁵ de bu geleneğin en değerli kişileri arasında zaten eserleri ile hak ettiği yeri çoktan sağlamıştı. Şimdi böyle güzel bir eser ile süslenmesi kendisi kadar bu ülkeyi de takdir edenlerin mutlu olmasını temin etmiştir.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

⁴ İlim âleminde ZDMG rumuzu ile tanınan bu sürekli yayının, muhtelif zamanlarda Türk Dünyası üzerine değerli makaleler kazandırılmasını sağladığını bilmekteyiz. Bunların neler olduğunu *Index Islamicus* sayfalarında görmektediriz. Eski sayıları bir tpkıbasım ile tekrar araştırmacılara sunulmuştur.

⁵ Müellif hakkında daha önce ülkemizde bir yayın yapılmış idi: İ. Ortaylı, "Yaşayan Türkologlar 2. A.T.", *Tarih ve Toplum*, cilt 3, s. 116-117. Ayrıca müellifden bir makale çevirisi ve *Lingua Franca* adlı eserden alınma Korsan kelimesi örnek olarak gösterilmiştir. Bunların da bibliografyasına girmesini beklerdik. Ayrıca eserleri hakkında yapılmış bir kısım mühim tanıtma yazıları katılabilir.

DIZIONARIO BIOGRAFICO DEGLI ITALIANI, cilt 35, Roma 1989, XVII+493 sayfa. Yayıncısı: Istituto della Enciclopedia Italiana.

Şimdi elimde bulunan bu eser, Avrupa'daki benzerlerinin üzerinde yükselen bir eserin dizinidir. Ortaya çıkardıkları görkemli ciltler sayesinde Miladî beşinci asırdan başlayarak çağımıza kadar İtalya'da yetişen kişiler ile, yabancı yerde doğmakla beraber bu kültürü benimsemiş kişileri sıralamaktadırlar. Böyle bir işi de başaran, İtalyan Ansiklopedisi'ni (Enciclopedia Italiana) çıkaran kuruluştur. 1925 yılında bir büyük ansiklopedi neşrine girilen İtalya'da ilk mali desteği tanınmış sanayici ve sonradan siyasete de atılan Giovanni Treccani verdi. Bundan dolayı ansiklopedinin adı finansör ile özdeşleşmiştir. Aynı zamanda eksikliği duyulan bir kişiler ansiklopedisinin yaratılmasını sağlayan Treccani, doğduğu kent olan Milano'nun büyük boyda onbeş ciltlik bir tarihini araştırmacılar istedikten sonra, neşretmeyi de başarmıştı. İtalyan Kişiler Ansiklopedisi için 1925 yılında başlatılan çalışmalar biraz fazla süren bir hazırlık döneminden sonra 1960 yılında ilk cildin neşrinden sonra olunluğa kavuştu. Örnek alınan ve sonra da geçilen çalışmalar arasında, Almanların çıkardığı "Allgemeine Deutsche Biographie", İngilizlerin "Dictionary of National Biography", Fransızların "Biographie Française" adlı eserler de bulunmaktadır. Maddeler çok geniş tutuldu ve her bir satırına bilimsel seviye verildiğinden dolayı, ilk otuz cilt içinde ancak A-C harfleri bitirildi. Bu mekân içinde oniki bin madde ele alındı. Fakat bununla da yetinilmeyip bir bir zeyil (Supplemento A-C) eklenerek, muhtemel hatalar ve atlamalar asgariye indirilmiştir. Şimdi ise, benzerlik veya başka bir sebeple aranılan şahsın hangi cilt içinde olacağını kolaylaştıran bir cilt hazırlanmıştır. Anabашlıktan sonra görevi, doğum ve ölüm yeri verilmekte ve en son cildi ile sayfası işaret edilmektedir. 402 sayfalık bu bölümden sonra makale verenlerin adı bulunmaktadır. Böyle bir çalışma, İtalyan araştırmacılar kadar yabancıları da ilgilendirdiği için, madde yazmaktan geri durmamışlardır. Türk tarihi ile yakından ilgili olan kişilerden bazısını müteveffa Franz Babinger kaleme almıştı. Bunlardan bazıları ve özellikleri şunlar idi: Giovanni Maria Angiolello, viaggiatore, storico (gezgin, tarihçi) Vicenza 1451/52-aynı yer 1525, cilt 3, sayfa 278; Baffo Cecilia, Sultana ottomana (Osmanlı padişah hanımı), Paro, Yunanistan 1525-Istanbul 1583, cilt 5, sayfa 163.

Teodoro Balbi, Dahiele Barbarigo, Niccolò Barbarigo diye görülen kişiler için "patrio veneziano" (Venedik'li soylu) diye kısa bir bilgi görülmekle beraber, Osmanlı Devleti nezdinde ülkelerinin temsilcileri olduklarını belirtmeliyim. Franz Babinger ayrıca Marino Barlezio ve Luigi Bassano gibi, Türk kültürü üzerine eser kaleme almış kişileri de bu ciltler içinde açıklamıştı. Türk dünyası ile temas kurmuş ve ayrıca diplomat, asker, casus, sanat-kâr kişiler de zaman zaman Osmanlı toprakları içinde görev aldılar. Bunların bir dökümünü ilerde çalışan bir kütüphanecinin çıkarması beklenir. Kaydetmem gereken en önemli kişi muhakkak bizim Çağoğlu Sinan Paşa Batılılar tarafından Scipione Cicala diye tanınan zattır. Babası Visconte ile birlikte Osmanlı esiri olduktan kısa bir süre sonra yükselen Sinan Paşa'nın faaliyeti çeşitli araştırmacılar tarafından hep önyargılı ele alındı. Bu ansiklopedi için kaynakları tekrar inceleyip üzerinde duran Gino Benzoni ise tarafsızlığına gölge düşürmeden (cilt 25, s. 300) başarılı bir madde kaleme almıştı.

Enstitü'nün başarılı çalışmalarından biri sayılan bu dizi, böyle faydalı bir cilt sayesinde alanında tek kalmış görünmektedir. Kalan harflerin daha kaç cilt tutacağını kim tahmin ederse, dünya kehanet tarihine geçebilir. Ne kadar uzun sürerse sürsün, hiç bir zaman de-

ęerini yitirmeyeceği gibi, aradan geçecek yüzyıllar sonra bile, belirli bir ciddi çalışmanın rneği olarak kalacaktır. Yayınladığı bir dizi ihtisas ansiklopedileri birikimi sayesinde gerçekleştiren Enstitü, miras aldığı geleneği göz kamaştırıcı bir Şekilde devam ettirmektedir. lkesinde meydana gelen hükümet değişikliklerinden her zaman kendisini koruyan Enstitü giriştiği daha başka neşriyti da her zaman için başarılı bir Şekilde sonraki nesillere aktaracaktır.

PROF. DR. MAHMUT H. ŞAKIROğLU

WAHİD GDOURA, *Le Début de l'Imprimerie Arabe à Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel (1706-1787)*, Publication de l'Institut Supérieur de Documentation no 8, Tunis 1985, 312+7 s. (Arapça özet).

Matbaanın icadını tarihin en büyük olayı olarak kabul eden Victor Hugo bunun "baştan başa yenilenen insanlığın ifade tarzı" olduğunu söyler ve insan düşüncesinin bu araç sayesinde ölümsüzleştiğini vurgular.¹ Cevdet Paşa'ya göre de basım tekniği, uygarlığın anasıdır (ümm-i medeniyet) ve insanlığın en büyük buluşudur.² Gerçekten, Mayanslı Gutenberg'in baskı makinasını icat etmesiyle insanlık daha doğrusu Avrupa 15.yüzyılın en büyük ve güçlü iletişim aracına kavuşmuş bulunuyordu. 15. yüzyılın ortalarından 1500 yılına gelinceye kadar yani aşağı yukarı yarım yüzyıllık bir dönemde Avrupa'da 1700 matbaa açılmış ve 15-20.000.000 arasında kitap basılmıştır. 16. yüzyılda kitap basımı baş döndürücü bir artış gösterdi. Lucien Febvre ve J.H. Martin'in hesaplarına göre³ 16. yüzyıl boyunca Avrupa'da 140-200.000.000 kitap basılmıştır.

Baskı makinasının Luther'in başlattığı Protestanlık hareketi sırasında ne kadar önemli ve güçlü bir iletişim aracı olduğu açıkça anlaşıldı. 1517-1520 yılları arasında Luther'in 30 eserinin 300.000 baskısı yapılmış ve satılmıştı. Luther matbaayı İncil'in etkisini her tarafa yaymaya yarayan en büyük ve en önemli ilâhi bir lütf olarak kabul ediyordu.⁴ Matbaanın icadı ve yayılması başlangıçta Osmanlı devletinde hiçbir yankı ve ilgi uyandırmadı. Ancak Selânik, İstanbul ve İzmir gibi imparatorluğun belli başlı şehirlerinde gayrimüslimlerin matbaa açıp çalıştırdıklarını ve kendi dillerinde kitap bastıklarını biliyoruz. Fatih'in basmacılıkla ilgilendiği yolunda bir söylenti varsa da bu belgelendirilinceye kadar zayıf bir ihtimal olarak kalacaktır.⁵

1555-1562 yılları arasında İstanbul'da İmparator Ferdinand'ın elçisi olarak bulunan ve imparatorluğun en keskin Batılı gözlemcilerinden⁶ biri olan Busbeck, Türklerin diğer uluslarda gördükleri faydalı icatları almakta asla tereddüt etmediklerini, buna karşılık matbaa ve saat kulelerine karşı böyle bir ilgi duymadıklarını belirtmektedir.⁷ Busbeck'in yaptığı açıklamaya göre, Türklerin Kutsal Kitabı yani Kur'an "basılacak" olursa "yazılmış" olmaktan, daha doğrusu "kitap" olmaktan çıkar ve o zamanın ulemasının anlayışına göre kutsallığını yitirirdi. Busbeck'ten bir süre önce iki kez Doğu'ya gelen ve imparatorluğun başta İstanbul olmak üzere birçok yerlerini gezmiş bulunan Fransız Doğubilimcisi Guillaume Postel

¹ Victor Hugo, *Notre Dame de Paris*, cilt 5, sayı 2.

² *Tarih-i Cevdet*, cilt 1, İstanbul 1309, s. 68.

³ L. Febvre et J.H.Martin, *L'Apparition du livre*, Paris 1958, karşı., F. Braudel, *Civilisation Matérielle et Capitalisme XV-XVII*, Paris 1967, s. 304.

⁴ Elizabeth L. Eisenstein, "L'avènement de l'imprimerie et la Réforme", *Annales (Economie Sociétés Civilisations)*, cilt 26, sayı 6, 1971, s. 1354-1382.

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 55.

⁶ B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. M.Kıratlı), Ankara 1970, s. 28.

⁷ Busbeck, *Türk Mektupları*, (Çev. H.C. Yalçın), İstanbul 1939, s. 173.

de Türkiye'de matbaanın bulunmadığına dikkati çekmektedir.⁸ Ancak Avrupa'da basılan Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmasına izin verildiğini de biliyoruz. Nitekim III. Murad'ın 996 (1594) tarihli bir fermanında "Efrenc tacirlerinin. ... Vilayet-i Frengistan'dan ticaret için bazı meta ve Arabi ve Farsi ve Türki basma bazı müteber kitaplar ve risaleler getirüb. ..." satabilecekleri, buna engel olan görevlilerin cezalandırılacakları açıklanmaktadır.⁹ XVII. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Peçuylu İbrahim Efendi, matbaanın icadından, basım tekniğinden söz etmekle kalmamış, bu önemli buluşun yararlarını da açıklamış, hattâ Avrupa'da kitap basım ve dağıtımının nasıl düzenlendiğine ilişkin de bilgi vermiştir.¹⁰ Tayyazade Ahmet Ata'nın, 17. Mehmet (1648-1687)'in saltanatı sırasında "bazı kütüb"ün basıldığı yolundaki iddiası da henüz kanıtlanmış değildir.¹¹ Fakat herhalde İbrahim Müteferrika'dan önce matbaa konusu tartışılmış,¹² dönemin "zihniyetinin" bunu kabul edebilecek bir düzeyde olmadığı anlaşılmış, bir takım sosyal ve ruhsal etkenler de¹³ matbaanın ülkemize girmesini ne yazık ki oldukça geciktirmiştir.

Basım tekniğinin ülkemize girmesi ve Türkçe kitap basan ilk Türk matbaasının çalışmaları hakkında bazı yayınlar dışında¹⁴ ilk derli toplu inceleme Selim Nüzhet Gerçek tarafından yapılmıştı.¹⁵ Konunun şimdi bir doktora tezi çerçevesinde biraz daha kapsamlı olarak Wahid Gdoura tarafından yeniden ele alındığını görüyoruz. Hemen şunu belirtelim ki

⁸ G. Postel, *De la République des Turcs*, Poitiers 1560, s. 35. 1551 yılında Türkiye'ye gelmiş olan Fransız gezgini Nicolas de Nicolay (*Les Navigations pègrinations et voyages, faicts en la Turquie*, Antwerp 1576, s. 246). Portekiz ve İspanya'dan İstanbul'a gelmiş Yahudilerin Rumca, İtalyanca, İspanyolca hattâ İbranice kitap bastıklarını, buna karşılık kendilerinin Türkçe ve Arapça kitap basmalarının yasaklandığını yazar. Nicolay'dan birkaç yıl sonra İstanbul'a gelen Alman gezgini Hans Dernschwam (*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahât Günlüğü* Çev. Prof. Yaşar Önen, Ankara 1988, s. 156) Yahudilerin çalıştırdıkları matbaanın ilkeliğinden söz eder.

⁹ Bu fermanın bir sureti şurada bulunmaktadır: *Euclidis elementarum geometricum libri XIII ex traductione Nasrid-Dini Tusini nunc primum arabice impressi*, Roma 1594, Karş., Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928, levhalar 14.

¹⁰ *Peçevi Tarihi*, İstanbul 1281, cilt 1, s. 106. Konuyu XIX. yüzyılda Cevdet Paşa'nın oldukça ayrıntılı bir biçimde işlediğini de belirtmek gerekir.

¹¹ *Tarih-i Ata*, cilt 1, s. 157. Mustafa Nuri Paşa (*Netayicü'l Vukuat*, İstanbul 1294, s. 130.)'nin IV. Mehmet zamanında İstanbul'da basıldığını söylediği kitap, yukarıda sözünü ettiğimiz *Tahrir-i Euclidis* adlı eserdir. Karş., A.Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 103-104; ancak Ata'nın sözünü ettiği "kitaplar" herhalde bu eser değildir. Fakat karş., Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 498.

¹² Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 38.

¹³ İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimai-ruhî Sebepleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, s. 1299-1319.

¹⁴ Bkz., Mistakidis, "Hükümet-i Osmanîye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", *Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası*, cilt 1, sayı 5, 1326, s. 322-328; cilt 1, sayı 7, s. 451-456. Ayrıca bkz., Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18 Jahrhundert*, Leipzig 1919.

¹⁵ Matbaanın Türkiye'ye girişinin 200. yıldönümü dolayısıyla hazırlanan ve 1928 yılında yayınlanan *Türk Matbaacılığı* başlıklı kitap 1939 yılında gözden geçirilerek yeniden basılmıştır.

bu çalışma, yalnız İbrahim Müteferrika matbaasının kurulması, çalışmasına değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde Arapça kitap basan matbaaların tarihine de önemli bir katkıda bulunmaktadır. Kitap iki ana bölüme ayrılmaktadır: Birinci bölümde (s. 19-123) Doğu'da Arapça ya da Arap harfleriyle kitap basan matbaanın açılmasına ortam hazırlayan koşulları ele alınmaktadır. Burada Müslüman ve Hıristiyan dünyasının matbaa karşısındaki tutumları üzerinde durulmakta ve Avrupa'da basılan ilk Arapça metin ve kitaplar hakkında bilgi verilmektedir. Nitekim Arap harfleri ilk kez 1486 yılında Mayans'ta basılan bir kitap içinde yer almış, bunu bir iki girişimden sonra 1514 yılında İtalya'nın Fano kentinde tamamen Arapça yayınlanan bir kitap izlemiştir. Yazar, Avrupalıların Arapça kitap basmalarının kültürel, dinsel ve siyasal nedenlerini de açıklamaktadır. Batılıların bu alanda gösterdiği çabaların Doğular için bir örnek olduğuna dikkati çeken Gdoura 17. yüzyılda Avrupa'da 24 Arapça kitap basıldığını tespit etmiş bulunmaktadır. Basılan kitapların çoğu dinsel içerikli idi.¹⁶ Hattâ bir çoğunluğu da Doğu'daki Hristiyan topluluklara gönderilmek üzere basılmıştı. Hristiyan Araplar, matbaanın yararını kavramış bulunuyorlardı. Hattâ Melkilerin 1706 yılında Halep'te ilk matbaayı açmalarına kadar Doğuda bu alanda birtakım çabalar gösterilmiş, bu çabalar misyonerler tarafından açıkça desteklenmiş, Maanoglou Fahrettin bile Lübnan'da bir matbaa kurulması girişimini uygun bulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlık matbaalarının da ele alındığı bu bölümde İstanbul'da ilk Türk matbaasının açılmasına izin veren III. Ahmed'in fermanıyla, İbrahim Müteferrika'nın kaleme aldığı *Vesiletü't-tıba'ü'nün*¹⁷ ayrıntılı bir incelemesi yapılmaktadır.

Kitabın ikinci ana bölümde (s. 123-247) Doğuda Arap ya da Arap harfleriyle kitap basan matbaaların açılmaları, çalışmaları ve bu girişimlerin sosyal, ekonomik, kültürel sonuçları incelenmektedir. 1706 yılında Melkiler Halep'te ilk matbaayı kurmuşlardır.¹⁸ Halep şehrinin o günkü konumu böyle bir basım merkezi olarak seçilmesinde etkili olmuş, 1706'da açılan matbaa ancak 1711 yılına kadar çalışabilmiştir (s. 124-153). Bundan sonra 1734'te Lübnan'da, 1751'de de Beyrut'ta birer matbaa daha açıldı. Bunların bastıkları kitaplar da tamamen dinsel bir içerik taşıyordu.

Gdoura, yukarıda belirttiğimiz gibi, Müteferrika matbaasına oldukça önemli bir yer ayırmış bulunmaktadır. Türkiye'nin Batılılaşma sürecine girdiği 18. yüzyıl başlarında yapılan ıslahat hareketleri içinde matbaanın açılması ve çalışmaları üzerinde durulması gereken bir konudur. Aynı şekilde yazar, Müteferrika matbaasının durmasından sonra ortaya çıkan 45 yıllık bir boşluğun da nereden kaynaklandığı üzerinde de durmaktadır. Burada ilk basılan kitapların¹⁹ bir dökümü yapılmakta, bunlar teker teker tanıtılmakta, içerikleri üzerinde

¹⁶ Aynı şekilde Balkan ülkelerinde açılan ilk matbaaların da Ortodoks mezhebine yönelik kitaplar bastığını biliyoruz. (F. Braudel, *La Méditerranéen*, Paris 1966, cilt 2, s. 98.)

¹⁷ Kitabın sonunda tıpkı basımı verilmiştir. Ayrıca bkz., Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 89-94. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1959, cilt 4/2, s. 513-539.

¹⁸ Burada basılan ilk kitap *Mezamir-i Davud* olup bir nüshası Fatih Millet Kütüphanesinin'de bulunmaktadır.

¹⁹ İsveç Kraliyet Odası tarafından Akdeniz ülkelerine gönderilen ve bu arada 1734 yılında İstanbul'u da ziyaret eden Edvard Carleson'un Müteferrika matbaasında basılan kitaplar hakkında çağdaş bir gözlemci olarak verdiği bilgiler dikkati çekmektedir. Bkz., Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Kitaplar* (Yayına Hazırlayan: Mustafa Akbulut), Ankara 1979. Türkiye'de Matbaacılığın gelişimi konusunda bilgi veren Batılı eserler için bkz., M.Eren-O.Ersoy, "Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 227-245.

bilgi verilmektedir. Basılan kitaplar arasında tarih eserlerinin çokluğuna dikkati çeken yazar, bunların seçiminde siyasal kaygıların ve "tercihlerin" önemli bir rol oynadığını da belirtmektedir. İbrahim Müteferrika'nın tarih kitaplarının basımına ağırlık vermesi, Osmanlı hanedanının başarılarının yüceltilmesine bağlı olduğu kadar, devletin çöküşünün nedenlerini de göstermeye ve buna bir çare bulmaya yönelikti. Yazar, diğer eserlerin seçiminde de ıslahat düşüncelerinin ön plânda tutulduğuna işaret etmektedir. Tarih kitaplarının seçiminde herhalde başka bir düşünce de egemendi. Artık iyice kurumlaşmış olan vakanüvisliğin ürettiği eserlerin belirli bir plân çerçevesinde basılması gündeme gelmişti. Nitekim ilk vakanüvis olan Naima'nın, sonra Raşit'in tarihlerinin basılması bu görüşü doğrulamaktadır.²⁰

Kitabın sonunda eklenmiş olan kataloglar şüphesiz yorucu bir çabanın ürünüdür. Burada Halep, Lübnan, Beyrut ve İstanbul'da 1706 yılından 1787 yılına kadar basılan eserlerin bir listesi ve bu listede yer alan kitapların maddî tanımları verilmektedir. Ayrıca basılan kitaplardan birtakım örneklerin de yer aldığı sayfaları bibliyografya ve dizin izlemektedir. En sonda ise 7 sayfalık Arapça özet yer almaktadır.

Kitabı böylece tanıttıktan sonra bir iki nokta üzerinde durmayı yerinde görüyoruz. Her şeyden önce eserin başlığında bir belirsizlik sezilmektedir. Çünkü *Imprimerie Arabe*'den anlaşılın Arap matbaası, daha doğrusu Arapça kitap basılan yer anlaşılmaktadır. Oysa burada sözkonusu olan Arap harfleriyle basılan kitaplardır ve İstanbul'da 1727 ve 1787 yılında açılan matbaalarda basılan eserlerin hemen hemen hepsi Türkçedir. Bu bakımdan kitabı bunu ilk bakışta ifade edecek bir başlık konulması, sanırım yerinde olurdu.

Öte yandan Gdoura, İbrahim Müteferrika üzerinde yapılan en son araştırmalardan habersiz görünmekte ve onun kimliği hakkında Karaçon İmre'den beri yerleşmiş olan görüşleri yinelemektedir. Nitekim Prof. Niyazi Berkes, bu konuda yaptığı ayrıntılı bir incelemede²¹ İbrahim'in Türklerin eline tutsak düşmediğini, köle olarak satılmadığını, zorla Müslümanlığı kabul etmediğini gösteren kanıtları ortaya koymuştur. Berkes, İbrahim'in Habsburglar aleyhine Osmanlılara ya da onların bağlaştığı olan Tököli İmre'ye katılmış olması olasılığı üzerinde durmuş, onun ya daha o zaman ya da daha sonra Müslüman olduğunu veya mensup olduğu dinin (unitarianizm) Müslümanlığa yakınlığı dolayısıyla kolayca Müslüman sayılabildiğini de ileri sürmüştü. Prof. Berkes, bu incelemesine daha sonra eklediği bir notta,²² Ahmet Refik'in yayınladığı bir belgede Tököli İmre'nin kâtiplik hizmetinde bulunan bir İbrahim'den söz edildiğine dikkati çekerek bunun İbrahim Müteferrika olup olmadığının araştırılması gerektiği üzerinde durmuştur. Berkes, aynı zamanda bu adın Abraham olarak da okunabileceğini belirtmektedir.²³ Rahmetli Prof. Berkes'in anısını icmirmek istemeyiz. Ancak bize göre burada duraklamaya hiç gerek yoktur. Osmanlı diplomatik kurallarını burada sözü edilen İbrahim'in kesinlikle Müslüman olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü, İbrahim adının yanında bulunan *zide kadrihü* formülü ancak Müslüman olanlar için kullanılmakta, bu da söz konusu kimsenin Müslüman olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşturmaktadır.

²⁰ Bekir Kütükoğlu, "Vekayinüvis", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 13, s. 271-287.

²¹ Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaasının Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Bellelen*, cilt 26, sayı 104, 1962, s. 715-737. Karş., Karacson, "İbrahim Müteferrika", *Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası*, cilt 1, sayı 3, 1328, s. 178-185.

²² *Bellelen*, cilt 28, sayı 109, 1964, s. 183.

²³ Karş., Ahmet Refik, *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre, 1683-1705*, İstanbul 1932, s. 13, vesika 8.

Türkiye'de Arap yazısından Lâtin harflerine geçiş, elbette Gdoura'nın çalışmasının sınırları dışında kalmaktadır. Ancak yazar, Arap harfleriyle Lâtin harflerinin basım tekniğine uygunluğunu tartışırken, bunlardan birincisinin sanat yönünün, ikincisinin de pratik yanının ağır bastığını vurgulamakta ve sözü Türkiye'deki alfabe değişikliğine getirerek şöyle demektedir: "*L'action de Mustafa Kemal Atatürk qui a remplacé l'alphabet arabe par les caractères latins pour écrire turc n'a pas été due dans le reste des pays musulmans*" (s. 102 not). Ancak burada şunu belirtelim ki Atatürk'ün amacı, Türkçeyi en iyi anlatabilecek Lâtin esasına dayalı bir alfabenin kabul edilmesiydi. Bunun diğer İslâm ülkelerinde uygulanıp uygulanmaması zaten bizimle ilgili bir konu değildi. Kaldı ki Doğu'da Latin harflerine geçiş yalnız Türkiye Cumhuriyetiyle sınırlı da kalmamıştır. Nitekim daha 1921-1922'de Azerbaycan'da bu yolda bir denemeye girişilmiş, 1926 yılında Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'nde²⁴ Sovyetler Birliği'nin Türk ve Tatar Cumhuriyetleri'nde Arap harfleri yerine Lâtin yazısının kabul edilmesine karar verilmişti. Bu karar 1927 yılında uygulanmaya başladı. Üstelik, Türkiye'deki harf değişikliği yurtdışında bulunan diğer Türkler arasında da önemli bir yankı yapmaktan geri kalmamıştır.²⁵

Bu küçük ayrıntılar dışında son olarak diyebiliriz ki Gdoura'nın ortaya koymuş olduğu çalışma, Türkiye'de basım tarihinin gelişimine önemli bir katkıda bulunmakta ve bu konudaki bilgilerimizi önemli ölçüde zenginleştirmektedir.

PROF. DR. ZEKİ ARIKAN

²⁴ Karş., T.Menzel, "Der I. Türkologische Kongress in Bakou", *Der Islam*, cilt 26, 1926, J. Castagné, *Le congrés de Turkologie de Bakou*, Mars 1926, Paris 1926.

²⁵ J. Castagné, "La latinisation de l'alphabet turk dans les Républiques turco-tatares de L'.R.S.S., *Revue des Etudes Islamiques*, cilt 1, 1927, s. 321-353. Ayrıca bkz., Ahmet Merdenci, *Türk Yazı Devrimi ve Yurt Dışındaki Türklere Yansıması*, İstanbul 1980.

XVIII TH INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORY OF SCIENCE, *Abstracts*,
Edited by Fritz Krafft and Christoph J. Scriba, Hamburg-Münih 1989.

XVIII. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi, 1-9 Ağustos 1989 tarihleri arasında Federal Almanya'nın Hamburg ve Münih kentlerinde yapılmıştır. Bu kongrenin zengin seksiyonları şöyle sıralanmakta: "Bilim, Tıp ve Teknolojideki Kavramsal ve Politik, İdeolojik, İdarî Faktörler Arasındaki İlişkiler." Bu seksiyonda ele alınan konular ise şöyle: "Bilim, teknoloji ve siyaset", "Bilim, teknoloji ve politikalar", "Bilim, teknoloji ve siyasi revolüsyonlar."

"Bilim, Tıp ve Teknolojideki Kavramsal ve Sosyal Faktörler Arasındaki İlişkiler." Bu seksiyondaki tebliğler, "Metodoloji", "Tarih", "Bilim, teknoloji ve tıbdaki kadınlar." "Profesyonel ve araştırma çalışmalarının yapısal, sosyal ve politik koşulları" temaları üzerine verilmiştir.

"Bilim, Tıp ve Teknolojideki Kavramsal ve Dinî Faktörler Arasındaki İlişkiler."

"Bilim, Tıp ve Teknolojideki Kavramsal Faktörler ve Hukuk Yasaları Arasındaki İlişkiler."

"Bilim, Tıp ve Teknolojideki Kavramsal ve Kurumsal Faktörler Arasındaki İlişkiler."

"Bilim, Tıp ve Teknolojide Uluslararası İlişkiler."

"Ulusal Bilim ve Araştırma Politikaları."

"Bilim, Tıp ve Teknolojinin Tarihini Yazmaya, Siyasî ve Sosyal Etkiler."

"Bilim Adamı, Mühendis, Hekim ve Devlet: Bilim Adamının, Mühendisin, Hekimin Devlete Karşı Sorumluluğu."

"Anma Seksiyonu." Bu seksiyonda Charles Sanders Peirce, Lavoisier ve Bernal'in anısına tebliğler verilmiştir.

"Disiplinler, Periyodlar ve Kültürel Bölgeler." Bu seksiyondaki konular şu başlıklarda toplanmıştır: "Kültürel bölgeler", "Periyodlar", "Modern bilimler, tıp ve teknoloji", "Yer bilimleri", "Yaşam bilimleri", "Teknoloji."

"Bilim, Tıp ve Teknolojinin Dokümantasyonu."

Ülkemizden bu sempozyuma katılan üç araştırmacının tebliğleri de şöyle: "Kültürel Bölgeler" seksiyonunun "İslâm Dünyasında Sağlık Bilimleri" bölümünde Sevim Tekeli "İslâm dünyasında astronomi aletlerinin evölüsyonu", "Bilim ve teknoloji tarihi eğitimi" bölümünde Ekmeleddin İhsanoğlu "Türkiye'de bilim ve teknoloji tarihi eğitimi", ve "Asya bilim, tıp ve teknolojisi" bölümünde "Osmanlıların bilime yaklaşımının gelişmesi." Yine bu seksiyonda Feza Günergün "Osmanlıların son ikiyüz yılında neşredilmiş Türkçe bilim kitapları üzerine genel bir inceleme."

Tebliğ özetleri cildinin önsözünde, politik nedenlerden dolayı daha önce Federal Almanya'da bir Bilim Tarihi kongresi düzenlenemediğinden, ve politika bu kongrenin yapılabacağı yerin seçimini etkileyen faktörlerden biri olduğundan, sempozyumun ana konusu ola-

rak her çeşit siyasi faktörün bilim, tıp ve teknoloji üzerindeki mümkün etkilerinin seçildiği ifade edilmekte.

Japon Masao Watanabe "Japon Üniversitelerinde Bilim Tarihi Öğretimi" başlıklı tebliğinde bilim tarihi açısından ilginç olan şu düşüncelerini ifade etmekte: "Bilim tarihi, farklı uzmanlık alanları arasında köprü kurabilir, ve bize, hümaniteler, sosyal bilimler, değer sistemleri, vs. ile ilişkilerinde modern bilimin bir bütün olarak doğru bir perspektifini ve uygun bir anlayışını sağlar. ... Bugünkü modern bilim, Batı dünyasının biricik ayırt edici kültürel ögesidir. Bunsuz, Batılı olmayanlar modern bilimin temel tabiatını tam olarak anlayamazlar. Bilim tarihi, eğer gerektiği gibi öğretilirse, öğrencilerin, kendi kültürlerinin Batı ile mukayesesinde gerçek tabiatını görmelerine yardım edecektir."

YARD. DOÇ. DR. MELEK DOSAY

MERKEZDEN HABERLER

MERKEZİMİZ 1989-1990 YILI FAALİYETLERİ (Aşağıdaki metin, kısmen, 18 Ekim 1990 tarihinde toplanan Merkezimiz Bilim Kurulunda Başkan Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı tarafından gündemin birinci maddesi olarak sunulmuştur.)

Konferanslar — Merkezimizin her yıl tertiplelediği konferans dizisi 1989-1990 yılında da normal olarak yürütüldü. Bu diziden her yıl takriben 10 konferans sunulmaktadır. Bu konferanslar 1991 yılında da devam edecektir. Bu konferanslar Bilim Kurulumuz tarafından bir programa bağlanmakta ve aynı zamanda Yüksek Kurum Başkanı'na bu konferans dizisi içinde genellikle bir ya da iki kontenjan hakkı tanınmaktadır. Yüksek Kurum Başkanlığı Merkezimizin bu konferans dizisine ilâve olarak Merkezi-mizle, çeşitli üniversitelerimizin rektörleriyle, ve valiliklerle işbirliği kurmak suretiyle Ankara dışında konferans dizileri tertiplemektedir. Ayrıca, Bağlı Kuruluşlarımızla işbirliği çerçevesi içinde Ankara'da da konferanslar yap-tırmaktadır. Bütün bunlara Merkezimizin katkısı üyelerimizden bu husus-larda yararlanılması ve Merkezimizin de bu konferanslara malî destek sağ-laması şeklinde gerçekleşmektedir.

Millî Kültürümüzün Unsurları — 1989-1990 yılları içinde, Merkezi-miz, Yüksek Kurum Başkanlığı gözetiminde, millî kültürümüzün temel unsurları konusundaki çalışmalarına devam etmiştir. Şu sıralarda bu çalış-ma son aşamasına ulaşmış bulunmaktadır. Hazırlanan cildin basımının çok yakında gerçekleşebileceği umulmaktadır. Yüksek Kurumumuzun Cumhurbaşkanlığı kontenjanından seçilmiş 4 Yüksek Kurul üyesinin de yakın ilgi ve mürakabesi altında hazırlanmış olan bu cilt, çoğu uzun ma-kaleler biçiminde, 26 yazıdan oluşmaktadır.

Pakistan'la İşbirliği — Son yıllarda Pâkistan'ın Hicret Konseyi 100 cilt içinde İslâm Dünyasının çeşitli alanlarda yazılmış en önemli eserlerinin İngilizce çevirilerini yayınlama yolunda bir hazırlık faaliyeti içine girmiş bulunuyor. Bu teşebbüsün ilk aşamalarından itibaren Pâkistan bu çalış-malarda Merkezimizle işbirliği içine girmeyi arzulamış ve bu isteğinin so-mutlaşması maksadı ile yaptığı talep üzerine 1988 Ağustos'unda Merkezi-mizle Ankara'da resmî bir heyet halinde bir ortak toplantı yapılmıştı. Ha-zırlanan bu dizinin her cildi, genellikle, bir kitabın sadece İngilizce çeviri-

sinden oluşacak şekilde plânlanmış olmakla beraber, birden fazla eseri içeren ciltlere dizide yer verilmiş olmaktan başka, İngilizce çeviri yanında eserin asıl metninin de yayınlanması gerekli hallerde öngörülmüş bulunmaktadır. Bu durum asıl metnin özellikle daha önce yayınlanmamış olması ya da daha önce yayınlanmış metnin islâha muhtaç bulunması halinde uygulanacaktır.

Bu dizinin yayınlanan ilk cildi Merkezimiz tarafından hazırlanmış olan Hârezmî'nin Cebir konusundaki ünlü eseridir. Bu kitabın 150 yıl kadar önce yayınlanmış olan eski İngilizce çevirisi bazı kısımlarında islâha muhtaç olduğundan, bu eserin Arapça metniyle birlikte islâh edilmiş İngilizce bir çevirisi hazırlanmış, bu cilde ayrıca Abdülhamîd ibn Türk'ün Cebir Kitabı'nın zamanımıza intikal etmiş olan bölümü de eklenmiştir. Bu cilt Merkezimiz Başkanı Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı Yard. Doçenti Dr. Melek Dosay tarafından yayına hazır duruma getirilmiştir. Yine, dizinin ilk çıkan bir başka cildi de, 5'inci ya da 6'ncı cildi, Şemsüddîn-i İtâkî'nin Türkçe metni ilk defa yayınlanmakta olan Resimli Anatomi Kitabı'nı İngilizce çevirisi ile birlikte sunmaktadır. Bu cilt de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Esin Kâhya tarafından yayına hazırlanmış bulunmaktadır. Pâkistan'ın Hicret Konseyi'nin bu dizi yayını ile ilgili faaliyetinde Merkezimizle yaptığı verimli işbirliğinin devam edeceği ümit edilmektedir.

Yurtdışı Kongreler — Merkezimiz aslı üyelerinden, Bilim ve Tefekkür Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı Prof. Dr. Sevim Tekeli, 2-7 Eylül 1990'da Viyana'da toplanan Uluslararası Astronomi Tarihi Kongresi'ne bir tebliğ ile katılmıştır.

Merkezimizin Tertiplediği Uluslararası Toplantılar — Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun kuruluşuyla oluşan Dört Bağlı Kuruluş arasında ilk uluslararası bilimsel toplantı Merkezimiz tarafından 9-12 Eylül 1985'de gerçekleştirilmiştir. Bu kongrenin bildirileri biri Türkçe ve biri yabancı dilde (İngilizce ve Fransızca) olmak üzere iki cilt olarak yayına hazırlanmış bulunuyor. Bu iki cildin kapak provalarının basılması da verilmiş durumdadır. Bu kongre Orta Çağ İslâm Dünyasında Türklerin bilimin gelişmesine katkısının su yüzüne çıkmasına hizmet etmek düşüncesiyle tertiplenmiş bulunmakta idi. Bu iki cildin yayını bu bakımdan kültür tarihimize çok yarar sağlayabilmek durumundadır. Merkezimiz 24-27 Ekim 1988'de Mimar Sinan Uluslararası Sempozyumu'nu gerçekleştirmiş,

bu sâyede en büyük mimarımız aracılığı ile sanat tarihindeki önemli yerimizi vurgulamaya vesile olmaya çalışmıştır. 4-7 Eylül 1989'da da Merkezimiz Uluslararası Osmanlı-öncesi Türk Kültürü Kongresi'ni tertiplemiştir. Çok canlı geçen bu kongrede değerli tebliğler sunulmuş ve bu konuda önemli bir cilt yayınlamak imkânına sahip olunmuştur. Dikkate değer ki, bu kongre *Türk kültürü* üzerine tertiplenen ilk uluslararası bilimsel kongreyi oluşturmak vasfını taşımaktadır. Her iki bilimsel toplantının bildirileri üzerinde gerekli hazırlıklar tamamlanmış olup, bunlar, iki cilt halinde basımevine gönderilmek üzeredir. Ekim 1991 ayı içinde ise Merkezimiz Yunus Emre Uluslararası Sempozyumu'nu tertipleme hazırlığı içindedir. Ayrıca, 1994 yılı önemli bilim adamı hükümdar Uluğ Bey'in doğumunun 600'üncü yılına rastlamaktadır. Bilim ile kişisel olarak ilgilenen hükümdarların en parlak ve en belirgin örneğini teşkil eden Uluğ Bey üzerinde bir uluslararası kongre tertiplenmesi imkânına sahip olmak, Merkezimiz için büyük bir şans eseri olarak yorumlanmak durumundadır. Gerek Yunus Emre ve gerekse Uluğ Bey uluslararası sempozyumları gündemimizde birer madde olarak ele alınacaktır.

Yayın Faaliyetimiz — 1989 yılı içinde dergimiz Erdem'in 4'üncü cildi (sayı 10, 11, 12) gecikmeli olarak yayınlanmıştır. Beşinci cildin ilk sayısı olan Erdem 13 de hemen şu günlerde bize teslim edilmiş bulunuyor. Bu itibarla bu toplantı vesilesiyle siz sayın üyelerimize bu dergi sayısını sunmamız mümkün olmuş bulunmaktadır. Türk Tarih Kurumu Basımevi'nde şu anda Erdem'in 14 ve 15'inci sayıları yayına hazırlanmaktadır. Erdem 14'ün hazırlığı birhayli ilerlemiş durumdadır. Erdem 16, 17, 18, 19'un da makaleleri elimizde hazır malzeme olarak toplanmış bulunmaktadır. Yıl içinde ve şu yakınlarda Fârâbî Külliyyatı dizimize giren dört kitap da yayınlanmış bulunuyor. Prof. Dr. Mübahat Türker-Küyel tarafından hazırlanmış olan bu ciltler (1) *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*; (2) *Fârâbî'nin Şerâitu'l-Yağîn'i*; (3) *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*; ve (4) *Fârâbî'ye Atfedilen Küçük Bir Eser* adlı kitaplardır. En son olarak, *Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri* adlı kitabımız bize basımevince teslim edilmiştir. Yayınlarımızın sayısı böylece 37'yi, ve Erdemler de sayılırsa, 50'yi bulmuş olmaktadır.

Halen Basımevinde Bulunan Eserlerimiz:

1) Osman Fikri Sertkaya, *Eski Türkçede Musikî Terimleri ve Musikî Âlet İsimleri*. Bu kitap matbaaya 1985'de verilmiş ve baskısı tamamlanmış ol-

makla beraber resimlerinin baskısı henüz tamamlanamamıştır. Eser yazarının himmetiyle yakında yayınlanacağı ümit edilmektedir.

2) *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basımı*. Zekai Güner ile Orhan Kabataş tarafından hazırlanmış olan bu eser basımına 1986'da gönderilmiş, halen *basılası* verilmiş durumdadır. Çok yakında çıkacaktır.

3) *Türk Okçuluğu*. Ünsal Yücel tarafından hazırlanmış olan bu kitabın 1987'de ilk provası yapıldıktan sonra baskısı muvakkaten durmuştur. Harekete getirilecektir.

4) *Şeyhoğlu, Kenzül-Küberâ ve Mihakkül-Ulemâ*. Kemal Yavuz tarafından işlenmiş olan bu eserin *basılası* yaklaşmış durumdadır. Eser, basımına Aralık 1986'da teslim edilmiştir.

5) *Anadolu'da İlk Türk Devri Mimarisi*. Eser, Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından hazırlanmış olup, Nisan 1987'de basımına gönderilmiş ve 22 Ağustos 1990'da *basılası* verilmiştir.

6) *Abdülhamîd ibn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu (Kongresi) Tebliğleri*. Basımına Temmuz 1987'de teslim edilmiş, 23 Ağustos 1990'da *basılası* verilmiştir.

7) *Fehîm-i Kadîm*. Tahir Üzgör tarafından hazırlanmış olan bu eser Haziran 1988'de basımına teslim edilmiş, *basılası* 20.09.1990'da verilmiştir.

8) *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*. Bayan İsmet Kür tarafından hazırlanan bu kitap Haziran 1988'de basımına teslim edilmiş, *basılası* henüz verilmemiştir.

9) *Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan'ın Makaleleri*. Ağustos 1988'de matbaaya teslim edilmiş, 20.06.1990'da *basılası* verilmiştir.

10) *Mesud ibn Ahmed, Süheyl ü Nevbahâr*. Yard. Doç. Dr. Cem Dilçin tarafından hazırlanan bu eser Kasım 1988'de basımına teslim edilmiş, henüz *basılasının* verilmesi aşamasına gelinmemiştir.

11) *Kerecî'nin İlel Hesâb el-Cebr ve'l-Mukâbele Adlı Eseri*. Yard. Doç. Dr. Melek Dosay tarafından hazırlanan bu eser Kasım 1988'de basımına gönderilmiş, henüz *basılası* verilmemiştir.

12) *Anadolu Selçuklu Osmanlı Darüşşifaları*. Prof. Dr. Gönül Cantay tarafından hazırlanan bu eser Aralık 1988'de basımına teslim edilmiş, henüz *basılasının* verilmesi aşamasına ulaşamamıştır.

13) *İzmir Hanları*. Yard. Doç. Dr. Bozkurt Ersoy'un hazırladığı bu kitap, Aralık 1988'de basımevine teslim edilmiş ve Aralık 1990'da *basılası* verilmiştir.

14) *Tunceli Albümü*. Emekli General Kenan Güven tarafından hazırlanan bu eser Şubat 1989'da basımevine gönderilmiş, Temmuz 1990'da yazı kısımlarının *basılası* verilmiş, klişeleri ise sıraya konulmuştur.

15) *Türk Sancak Alemleri*. Hülya ve Turgay Tezcan tarafından hazırlanmış olan bu kitap Haziran 1990'da basımevine teslim edilmiştir.

16) *Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler* adını taşıyan ve Yüksek Kurul Cumhurbaşkanlığı kontenjan üyeleriyle Yüksek Kurum Başkanı'nın nezaret ve katkılarıyla hazırlanmış olan bu eser, Mayıs 1989'da basımevine teslim edilmiş, daha sonra bazı unsurlar hakkında makalelerle zenginleştirilmiş bulunmaktadır. *Basılası* verilmiş olup, yakında çıkması beklenmektedir.

17) *Bâbü'r Divanı*. Bu eser 1990'da basımevine teslim edilmiştir.

18) *Râmiz'in Âdâb-i Zurefâ'sı*. Bu kitap Haziran 1990'da basımevine teslim edilmiştir.

19) *Doğumunun Yüzüncü Yılında Yahya Kemal'i Anma Kitabı*. Bu eser basımevine Haziran 1990'da gönderilmiştir.

20) *Tebri'z'li Ahmed'in Esrârname'si*. Bu kitap Haziran 1990'da basımevine teslim edilmiştir.

21) *Fârâbî'nin Geometri Felsefesi*. Prof. Dr. Mübahat Türker-Küyel tarafından hazırlanmış olan bu eser Fârâbî Külliyyatı dizimizde çıkacaktır.

Merkezimiz Bilim Kurulu toplantısından bu yana Türk Tarih Kurumu Basımevi'ne gönderilen eserler de şunlardır:

22) *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*. Prof. Dr. Ahmet Mumcu tarafından hazırlanmış olan bu eser, Merkezimizin Türk Kültüründen Görüntüler dizisinde çıkacaktır.

23) *İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Prof. Dr. Esin Kâhya.

24) *Nef'î Divanı*, Mine Mengi.

25) *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Tebliğleri Cildi* (Türkçe-Yabancı Dil).

26) *Uluslararası Osmanlı-öncesi Türk Kültürü Kongresi Tebliğleri Cildi* (Türkçe-Yabancı Dil).

27) *Erdem*, sayı 14. 21.09.1989 tarihinde basımevine gönderilmiş bulunup bu haberi de içine alacak olan bu derginin prova tashihleri birhayli ilerlemiş olup, bu yazının yazıldığı sıralarda çıkmaya hazır duruma gelmiştir.

28) *Erdem*, sayı 15. 15.05.1990 tarihinde basımevine gönderilmiş olan derginin bu sayısının prova tashihleri tamamlanmak üzeredir.

Mevcudu tükenmiş olup 2'nci baskıları tıpkı basım olarak çıkacak olan 10 kitabımız da şunlardır:

- 29) *Türk Askeri için Savaş Şiirleri.*
- 30) *İstiklâl Harbinde Mücahit Kadınlarımız.*
- 31) *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin.*
- 32) *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nef'i.*
- 33) *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî.*
- 34) *Cem Sultan.*
- 35) *Güzellik ile Aşk.*
- 36) *Atatürk.*
- 37) *Kütüphaneler Tarihi, III. Cilt.*
- 38) *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ahmet Hâşim.*

Bu kitaplar Türk Tarih Kurumu Basımevine 20 Mart 1990 tarihinde gönderilmiştir.

Merkezimiz Başkanına İlişkin Bazı Haberler—

Merkezimiz Başkanı Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya, 30 Kasım 1989 tarihinde, şeref üyesi bulunduğu Türk Kütüphaneciler Derneği tarafından şükran belgesi verilmiştir.

Türk Kütüphaneciler Derneği'nin kuruluşunun 40'uncü yılı vesilesiyle Türkiye'de ilk defa verilmiş olan bu şükran belgesi, Dernek Başkanlığının verdiği bilgiye göre, Bilim Tarihi Kürsüsü Başkanı sıfatıyla görev yaptığı Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphane Yönetim

Kurulu üyesi olarak Prof. Aydın Sayılı'nın kütüphanecilik anlayışı, gayret ve çabaları göz önüne alınarak kendisine tevcih edilmiştir.

Merkezimiz Başkanı Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, "Die Deutsche Morgenländische Gesellschaft" (Alman Müsteşrikleri Kurumu) tarafından 16 Nisan 1989 tarihinde, adı geçen Kurum'un şeref üyeliğine seçilmiştir. Aynı yılın Mayıs ayında, İstanbul'da, Tarabya'da, Alman Büyükelçiliği malikânesinde tertiplenen ve Prof. Rosner, Prof. Anton Heinen, ve Prof. Erika Glassen'in katıldıkları bir törenle, bu durum, kendisine Prof. Wagner tarafından resmen iletilmiştir.

"Die Deutsche Morgenländische Gesellschaft"ın Birinci Başkanı Prof. Dr. Lothar Ledderose'nin 22 Ocak 1990 tarihli mektubundan anlaşıldığına göre, seçimin sonucu oybirliği ile alınmıştır. Ayrıca bu seçimle Kurum'un yerli ve yabancı şeref üyeleri sayısı 14'e yükselmiş; ve Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın Kurum'un tek Türk şeref üyesi olduğu anlaşılmıştır.

Şeref üyeliği berati, kendisine, Ankara'da 1990 yılı başlarında, "Die Deutsche Morgenländische Gesellschaft"ın İstanbul şubesi olan Orient-Institut'un Başkanı Prof. Dr. Erika Glassen eşliğinde, Almanya Büyükelçisi Ekkehard Eickhoff tarafından sunulmuştur. Bu belgede, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın şeref üyeliğine seçilmesinin gerekçeleri şunlardır: "... Kurum kendisini uluslararası oryantalistik sahasında en yetkili bir kişi olarak görmektedir. Kendisine, üniversite hocası, araştırmacı, ve bilimsel kurumların temsilcisi olarak bakıldıkta, son yarım asırlık süre içerisinde, Türkiye'de, Aydın Sayılı'dan soyutlanmış bir fikir hayatı düşünülemez. Yabancı üniversitelerden aldığı çok cazip tekliflere rağmen, memleketine bağlı kalmış ve bilimsel çalışmalarına yurdunda devam etmiştir. Prof. Sayılı, Ankara Üniversitesi'nde, birçok Avrupa ülkelerinden çok daha önce, müstakil bir bilim tarihi enstitüsü kurarak, Orta Çağ'da bilim müesseseleri üzerine çok sayıda monografi ve makaleler yazmıştır. Çalışmalarını, özellikle, İslâm ülkelerindeki rasathanelere yönelterek, kendisini bu alana adanmış ve İslâm astronomisinin Avrupa astronomisi üzerine yapmış olduğu etkiler üzerinde geniş araştırmalar yapmıştır. İslâm âleminde astronomların kullandıkları âletler ve onların uyguladıkları metotlar üzerine yaptığı araştırmalarda, onlarla Batı'daki astronomların kullandıkları âletler ve uyguladıkları metotlar arasındaki yakın ilişkiyi ortaya çıkarmıştır. Prof. Sayılı'nın araştırmalarıyla ortaya çıkmış olan bu büyük çaplı etki ve ilişkiler astronomi el kitapları ve zıcler üzerinde yapılmış olan daha sonraki araştırmalar tarafından da doğrulanmış ve pekiştirilmiş bulunmaktadır. Prof. Aydın Sa-

yılı, tabiat felsefesi, matematik, ve tıp alanlarındaki araştırmalarıyla da bu dalların tarihsel temellerini ortaya çıkararak, bilgimizi genişletmiştir. Die Deutsche Morgenländische Gesellschaft her zaman için objektiflik sınırları içinde kalan ve ilk elden kaynaklara sadakati bakımından örnek teşkil edecek mahiyette olup büyük bir uluslararası itibara sahip olan araştırmacının başarılı çalışmalarının daha nice yıllar devam etmesini temenni eder.”

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya sunulan bu belgenin Almanca metni aynen şöyledir:

“Die Deutsche Morgenländische Gesellschaft hat Herrn Professor Dr. Aydın Sayılı am 16. April 1989 zu ihrem Ehrenmitglied gewählt. Sie ehrt in ihm einen der grossen Wissenschaftshistoriker im Bereich der internationalen Orientalistik. Seine Wirksamkeit als akademischer Lehrer, Forscher und Repräsentant wissenschaftlicher Organe ist aus dem Geistesleben der Türkei im letzten halben Jahrhundert nicht Wegzudenken. Nachdem Aydın Sayılı 1942 als erster Student der von George Sarton als akademische Disziplin neu geschaffenen Wissenschaftsgeschichte an der Harvard University seinen Doctor of Philosophy erworben hatte, kehrte er in sein Heimatland zurück, dem er trotz lockender Angebote Ausländischer Institutionen treu blieb. An der Universität Ankara begründete er—früher als an den meisten europäischen Universitäten—einen unabhängigen Lehrstuhl für Wissenschaftsgeschichte. Professor Sayılı verfasste zahlreiche Monographien und Aufsätze über die Geschichte der wissenschaftlichen Institutionen im Mittelalter. In besonders konzentrierter Weise widmete er sich den astronomischen Observatorien in den Ländern des Islams und ihren Ausstrahlungen auf die europäische Astronomie. Seine Untersuchungen der Instrumente und Methoden der islamischen Himmelskundler deckten bedeutsame Beziehungen auf, noch ehe man auf weitreichende Übereinstimmungen in den Tafelwerken und theoretischen Handbüchern zwischen den islamischen Forschern und ihren Erben im Abenland aufmerksam geworden war. Mit seinen Beiträgen zur Naturphilosophie, Mathematik und Medizin erweiterte er unser Wissen von den gemeinsamen historischen Grundlagen dieser Fächer. Die deutsche Morgenländische Gesellschaft wünscht dem international hoch angesehenen Forscher, dessen unbedingte Sachlichkeit und quellennähe vorbildlich sind, noch viele Jahre Fruchtbaren Schaffens.

(imzalar)

Ledderose — Wagner — Von Hinüber — Rotta — Rosner.”

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı takriben on yıllık bir süre içinde Unesco'nun Orta Asya Uygarlıkları Tarihi konusunda hazırlamakta olduğu bir eserin Uluslararası Editörler Komitesi'nde görev yapmıştır. Bu komiteden kendisi 30 Haziran 1989 tarihindeki komite toplantısı münasebetiyle istifa etmek arzusunu beyan etmiş; bu konuya ilişkin olarak Unesco Genel Başkanı Federico Mayor'dan 30 Mart 1990 tarihli şu mektubu almıştır:

“Orta Asya tarihini hazırlama çalışmaları yapan uluslararası komiteden istifa etmek arzusunu beyan etmiş olduğunuz cihetle hem bu proje uğrunda harcadığınız zaman için ve hem de üstlenmiş olduğunuz bu ödev ve Unesco ideallerine gösterdiğiniz bağlılık için şükranımı ifade etmek maksadıyla size bu mektubumu yazıyorum. Siz, bilginiz ve tecrübeniz yardımıyla, Komite'nin çalışmasına değerli bir katkıda bulunmuş ve projenin müstakbel gelişimi için sağlam bir temel kurulmasına yardımcı olmuş bulunuyorsunuz.

Yaptığınız bu çalışmaya ilişkin olarak gerek Unesco'nun gerekse şahsen kendimin duyduğumuz takdir hissini bir nişanesi olarak size Nehru'nun doğumunun yüzüncü yılı anısına tesis edilmiş olan Nehru Bronz Madalyası'nı (1989) sunmakla zevk duymaktayım.”

Mektubun İngilizce metni aynen şöyledir:

“Dear Professor Sayılı,

As you have expressed the wish to resign from the International Committee for the drafting of a History of Civilizations of Central Asia, I am writing to express my gratitude to you both for the time you have spent on the project and for your dedication to the task and to the ideals of Unesco. You have, through your knowledge and experience, made a valuable contribution to the work of the Committee and have helped to establish a solid basis the future development of the project.

As a token of Unesco's and my own appreciation of your work, I have pleasure in presenting you with the Bronze Medal of Nehru (1989), which commemorates the hundredth anniversary of his birth.

Yours sincerely,
(imza)
Federico Mayor.”

Bu madalyanın sunuluşu Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın geçirdiği bir rahatsızlık dolayısıyla bir süre gecikmiş, sonunda, 24 Ekim 1990'da, yani Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın kuruluşunun 45'inci yıldönümü günü, Birleşmiş Milletler Derneği, Ankara binasında Birleşmiş Milletler'in Ankara Daimî Temsilcisi sayın Edmund J. Cain tarafından Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya sunulmuştur.

SAMUEL NOAH KRAMER'İ KAYBETTİK (1897-1990)

Zamanımızın en büyük ve en verimli sumeroloğu Samuel Noah Kramer'in vefat etmiş olduğu acı haberini almış bulunuyoruz. Kramer 1897 yılında Rusya'da doğmuş ve dokuz yaşında Birleşik Amerika'ya göçmüş, yüksek öğrenimini Pennsylvania Üniversitesinde yapmıştır.

Bu yüzyılın başlarında önde gelen sumerologlardan Arno Poebel'in sumeroloji alanındaki öğretilerinden yararlanmıştı. Daha sonra, zamanımızın başta gelen tüm sumerologları ile yakından işbirliği yapmıştır. Bu arada, o bir arkeolog, bir tarihçi, bir dinler tarihçisi ve dilci olarak birçok kazılarda bulunmuştur.

Uzun yıllar Sumercenin anlaşılması, bu dilde yazılmış edebî eserlerin tercüme edilmesi ve açıklanması için büyük gayretler göstermiştir. Onun 1956 yılında yayınladığı Sumerliler, Onların Tarihi, Kültürü ve Karakteri adlı eseri daha sonra birçok dile çevrilerek Tarih Sumer'de Başlar adı ile yayınlanmıştır. Bu eserde insanlığın tarih ve kültüründe ilk kez suyüzüne çıkan olgular, beşerî faaliyetler hakkında etraflıca bilgi verilmektedir. Bu "ilk"lerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz; ilk "elma parlatma" konusu, ilk "sinir savaşı", ilk "tarihçi", ilk "Musa", ilk "hukukî konu, ilk "farmakopeia", ilk "çiftçi almanağı", ilk "kozmozogoni ve kozmoloji", ilk "ata sözleri ve deyişleri", ilk "edebî münakaşa". Bu eserde ayrıca İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde bulunan bir tabletin kopyesi ve tercümesi olan "Enmerkar ve Aratta Beyi" adlı eser, Urnammu Kanunnamesi, Lipit-İhtar'ın Kanunnamesi, Ay Tanrısının Doğumu, Bir Sosyal Adalet: Tanrıça Nanşe'ye Himne (ilahi), Gilgamiş ve Yaşam ülkesi, Bir ejderhanın öldürülmesi gibi konulardaki Sumerce metinler de tercüme edilmiştir.

Kramer'in çeşitli metin neşri, tercümesi ve işlenmesi mahiyetindeki eserlerinden başka Sumer Tabletlerinden, Sumer Mitolojisi, Sumer ve Akkad Mitolojisi vb. çalışmaları da sayılabilir.

Bilindiği gibi Sumerliler İ.Ö. 2000 yılında tarih sahnesinden silinmiştir. Fakat onlardan egemenliği alan Sami Akkadlılar Sumerlilerin bütün yazılı eserlerini koruyup yaygınlaştırmışlardır. Böylece onların manevî kültürleri, özellikle edebî eserleri, muhafaza edilmenin yanında, daha da

geliştirilmiştir. Kramer'in ele aldığı Sumerce eserler bu nedenle, İ.Ö. 2000 yılından öncesine ve daha sonraki yıllara uzanmaktadır.

Bilim dünyası böyle çok yönlü ve üstün kabiliyetli bir bilginin ölümü ile büyük bir kayıba uğramıştır. Ayrıca, biz Türkler büyük bir dostumuzu kaybetmekle son derece üzüntü duymaktayız. 1 Aralık 1990.

(Profesör Samuel Kramer hakkındaki bu yazı değerli sumerolog Prof. Dr. Kemal Balkan tarafından hazırlanmıştır).

MERKEZİMİZE ARMAĞAN EDİLEN TAHİR ÇAĞATAY'IN KİTAPLARI

- MELLOR, H. W., "The Function of the Community Association", *The Sociological Review; Journal of the Institute of Sociology*, Vol. XLIII, section nine (1951).
- MELNIK, JOSEF, *Russen Über Russland*, Frankfurt 1906, Rütten und Leoning, 670 sayfa.
A Memorandum Concerning Great Turkistan, İstanbul 1967, Şehir Matbaası, 27+10 sayfa.
- MENDE, GERHARD VON, *Studien Zur Kolonisation in der Sovetunion*, Breslau 1933, Verlag Prie-
batsch's Buchhandlung, 126 sayfa. (Osteuropa-Institut Quellen und Studien Heft 11).
- MENGÜŞOĞLU, TAKİYETTİN, *Kant ve Scheler'de İnsan Problemi*, İstanbul 1949, İstanbul Üniver-
sitesi Edebiyat Fakültesi, VIII, 229 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 392).
- Der Mensch in der Industriellen Gesellschaft*, Frankfurt 1960, Europäische Verlagsanstalt, 364 sayfa.
- MESSER, AUGUST, *Fichte, Seine Persönlichkeit und Seine Philosophie*, Leipzig 1920, Quelle und Meyer, VIII, 156 sayfa.
- MEYER, G., *Razvitie Ekonomičeskih İdey*, Petrograd 1923, Misl', 104 sayfa.
- MIERENDORFF, MARTA ve HEINRICH TOST, *Einführung in die Kunstsoziologie*, Köln 1957, Westdeutscher, 139 sayfa.
- MİHAYLOV, M. N., *Agrotehnika Orosaemih Kultur v Zavolj'i*, Moskva 1940, Sel'hozgiz, 116 sayfa.
- MILHAN, JULES, *Ziraatte Fiat ve İstihsal*, Çeviren: Şefik İnan, Ankara 1944, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 54 sayfa. (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat, No. 234, Tetkikler Serisi, No. 107).
- MILL, JOHN STUART, *Gesammelte Werke*, Leipzig 1869-1872, Fues's Verlag (R. Reisland), 1 cilt, içinde 3 cilt.
- MILL, JOHN STUART, *Grundsätze der Politischen Oekonomie*, Leipzig 1869-1873, R. Reisland, 5. ve 7., 8., (1 cilt içinde 2 cilt) ciltler.
- MILL, JOHN STUART, *Grundsätze der Politischen Oekonomie*, 4. ausg., Leipzig 1881-1885, Fues's Verlag (R. Reisland), 2 cilt.
- MILLER, DELBERT C., ve WILLIAM H. FORM, *Untermehmung, Betrieb und Umwelt*, Köln 1957, Westdeutscher, 308 sayfa.
- MILLER, HENRY S., *İktisadî İstatistik: İstatistik Metotlarının İktisada Uygulanışı*, Çeviren: Uğur Korum, Ankara 1962, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, XIII, 228 sayfa. (A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 144-126).
- MILLER, M. A., *Arheologiya v SSSR*, München 1954, Einheit, 155 sayfa. (Institut po İzüçeniyu İstorii i Kul'turu SSSR, İssledovaniya i Materialı Seriya 1-ya, No. 12).
- Millî Korunma Kanun ve Kararları*, Derleyen: Hüsnü Bengi, İstanbul 1943, Cumhuriyet Matbaası, 689 sayfa.
- MİLYUKOV, P., *Oçerki po İstorii Russkoy Kul'turu*, S. Peterburg 1903-1905, Tipografiya İ.N. Skorohodova, 3 cilt.
- MİLYUKOV, P. N., *İstoriya Vtoroy Russkoy Revolyutsii*, Sofiya 1921, Rossiysko Bulgarskoe Knigo-İzdatel'stvo, 1. cilt (I., II. ve III. ks.).
- MİLYUKOV, P. N., *Natsionalny Vopros*, 1925, 192 sayfa.

- MİR-ALİ, ŞİDR, *Sbornik k Pyatisotletiyu So Dnya Pojdeniya*, Leningrad 1928, Akademiya Nauk SSSR, 174 sayfa.
- MİROTVORTSEV, K. N., *Lensko-Baykal'skiy Rayon*, Moskva 1928, Planovoe Hozyaystvo, 99 sayfa. (Ekonomiko-Geograficheskie Oçerki SSSR kn.16- Rayonu Severnoy Azii vip. IV).
- Mirovaya Problema i ee Reşenie, Osвобождение Narodov Sovetskoga Soyuza*, New York, Waldon Press, 23 sayfa.
- MİR-YACOUB, *Azerbaidjan*, 11 sayfa.
- MİR-YACOUB, *Le Problème de Caucase*, Paris 1933, Librairie Orientale et Américaine, 167 sayfa.
- MISES, LUDWIG, *Die Gemeinwirtschaft*, Jena 1922, Gustav Fischer, 503 sayfa. *Mit Goethe Durch des Jahr*, Zürich 1964, Artemis, 112 sayfa.
- MOKŞANTSEV, G. K., *Kak Polucit' Visokiy Urojay Hlopçatnrika*, Moskva 1940, Ogiz-Sel'hozgez, 46 sayfa.
- MOLDENHAUER, POUL, *Das Bersicherungswesen*, 3. aufl., Berlin 1917, G.J. Göschen, 2 cilt. (Sammlung Göschen 262, 636).
- MOMMSEN, THEODOR, *Römische Geschichte*, 7. aufl., Berlin 1881, Weidmannsche Buchhandlung, 2 cilt.
- MONNEROT, JULES, *Soziologie des Kommunismus*, Köln 1952, Kiepenheuer und Witsch, 428 sayfa.
- MONTAGNE, ROBERT, *Çöl Medeniyeti*, Çeviren: Avni Yakaloğlu, İstanbul 1950, Millî Eğitim Bakanlığı, V, 222 sayfa.
- MORENO, J. L., *Die Grundlagen der Soziometrie*, Köln 1954, Westdeutscher, 385 sayfa.
- MORGAN, LEWIS HENRY, "Extracts From the European Travel Journal of Lewis H. Morgan", *Rochester Historical Society*, vol. XVI (1937).
- MORGENTHAU, HANS J., *Uluslararası Politika, Güç ve Barış Mücadelesi*, İngilizce 4. bs. 21. Yayımdan Çevirenler: Baskın Oran ve Unsal Oskay, Ankara 1970, Türk Siyasî İlimler Derneği, 2 cilt. (Türk Siyasî İlimler Derneği Yayınları).
- MOSCA, GAETANO, *Siyasî Doktrinler Tarihi*, Çeviren: Samih Tirkayioğlu, İstanbul 1963, Varlık Yayınevi, 348 sayfa. (Varlık Yayınları, sayı: 990, Faydalı Kitaplar 26).
- MOST, OTTO, *Bevölkerungswissenschaft*, Berlin 1913, G. J. Göschen, 177 sayfa. (Sammlung Göschen, Nr. 696).
- MOUSEEV, SERGEY GRİGORIEVIÇ, *Soyuznye Respubliki v Novoy Pyatiletke/ 1966-1977 gg./*, Moskva 1967, Ekonomika, 64 sayfa.
- MÖBUS, GERHARD, *Die Politischen Theorien von der Antike Bis Zur Renaissance*, 2. aufl., Köln 1964, Westdeutscher, 303 sayfa. (Die Wissenschaft von der Politik 7. Band).
- Muhammed Ayaz İshaki, Hayatı ve Faaliyeti*, 100. Doğum Yılı Dolayısıyla, Ankara 1979, Ayıldız Matbaası A.Ş., 24, 351 sayfa.
- MUHS, KARL, *Materielle und Psychische Wirtschaftsauffaassung*, Jena 1921, Gustav Fischer, 96 sayfa.
- MUHTAROV, G., *Prest*, Aşhabad 1955, 306 sayfa.
- Mukaddes Emanetler*, Ankara 1976, Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, 1 cilt.
- MURZAEV, E., *V Dalekoy Azii*, Moskva 1956, Akademiya Nauk SSSR, 222 sayfa.
- Muslims of the USSR*, Münich 1965, The League for the Liberation of the Peoples of the USSR, 19 sayfa.
- MUTLU, İBRAHİM, *Biz Kemalist Türkleriz-Şiirler*, Ankara 1973, Yeni Desen Matbaası, 16 sayfa.
- MÜFFELMANN, LEO, *Die Wirtschaftlichen Berbande*, Leibzig 1912, G. J. Göschen, 125 sayfa. (Sammlung Göschen: 586).

- MÜHLMANN, W. E., *Mahatma Gandhi*, Tübingen 1950, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), VIII, 298 sayfa.
- MÜLLER, C. WOLFGANG, *Jugend*, Heidelberg 1967, Quelle und Meyer, 87 sayfa. (Gesellschaft und Erziehung IV).
- MÜLLER, K. VALENTIN, *Die Angestellten in der Hochindustrialisierten Gesellschaft*, Köln 1957, 131 sayfa. (Schriftenreihe des Instituts für Empirische Soziologie Band 6).
- MÜLLER, K. VALENTIN, *Bebabung und Soziale Schichtung in der Hochindustrialisierten Gesellschaft*, Köln 1956, Westdeutscher, 135 sayfa. (Schriftenreihe des Instituts für Empirische Soziologie Band I).
- MYRDAL, ALVA, *Nation and Family*, London 1945, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co., 441 sayfa.
- NALBANDOĞLU, FAZIL, *Demokrasi ve Rejimler Politikası*, Ankara 1950, C.H.P. Halkveçleri Bürosu, 127 sayfa. (C.H.P. Halkveçleri Bürosu Yayınları, Okuma Kitapları: 6).
- NALİVKİN', V., *Opıt'*, İzledovaniya Reskov' Ferganskoy Oblasti, Fergana 1887, Ferganskogo Oblastnogo Pravleniya, II, 228 sayfa.
- Narodnoye Hozyaystvo SSSR, Statistiçesky Sbornik*, Moskva 1956, Tsentralnoye Statistiçeskoye Upravlenie Pri Sovete Ministrov SSSR, 262 sayfa.
- Narodnoye Hozyaystvo Uzbekskoy SSR v 1971 g. Statistiçeskiy Ejegodnik*, Taşkent 1972, Tsentral'noye Statistiçeskoe Upravlenie Pri Sovete Ministrov Uzbekskoy SSR. 362 sayfa.
- Narodnoye Hozyaystvo SSR v 1967 g.*, Moskvo 1968, 1007 sayfa. "Natsionalismus in Kasachstan", *Ost-Europa; Zeitschrift für die Gesamten Fragen des Europäischen Ostens*, 12. yıl, sayı: 11/12 (1937).
- Die Natsionaliten Probleme in der UdSSR Unter Besonderer Berücksichtigung Turkestans Seit 1936*, Aman Berdimurat 1951, 255 sayfa.
- Natsional'ny Vopros v Sovetskom Soyuze*, Parij 1959, İzdanie Soyuzu Ukrainskoy Sotsial-Demokratiçeskoy Molodeji, 22 sayfa.
- NADASEK, N., *Oçerki İstorii Bolşevizma v Belorussii*, München 1954, Institut po İzuçeniyu İstorii i Kultur SSSR, 68 sayfa.
- NEF, JOHN U., *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, 2. bs., Çeviren: Erol Güngör, İstanbul 1971, Millî Eğitim Bakanlığı, 200 sayfa. (M.E.B. Devlet Kitapları 1000 Temel Eser).
- NEMETH, GYULA, *Attila ve Hunları*, Tercüme Eden: Şerif Baştav, İstanbul 1962, Ankara Üniversitesi, 326 sayfa. (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, sayı: 106).
- NEUMARK, F., *Ekonomi Politikası Dersleri*, Çevirenler: Sabri F. Ülgener ve Turgut Tükel, İstanbul 1945, Adnan Kitabevi, 1. cilt.
- NEUMARK, F., *Genel Ekonomi Teorisi*, 2. bs., Tercüme Edenler: Refii-Şükrü Suvla ve Ahmat Ali Özeken, İstanbul 1944, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1. cilt. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 83, İktisat Fakültesi, No. 4).
- NEUMARK, FRITZ, *İktisadî Düşünce Tarihi*, Tercüme: Ahmet Ali Özeken, İstanbul 1943, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1. cilt. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 201, İktisat Fakültesi, No. 19).
- NEUMARK, FRITZ, *Maliye İlmine Dair Ekonomik ve Sosyolojik Tetkikler*, Türkçeye Çeviren: Sabri F. Ülgener, İstanbul 1940, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, VII, 182 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 118, İktisat Fakültesi Neşriyatı, No. 9).
- NEVĀİ, ALİ ŞİR, *Farhod va Şirin*, Sözboşu Örnida: Hamid Olimjon, Taşkent 1956, Özbekistan SSR Devlet Neşriyatı, 720 sayfa.
- NICOLLE, CHARLES, *La destinée Humaine*, 4 e éd. Paris 1941, Presses Universitaires de France, 98 sayfa.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, Çeviren: Nusret Hızır, Ankara 1956, Türkiye İş Bankası, XXII, 95 sayfa. (İş Bankası Kültür Cep Kitapları 3).

- Ninth Interim Report of Hearings Before the Subcommittee on Latin America of the Select Committee on Communist Aggression House of Representatives*, Communist Aggression in Latin America (Guatemala), Washington 1954, U.S. Government Printing Office, 294 sayfa.
- NIXON, RICHARD M., *Amerikan Dış Siyasetinin Ana Hatları*, Ankara 1970, Amerikan Haberler Merkezi, 16 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NIXON, RICHARD M., *B. Amerika'nın 1970'ler İçin Dış Siyaseti* (Barışın Kurulması), Ankara 1971, Amerikan Haberler Merkezi, 19 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NIXON, RICHARD M., *1970'ler İçin Birleşik Amerika'nın Dış Siyaseti* (Beliren Barışın Yapısı), Ankara 1972, Amerikan Basın ve Kültür Merkezi, 89 sayfa.
- NIXON, RICHARD M., *B. Amerika'nın 1970'ler İçin Dış Siyaseti* (Ekonomik Politika), Ankara 1971, Amerikan Haberler Merkezi, 9 sayfa.
- NIXON, RICHARD, *1970'ler İçin Birleşik Amerika'nın Dış Siyaseti* (Sürekli Bir Barışın Şekillendirilmesi), Ankara 1973, Amerikan Basın ve Kültür Merkezi, 84 sayfa.
- NIXON, RICHARD M., *Cumhurbaşkanı Nixon'ın Uyuşturucu Maddeler Konusunda Mesajı*, Ankara 1971, Amerikan Haberler Merkezi, 20 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NIXON, RICHARD M., *Ek Dış Yardım Mesajı*, Ankara 1970, Amerikan Haberler Merkezi, 12 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NIXON, RICHARD M., *Nixon'un Vietnam Konusundaki Demeci*, Ankara 1969, Amerikan Haberler Merkezi, 19 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NIXON, RICHARD M., *Orta Doğu'da Barış İlgililerce Kurulabilir*, Ankara 1970, Amerikan Haberler Merkezi, 7 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NIXON, RICHARD M., *Uluslararası Ekonomik Siyaset*, Ankara 1970, Amerikan Haberler Merkezi, 15 sayfa. (Amerikan Siyasetini Yansıtan Demeçler).
- NURDJANOV, NIZAM, *Tadjikskiy Narodniy Teatr*, Moskva 1956, Akademiya Nauk SSSR, 339 sayfa.
- NURPEİSOVA, S., *Kazahstan*, Moskva 1936, Cosudarstvennoe Sotsial'no-Ekonomiçeskoe İzdatel'stvo, 196 sayfa.
- OBLASTİ, AKMOLİNSKOY, *Kırgıztkoe Hozyaystva*, Petersburg 1910, 3. cilt.
- Obrazovanie Kazahskoy ASSR*, Sbornik Dokumentov i Materialov, Red.: S. N. Pokrovskiy, Alma-Ata 1957, Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 367 sayfa.
- Obzor', Žakaspiyskoy Oblasti*, Aşhabad 1911, Parovaya tp., gaz., 136 sayfa.
- Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya v Sredney Azii (Sbornik Statey)*, Moskva 1926, Naucnoy As Sotsiatsii Vostokovedeniya Pri Tsik SSSR, 152 sayfa.
- Odinnadstoviya Konferentsiya Institutu po İzuceniyu SSSR*, Problemi Sovetskoj Vreşnei Politiki, Myunhen 1959, 28+20+28 sayfa.
- OĞUZOĞLU, HÜSEYİN CAHİT, *Ankara Üniversitesinin 1953-1954 Ders Yılı Açılış Nutku*, Ankara 1953, Ankara Üniversitesi, 14 sayfa. (Ankara Üniversitesi Yayınları 31).
- OKTYABREV, İ. İ., *Rayskaya Jizn'*, Münhen 1956, Pr. Peter Belej, 78 sayfa.
- OLBERG, PAUL, *Die Bauernrevolution in Russland*, Leipzig 1922, C. L. Hirschfeld, 79 sayfa.
- O'LEARY, DE LACY, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çevirenler: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara 1959, Ankara Üniversitesi, VIII, 191 sayfa. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 22).
- OMERHAN, A., *Ob Itogan Vışolneniya Sel'sko-Hozyaystvennogo Goda v Respublikan Sredney Azii i Kazahistana i Plan na 1956 God.*, 14 sayfa.
- OPPENHEIMER, FRANZ, *Grundriss der Theoretischen Ökonomik*, Jena 1926, Gustav Fischer, 2 cilt.
- OPPENHEIMER, FRANZ, *Sytem der Soziologie*, 5. aufl., Jena 1923, Gustav Fischer, 3. cilt.
- ORALTAY, HASAN, *Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler ve İthamlara Cevaplar*, İstanbul 1975, Büyük Türkeli, 45 sayfa. (Büyük Türkeli Yayınları: 4).

- Organizovannoe Pokuşenie na Emigratsiyu*, Myunhen 1956, 16 sayfa.
- ORHAN SADEDDİN, *Felsefe Tarihi Usulü: Bir Etude*, İstanbul 1930, İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi, 29 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Neşriyatından).
- ORHUN, HAYRİ, *Türkiye'de Devlet Memurlarının Hukuki Rejimi*, İstanbul 1946, İçişleri Bakanlığı, 348 sayfa. (İçişleri Bakanlığı Yayınlarından, seri 3, sayı 2).
- Osnovniye Problemi Politiceskoy Ekonomii*, Moskva 1922, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo, VIII, 444 sayfa.
- OSTROUMOW, N. P., *Sorti*, Taşkent 1908, Tipografiya Gazeti, 288 sayfa.
- OSTWALD, PAUL, *Das Moderne Japón*, Leipzig 1920, Welhagen und Klasing, 4, 95 sayfa. (Die Bücherei der Volkshochschule Band 2).
- OSWALT, H., *Grundzüge Der Celdtheorie*, Jena 1929, Gustav Fischer, 78 sayfa. *Otçeti o Sostoyanii i Deyatel'nosti Opılınh' Hlopkovnh' Uçreidenriy v' Turkestani i Zakaspiyskoy Oblasti v' 1910 Godu*, S. Peterburg 1913, G.U.Z.İ.Z. Departament' Zemledelia, 207 sayfa.
- ÖNDER, MEHMET, *Mevlâna Bibliyografyası*, Ankara, Türkiye İş Bankası A.Ş., 1. cilt. (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Edebiyat Dizisi-34).
- ÖZBULAK, ZAHİT KASIM, *Das Türkische Verfassungssystem*, Jena 1936, "Yach Turkestan", 75 sayfa.
- ÖZDEMİR, ERHAN, *Üçüncü Yön*, İstanbul 1974, Özen Yayınları, 181 sayfa.
- ÖZ-HAN, KURT TARIK, *Hayır! Prof. H.E. Advar Esir Türk İlleri Kurtarılacaktır*, Ankara 1960, Orkun Basimevi, 116 sayfa.
- ÖZKIRIM, RAŞİT AŞKİ, *Turham*, İstanbul 1965, Öz Yayınevi, 31 sayfa.
- PAALZOW, HANS, *Das Kaiserreich Japón*, Berlin 1908, Hermann Paetel, V, 231 sayfa.
- PARETO, VILFWREDO, *Allgemeine Soziologie*, Tübingen 1955, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 263 sayfa.
- PARK, ALEXANDIR G., *Bolshevism in Turkestan 1917-1927*, New York 1957, Columbia University Press, 428 sayfa.
- POULSEN, FRIEDRICH, *Einleitung in die Philosophie*, 36.-38. aufl., Stuttgart 1923, J.G. Cotta, XVIII, 466 sayfa.
- PAULSEN, FRIEDRICH, *System der Ethik Mit Einem Amriss der Staats und Gesellschaftlere*, 9-10. aufl., Stuttgart 1913, J.E. Cotta, 2 cilt.
- PAVLOVIÇ, M., *Turksiya v Borbe za Nezavisimost'*, Moskva 1925, Nauçnaya Assoçiacya Vostokovedeniya, 151 sayfa.
- Pedagoji Enstitüsü Psikoloji ve Pedagoji Çalışmaları*, İstanbul 1952, Pulhan Matbaası, 2. cilt.
- PEREMECİ, OSMAN NURİ, *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul 1942, Resimli Ay Matbaası, 220 sayfa.
- Pervaya Konferentsiya Sektüsü Ekonomistov pri İnstitute po İzuçeniyu SSSR 30-31 İyulya 1958 g.*, Myunhen 1959, İnstitut po İzuçeniyu SSSR, 68 sayfa.
- PHILIPPOVICH, EUGEN von, *Grundriss der Politischen Oekonomie*, Tübingen 1923, J.C.B. Moyr (Pail Siebeck), 1. cilt.
- PHILIPPOVICH, EUGEN von ve FLEIX SOMARH, *Grundriss der Politischen Oekonomie*, Tübingen 1922-1923, J.C.B. Moyr., 2. cilt. (ks. 1, ks. 2).
- PICARD, EMIL *İlim*, Çeviren: Yusuf Şerif, İstanbul 1936, Remzi Kitabevi, 30 sayfa. (İlimlerde Usul Serisi: 1).
- PICHON, JEAN, *Le Portage du Proche-Orient*, Paris 1938, J. Peyronnet et Cie., 372 sayfa.
- PIEPER, AUGUST, *Kapitalismus und Sozialismus Als Seeliches Problem*, M. Gladbach 1924, Volksvereins Verlag, 104 sayfa.
- PIERCE, RICHARD A., *Russian Central Asia 1867-1917: A Selected Bibliography*, California 1953, Institute of Slavic Studies University of California, 28 sayfa.
- PIERCE, RICHARD A., *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, Berkeley 1960, University of California Press, VIII+359 sayfa. (Russian and East European Studies).

- PIETSCH, MAX, *Die Industrielle Revolution*, Basel 1961, Herder Bücherei, 187 sayfa. (Herde-Bücherei Band 93).
- PISCHEL, RICHARD, *Leben und Lehre des Buddha*, 2. Aufl., Leipzig 1910, B.G. Teubner, 126 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt: 109. Band).
- PLATON, *Laches, Ober Don der Tapferkeit*, 2. Aufl., Leipzig 1926, Philipp Reclam, 47 sayfa. (Reclams Universal Bibliothek, No. 1785).
- PLATON, *Phaidon Oder Don der Unsterblichkeit der Seele*, Leipzig, Philipp Reclam, 137 sayfa. (Reclam Universal Bibliothek, Nr. 918, 919).
- PLATON, *Protagoras Ober die Sophisteneinkehr*, 2. Aufl., Leipzig, Philipp Reclam, 95 sayfa. (Reclams Universal Bibliothek, Nr. 1708).
- PLEHONOV, G. V., *Sanat ve sosyalizm*, Çeviren: Selim Mimoğlu, İstanbul 1962, Sosyal Yayınlar, 156 sayfa. (Sosyal Yayınlar: 5).
- Po Sredney Azii*, 63-115, 1 sayfa.
- Poeti Sovetskogo Turkmenistana*, Moskva 1955, Ogizgihl, 78 sayfa.
- PONGRATZ, LIESELOTTE, *Prostituiertenkinder*, Stuttgart 1964, Gustav Fischer, 146 sayfa. (Sozialwissenschaftliche Studien Heft 6).
- POPLYUYKO, D. A., *Proizvodstvo Tovarov Şirokogo Potrebleniya v SSSR (1951-1955)*, Myunhen 1954, Institut po İzuçeniyu İstorii i Kul'turı SSSR, İssledovaniya i Materialı, Seriya II, No. 14).
- POPOFF, GEORG, *Tscheke der Staat im Staate*, Frankfurt 1925, Frankfurter Societats-Druckerei G.m.b.H., 306 sayfa.
- POTAPOV, L. P., *Oçerki po İstorii Allaytsev*, Moskva 1953, Akademii Nauk SSSR, 444 sayfa. (Akademiya Nauk SSSR Institut Etnografii).
- POUCHA, PAVEL, "A Kalidasa Text in New Mongolian", *Indo-Asien Studies*, kısım 2. (1965).
- POUCHA, PAVEL, "Weitere Beiträge zu den Problemen, der Geheimen Geschichte der Mongolen", *Eripainos Soumalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirjasta 65/Extrait du Journal de la Société Finno-Ougienne 65*.
- PÖHL, KARL OTTO, Wirtschaftliche und Soziale Aspekte des Technischen Fortschritts in den USA, Göttingen 1967, Vandenhoeck und Ruprecht, 219 sayfa. *Pratik Motorlu Taşıt Bilgisi*, Derleyen: Ekrem Ceyhun, Ankara 1968, Köy İşleri Bakanlığı, 207 sayfa. (Köy İşleri Bakanlığı Yayınları: 108, Topraksu Genel Müdürlüğü Yayınları, sayı: 214).
- PRENS SABAHATTİN, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*, Çeviren: Muzaffer Sencer, İstanbul 1965, Elif Yayınları, 64 sayfa. (Elif Yayınları: 17, Sosyologlar Dizisi, No. 1).
- PREUTZ, K. Th., *Die Geistige Kultur der Naturvölker*, Leipzig 1914, B.G. Teubner, 4, 112 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 452. Bandchen).
- PRİBITKOVA, ANNA MAKSİMOVNA, *Pamyatniki Arhitekturi XI Veka v Turkmenii*, Moskva 1955, Literaturı po Stroitel'stvu i Arhitekture, 119 sayfa.
- Problemi Tadjikistana*, Trudı Pervoy Konferentsii po İzuçeniyu Proizvoditel'nih sil Tadjikskoy SSR, Leningrad 1933-1934, Akademiya Nauk SSSR, 1. ve 2. ciltler.
- Proceedings of the Conference of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR*, Munich August 15 to 17, 1953, The USSR Today and Tomorrow, Munich 1953, 205 sayfa.
- Proceedings of the Conference of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR*, New York 1953, Müncher Buchgewerbehause GmbH, 139 sayfa.
- Proekt Florogo Pyalenegoplana Razvitiya Narodnogo Hozyaystva SSR*, Moskva 1934, 570 sayfa.
- PROKOPOVIÇ, S. N., *İdeya Planirovaniya i İtogi Pyatiletki*, Paris 1934, Dom Knigi, 115 sayfa.
- PROZOROV, E. D., *Glavnyy Turkmenskiy Kanal*, Moskva 1951, Sovetskaya Nauka, 24 sayfa.
- PURİTZ, V. N., *Proizvoditel'nost Truda v Promislenosti Kazahstana*, Alma-Ata 1967, 185 sayfa.

- Pyat' Let İnstitutu po İzüçeniyyu İstorii i Kul'turu SSSR (1950-1955)*, Myunhen 1955, A. Metreweli, 39 sayfa.
- Quellenbuch der Betriebs-Wirtschaftslehre*, Ausgewählte Deutsche Abhandlungen. Berlin 1925, Industrieverlag Spaeth und Linde, 221 sayfa.
- QUESSELL, LUDWIG, *Der Moderne Sozialismus*, Berlin, Ullstein, 158 sayfa. (Wege zum Wissen: 24).
- QUETELET, Ad., *Soziale Physik*, Jena 1914-1921, Gustav Fischer, 2 cilt. (Sammlung Sozialwissenschaftlicher Meister XX).
- RAABE, BERTHOLD, *Von der Antike*, Leipzig 1923, Koehler und Volckmar, 423 sayfa. (Kleine Literaturführer Band 4).
- RAHİNOWİCZ, LEON, *Nüfus Mes'alesi*, Çeviren: Alâettin Cemil, Ankara 1930, İktisat Matbaası, İstanbul, 373 sayfa.
- RADJABOV, S., *Tadjikskaya SSR-Suverennce Ovetskce Gosudarstvo*, Stalinabad 1957, Tadjikskoe Gosudarstvennce İzdatel'stvo, 347 sayfa.
- RADO, ŞEVKET, *50. Yılında Sovyet Rusya*, İstanbul 1968, Doğan Kardeş Matbaası, 86 sayfa.
- RAHİMOV, MAHMADNAİT RAHİMOVIÇ, *Zemledelic Tadjikov Basseynar*, Hingou v Dorevolyutsionniy Period, Stalinabad 1967, Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, 218,5 sayfa. (Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR. İnstitut İstorii, Arheologii i Etnografii Trudi, c. XLIII).
- RASİN, JAN, *Tiyatro Külliyyatından*, Tercüme Eden: Ahmet Reşit, İstanbul 1934, Vakit, 2 cilt içinde 4 cilt.
- RAUPACH, HANS, *Dynamik und Zukunft Gegenwartiger Wirtschaftsordnungen*, Göttingen 1966, Vandenhoeck und Ruprecht, 23 sayfa. (Vortragsreihe der Niedersächsischen Landesregierung zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung in Niedersachsen Heft 35).
- REICHENBACH, İlmî Felsefe, Çeviren: Ziya Somar, İstanbul 1935, Vakit, 82 sayfa. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, No. 54).
- REICKE, IPSE, *Die Frauenbewegung*, Leipzig 1919, Philipp Reclam, 78 sayfa. (Reclams Universal Bibliothek, Nr. 6975).
- RENNING, R., *Ekonomiçeskie Vzaimootnoşeniya Estonii i SSSR do 1940 g.*, Myunhen 1954, İnstitut po İzüçeniyyu İstorii i Kul'turu SSSR, 58 sayfa. (İnstitut po İzüçeniyyu İstorii i Kul'turu SSSR, İssledovaniya i Materialı, Seriya II, No. 18).
- RESULZADE, MEHMED EMİN, *Azerbajdzan w Walce o Niepodlegosc*, Warszawa 1938, Azerbajdzanskie Wydawnistwo Narodowe, 182 sayfa.
- RESULZADE, MEHMED EMİN, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, Ankara 1949, Sipahi Matbaası, 29 sayfa.
- RESULZADE, MEHMED EMİN, *Azerbaycan Türk Federalist "Müsavat" Halk Fıkrası Tarafından Umûm Fıkra Azası ve Azerbaycan Vatandaşlarına Hitap*, 1933, 1 sayfa.
- REUTER, ERNST, *Komün Bilgisi: Şehirciliğe Giriş*, Tercüme Edenler: Niyazi Çitakoğlu-Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1940, Siyasal Bilgiler Okulu, IV, 348 sayfa. (T.C. Maarif Vekilliği Siyasal Bilgiler Okulu Yayınlarından, No. 12).
- REUTER, ERNST, *Mesken Meselesinin Hal Çareleri*, Ankara 1946, Türk Ekonomi Derneği, 27 sayfa. (Türk Ekonomi Derneği Konferanslar Serisi: 23).
- Revolyutsiya i Nautsional'nyy Vopros*, Moskvo 1930, Kommunistiçeskey Akademii, 3. cilt.
- Rezolytsii Pervoy Konferentsii po İzüçeniyyu Proizvoditelnh Sil Turkmenskoy SSR*, Leningrad 1934, 81 sayfa.
- RISKULOV, T. R., *Kirgizstan*, Moskva 1935, Sotsial'nce-Ekonomiçesкое, 188 sayfa.
- RICARDO, DAVID, *Grundsätze der Volkswirtschaft und Besteuerung*, 3. aufl., Jena 1923, Gustav Fischer, 443 sayfa. (Sammlung Sozialwissenschaftlicher Meister: 5).

- RICHARDSON, J. HENRY, *İktisadî ve Malî Yönüyle Sosyal Güvencik*, Çeviren: Turan Yazgan, İstanbul 1970, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, XI, 274 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 1524, İktisat Fakültesi, No. 277, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, No. 56).
- RIEDEL, KARL VEIT, *Jugend und Fernsehen*, Berlin 1966, Hermann Luchterhand, 180 sayfa.
- RİHTER, A., *Rossiya i Belikobritaniya v Tsentral'noy Azii*, Taşkent 1908, İzdanie Ştaba Turkestanskogo Voennago Okrug, 4, 102 sayfa.
- RINK, N., *Sovetskoe Mejdunarodnoe Çastnoe Prova i Vneşnetorgovoe Sdelki*, München 1954, Institut po İzuçeniyu İstorii i Kulturu SSSR, 72 sayfa. (Institut po İzuçeniyu İstorii i Kulturu SSSR, Seriya 1-ya, vip. 17).
- RITTER, JOACHIM, *Varoluş Felsefesi Üzerine (Zum Problem der Existenzphilosophie)*, Çeviren: Hüseyin Batuhan, İstanbul 1954, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 54 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferansları 4).
- ROBINSON, JOAN, *Doktrinen Wirtschafts-Wissenschaft*, München 1965, C.H. Beck, 181 sayfa. (Beck'sche Schwarze Reihe Band 33).
- ROHRBACH, PAUL, *Deutschland Unter den Weltvölkern*, 3. aufl., Berlin 1911, Buchverlag der Hilfe, 418 sayfa.
- ROHRBACH, PAUL, "Russische Kolonisation in Asien", *Abteilung Berlin-Charlottenburg der Deutschen Kolonial-Gesellschaft*, faskül 3, 1900/01.
- ROCHRBACH, PAUL, *Die Russische Weltmacht in Mittel und Westasien*, Leipzig 1904, Georg Wiganod, 176 sayfa. (Monographien zur Weltpolitik Band 1).
- ROLLIER, AUGUSTE, *Güneşli Okul (L'école au Soleil)*, Çeviren: Bilâl Aziz Yanıkoğlu, İstanbul 1950, 34 sayfa.
- ROOSVELT, ELLIOT, *İfşa Ediyoruz*, Çeviren: Semih Yazıcıoğlu, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 200 sayfa.
- ROSENTHAL, ERWIN, *Ibn Khalduns Gedanken Über den Staat*, München 1932, R. Oldenburg, 118 sayfa. (Beiheft 25 der Historischen Zeitschrift).
- Rossia*, Polnoe Georaficeskoe Opisanie Naşego Oteçestva, S. Peterburg 1903, A.F. Devriena, 17. cilt.
- ROSTOW, W. W., *İktisadî Gelişmenin Merhaleleri*, Çeviren: Erol Güngör, İstanbul 1970, Millî Eğitim Bakanlığı, VIII, 150 sayfa. (Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları: 2).
- ROSTOW, WALT W., *Stadien Wirtschaftlichen Wachstums*, Göttingen 1960, Vandenhoeck und Ruprecht, 213 sayfa.
- ROUSSEAU, J. -J., *Emile Yahut Terbiye*, Çeviren: Ali Rıza, İzmir 1930, Cumhuriyet Matbaası, 93 sayfa.
- ROUSSEAU, JEAN JACQUE, *Toplum Anlaşması*, Çeviren: Vedat Günyol, Ankara 1946, Millî Eğitim Bakanlığı, VI, 209 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klasikleri: 136).
- ROZALİYEV, YU. N., *Klması i Klassovaya Bor'ba v Turtsii*, Moskva 1966, 166 sayfa.
- ROZENTAL', P. A., *Bor'ba za Koloni i Miroviye Puti*, Moskva 1923, Kniga, 1. cilt.
- ROZVADOVSKİY, V. K., *Opt İzsledovaniya Gonçarnago i Nekotortih Drugih Kustarnih Promistov v Turkestanskom Krae*, Taşkent 1916, Tipografiya pri Kants. Turk. Gen.-Gub., 57 sayfa.
- RÖPKE, WILHELM, *Cemiyet Ekonomisi*, Çeviren: Muhlis Ete, İstanbul 1937, İstanbul Üniversitesi, 224 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 48, Hukuk Fakültesi, Seri A-N. 7).
- RÖPKE, WILHELM, *Civitas Humana*, 3. aufl., Zürich 1949, Eugen Rentsch, 412 sayfa.
- Rumeli'den Türk Göçleri (Emigration Turques des Balkans—Turkish Emigrations From the Balkans)*, Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir, Ankara 1970, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, II. cilt. (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 35, Seri: III, Sayı: A10).

- RUMPF, MAX, *Politische und Soziologische Staatslehre*, Tübingen 1933, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 39 sayfa. (Recht und Staat 98).
- RUMYANTSEVA, P. P., *Materiali po Obsledovaniyu Tuzemnago i Russkago Starojil'ceskgo Hozyaystva i Zemlepol'zovania v' Semireçenskoy Oblasti*, S. Peterburg 1911-1912, Ekonomika, 1. ve 3. ciltler.
- RUSSELL, BERTRAND, *Sosyalizm*, Çeviren: Murat Belge, İstanbul 1965, De Yayınevi, 95 sayfa. (Bilgi Dizisi: 6).
- RUSTAMOV, YUSİF, *Sovremennaya Turetskaya Burjuaznaya Sotsiologiya (Kriticeskiy Oçerk)*, Baku 1967, Akedemiya Nauk Azerbaydjarskoy SSR, 153 sayfa.
- RUSTOW, ALEXANDER, *Zwischen Kapitalismus und Kommunismus*, Godesberg 1949, Helmut Küpper Vormalis Georg Bandiy, 74 sayfa.
- SAFAROV, G., *Natsional'ny Vopros i Proletariat*, Moskva 1923, Krasnaya Nov', 296 sayfa.
- SAHAROV, M. G., *Osedonie Koçevih i Polukoçevih Hozyaystv Kirgizii*, Moskva 1934, Tsentral'nce Byuro Kraevedeniya, 227 sayfa.
- Saiyedena Hazrat Ghaus-ul-Azam or Saiyedena Hazrat Mahiuddin Saiyed Abu Muhammad Abdul Qadir-al-Baghdadi-al-Hasani-wal-Hoseini*, Durhan, 16 sayfa.
- SALIN EDGAR, *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*, Berlin 1923, Julius Springer, 42 sayfa. (Enzyklopadie der Rechts- und Staatwissenschaft XXXIV).
- SALVADORİ, MASSIMO, *Bir Avrupa Güzüyle Amerikan Kapitalizmi*, Ankara, Amerikan Haberler Merkezi, 11 sayfa.
- SALZMANN, ERICH VON, *Im Sattel Durch Zentralasien*, Berlin 1903, Dietrich Reimer, VII, 311 sayfa.
- SAMHABER, E., *Birinci ve İkinci Cihan Harplerinde Ekonomi Siyasetleri*, Çeviren: Mustafa Elmalı, İstanbul 1944, Aydınlık Basımevi, 111 sayfa.
- SAMSONOVA, A. K., *Rekonstruksiya Volgi i Oroseniye Zavalıya*, Stalingrad 1934, 96 sayfa.
- SAMURÇAY, NERİMAN, "Eser Tanıtma", *Araştırma*, Sayı: VII (1969).
- SAN, COŞKUN, *Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi*, Ankara 1971, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akedemisi, XIV, 166 sayfa. (Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akedemisi Yayınları, No. 47).
- SAPARGALİYEV, GAYRAT SPARGALİYEVİÇ, *Sovetskoe Gosudarstvo v Bor'be za Razvitie Sotsialisticeskoy Kulturi*, Alma-Ata 1957, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, 142 sayfa.
- SARC, ÖMER CELÂL, *Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları: I Tabiat Şartları*, İstanbul 1944, İstanbul Üniversitesi, 151 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 234 İktisat Fakültesi, No. 24).
- SARIGÖLLÜ, AYŞE, *Cicero'nun Mektuplarında Beliren Şahsiyeti*, Ankara 1971, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 224 sayfa. (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 197).
- SARP, HATEMİ SENİH, *Ahlâk ve Estetik (En Son Programa Göre): Hulâsa ve El Kitabı Lise III*, İstanbul 1942, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 32 sayfa. (Kolay ve Kısa Ders Kitapları: 10).
- SAUVAGET, JEAN, *İslâm Dünyası: Kısa Kronoloji*, Türkçeye Çevirenler: Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 47 sayfa. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 47 sayfa. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlarından 1).
- SAVCI, BAHİRİ, *Demokrasimiz Üzerine Düşünceler*, Ankara 1963, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 46 sayfa. (A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 155-137).
- SAYAR, MALİK, *Bayındırlık İşlerinde Jeolojinin Yardımı ve Türkiye İnşaat Taşları Hakkında Notlar*, 2. bs., İstanbul 1955, İ.T.Ü. Maden Fakültesi, 160 sayfa.

- SAYILI, AYDIN ve WALTER RUBEN, "Türk Tarih Kurumu Adına Kırşehir'de Cacabey Medresesinde Yapılan Araştırmanın İlk Kısa Raporu", *Belleten*, Sayı: 44 (1947).
- SAYMAN, DEMİR, *İnşaat Mühendisleri İçin Yardımcı Cetveller*, 2. bs., İstanbul 1955, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., 152 sayfa.
- Sbornik Zakonov Kirgizskoy SSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta Kirgizskoy SSR za 1938-1956 gg.*, Frunze 1957, Verhovnogo Soveta Kirgizskoy SSR, 272 sayfa.
- SCHACHTSCHABEL, HANS G., *Automation in Wirtschaft und Gesellschaft*, Rowohlt 1961, Taschenbuch Verlag GmbH, 174 sayfa.
- SCHAKİR-ZADE, TAHİR, *Grunzüge der Nomaden Wirtschaft*, Bruchsal 1931, J. Kruse und Söhne, 150 sayfa.
- SCHANZ, MORITZ, *Die Baumwolle in Russisch-Asien*, Berlin 1914, 100 sayfa.
- SCHEFFUER, HERMAN GEORGE, *Das Geistige Amerika von Heute*, Berlin, Ullstein, 184 sayfa. (Wege zum Wissen: 47).
- SCHELSKY, HELMUT, *Wandlungen der Deutschen Familie in der Gegenwart*, Dortmund 1953, Ardey Verlag GMBH, 357 sayfa.
- SCHERLOCK, PHILIP, *The Man in the Web*, London 1959, Longmans, Green and Co. Ltd., 75 sayfa.
- SCHLICK, MORITZ, *İlim ve Felsefe*, Çeviren: Hilmi Ziya Ülken, İstanbul 1934, Vakit, 55 sayfa. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, Sayı: 19).
- SCHMIDT, EMIL, *Die Expedition Gegen Chiwa*, St. Petersburg 1874, Röttger und Schneider, 200 sayfa.
- SCHMIDT, WILHELM P., *Die Asiatischen Hirtenvölker*, Freiburg 1949, 899 sayfa.
- SCHMITZ ELSÉN, PETER, *Die Agrarlandschaft der Italienischen Halbinsel*, Berlin 1938, Paul Parey, 139 sayfa.
- SCHMOLLER, GUSTAV, *Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, München 1919-1920, Duncker und Humblot, 2 cilt.
- SCHMOLLER, GUSTAV, *Die Soziale Frage, Klassenbildung, Arbeiterfrage, Klassenkampf*, München 1918, Duncker und Humblot, II, 673 sayfa.
- SCHNELL, E. H., *Kapitalismus und Frei Wirtschaft*, Heidelberg 1947, Freiheit, 153 sayfa. (Bücher der Freiheit Band 4).
- SCHOECK, HELMUT, *Soziologie*, München 1952, Alber Freiburg, 430 sayfa.
- SCHOTT, SIGMUND, *Statistik*, 3. aufl., Leipzig 1923, B. G. Teubner, 128 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt: 442).
- SCHÖLER, SYNDIKUS HERMANN, *Das Sozialisierung*, Berlin 1919, Otto Einer, 159 sayfa.
- SCHREUDER, OSMUND, *Oikos; Bildungsstand und Schule in Europa*, Frankfurt 1963, Soziographisches Institut an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1. cilt.
- SCHULTZ, ARVED, *Die Natürlichen Landschaften von Russisch-Turkestan*, Hamburg 1920, L. Friederichsen und Co., 65 sayfa.
- SCHUMACHER, EDGAR, *İkinci Dünya Harbi Tarihi*, Çeviren: Lütfullan Ecevit, İstanbul 1948, Genelkurmay Başkanlığı, 290 sayfa.
- SCHUMPETER, JOSEPH A., *Aufsätze Zur Soziologie*, Tübingen 1953, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 232 sayfa.
- SCHUMPETER, JOSEPH A., *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, 2. aufl., München 1950, Leo Lehnen Verlag GmbH, 498 sayfa. (Mensch und Gesellschaft Band VII).
- SCHUMPETER, JOSEPH A., *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi*, Çevirenler: Tunay Akoğlu-Rasin Tınaz, İstanbul 1966-1967, Varlık Yayınları, 2 cilt. (Varlık Yayınları, Sayı: 1305 Faydalı Kitaplar: 59, 73).

- SCHUMPETER, JOSEPH, *Theorie, der Wirtschaftlichen Entwicklung*, 2. aufl., München 1926, Duncker und Humblot, 369 sayfa.
- SCHUMPETER, JOSEPH, *Zur Soziologie der Imperialismen*, Tübingen 1919, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 76 sayfa.
- SCHWEGLER, ALBERT, *Geschichte der Philosophie im Umriss*, Leipzig, Philipp Reclam, 521 sayfa.
- SCHWEINITZ, HANS-HERMANN GRAF VON, *Orientalische Wanderungen*, Berlin 1910, Dietrich Reimer, 147 sayfa.
- SCHWERTFEGER, JOHANNES, *Arbeit-Beruf-Betrieb*, Heidelberg 1967, Quelle und Meyer, 74 sayfa. (Gesellschaft und Erziehung IX).
- SEменова, P. P., *Okrayini Rosii*, Peterburg 1900, 287 sayfa.
- SEменова, V. P., *Rossiya*, Peterburg 1903, İzdaniye A. F. Devriena, 478 sayfa.
- SERVAN-SCHREIBER, J. J., *Amerika Meydan Okuyor*, Çeviren: Necdet Bander, İstanbul 1968, Sander Kitabevi, 279 sayfa.
- SEVİM, ALİ, *Suriye Selçukluları*, Ankara 1965, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1. cilt. (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 167).
- SEYLER, L., *Leitfaden zum Studium der Wirtschaftsgeschichte*, Stuttgart 1921, Alexander Schlicke and Cie., 47 sayfa.
- SEYTA KOV, BEKİ, *Rasskazı*, Aşhabat 1955, Türkmensoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 132 sayfa.
- SEYTLİEV, KARA, *Stihi i Poemi*, Aşhabad 1955, Türkmensozizdat, 142 sayfa.
- SEYYİD BURHÂNEDDİN-MUHAKKİK-ı TIRMİZİ *Maârif*, Çeviren: Abdülbâki Gölpınarlı, Ankara 1972, T. İş Bankası A.Ş., 206 sayfa. (İş Bankası Kültür Yayınları Edebiyat Dizisi: 32).
- SHERIF, MUZAFER, "An Experimental Approach to the Study of Attitudes", *Sociometry*, A Journal of Inter-Personal Relations, cilt 1, no. 1, July (1937).
- SİBT İBNÜ'L-CEVZİ ve ŞEMSÜDDİN EBÜ'L, *Mir'âtü'z-zemân fi tarihi'l-âyan*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1968, Türk Tarih Kurumu, VII, 35, 279 sayfa. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 178).
- Sibirskiy Arhiv*, Praga 1929-1932, İzdanie Obşcestva Sibiryakov, 1., 2. ve 4. ciltler.
- SİDAL, HULÛSİ, *Yakın Şarkta Ekonomik İş Birliği*, İstanbul 1947, 211 sayfa.
- SIEGEL, HEINRICH, *Die Baumwoll Wirtschaft in Russich Turkestan*, Berlin 1923, Giessmann und Bartsch G.M.B.H., 46 sayfa.
- SIERCKS, H., *Jugendpflege*, Berlin 1913, G.J. Göschen 1. cilt. (Sammlung Göschen: 714).
- SİMME L, GEORG, *Grundfragen der Soziologie*, Berlin 1917, G.J. Göschen, 103 sayfa. (Sammlung Göschen: 101).
- SİMME L, GEORG, *Grundfragen der Soziologie*, 2. aufl., Berlin 1920, Vereining Wissenschaftlicher Verleger, 103 sayfa. (Sammlung Göschen: 101).
- SİMME L, GEORG, *Kant*, Leipzig 1904, Duncker und Humblot, 181 sayfa.
- SİMME L, GEORG, *Der Konflikt der Modernen Kultur*, 3. aufl., München 1926, Duncker und Humblot, 28 sayfa.
- SİNAOĞLU, SAMİM, *Romalılarda "Antiquitas" Mefhumu: Augustus Çağına Kadar*, Ankara 1950, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 89 sayfa. (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 64).
- SİNYABER, LEONİD SEMENOVİÇ, *Turkmenkaya SSR, Vtoroe İzdanie*, Moskva 1957, Muzgiz, 102 sayfa.
- Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu Kuruluş/Statü/Program*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 20 sayfa.
- SİMİRNOV, VYAÇESLAV PAVLOVİÇ, *Turtsiya Ekonomika i Vneşnayaya Torgovlya*, Moskva 1956, Vneşorgizdat, 95 sayfa.

- SMITH, ADAM, *Eine Untersuchung Über Natur Wesen des Volkswohlstandes*, 2. Aufl., Jena 1920, Gustav Fischer, 1. ve 2. ciltler (Sammlung Sozialwissenschaftlicher Meister XI-XII).
- SNİTSİN, VASILİY NİHAYLOVİÇ, *Tsentralnaya Aziya*, Moskva 1959, Geografiçeskoy Literaturı, 456 sayfa.
- SOLJENİTSİN, ALEKSANDER, *Pis'mo Vojdyam Sovetskogo Soyuza*, Paris 1974, YMCA Press, 51 sayfa.
- SOLJENİTSİN, ALEKSANDER, *Sovyet Liderlerine Açık Mektup ve Yalanla Yaşamayayın*, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 75 sayfa. (Aslan Marka Dizisi: 4).
- SOMBART, C. M., *Streiflichter Über Sociale Fragen*, Magdeburg 1895, C.G. Klotz, 45, 1 sayfa.
- SOMBART, WERNER, *Die Deutsche Volkswirtschaft im Neunzehnten Jahrhundert*, Berlin 1903, Georg Bondi, XVIII, 647 sayfa. (Das Neunzehnte Jahrhundert in Deutschlands Entwicklung Band VII).
- SOMBART, WERNER, *Gewerbesen*, Leipzig 1904, G.J. Göschen, 2 cilt. (Sammlung Göschen, Nr. 203-204).
- SOMBART, WERNER, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, München 1918, Duncker und Humblot, 476 sayfa.
- SOMBART, WERNER, *Krieg und Kapitalismus*, München 1913, Duncker und Humblot, 232 sayfa. (Studien zur Entwicklungsgeschichte des Modernen Kapitalismus Band 2).
- SOMBART, WERNER, *Luxus und Kapitalismus*, München 1913, Duncker und Humblot, 220 sayfa. (Studien zur Entwicklungsgeschichte des Modernen Kapitalismus Banda 1).
- SOMBART, WERNER, *Der Moderne Kapitalismus*, 5. Aufl., München 1922, Duncker und Humblot, 4 cilt.
- SOMBART, WERNER, *Die Ordnung des Wirtschaftslebens*, Berlin 1925, Julius Springer, 64 sayfa. (Enzyklopadie der Rechts- und Staatswissenschaft XXXV).
- SOMBART, WERNER, *Sozialismus und Soziale Bewegung*, 6. Aufl., Jena 1908, Gustav Fischer, XI, 395 sayfa.
- SOMBART, WERNER, *Die Zukunft des Kapitalismus*, Berlin 1932, Buchholz und Weisswange, 45 sayfa.
- SOROKİN, PİTİRİM A., *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, Türkçesi: Mete Tunçay, Ankara 1972, Bilgi Yayınevi, 294 sayfa. (Bilgi Yayınları Özel Dizi: II).
- SOROKİN, PİTİRİM A., *Tüzyulumuzın Sosyoloji Nazariyeleri*, Çeviren: Münir Raşit Öymen, İstanbul 1947, Hüsnütabiat Basımevi, 1 cilt içinde 3 kitap.
- Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 1952, İstanbul Üniversitesi, 71 sayfa. (İ.Ü. İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyat, No. 18).
- Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 1954, İstanbul Üniversitesi, 68 sayfa. (İ.Ü. Rektörlük No. 579 İktisat Fakültesi Yayınları, No. 69, İctimai Siyaset Enstitüsü Neşriyat, No. 20).
- Sotsiologiya v SSSR*, Moskva 1966, İzdalet'stvo MISL', 2 cilt.
- Sovetski Turkmenistan*, Aşhabad 1968, 331 sayfa.
- Sovyetkiy Soyuz Uzbekistan*, Moskva 1967, İzdalet'stvo Misl', 318 sayfa.
- SSSR Administrativno-territorialnoye Deleniye Soyuznih Respublik na 1 Marta 1954 goda*, Moskva 1954, İzvestiya Sovetov Deputatov Trudyaşıhsya SSSR, XII, 486 sayfa.
- SSSR po Rayonam, Kazakstan*, Moskva 1929, Gosudarstvennoe İzdalet'stvo, 90 sayfa. (Ekonomiçeskaya Geografiya SSSR).
- SSSR po Rayonam, Sibir'*, Moskva 1927, Gosudarstvennoe İzdalet'stvo, 112 sayfa. (Ekonomiçeskaya Geografiya SSSR).
- SSSR po Rayonam, Sredne-Aziatskie Respubliki*, Moskva 1927, Gosudarstvennoe İzdalet'stvo, 139 sayfa. (Ekonomiçeskaya Geografiya SSSR).

- Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet*, München, 35 sayfa.
- SOYUT, REFİK H., *İnsanlık Bilimi Ahilik*, Ankara 1980, Halk Bankası, 64 sayfa.
- Soyuzme Respubliki v Novoy Pyatiletke 1966-1970*, Ekonomika Kazahskoy SSR, Moskva 1967, İzdatel'stvo Ekonomika, 79 sayfa.
- Soziologie der Familie*, Opladen 1970, Westdeutscher, 526 sayfa. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft 14).
- Soziologie und Sozialgeschichte: Aspekte und Probleme*, Opladen 1972, Westdeutscher, 623 sayfa. (Kölner Zeitschrift Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft 16).
- Soziologisches Lesebuch*, Stuttgart 1969, Ferdinand Enke, VIII, 408 sayfa.
- SPANN, OTHMAR, *Fundament der Volkswirtschaftslehre*, 3. Aufl., Jena 1923, Gustav Fischer, 382 sayfa.
- SPANN, OTHMAR, *Gesellschaftslehre*, 2. Aufl., Leipzig 1923, Quelle und Meyer, 562 sayfa.
- SPANN, OTHMAR, *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*, 3. Aufl., Leipzig 1918, Quelle und Meyer, 144 sayfa. (Wissenschaft und Bildung 95).
- SPANNAGEL, FRITZ, *Der Junge Schreiner*, 4. Aufl., Ravensburg 1954, Otto Maier, 131 sayfa.
- SPECK, OTTO, *Kinder Erwerbstatiger Mütter*, Stuttgart 1956, Ferdinand Enke, 141 sayfa.
- SPENCER, HERBERT, *Die Principien der Sociologie*, Stuttgart-London 1876-1885, E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung, 4 cilt.
- SPENGLER, OSWALD, *Der Untergang des Abendlandes*, 5. Aufl., München 1920, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1. cilt.
- SPINOZA, *Etnik*, Berlin, Deutsche Bibliothek, XII, 269 sayfa.
- Spravočnik po Vodnim Resursam S.S.S.R. pod Obščey Redaktsiyey N. A. Kopilova* Leningrad 1932, N.K.Z.-S.S.S.R. Gidro-Meteorologičeskiy Komitet Soyuza S.S.R., 34 sayfa.
- SPULER, BERTOLD, *Die Mongolen in İnan*, Leipzig 1939, J.C. Hinrichs Verlag, 533 sayfa. (Iranische Forschungen Band I).
- STAHLIN, KARL, *Russisch-Turkestan*, Königsberg 1935, Europa Verlag, X, 56 sayfa. (Quellen und Aufsätze zur Russischen Geschichte 12. Bd.).
- STALİN, İ., *Sbornik Statey*, Moskva 1920, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo, VII+103 sayfa.
- STAMPOLI, LUCIE, *Die Unvollständige Familie*, Zürich 1951, Regio Verlag, 200 sayfa.
- STAUDINGER, HANS, *Individuum und Gemeinschaft in der Kultur-Organisation des Vereins*, Jena 1913, Verlegt Bei Eugen Diederichs, 173 sayfa. (Schriften Zur Soziologie der Kultur I. Band).
- STAINBERG, I., *Gewalt und Terror in der Revolution*, Berlin 1931, Ernst Rowohlt, 338 sayfa.
- STEINBÜCHEL, THEODOR, *Europa Als Verbunderheit im Geist*, Tübingen 1946, J.C.S. Mohr (Paul Siebeck), 26 sayfa. (Universität Tübingen 36).
- STEINBÜCHEL, THEODOR, *Sozialismus*, Tübingen 1950, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 343 sayfa.
- STEKEL, WILHELM, *Bir Anneye Mektuplar*, Çeviren: Refik Durlu, İstanbul 1942, Türkiye Yayınevi, 365 sayfa.
- STEKOL'NIKOV, M. A., *Osnovi Vodnogo Hozyaystva SSSR*, Leningrad 1933, Standartizatsiya i Ratsionalizatsiya, 609 sayfa.
- STERN, ROBERT, *Buchführung in Einfachen und Doppellen Posten*, 5. Aufl., Berlin 1923, Walter de Gruyter, 123 sayfa. (Sammlung Götschen: 115).
- STERNBERG, KURT, *Die Politischen Theorien*, Berlin 1922, Siegfried Seeman Verlag, 149 sayfa.
- STERNBERGER, DOLF, *Autoritat Freiheit und Befehlsgewalt*, Tübingen 1959, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 23 sayfa. (Walter Eucken Institut Vorträge und Aufsätze 3).
- STEUART, JAMES, *Untersuchung Über die Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Jena 1913, Gustav Fischer, 1. ve 2. ciltler. (Sammlung Sozialwissenschaftlicher Meister XIV-XV).
- STRACHEY, JOHN, *Sosyalizm Nedir?*, 2. bs., Çeviren: N. Erken, İstanbul 1962, Sosyal Yayınlar, 38 sayfa. (Sosyal Yayınlar: 1).

- STREIFHAU, KLAUS, *Die Souveranitat des Parlaments*, Stuttgart 1963, Gustav Fischer, 159 sayfa. (Sozialwissenschaftliche Studien Heft 5).
- The Strength and Weakness of Red Russia*, Edinburgh 1950, Scottish League for European Freedom, 143 sayfa.
- STRUPP, KARL, *Grunzüge des Positiven Völkerrechts*, 2. Aufl., Bonn 1922, Ludwig Röhrscheid, VII, 259 sayfa. (Der Staatsbürger Sammlung Zur Einführung in das Öffentliche Recht 2./3.).
- Studien und Materialien zur Rechtssoziologie*, Köln 1967, Westdeutscher, 412 sayfa. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft 11).
- SUPONITSKIY, SAMUİL ABRAMOVIÇ, *Osnovnaya Ekonomičeskaya Zadaca SSSR*, Moskva 1956, Moskovskiy Raboçiy, 96 sayfa.
- SUTIRİN, V., *Oçerki Literaturi Zakavkaz'ya*, Tiflis 1928, Zakkniga, 278 sayfa.
- A Symposium of the Institute for the Study of the USSR: Report on the Soviet Union in 1956, April 28-29, 1956*, New York, München 1956, Institute for the Study of the USSR, 218 sayfa.
- SZYSZMAN, S., "Le Roi Bulan et le Problème de la Conversion des Khazars", *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, cilt XXXIII, fasikül 1 (1957).
- ŞÂMÎ, NIZAMÜDDİN, *Zafernâme*, Çeviren: Necati Lugal, Ankara 1949, Türk Tarih Kurumu, XXVI, 403 sayfa. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından II. Seri-No. 12).
- ŞEVERDİN, MIHAIL IVANOVIÇ, *Nabat*, Roman v Dvuh Knigah, Taşkent 1958, Hudajestvennoi Literaturi Uzbekskoi SSR, 1. ve 2. ciltler.
- Şimâli Kafkasya'nın İstiklâli*, İstanbul 1965, Kuzey Kafkas-Türk Kültür ve Yardım Derneği, 56 sayfa. (Küzey Kafkas-Türk Kültür ve Yardım Derneği Yayınları: 3).
- ŞNEYDER, A. R., *Naselenie Sibirskogo Kraya (Russkie i Tuzemçi)*, Novosibirsk 1928, Sibkrayizdat, 110 sayfa.
- ŞTEYNBERG, E. L., *Oçerki İstorii*, Moskva 1934, Sotsial'no-Ekonomičeskoe İzdatel'stvo, 168 sayfa.
- ŞULGİN, V., *1920 God*, Sofiya 1922, 277 sayfa.
- ŞULGİN, V. V., *Dni*, Leningrad 1927, 281 sayfa.
- TAGOR, RABİNDRANAT, *Natsionalizm*, Berlin, S. Efron, 126 sayfa.
- TALAS, CAHİT, *İctimaî İktisat Dersleri*, Ankara 1955, Ankara Üniversitesi, 19, 17-431 sayfa. (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 46-28).
- TALAS, CAHİT, *Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları*, Ankara 1953, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 169 sayfa. (A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 37-19).
- TANIN, TURAN, *İ.T.Ü. Müsabaka Soruları 1936-1946*, İstanbul 1950, Üçler Basımevi, 146 sayfa.
- TANYU, HİKMET, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara 1967, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, XV, 432 sayfa. (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları LXXVIII).
- TANYU, HİKMET, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Ankara 1961, Orkun Basımevi, 199 sayfa. (Orkun Yayınları, No. 1).
- TAPLAMACIOĞLU, MEHMET, *Din Sosyolojisi: Giriş*, 2. bs., Ankara 1967, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 162 sayfa. (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları 79).
- TAPLAMACIOĞLU, MEHMET, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, 2. bs., Ankara 1969, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 102 sayfa. (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları 87).
- Tarım Terimleri I*, İstanbul 1949, Türk Dil Kurumu, 75 sayfa. (T.D.K. B.II.13).
- TARJUMAN, MAHMOUD, *Zionism and Peace*, Syria 1968, Center for the Palestinian Studies Damascus.

- TAŞ-NAZAROV, O., *Literatura Turkmenii*, Moskva 1934, Hudojestvennaya Literatura, 16 sayfa.
- TAYLOR, TELFORD, *Die Nürnberger Prozesse*, Zürich 1951, Europa Verlag, 168 sayfa.
- TAYMANOV, GİL'MAN TAYMANOVIÇ, *Razvitie Sovetskoy Gosudarstvennosti v Kazahstane*, Moskva 1956, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Yuridiceskoy Literaturı, 131 sayfa.
- TAYMAS, A. BATTAL, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler: Sadri Maksudî Arsal, Ahmet Maksudî Hadî*, İstanbul 1959, Sıralar Matbaası, 71 sayfa.
- TCHOKAIEFF, M. A., "Fifteen Years of Bolshevik Rule in Turkistan", *Journal of the Royal Central Asian Society*, cilt XX (1933).
- TCHAKALOFF, AS., *Millî Gelir Tahminlerinde Usuller ve Bulgaristan'ın Tahminî Millî Geliri 1924-1935*, Çeviren: Celâl Aybar, Ankara 1944, İstatistik Umum Müdürlüğü, VII, 126 sayfa. (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat, No. 235, Tetkikler Serisi: No. 108).
- TCHOKAY, MOUSTAFA, *Le Turkestan Oriental*, 2 cilt.
- TEBRİZLİ, M. NIZAMETTİN, *Bugünkü Azerbaycan Davası*, İstanbul 1946, Türk Kültür Ocağı, 80 sayfa. (Türk Kültür Ocağı Yayınlarından, No. 1).
- TELEKİ, ANDRE, *İktisat ve Harp*, Çevirenler: Sırrı Yırcalı, Vehbi Belgil, İstanbul 1943, Üniversite Kitabevi, 106 sayfa.
- Tenth Interim Report of Hearings Before the Select Commitee on Communist Aggression House of Representatives*, Investigation of Communist Aggression (Poland, Rumania and Slovakia), Washington 1954, U.S. Government Printing Office, 174 sayfa.
- The "Thaw" in Eastern Europe*, 1966, 40 sayfa.
- Thirteenth Conference of the Institute for the Study of the USSR*, München 25-26 Juli 1961, 33+27+17+28 sayfa.
- To Choose or not to Choose*, Tel Aviv 1973, The Association of Peace, 24 sayfa.
- TOGAN, A. ZEKİ VELİDİ, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul 1970, Kayı Yayınları, 240 sayfa.
- TOGAN, A. ZEKİ VALİDİ, "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, cilt 95, sayı 3 (1941).
- TOLSTOV, S. P., *Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Tsvivilizatsii*, Moskva 1948, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 322 sayfa.
- TOPALOĞLU, TURGUT, *Demokratik Mücadele Yolunda*, 59 sayfa. (Tarla Dergisi Yayını).
- TOPÇUOĞLU, N., *Kanuna Karşı Hile*, İzmit 1950, Selüloz Basımevi, 296 sayfa.
- TOPÇUOĞLU, HÂMİDE, "Etibank ve Sosyal Politikası", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt XIII, sayı 1-2 (1957).
- TOPÇUOĞLU, HÂMİDE, *Hukuk Sosyolojisi Dersleri—Sosyoloji Açısından Hukuk*, 2. bs., Ankara 1963, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1. cilt. (A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 174).
- TOPÇUOĞLU, HÂMİDE, "Max Weber'e Göre Hukukî Düşüncenin Kategorileri ve Yeni Hukuk Normlarının Teşekkül Tarzları", *Ord. Prof. Dr. Ernst E. Hirsch'e Armağan*, (1964).
- TOPÇUOĞLU, HÂMİDE, XIX. Yüzyıl Sosyologlarında Hukuk Anlayışı, Ankara 1961, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, XIV, 235 sayfa. (A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 151).
- TOPÇUOĞLU, HÂMİDE, *20. Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı*, Ankara 1953, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, XIX, 216 sayfa. (A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları).
- Tourist Society, Antalya for the Tourist*, Ankara, Turkish Press, Broadcasting and Tourism Department, 125 sayfa.
- Transkaspien und Seine Eisenbahn*, 2. aufl., Hannover 1889, Helwingsche Verlagsbuchhandlung, 159 sayfa.

- TRILLHAAS, WOLFGANG, *Bauer-Bürger Proletarier*, 2. Aufl., Göttingen 1949, Vandenhoeck und Ruprecht, 44 sayfa.
- TROFIMOVA, TATYANA ALEKSES'NA, *Drevnee Naselenie Horezma, po Dannım Paleoantropologii*, Moskva 1959, Akademiya Nauk SSSR, 175 sayfa. (Akademiya Nauk SSSR Institut Et-nografi İmeni N.N. Nikluho-Maklaya, Material Horezmskoy Ekspeditsii 2).
- TROTSKI, L., *Istoria Russkoy Revolyutsii*, Berlin 1931, Granit, 1. cilt. (Febral'skaya Revolyutsi-ya).
- TRUHANOVSKIY, VLADİMİR GRİGOR'EVİÇ, *Vneşnaya Politika Anglii Posle Vtoroy Mirovoy Voynı*, Moskva 1957, Gospolitizdat, 334 sayfa.
- TSAI WEN-SHEN, *Lı Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Taipei 1967, 248 sayfa.
- TSENTRAL'NOE STATİSTİÇESKOE UPRAVLENİE SSSR, *SSSR v Tsıfrah v 1980 godu*, Kratkiy Sta-tistiçeskiy Sbornik, Moskva 1981, Finansı i Statistika, 223 sayfa.
- TSİNZERLİNG, V. V., *Oroşeniye na Amu-Dar'e—Irrigation on Amu-Darya*, Moskva 1927, Upravle-niya Vodnogo Hozyaystva Sredney Azii, XXIII, 808 sayfa.
- TUGAÇ, HÜSAMETTİN, *Bir Neslin Dramı I*, Ankara 1966, Mars Matbaası, 176 sayfa.
- TUGAY, E. F., *Rusya Tarihi*, İstanbul 1948, Yeni Faziilet Basımevi, 1. cilt.
- TUMLİRZ, OTTO, *Çocuk ve Gençlik Terbiyesinin Yolları*, Çeviren: Münür Raşit Öymen, İstan-bul 1946, Hüsnütabiat Basımevi, 80 sayfa.
- TUMLİRZ, OTTO, *Pedagojik Psikoloji Yahut Eğitim Ruhbilimi: Çocuk ve Gençlik Terbiyesinin Yolla-rı*, 2. bs., Çeviren: Münür Raşit Öymen, İstanbul 1955, Nurgök Matbaası, 128 sayfa. (Oğlumun Kitapları, No. 5, Seri-B, No. 2).
- TURAN, A. ŞEKÜR, *Türkistan Bibliyografyası*, Ankara 1972, Ayyıldız Matbaası, 51 sayfa.
- TURAN, OSMAN, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte-si, III, 139 sayfa. (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınlarından Tarih Serisi: No. 3).
- TURAN, OSMAN, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Ankara 1964, Şark Matbaası, 64 sayfa.
- TURGAY, NECATİ, *Pamuk ve Türkiye'de Ziraati*, Necati Turgay-Georges Bailleux, Ankara 1940, Ziraat Vekâleti, XII, 520 sayfa. (T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı U. Sayı: 506-Pa-muk Serisi).
- Turgayskiy Oblastnoy S'ezd Sovetov, Orenburg, 21 Marta-3 Aprelya 1918 g.*, Protokolü, Alma-Ata 1936, kazahstanskoe Kraevoe İzdatel'stvo, 146, 2 sayfa.
- TURGUZ, AHMET HAMDİ, *Türkiye'de İslâmî İlimler Akademileri Niçin Kurulmalıdır ve Nasıl Kuru-lur*, Ankara 1960, 24 sayfa.
- Turkestan-Sibirskaya Magistral' (Sbornik Statey)*, Moskva 1929, Komitet Sodeystviya Postroyke Turkestan-Sibirskoy Jel. Dor. pri SNK RSFSR, 320 sayfa.
- Turkmeniya*, Leningrad 1929, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1. cilt. (Akademiya Nauk SSSR, Komissiya Ekspeditsionnih İssledovaniy).
- Turkmentskoye Narodnoye Turvorçestvo*, Aşhabad 1945, 186 sayfa.
- TUŞ, BRUNO, *Presledovanie Tserkvi v Pol'se*, Myunhen 1954, Institut po İzüçeniya İstorii i Kulturu SSSR, 53 sayfa. (Institut po İzüçeniya İstorii i Kul'turu SSSR. İssledovaniye i Materialı, Seriya II, No. 11).
- TUZMUHAMEDOV, R. A., *Otvet Klevetnika*, Moskva 1969, 190 sayfa.
- Türk Kültür Birliğı 1940-1941 Çalışma Devresi Kongre Raporu*, İstanbul 1941, Ülkü Basımevi, 16 sayfa.
- Türk Tarih Kongresi 1., Ankara 2 Temmuz 1932*, İstanbul 1932, Maarif Vekâleti-Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, XV, 631 sayfa.
- Türk Tarih Kongresi 2., İstanbul 20-25 Eylül 1937*, İstanbul 1943, Türk Tarih Kurumu, LXIV, 1187 sayfa. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından IX. Seri, No. 2).
- TÜRKER, MUBAHAT, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, XIX+419 sayfa.

- Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul 1950, A. Oktay, 55 sayfa.
- Türkiye Gerçekleri ve Terörizm*, Ankara 1973, Başbakanlık, 211 sayfa.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Genel Kurulu 27-28 Mayıs 1955; Yönetim Kurulu Faaliyet Raporu*, Ankara 1955, 40 sayfa.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yönetim Kurulu İktisadî Raporu Mayıs 1955*, Ankara 1955, Doğu Matbaası, 102 sayfa. (Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Neşriyat, No. 18).
- Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Hazırlayan: Vecihi Tönük, Ankara 1945, İçişleri Bakanlığı, 265 sayfa. (İçişleri Bakanlığı Yayınlarından Seri: III, Sayı: 1).
- Türkiye'de Marşal Plânı: 33.*, 1/10/1957-31/12/1957 Devresi Faaliyetleri, Ankara 1958, Hacıye Vekâlati Milletlerarası İktisadî İşbirliği Teşkilâtı, 42 sayfa.
- Türkiye'de Meslekî ve Teknik Öğretim*, Ankara 1962, Millî Eğitim Bakanlığı, 40 sayfa. (T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Meslekî ve Teknik Öğretim İstatistik ve Yayımlar Müdürlüğü).
- Türkiye'de Özel Sektörün Bazı Problemleri*, Ankara 1968, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 69 sayfa. (A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 263, İşletme İktisadî ve Muhasebe Enstitüsü Yayınları, No. 12).
- Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, Ankara 1973, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, XVIII, 488 sayfa. (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın, No. 683).
- Türkmenistan*, Stihî i Proza, Aşhabat 1955, Türkmengosizdat, 279 sayfa.
- TÜTENGİL, CAVİT ORHAN, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1964, Varlık Yayınevi, 79 sayfa. (Varlık Büyük Cep Kitapları: 242).
- TÜTENGİL, CAVİT ORHAN, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul 1949, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 54 sayfa. (İ.Ü. İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatından, No. 13).
- Twelfth Conference of the Institute for the Study of the USSR*, München 1960, 28+10+16+45+19+23+11+40 sayfa.
- ULLRICH, JUR., *Denkschrift des Chefs der Hauptverwaltung für Landeinrichtung und Landwirtschaft*, Berlin 1913, R. Eisenschmidt, 64 sayfa.
- ULUĞTUĞ, NİMET TURGUN, *Kımız*, Ankara 1939, Ankara Halevi, 25 sayfa. (Ankara Halevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Büyük Boy, No. 25).
- ULUKTUK, *Özbeistan Yazucular İttifaqının Plenumda Nmalar yuz Berdi*, Çto Pkozal Plenum Soyuza Pisatatey Uzbekstana, 3+3 sayfa. (Skript: Tu-No. 2174).
- Uluslararası Kooperatifçiliği Teşvik Semineri Nollari*, 29 Ekim-Aralık 1967, Stuttgart 1967, 1 cilt.
- Uluslararası Mevlâna Semineri 15 Aralık-17 Aralık 1973*, (Program), Ankara 1973, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı ve T. İş Bankası, 16 sayfa.
- Uluslararası Mevlana Semineri*, Ankara 15-17 Aralık 1973, 320 sayfa.
- UNGAN, FİKRET, *Şehirlerde Mesken Problemleri*, Ankara 1962, İmar ve İskân Bakanlığı, 46 sayfa. (İmar ve İskân Bakanlığı Yayınları Komisyon Raporları, No. 1).
- UNESCO, *World Directory of National Science Policy-Making Bodies*, Paris 1968, UNESCO, 2. cilt: Asia and Oceania, 3. cilt: Latin America.
- URALGIRAY, YUSUF, *Sarf Bilgisi*, Ankara 1975, Ayyıldız Matbaası, 120 sayfa.
- URANOV, PETR, *Rol' Gosudarstvennogo Banka v Rabote Mestnoy Promislenosti*, Myunhen 1954, Institut po İzuçeniyu İstorii i Kul'turu SSSR, 72 sayfa. (Institut po İzuçeniyu İstorii i Kul'turu SSSR, İssledovaniya i Materialı, Seriya II, No. 19).
- URATADZE, G. İ., *Obrazovanie i Konsolidatsiya Gruzinskoy Demokratıçeskoj Respubliki*, München 1956, Institut zur Erforschung der UdSSR, 118 sayfa. (Institut po İzuçeniyu SSSR İssledovaniya 1-ya, No. 29).

- URBAN, P. K., *Smena Tendentsiy v Sovetskoy İstoriografii*, München 1959, Institut zur Erforschung der UdSSR, 59 sayfa. (Institut po İzuçeniyu SSSR, Seriya: 1-ya vip. 44).
- UYGUR, SALİH, *Bulgaristan'dan Anavatana Göç*, İstanbul 1969, Fakülteler Matbaası, 113 sayfa.
- UYGUR, ZİYA, *Tarih Boyunca İnkılaplar-İhtilaller ve Siyonizm*, İstanbul 1952, Kardeşler Basım-evi, 1. cilt.
- Uzbekistan*, Moskva 1967, Izdatel'stvo "Misl", 318 sayfa.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, Türk Tarih Kurumu, XII, 587 sayfa. (Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Seri-No. 15).
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947, Türk Tarih Kurumu, 1. cilt. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XIII. Seri-No. 16').
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Ahlâk*, İstanbul 1946, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, IV, 310 sayfa. (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 310).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Aristo-Metafizik*, İstanbul 1935, Vakıf, 109 sayfa. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı Sayı-32).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1967, Millî Eğitim Bakanlığı, VI, 328 sayfa. (Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları 4-Türk Millî Eğitim Teorisi Geliştirme Araştırmaları Serisi 3).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Felsefeye Giriş*, 2. bs., Ankara 1963, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, X, 217 sayfa. (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınlarından XLV).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *İslâm Düşüncesi I: İslâm Düşüncesine Giriş*, İstanbul 1954, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, VIII, 163 sayfa. (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Millet ve Tarih Şuru*, İstanbul 1948, İstanbul Üniversitesi, VIII, 384 sayfa. (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 365).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm*, İstanbul 1963, Anıl Yayınevi, 175 sayfa.
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Sosyoloji*, 2. bs., İstanbul 1943, Remzi Kitabevi, 288 sayfa.
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul 1951, Kardeşler Basım-evi, VII+246 sayfa. (Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları: 1).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul 1933, Galatasaray İkinci Devre Talebesi Neşriyatı, 2. cilt.
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Umumî İçtimaiyat*, İstanbul 1932, Galatasaray Talebe Sandığı, XII, 318 sayfa. (Galatasaray Talebe Sandığı Neşriyatından: II).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, Vakıf, 385 sayfa. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, Sayı-26).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Veraset ve Cemiyet*, İstanbul 1957, İstanbul Üniversitesi, XVI+218 sayfa. (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 709).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Yahudi Meselesi*, İstanbul 1944, Raşit Bütün Matbaası, 237 sayfa.
- Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul 1937, İstanbul Üniversitesi, 403 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 47).
- Üniversite Konferansları 1936-1937*, İstanbul 1937, İstanbul Üniversitesi, 360 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 50).
- VACHEROT, ETIENNE, *Demokrasi*, Mütercimi: Hüseyin Cahit, İstanbul 1931, Kanaat Kütüphanesi, 370 sayfa.
- VAKS, L., *Oçerki İstorii Natsional'no-Burjuaznıh Revolutsiy na Vostoke (1905-1914 gg.) Persiya, Turtsiya, Kitay*, Moskva 1931, Ogiz Moskovskii Raboçiy, 142 sayfa.
- VALENSKIY, YU., *Akademik E.A. Kosminskiy i Voprosi İnterpretatsii İstorii Srednih Vekov v Sovetskoy Skole*, München 1954, Institut für Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR, 110 sayfa. (Institut po İzuçeniyu İstorii i Kulturu SSSR İssledovaniya i Material, Seriya 1-ya).

- VAMBERY, HERMANN, *Centralasien und die Englisch-Russische Grenzfrage*, Leipzig 1873, F. A. Brockhaus, 351 sayfa.
- VAMBERY, HERMANN, *Russlands Machtstellung in Asien*, Leipzig 1871, 95 sayfa.
- VAMBERY, HERMANN, *Skizzen Aus Mittelasien*, Leipzig 1868, F. A. Brockhaus, VII, 358 sayfa.
- VAMBİRİ, GERMANOV, *İstoriya Boharı*, Petersburg 1873, 226 sayfa.
- Vatan, *Türkmenskiy Literaturıy Al'manah*, Aşhabat 1944, Togiz, 212 sayfa.
- VAVİLOV, N. I., *Zemledel'çeskii Afganistan*, Leningrad 1929, İzdanie Vsesoyuzog Instituta Prikladno i Botaniki i Novih Kultur pri SNK.SSSR, 610 sayfa.
- Verhandlungen des Achten Deutschen Soziologentages*, Tübingin 1948, J.C.S. Mohr (Paul Siebeck), 204 sayfa. (Schriften der Deutschen Gesellschaft für Soziologie I. Serie VIII. Band).
- Verhandlungen des 13. Deutschen Soziologentages in Bad Meinberg*, Köln 1957, Westdeutscher, 127 sayfa.
- VESELOVSKIY, N. İ., *Han' İz' Temnikov' Zolotoy Ordı Nogay i Ego Vremya*, Petrograd 1922, Akademiya Nauk, 58 sayfa. (Zapiski Rossiyskoy Akademii Nauk' VIIIe Série, Tom' XIII, No. 6).
- VEXLIARD, ALEXANDRE, *Introduction a la Sociologie du Vagobondage*, Paris 1956, Librairie Marcel Rivière et Cie., 244 sayfa. (Petite Bibliothèque Sociologique Internationale Série A: Auteurs Contemporains).
- VIERKANT, ALFRED, *Familie, Volk und Staat in Ihren Gesellschaftlichen Lebens Vorgöngen*, Stuttgart 1936, Ferdinand Enke, VII, 150 sayfa.
- VIERKANDT, ALFRED, *Gesellschaftslehre*, Stuttgart 1923, Ferdinand Enke, 442 sayfa.
- VINOGRADO, V., *Kirgizkaya SSR*, Moskva 1957, 91 sayfa.
- VIRGILE, *L'Enéide*, Çeviren: Ahmed Reşit, İstanbul 1936, Vakıt, 2 cilt. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, No. 51-62).
- VITKOVIÇ, VIKTOR, *Puteşestvie po Sovetskomu Uzbekistanu*, Moskva 1951, Molodaya Gvardiya, 333 sayfa. (Geografiçeskaya Nauçno-Hudojestvennaya Seriya, Naşa Rodina).
- VITKOVIÇ, VIKTOR STANİSLAVOVIÇ, *S Vami po Kirgizii*, Moskva 1958, Molodaya Gvardiya, 335 sayfa.
- VIZGO, TAMARA SEMENOVA, *Uzbekskaya SSR*, Storie İzdaniye, Moskva 1957, Muzgiz, 95 sayfa.
- VIZGO, TAMARA SEMENOVA, *Uzbekskiy Orkestr Narodnih Instrumentov*, Taşkent 1962, Gostitizdat, 139 sayfa.
- VIEUGELS, WILHELM, *Die Masse*, München 1930, Duncker und Humblot, 104 sayfa. (Beitrag zur Beziehunglehre Heft III).
- VNIĞİ, *Ugli Karagandinskogo Basşeyna*, Moskva 1934, 165 sayfa.
- Vnutrennyaya i Vneşnyaya Politika SSSR (İz Materialov Soveşçaniya v İnstitute)*. Myunhen 1953, İnstitut po İzuçeniyu İstorii i Kul'turı SSSR, 48 sayfa. (İnstitut po İzuçeniyu İstorii i Kul'turı SSSR, İssledovaniya i Materialı, No. 8).
- VODOVOZOV, V., *Zapadnaya Evropa i Amerika Posle Voynı*, Peterburg 1922, Gosudartstvenne İzdatel'stvo, 208 sayfa.
- Voprosı Hlopkovoy Ekonomiki, Sbornik Statey*, Question of Cotton Economies, Collection of Articles on Raw Cotton Problems, Moskva 1927, Pramizdat, 295 sayfa. (Biblioteka Hlopkovaga Dela, Kniga 5).
- Voprosı İstorii Tadjikskoy Sovetskoy Dramaturgii i Teatra*, Stalinabad 1957, Tadjikgosizdat, 284 sayfa. (Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR Institut Yazıka i Literaturı).
- VORLANDER, KARL, *Geschichte der Philosophie*, 6. aufl., Leipzig 1921, Felix Meiner, 2 cilt.
- VORLANDER, KARL, *Immanuel Kant*, Kritik der Praktischen Vernunft, 6. aufl., Leipzig 1915, Felix Meiner, 220 sayfa.

- VOŞÇININ, V. P., *Oçerki Novogo Turkeстана, Svit' i Tini Russkoy Kolonizatsiu*, S. Peter'burg 1914, Naş Vık, 86 sayfa.
- WAHL, UDALBERT, *Geschichte der Französischen Revolution 1789-1799*, Leipzig 1930, Quelle und Meyer, 140 sayfa. (Wissenschaft und Bildung: 267).
- WANG YÜN WU, *Xiao Zi Hui*, 2. bs., Hua Gua Chubon 1949, 452+85 sayfa.
- WEBER, ALFRED, *Deutschland und die Europäische Kulturkrise*, Berlin 1924, S. Fischer, 57 sayfa.
- WEBER, ALFRED, *Der Dritte Oder der Vierte Mensch*, München 1953, R. Riper und Co., 275 sayfa.
- WEBER, ALFRED, *Einführung in die Soziologie*, München 1955, R. Riper und Co., 525 sayfa.
- WEBER, ALFRED, *Kulturgeschichte Als Kulturosoziologie*, 2. aufl., München 1950, R. Piper und Co., 479 sayfa.
- WEBER, ALFRED, *Prinzipien der Geschichts-und Kulturosoziologie*, München 1951, R. Piper und Co., 175 sayfa.
- WEBER, ALFRED, *Ueber den Standart der Industrien*, Tübingen 1922, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 246 sayfa.
- WEBER, MAX, *Gesammelte Politische Schriften*, München 1921, Drei Masken Verlag, 488 sayfa.
- WEBER, MAX, *Grundriss Sozialökonomik*, Tübingen 1922, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 840 sayfa.
- WEBER, MAX, *Rechtssoziologie*, Neuwied 1960, Hermann Luchterhand, 346 sayfa. (Soziologische Texte Band 2).
- Webster's New Illustrated Dictionary*, New York 1939, Books Inc., 370 sayfa.
- WEIPPERT, GEORG, *Werner Sombarts Gestaltidee des Wirtschaftssystems*, Göttingen 1953, Vandenhoeck und Ruprecht, 162 sayfa.
- WEISS, CARL, *Abriss der Padagogischen Soziologie*, Nürnberg 1958, Julius Klinkhardt, 2 cilt.
- WEIZSACKER, CARL CHRISTIAN VON, *Zur Ökonomischen Theorie des Technischen Fortschritts*, Göttingen 1965, Vandenhoeck und Ruprecht, 104 sayfa.
- WELCH, HENRY J. ve GEORG H. MILES, *Industrial Psychology in Practice*, London 1935, Sir Isaac Pitman und Sons Ltd., 249 sayfa.
- Der Welthandel mit Eiern vor und Nach dem Kriege*, Berlin 1928, Paul Parey, 71 sayfa. (Agrarpolitische Aufsätze und Vortrage Elftes Heft).
- WIESE, LEOPOLD VON, *Abhängigkeit und Selbständigkeit im Sozialen Leben*, Köln 1951, Westdeutscher, 2 cilt. (Schriften der Soziologischen Abteilung des Forschungsinstituts für Sozial- und Verwaltungswissenschaften in Köln 1. Band).
- WIESE, LEOPOLD VON, *Erinnerungen*, Köln 1957, Westdeutscher, 116 sayfa.
- WIESE, LEOPOLD VON, *Gesellschaftliche Stände und Klassen*, München 1950, Leo Lehnen Verlag GmbH, 85 sayfa.
- WIESE, LEOPOLD VON, *Herbert Spencers Einführung in die Soziologie*, Köln 1960, Westdeutscher, 32 sayfa.
- WIESE, LEOPOLD VON, *Der Mitmensch und der Gegenmensch im Sozialen Leben der Nächsten Zukunft*, Köln 1967, Westdeutscher, 69 sayfa.
- WIESE, LEOPOLD VON, *Philosophie und Soziologie*, Berlin 1959, Duncker und Humblot, 121 sayfa. (Erfahrung und Denker Band 1).
- WIESE, LEOPOLD VON, *Das Soziale im Leben und im Denken*, Köln 1956, Westdeutscher, 79 sayfa.
- WIESE, LEOPOLD VON, *Soziologie* 4. aufl., Berlin 1950, Walter de Gruyter, 152 sayfa. (Sammlung Göschen Band 101).
- WIESE, LEOPOLD VON, *Soziologie, Geschichte und Hauptprobleme*, 2. aufl., Berlin 1931, Walter de Gruyter, 138 sayfa. (Sammlung Göschen: 101).

- WIESE, LEOPOLD VON, *Spatlese*, Köln 1954, Westdeutscher, 107 sayfa.
- WIESE, LEOPOLD VON, *System der Allgemeinen Soziologie*, 2. Aufl., München 1933, Duncker und Humblot, 671 sayfa.
- WILLFORT, FRITZ, *Turkestanisches Tagebuch*, Wien 1930, Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 325 sayfa.
- WILLI, VIKTOR, *Das Wesen der Kulturhöhe und der Kulturkrise in der Kultursoziologischen Sicht Alfred Webers*, Paris 1953, Librairie du Recueil Sirey, 206 sayfa. (Sozialökonomische und Sozialpolitische Reihe Band 3).
- Will There be a Revolution in the Soviet Union*, Edinburgh, Scottish League for European Freedom, 20 sayfa. (Today's World Handbooks of Current World Affairs, No. 4).
- Wir Klagen an*, München 1949, 50 sayfa.
- Wissenschaftssoziologie*, Opladen 1975, Westdeutscher, 525 sayfa (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft 18).
- WITTENBAUER, F., *Teknik Mekanik Problemleri*, Çevirenler: Hamit Dilgan-Selim Palavan, İstanbul 1946, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1. cilt. (İ.T.Ü. Kütüphanesi, Sayı: 121/1).
- The World's Dilemma and a Way Out*, New York, American Committee for Liberation, 24 sayfa.
- Wörterbuch der Marxistisch Leninistischen Soziologie*, Köln 1969, Westdeutscher, 531 sayfa.
- WURZBACHER, GERHARD, *Leitbilder Gegenwertigen Deutschen Familienlebens*, Dortmund 1951, Ardey Verlag GmbH, 255 sayfa.
- WYGODZONSKI, W., *Agrarwesen und Agrarpolitik*, 2. Aufl., Berlin 1920, Walter de Gruyter, 2 cilt. (Sammlung Göschen: 592-593).
- YAKUBOV, H., *Gafur Gulyam, Jizn i Tvorçestva, Kratkıy Oçerk*, Taşkent 1959, Hudojestvennoy Literaturı, 88 sayfa.
- YAROŞEVIÇ, N. K., *Organizatsiya Krest'yanskogo Hozyaystva Sredney Azii (Populyarniy Oçerk)*, Samarkand 1926, Uzbekscoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 100 sayfa.
- YAŞ TURKİSTAN, *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık*, Çeviren: A. Oktay, İstanbul 1951-1954, 2 cilt.
- YAYCILI, KERİM, *Vatani ve Millî Şiirler*, Ankara 1962, Doğu Matbaacılık, 84 sayfa.
- YAZGAN, TURAN, *Şehirleşme Açısından Türkiye'de İşgücünün Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bünyesi*, İstanbul 1968, İstanbul Üniversitesi, XIV, 200 sayfa. (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 1310, İktisat Fakültesi, No. 219, İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, No. 46).
- YAZGAN, TURAN, *Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sistemi*, İstanbul 1969, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 97 sayfa. (İktisadi Araştırmalar Vakfı 21).
- YEFİMOV, N., *A Brief Course in Analytic Geometry*, Moskow, Peace Publishers, 251 sayfa.
- Yeni İmlâ Kılavuzu*, 3. bs., Ankara 1967, Türk Dil Kurumu, 280 sayfa. (Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı 235).
- YILDIRIM, ELMAS, *Elmas Yıldırım'ın Seçilmiş Şiirleri*, Ankara 1953, Azerbaycan Kültür Derneği, 78 sayfa. (Azerbaycan Kültür Derneği Yayınlarından: 10).
- YORULMAZ, HAYDAR RIFAT, *Sovyetizm ve Demokrasi*, İstanbul 1932, Şirketi Mürettebiye Matbaası, 103 sayfa.
- YUFEREV, V. İ., *Hlopkovodstvo v Turkeстане*, Leningrad 1925, Rossiyskoy Akademii Nauk, 160 sayfa.
- YUFEREV, V. İ., *Oçerki po Vodopol'zovaniyu v Sredney Azii*, Moskva 1926, Glavnıy Hlopkovıy Komitet VSNH-SSSR, 91, 225 sayfa.
- YURTSEVER, A. VAHAP, *Mirza Fethali Ahuntzadenin Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1950, Azerbaycan Kültür Derneği, 29 sayfa. (Azerbaycan Kültür Derneği Yayınlarından: 3).
- YURTISOVSKIY, N. S., *Sovremennaya Sibir*, Novosibirsk 1928, Sibkrayizdat, 74 sayfa.

- YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Yayınlayan: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul 1947, Türk Dil Kurumu, 656 sayfa. (Türk Dil Kurumu, cilt II. 29).
- YÜCEL, YAŞAR, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 224 sayfa. (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 201 Malazgirt Zaferinin 900. Yıldönümünü Kutlama Serisi. 1).
- За Индустриализацию Советского*, Moskva 1934, Tsentral'nogo Byuro Kraevedeniya, 288 sayfa.
- ZACHERL, MAX, *Der Bürokratismus und Seine Überwindung*, München 1948, Richard Pflaum, 197 sayfa.
- ZAHARİNA, İ. N., *Hiva*, S. Peterburg 1898, P.P. Soykina, 205 sayfa.
- ZAHN, ERNS F. J., *Toynbee und des Problem der Geschichte*, Köln 1954, Westdeutscher, 46 sayfa.
- ZARAKOĞLU, HÜSEYİN AVNİ, *Para ve Kredi, Muamelelerinde Poliçe*, İstanbul 1954, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 180 sayfa. (A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınlarından: 77).
- ZAUELS, GÜNTER, *Paretos Theorie der Sozialen Heterogenität und Zirkulation der Eliten*, Stuttgart 1968, Ferdinand Enke, 120 sayfa. (Bonner Beiträge Zur soziologie, Nr. 5).
- ZAYTSOV, A. A., *Dinamika Naseleniya SSSR na 1952 God*, Myunhen 1953, İnstitut po İzüçeniyyu İstorii i Kul'turu SSSR, 90 sayfa.
- ZEN'KOVSKIY, V. V., *O Mnimom Materializme Russkoy Nauki i Filosofii*, Münhen 1956, Institut zur Erforschung der UdSSR, 71 sayfa. (İnstitut po İzüçeniyyu SSSR, İssledovaniya i Material Seriya 1-ya, vıp. 27).
- Çeytincilik İstatistiği 1936-1942*, Ankara 1943, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 88 sayfa. (T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat, No. 213).
- ZISCHKA, ANTOINE, *Gizli Harpler*, Çeviren: Hamdi Varoğlu, İstanbul 1935, Vakit, 244 sayfa. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, Sayı 44).
- ZISCHKA, ANTOINE, *Gizli Pamuk Harbi*, Çeviren: Hamdi Varoğlu, İstanbul 1936, Vakit, 184 sayfa. (Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, No. 65).
- ZISCHKA, ANTOINE, *Pamuk İçin Gizli Harp*, Çeviren: İskeçeli Hasan Erdinç, 1937, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 144 sayfa.
- ZOLTAN BENES, *İstatistik ve Hayatın Esrarengiz Nizamı*, Çeviren: Selim Sabit Aykut, Ankara 1945, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 11 sayfa. (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Neşriyat, No. 242, Tetkikler Serisi, No. 111).
- ZÖRNER, HANS, *Das Agrarexperiment Sowjet-Russlands*, Berlin 1933, Paul Parey, 30 sayfa.
- Çur Militarischen Lage Deutschlands*, Köln 1954, 20 sayfa.

SÜRELİ YAYINLAR

- ABN Correspondence*, cilt 1, sayı 6, cilt 7, sayı 6/7, 10/12, cilt 8, sayı 1/2.
- The American Journal of Sociology*, cilt 52, sayı 4 (1947).
- American Sociological Review*, cilt 12, sayı 4 (1947), cilt 13, sayı 6 (1948), cilt 14, sayı 1 (1949).
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 1-11 (1942-1953), cilt 27, sayı 3-4 (1969).
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi*, cilt 3 (1981) Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin Hatıra Sayısı.
- Antikomintern-Sienst*, cilt 5, sayı 18 (1938).
- Azat Vatan*, sayı 8, 9 (1952).
- Azerbaycan*, cilt 1-33 (1952-1984).

- Azerbaycan*, cilt 2, sayı 3, 4, 5, 6, 7 (1952), cilt 3, sayı 8, 9, 10, 11 (1953).
Azerbaycan Yurt Bilgisi, cilt 4, sayı 37 (1954).
Backanşçına, sayı 38 (169) (1953).
Das Beste aus Reader's Digest, cilt 1, sayı 8 (1949).
Bibliografiçeskiy Bsyulleten Radiostantsii "Svoboda", cilt 6, sayı 127 (1959).
Biblioteka Hlopkovogo Dela, sayı 3 (1926).
Birleşik Kafkasya, sayı 1-9 (1964-1966) (Derginin eski adı Kafkasya'dır).
Birleşik Kafkasya (Vereinigtes Kaukasien), sayı 18-32 (1953-1954).
The British Journal of Medical Psychology, cilt 20, bölüm 1 (1944).
The British Journal of Psychology, cilt 32, bölüm 2, cilt 33, bölüm 3, cilt 36, bölüm 3 (1941-1946).
Bulletin Institute for the Study of the USSR, cilt 1-12 (1954-1965) Eksik sayılar: cilt 9, sayı 8 (1962), cilt 12, sayı 11-12 (1965).
Bulletin of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR, cilt 1, sayı 1-9 (1954), cilt 2, sayı 1-9 (1955).
Büyük Türkiye, cilt 2, sayı 15-16, 17 (1971-1972).
Belleten, sayı 3, 4-5 (1954).
Cultura Turcica, cilt 4, sayı 1-2 (1967).
Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, cilt 3, sayı 7 (1924), cilt 9, sayı 2 (1932).
Dergi, sayı 1-66 (1955-1971).
Deutsch-Türkische Gesellschaft E. V., sayı 92 (1974).
 9 Ocak, 1974.
The East Turkish Review, sayı 1-3 (1958-1960).
The Eastern Quarterly, cilt 4, sayı 2 (1951).
Ejendel'nik Radiosmautsüi Osvobojenie, sayı 32, 35 (1954), sayı 17/34 (134), (1956), sayı 2(157), 25(459), (1957).
Ejendelnlü Obzor Bajneışih Sobltüi v SSSR, cilt 2, sayı 56, 67, 71-72 (1955), cilt 3, sayı 83 (1956).
Emel, cilt 3 (1932), cilt 5-9 (1934-1938), cilt 1-15 (1960-1975), cilt 22, sayı 128 (1982); 135 (1983)-146 (1985). Eksik sayılar: cilt 13, sayı 77 (1973), cilt 15, sayı 91, cilt 22, sayı 129-134.
Der Europäische Osten, cilt 10-12, sayı 105-141 (1963-1966).
Europe, sayı 192 (1938).
Far Eastern Ceramic Bulletin, cilt 7, sayı 2 (1955).
Felsefe Arkivi, sayı 2-3 (1946), sayı 2/1 (1947), sayı 3/1 (1952).
Felsefe Semineri Dergisi, sayı 1 (1939).
Frankfurter Allgemeine Zeitung, sayı 77 (1956).
Das Freie Wort, cilt 5, sayı 4 (1933).
The Geographical Magazine, cilt 36, sayı 8 (1963).
Golosnaroda, 7 Temmuz (1953).
Hayat Tarih Mecmuası, cilt 2, sayı 11 (1965), sayı 4 (1966), sayı 12 (1966).
Institut Etnografii Kratkiye Soobşçeniya, sayı 20 (1954).
İç Varlık, cilt 8, fasikül 76 (1961).
International Peasant Union, cilt 7 (Ağustos 1956).
The Interpreter, Haziran (1966).
İsrail, Ağustos (1972), Mart-Eylül (1973).
İsrail'de Sanat ve İlim, sayı 1 (1969).
İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi, sayı 1 (1969), sayı 1-2 (1970), sayı 1 (1971).

- İş*, cilt 1, sayı 2-4 (1934), cilt 2, sayı 1-4 (1936), cilt 3, sayı 2-4 (1937), cilt 4, sayı 3-4 (1938), sayı 23-24 (1940), cilt 17, sayı 3 (1951).
- The Journal of Parapsychology*, cilt 9, sayı 2 (1945).
- Kafkasya*, sayı 1-32 (1951-1954) (Derginin adı 1953'ten itibaren *Birleşik Kafkasya* olarak değişmiştir).
- Kavkaz*, sayı 2-5 (1951), sayı 8-12, 14, 16-32 (1952-1954). (Derginin adı 1953'ten itibaren *Obledinenny Kavkaz* olarak değişmiştir).
- Kazakiya*, sayı 1 (1961).
- Kırım*, sayı 1(13)-12(24) (1960-1961).
- Kölnler Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, cilt 1-13 (1948-1949), cilt 19-28 (1961, 1967-1976).
- Kurtuluş*, cilt 1-3, sayı 1-36 (1934-1937).
- Kuzey Kafkasya Türk Kültür ve Yardım Derneği Bülteni*, sayı 4, 6-7 (1970).
- Kuzey Kafkasya*, cilt 1, sayı 1-7 (1970-1971), cilt 2, sayı 8-9, 11; 12 (1971-1972), cilt 3, sayı 13, 16 (1972), cilt 5, 26-28 (1974-1975).
- Literatura i Isskustvo Uzbekistana*, sayı 1, 2 (1938).
- Literaturnih Uzbekistan*, sayı 1 (1936), sayı 3 (1937).
- Mahalle Haberleri*, sayı 4 (1952), sayı 14/15-28 (1956-1964), sayı 2-3 (1970).
- Materiali Po Natsionalno-Kolonialnım Problemanı*, sayı 2 (1933).
- Mızan*, cilt 11, sayı 3 (1969).
- Milli Azərbaycan "Müsavat" Halk Partisi Bülteni*, sayı 4 (1962).
- Milli Türkistan (İngilizce)*, sayı 78-84 (1952-1953) (Derginin eski adı *Millij Türkistan*'dir).
- Milli Türkistan (Türkistanca)*, cilt 1, sayı 8-11 (1942), cilt 2, sayı 12, 15-28, 30-33 (1943), cilt 4, sayı 63-64 (1949), cilt 5, sayı 65-69 (1950), cilt 7, sayı 70-74 (1951), cilt 9, sayı 78-83, 87 (1952-1953), sayı 133 (1974).
- Millij Türkistan (İngilizce)*, sayı 69-77 (1950-1952) (Derginin adı 78. sayıdan itibaren *Milli Türkistan* olarak değişmiştir).
- Narodnaya Volya*, sayı 2 (24 Temmuz 1953).
- Narodnoye Hozyaystvo Kazakstana*, sayı 1-11 (1934), sayı 1-6, 9-12 (1935).
- Narodnoye Hozyaystvo Sredney Azii*, sayı 1, 4 (1924), sayı 11-12 (1926), sayı 1-5 (1927), sayı 9-10 (1928), sayı 1-5 (1929), sayı 1-5 (1930).
- Naşi Pozitsiy*, sayı 1(21) (1954).
- The National Geographic Magazine*, cilt 15, sayı 5 (1949).
- Nationalsozialistische Monatshefte*, cilt 9, sayı 99 (1938).
- Navoye Zakonodatelstvo v Oblasti Promıshennosti i Torgovli*, cilt 2, sayı 10 (1922).
- Nota*, sayı 1/5 (1933).
- Noviy Jurnal*, sayı 26 (1951).
- Obledinenny Kavkaz*, sayı 18-32 (1953-1954). (Derginin eski adı *Kavkaz*'dir).
- Obzor Bajneışih Sobltii v SSSR*, cilt 3, sayı 87-88, 96 (1956), cilt 4, sayı 105 (1957).
- Ocak*, cilt 2, sayı 13, 16-17 (1969), cilt 4, sayı 1 (1971), cilt 5, sayı 2-5 (1972), cilt 6, sayı 6 (1973).
- Der Orient*, cilt 20, sayı 3 (1938).
- Oriente Moderno*, cilt 19, sayı 5 (1939).
- Osvobozdenie*, sayı 3, 8-12, 14-16 (1953).
- Philosophische Rundschau*, cilt 13, sayı 2 (1965), cilt 13, sayı 3-4 (1966).
- Philosophy and History*, cilt 9, sayı 1 (1976).
- Problemes Sovietiques*, sayı 10 (1965).
- Problems of the Peoples of the USSR*, sayı 1-27 (1958-1966).

- Proceedings of the American Philosophical Society*, cilt 79, sayı 1 (1938).
Questions Actuelles du Socialisme, sayı 71 (1963).
Review of Eastern Medical Sciences, sayı 1 (1956).
Revolysija ve Qultura, sayı 4 (1937).
La Revue de Prométhée, cilt 1, sayı 1 (1938), cilt 4; sayı 1-2 (1940).
Sa Svobodu, sayı 12-13 (1953).
Siyasî İlimler Mecmuası, cilt 10, sayı 114-115, 117 (1940), cilt 11, sayı 118, 124 (1941), cilt 12, sayı 131-136, 140 (1942).
The Sociological Review, cilt 33, sayı 1-2 (1941), cilt 35, sayı 1-2 (1943).
Son Çağ, sayı 12 (1962), sayı 24-25 (1967).
Soobşçeniya İnstitutu po İzuçeniyu SSSR, sayı 1 (187)-6 (192) (1965-1966).
Sosyoloji Dergisi, sayı 1-20 (1942-1966).
Sotsialistiçeskoe Selskoe Hozyaystvo Uzbekistana, sayı 1 (1937), sayı 1-11 (1938).
Sovetskaya Etnografya, sayı 2, 3, 4 (1849).
Sovetskii Hlopok, sayı 1-5, 7-8, 11-12 (1937), sayı 1-6, 10-12 (1938), sayı 1-5 (1939).
Soviet Uzbekistan Today, sayı 4 (1966).
Sowjet Studien, sayı 7 (1959), sayı 10-16 (1961-1964), 18-22 (1965-1967), sayı 26-28 (1969-1970).
Spektrum Enternasyonel, cilt 8, sayı 1 (1956).
Spravočnik, sayı 28, 31 (1956), sayı 42.
Studies on the Soviet Union, cilt 2, sayı 3-4 (1963), cilt 3, sayı 3 (1964), cilt 5, sayı 1-3 (1965-1966).
Sturm, sayı 2(4)-3-4(5-6) (1953).
Svobodni Kavkaz, 1-2/3 (1951), sayı 1(16), 3(18), 6(21) (1953).
Şadırvan, cilt 1, sayı 1-3, 5-15, 17-27, 29-35 (1949).
Şimal Okçunları, sayı 3-6, 8 (1952-1965, 1970).
Töre, cilt 6, sayı 43 (1974).
Tukay Bülleni, sayı 20 (1967), sayı 23-24 (1968).
Turkmenovedeniye, sayı 10-12 (1931).
Türk Birliği, cilt 2, sayı 14-15 (1967).
Türk Dünyası, sayı 1 (1966), cilt 3, sayı 10 (1968), 12-13 (1969), cilt 4, sayı 14-15 (1969), 16 (1970), cilt 5, sayı 19 (1970), cilt 6, sayı 23 (1971), cilt 7, sayı 27 (1972).
Türk Folklor Araştırmaları, cilt 7, sayı 152 (1962).
Türk İzi, sayı 4-5 (1952), sayı 7-9 (1953), sayı 1-2, 7-12 (1954), sayı 1-12 (1955), sayı 1-3, 9-12 (1956), sayı 1-12 (1957), sayı 1-12 (1958), sayı 1-2 (1959), sayı 24 (1961).
Türk Yurdu, cilt 26, sayı 8 (1942), sayı 234, 237-239 (1954), 240-241 (1955), 252 (1956), 271-279 (1959), 288-289 (1960), 293-295 (1961), 300-301 (1963), 8-12 (1964), 307-312, 314-318 (1965), 322 (1966), 346 (1970).
Türkeli; Türkistan Azatlık Komite Organı (Rusça), sayı 1-4 (1951), 1-6, 9-10 (1952), 1-4 (1953).
Türkeli; Türkistan Azatlık Komite Organı (Türkçe), cilt 1, sayı 1-3 (1951), cilt 2, sayı 1-12 (1951), cilt 3, sayı 1-5 (1953).
Türkistan, sayı 1-2 (1953).
Türkistan Gençler Birliği Genel Merkezi Aylık Bülleni, sayı 7-8 (1978).
Türkistan Sesi, cilt 1, sayı 1-6 (1956), sayı 7-11 (1957).
Türkiyat Mecmuası, sayı 1 (1925).
Ufuk, sayı 1, 2, 3 (1969), cilt 2, sayı 1-4 (1969-1970), cilt 3, sayı 1-4 (1970-1971), cilt 4, sayı 1-4 (1971-1972), cilt 5, sayı 1 (1953).
Ukrainski Wisti, cilt 9, sayı 46(717)-47(718), 52(723)-53(724), 65(736)-69(740), 78(749)-79(750), 81(752), 100(771) (1953).

- L'URSS et Construction*, sayı 1 (1940).
Vestnik Institutu po İzuçeniyu İstorii i Kulturu SSSR, sayı 5-35 (1953-1960).
The Voice of Turkestan, sayı 1 (1956), sayı 3 (1957).
Zahlopkoviyu Nezavisimost, sayı 1-3, 6-7 (1931).
Zapiski Vostochnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva, cilt 8, sayı 1-4 (1893-1894).

ESKİ HARFLERLE YAZILMIŞ KİTAPLAR

- Ahi el-hac el-kerim*, Türkistan ül-Müslimet, 1386, 22 sayfa.
 AHMED CEVAD, *Kırmızı Siyah Kitab*, İstanbul 1328 fecayii, Yeni Turan Fotoğrafhanesi, 1. cilt.
 AHMET MUHTAR, HACİBEYZADE, *Osmanlı Memleketleri*, İstanbul 1897, Matbaa-i Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyeye, 349 sayfa.
 ALİ REŞAD, *Mufasssal Musavver Fransa İhtilal-i Kebiri Tarihi*, İstanbul 1331, Kanaat Matbaası, 1 cilt içinde 2 cilt. (Ulum-i İctimaiyye ve Farihiyye Kütüphanesi, Aded: 10).
Ankara'da Toplanan Ticaret ve Sanayi Odaları Senelik Kongresine Aid Zabitname, Ankara 1927, Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Vekâleti Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, 146 sayfa.
 BAFİNO, *Tabii İlimlerin Umumî Netice ve Mes'eleleri veya Yeni Tabiat Felsefesine Medhal*, Mtc.: Avnürrefik Bekman, İstanbul 1339, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti, 171 sayfa. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Aded: 39).
 BALABAN, MUSTAFA RAHMİ, *Küçük Felsefe Tarihi*, İstanbul 1339, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti, 181 sayfa. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Aded: 39).
 BODRUMLU AVRAM GALANTİ, *Hamurabi Kanunu*, İstanbul 1925, Kağıdcılık ve Matbaacılık A.Ş., 96 sayfa.
 BUGLE, *İlm-i İctimai Nedir?*, Mtc.: Mustafa Subhi, İstanbul 1328, İbrahim Hilmi Kitabhanesi-İslâm ve Askerî, 173, 2 sayfa. (Millet Kitabhanesi, Aded: 16).
 BUĞRA, MEHMED EMİN, *At-Turkistan aş-Şarkıyya, Mazıha va Hazırha*, Mısır, Dar al-Anvar, 20 sayfa.
 CANSEVER, HASAN FERİD, *Ocak Mesaisi Hakkında 1927 Kurullayına Arz Edilen Tekliflerim*, Ankara 1928, Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, 216 sayfa.
 CHAMBERS, W., *Tarih-i Umumi*, Mtc.: Ahmed Hilmi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 4. cilt. *Der-i Pirâmün-i İslâm*, 3. bs., Tehran 1325, Kûşâd-ı Bâhmâd-ı Âzendegân, 64 sayfa.
 DESCARTES, *Usul Hakkında Nutuk*, 2. tb., Mtc.: İbrahim Edhem Mesud Dirvana, İstanbul 1928, Devlet Matbaası, 119 sayfa.
 DIRIEULT, EDWARD, *Şark Mes'esi*, Mtc.: Nafiz, İstanbul 1328, Muhtar Halid Kitabhanesi, 509, 2 sayfa. (Muhtar Halid Külliyyeti Kısım-ı Tarihî, Aded: 2).
 D'OHSSON, MOURADGE, *Moğol Tarihi*, Çeviren: Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul 1342, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, 315, 4 sayfa. (Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Aded: 60).
 DURKHEIM, EMILE, *Din Hayatının İbtidâi Şekilleri*, Mtc.: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1923-1924, Tanin Matbaası, 2 cilt. (Oğlumun Kütüphanesi).
 EBU MUHAMMED OSMAN B. ABDULLAH B. el-HASEN el-İRAKÎ el-HANEFÎ, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, Ankara 1961, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 122 sayfa. (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, No. XXXIII).

- EL-ENDİCANİ, ES-SEYYİD KASIM, *Menba'ul-İrfan fi Maani il-Kur'an*, Pakistan, Matbaat ul-Arab-Kuraşi, 1. kısım.
- ERBİL, HAŞİM NAHİT, *Türkiye İçin; Necat ve İtila Yolları*, İstanbul, İkbal Kütüphanesi, 8, 375 sayfa.
- FATMA ALİYE, *Tarih-i Osmanî'nin Bir Devre-i Mühimmesi: Kosova Zaferi-Ankara Hezimet*, Dersaadet 1332, Kanaat Kitabhanesi, 143 sayfa.
- FİODORF, Y., *Orta Eziyada Millî-İnkılabî Hareket Tarihi*, Özbekleştirici: S. Veliyef, Taşkent 1925, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 127, 1 sayfa.
- GEORG-SCHMIDT, MAX, *Tabiat ve İnsan*, Mtc.: Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul 1339, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, 24 sayfa. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Neşriyatından, Aded: 21).
- GİDE, CHARLES, *İlm-i İktisad Dersleri*, Mütercimler: Hasan Hamid-Hasan Tahsin (Ayni)-M. Zühdî (İnhan), İstanbul 1327-1335), Kader Matbaası-Matbaa-i Âmire, 3 cilt.
- GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN, *İslâmda Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1342, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, 416 sayfa. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Umur-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti Neşriyatı: 10).
- GÜRPINAR, HÜSEYİN RAHMİ, *Mezarından Kalkan Şehid*, İstanbul 1929, Kitabhane-i Hilmi, 303 sayfa.
- HABİBÜRRAHMAN ŞAKİR, *Tatar Şairi Abdullah Tokay 1886-1913*, Tampere (Finlandiya) 1966, A. Hakimsan, 13 sayfa.
- Hadisler ve Manzum Çevirileri*, 9-24 sayfa.
- Hakimiyet-i Millî ve Realizm-i Siyasî Yek Bahs-i Dakik-i Siyasî Der Bare-i Ser-nüvist-i Hal u Ayende-i İran*, 26 sayfa.
- HALİM SABİT, *Amelî İlm-i Hal*, İstanbul 1329, İttihad ve Terakki Cemiyeti, 13 sayfa.
- Hazret-i Osman ve Şehadet-i*, Dersaadet 1326, 38 No.lu Matbaa, 15 sayfa.
- Hilafet ve Millî Hakimiyet*, Ankara 1339, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 240 sayfa. (Matbuat ve İstihbarat Müdiriyyet-i Umumiyyesi Neşriyatı: 22).
- İBN HALDUN, ABDURRAHMAN, *Miftah ül-İber*, Mtc.: Abdülâtilif Subhi, İstanbul 1276, Takvimhane-i Âmire, 4, 209 sayfa.
- İBN HALDUN, VELİÜDDİN ABDURRAHMAN el-HAZREMÎ b. MUHAMMED, *Terceme-i Mukaddime-i Ibn Haldun*, Mtc.: Pirizade Mehmed Sahib, İstanbul 1275-1277, Takvimhane-i Âmire, 1 cilt içinde 3 cilt.
- İBRAHİM RİF'AT, HİLMİ-ZÂDE, *Hazret-i Ali (r.a.a.)-Cemel Vak'ası*, Dersaadet 1327, 20 sayfa.
- İBRAHİM RİF'AT, HİLMİ-ZÂDE, *Hazret-i Ömer (r.a.a.) ve Adaleti*, Dersaadet 1326, 33 Numaralı Matbaa, 15 sayfa.
- İdare ve Muhasebe-i Askeriyye Nizamnamesi*, İstanbul 1289, Ceride-i Askeriye Matbaası, 15+461 sayfa.
- İLERİ, CELÂL NURİ, *İttihad-ı İslâm*, İstanbul 1331, Yeni Osmanlı Matbaası, 402, 6 sayfa.
- İŞHAKİ, AYAZ, *Risâlat Hatîrat İla al-Mu'tamar al-İslâmî al-Âmm, al-Munakid fi Baytal-Mukaddas Yavm 27 Racab Sanat 1350 Hicriyya-An Hâlat al-Muslimîn fi ar-Rusya*, Kudus 1350, Matbaat Dar al-Aytâm, 16 sayfa.
- İŞHAKİ, MUHAMMED AYAZ, *Köz*, Berlin 1938, Yana Millî Yol, 74 sayfa. (Millî Yol Neşriyatı: 2).
- Al-İslâm Va'l-Hatar aş-Şuyû'î Mi'at Milyon Min el-Muslimîn*, Kahire 1953, Matbaat as-Sünnat al-Muhammediyya, 40 sayfa.
- Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Usulleri*, Mütercimleri: Macar İskender-Ali Reşad, Dersaadet 1330, Kanaat Kitabhanesi, 351, 4 sayfa.
- KELEKYAN, DİRAN, *Ondokuzuncu Asırda İçtimâî ve Siyasî Avrupa*, Dersaadet 1330, Mihran, 656 sayfa.

- Kırım Şiirleri*, Köstence 1935, Emel Mecmuası, 96 sayfa. (Emel Mecmuası, Sayı: 6).
- LEBON, GUSTAV, *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, Mütercimleri: Ali Reşad-Galip Ata (Ataç), İstanbul 1340, Kanaat Kütüphanesi, 152 sayfa. (Yeni Kütüphane, Sayı: 9).
- LEBON, GUSTAV, *Ruh ül-Akvam*, 2. tb., Mtc.: Abdullah Cevdet, İstanbul 1913, Matbaa-i İctihad, 274,5 sayfa. (Kütübhanesi-i İctihad, Aded: 8).
- LEROY-BEAULIEU, PAUL, *Servetini Tenmiyye ve Hüsn-i İdare Sanatı*, Mtc.: Arab-zâde Cevdet, İstanbul 1334, Matbaa-i Âmire, 481 sayfa. (Maarif-i Umumiyye Nezareti Telif ve Terceme Kütübhanesi, Aded: 60).
- Lucnet ul-İstiklâl li-İdil-Ural, İlâ al-'Âlam il-İslâmî*, 8 sayfa.
- MACHIAVEL, *Hükümdar*, Mtc.: Mehmed Şerif (Çavdarlı), İstanbul 1338, Kitüabhane-i Sudî, 1 cilt.
- Makamat-ı Harirî Tercemesi*, Şarih ve Mütercimi: Haşim Veli, İstanbul 1326, Bekir Efendi-Karagöz Matbaası, 28 sayfa.
- MEHMED ATIF, *Kaşgar Tarihi ve Bais-i Hayret-i Ahvâl-i Garibe*, İstanbul 1300, Mihran Matbaası, 256 sayfa.
- MEHMED İZZET, *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*, İstanbul 1339, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 168 sayfa.
- MEHMED İZZET, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, 2. tb., İstanbul 1928, Maarif Vekâleti, 5, 382 sayfa.
- MEHMED ŞERİF, EFENDİ-ZÂDE, *Azerbaycan ve İnkılâbı*, İstanbul 1921, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 46 sayfa.
- MUSTAFA SUBHİ, *Vazife-i Temeddün*, İstanbul 1328, Ahmed İhsan ve Şürekâsi Matbaacılık Osmanî Şirketi, 29, 3 sayfa. (Terbiye-i İktisadiyye Kütübhanesi, No. 1).
- Münevver Karı b. Abdürreşid Han b. Satıbaldı Han. Akaid*, Mecca 1373, Mehmed Musa Turkistanî, 30, 2 sayfa.
- NIGERA, *Mekteb-i Kesrevî ve Materyalizm*, Tehran 1327, Çaphane-i Peyman, 124 sayfa. (Der Pasih-ı Kârşad: 73).
- ÖMER HAYYAM, *Rubaiyyat-ı Hakîm Omar Hayyam*, Berlin 1304, Çaphane-i Gâviyânî, 72, 197, 6 sayfa.
- PAYOT, JULES, *Ahlâk Vazife-i Şahsiyye ve İctimaiyye Fennidir*, Mtc.: Mahmud Celâleddin, İstanbul 1327, İbrahim Hilmi Kitabhanesi-i İslâm ve Askerî, 7, 189 sayfa. (Millet Kitabhanesi: 14).
- PEDRAM, HÜSEYİN DANIŞ, *Serâmeden-ı Suhen*, İstanbul 1327, Matbaa-i Hayriye, 448 sayfa.
- PIERSON, *İslah-ı Irk*, Çev.: Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul 1339, Matbaa-i Âmire, 14 sayfa. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Aded: 37).
- POTSİKOVIÇ, F. F., *Hindular*, Mtc.: İdris Bogdanef, Troyski 1908, Mektebet ül-İslâm, 25 sayfa.
- PREVAL, LOUIS, *Terbiye-i Etfal İntihar-ı Etfal*, Mtc.: Faik Şevket, İstanbul 1328, İbrahim Hilmi-Kitabhanesi-i İslâm ve Askerî, 3, 312 sayfa. (Millet Kitabhanesi, Aded: 17).
- ER-REMZİ, M. M., *Talfik ul-Ahbâr va Telkih ül-Âsâr fi Vaka'-i Kazan ve Bulgar ve Mutûk i't-Tatar*, Orenburg 1908, Matbaa-i Kerimiye', 2 cilt.
- RESULZÂDE, MEHMED EMİN, *Asrımızın Siyavûş'î*, İstanbul 1342, Âmedi Matbaası, 78 sayfa. (Millî Azerbaycan Neşriyatı, Sayı: 2).
- RIZA NUR, *Türk Tarihi*, İstanbul 1924, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, 2. cilt. (Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Adet: 54).
- RICHARD, GASTON, *İctimaiyat Hakkında İbtidai Malûmat*, Mtc.: Hilmi Ziya Ülken, İstanbul 1924, Maarif Vekâleti-Matbaa-i Âmire, 1 cilt.

- ROUSSEAU, JEAN JACQUE, *Mukavele-i İctimaiyye Yahud Hukuk-ı Siyasiyye ve Kavaid-i Esasiyye*, Mtc.: Ayn, İstanbul 1329, İbrahim Hilmi-Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 240 sayfa.
- SAİD ŞÂMİL, *Bayân İlâ al-Mu'tamar al-İslamî al-amm al-Mun'akd fi Bayt al-Mukaddas Yavm 27 Racab Sanat 1350 H. "An Hâlat al-Muslimin fi'l-Kafkas*, Kuds 1350, Matbaat Dar al-Agtam al-Islamiyyat as-Sinaiyya, 10 sayfa.
- SAİD ŞÂMİL ve AYAZ İŞHAKİ, *Muzakkara an Halat al-Muslimin fi ar-Rusya al-Bolşafikiyya*, Kahire 1932, Matbaat as-Silifiyya, 10 sayfa.
- ŞUENO, MUHAMMED FETGERİ, *Eşkâl-i Hayat ve İctimaiyatda Zehirli Müessirat*, İstanbul 1331, Gayret Kitabhanesi, 288 sayfa.
- Timur ve Tüzükâtı, Nihayetde: Cengiz Yasası*, Mtc.: Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul 1339, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Vekâleti, 107 sayfa. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Aded: 42).
- TOLSTOY, LEV NİKOLAYEViÇ, *Felsefe-i Hayat*, MTC.: Ahmed Midhat Refatof, Dersaadet 1330, Kainat Kütübhanesi, 246,1 sayfa. (Tolstoy'un Külliyyat-ı Felsefesinden).
- TUNÇ, MUSTAFA ŞEKİB, *Terakki Fikrinin Menşe ve Tekâmülü*, İstanbul, İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi, 9+185 sayfa. (İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatından).
- VELİ KAYYUM HAN, *Kommunizm ve İslâm*, Düsseldorf 1955, Millî Türkistan Neşriyatı, 28, 1 sayfa.
- WAFİN, HALİDE TUTAŞ, *Ayaz İshaki*, Tampere (Finlandiya) 1966, 11 sayfa.
- YASAR, İYDÎ-ZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1332, Necm-i İstikbal Matbaası, 2. cilt.

ESKİ HARFLERLE YAZILMIŞ SÜRELİ YAYINLAR

- Azad Türkistan*, yıl 1, sayı 2 (1954), sayı 3 (1955).
- Azat Vatan*, sayı 7, 9 (1952), sayı 14-15 (1953).
- Azerbaycan*, cilt 3, sayı 12 (1953).
- Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl 3, sayı 7 (1924).
- Edebî Eserler*, sayı 1 (1930).
- İttilaat*, Mevcut sayılar: 9 Kasım (Hicrî 1338), 12 Ekim (Hicrî 1339).
- Al-İha-Kardaşlık*, sayı 1-2, 3-4 (1976).
- İmdâdü'l-Medad*, cilt 1, sayı 3-6 (Hicrî 1303).
- Küçük Mecmua*, cilt 1, sayı 2-30, 32 (Hicrî 1338-1339). Eksik sayılar: 1, 31.
- Millî Türkistan (Düsseldorf) (Arapça)*, sayı 80-81, 82, 85-86 (1952-1953).
- Millî Türkistan (Geneve) (Arap Harflü Türkistanca)*, sayı 76, 78, 80-86, 88, 90 (1952-1954).
- Savt ut-Turkistan*, cilt 1, sayı 2-3 (1952), cilt 2, sayı 6 (1954), cilt 3, sayı 8 (1955).
- Şerk Hekikiti*, sayı 8.
- Şimal Okçunları*, sayı 3 (1952), sayı 4 (1953), sayı 5 (1955), sayı 6 (1965), sayı 8 (1970).
- Türkiyat Mecmuası*, cilt 1 (1925).
- Yana Millî Tul*, yıl 7, sayı 1 (84)-12(94) (1935).

HARİTALAR

- MAP of CONCENTRATION CAMPS in SOVIET RUSSIA. I pf. 45.5×32.5 cm.
SCHWEIZ/LIECHTENSTEIN. I: 300 000./1970/Karte der Kulturgüter. Zurich, Verlag für Wirtschafts- und Kartographie Publikationen, 48 sayfa+I pf. 42×129 cm.

ÜBERSICHTSKARTE von HEDINS REISE NACH INDIEN: 1905-1906. 1: 5 000 000.
Von Sven Hedins. Leipzig, Brockhaus. 1 pf. 50×45 cm.

Die WELT/The World/Le Monde/El Monde/ Il Mundo. 1: 27 500 000. Frankfurt am
Main, Verlag für Wirtschafts und Kartographie Publikationen. 1 pf. 47×143 cm.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

18. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :

SUAT İLHAN	: Atatürkçülük Kültür Unsurlarımızdan Birisidir	459
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	: Atatürkçü Lâiklik Anlayışı	473
CEMAL AVCI	: Atatürk, Din ve Lâiklik	479
PROF. DR. SAFA ERKÜN	: Atatürk'ün Ülkü ve İlkeleri Arasındaki Bütünlük ve Uyum	493
PROF. DR. YÜCEL ÖZKAYA	: Atatürk Biyografisinden Sayfalar II (1923 — 1928)	507
PROF. DR. İHSAN MUNGAN	: Atatürk Türkiyesi'ni Mekanistik Yaklaşımla Yorumlama Denemesi . : An Attempt To Interpret Atatürk's Turkey In Terms of The Mechanistic Approach	539
MEVLÜT ÇELEBİ	: İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası) : 16 Nisan — 18 Mayıs 1919	561
YRD. DOÇ. DR. MESUT AYDIN	: Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da Anadolu Lehide Faaliyette Bulunan Gizli Gruplardan Zabitan Grubuna Ait Bir Vesika	591
YRD. DOÇ. DR. NURİ KÖSTÜKLÜ	: Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti	601
TEMUÇİN FAİK ERTAN	: Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti İle T.B.M.M. Hükûmeti Arasındaki İlişkiler	615
ARŞ. GÖR. KEMAL ARI	: 1923 Türk — Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de "Emval-i Metrûke" ve "Mübâdil Göçmenler"	627
SABİHA TANSUĞ	: Ankara Etnografya Müzesi	659
Konferanslar :		
ORD. PROF. DR. SULHİ DÖNMEZER	: Atatürk Hukuk İnkılâbı	665
KÂMURAN ARDIÇ	: Atatürk İle Çağdaşlaşmak	677
VEHBİ TANFER	: Atatürk ve Türk Gençliği	697
PROF. DR. GÜNDÜZ GÖKÇE	: Sanat Kurumlarının Oluşmasında Atatürk'ün Rolü	707

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

BELLETEN

210. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

Özkan, Süleyman: Beyşehir Civarında Bulunmuş Olan Eserler (2 harita, 15 resim, 40 çizim ile birlikte)	583
Özaktürk, Dr. Mehmet : P. Ovidius Naso'nun Tanrıları Aşk Elegeia'sı Şiirlerinde Kullanımı	591
Baykara, Prof. Dr. Tuncer: Çeşme Kalesi (4 harita, 10 resim ile birlikte) ..	603
Sümer, Faruk: Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihî Yapılar Hakkında Düşünceler (7 resim ile birlikte) ...	631
———: Remarks on Some Mongol and Turkmen Buildings in Eastern Anatolia	641
Kaldy-Nagy, Prof. Dr. Gy.: Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578) ..	649
Bostan, Dr. İdris: Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895) (1 harita, 7 belge ile birlikte)	665
İhsanoğlu, Ekmeleddin: Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (4 resim, 4 belge ile birlikte)	699
Sonyel, Dr. Salâhi R.: Türk-Ermeni İlişkileri ve Musevi Soykırımı	739
———: Turco-Armenian Relations in the Context of the Jewish Holocaust	757
Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Ağâh: Kültür Tarihimizde Din	773

Konferanslar :

Yücel, Yaşar: Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı ..	805
--	-----

Çeviriler :

Oberling, Prof. Dr. Pierre (Çev.: Armaoğlu, Prof. Dr. Fahir): Kıbrıs Faciası	825
--	-----

Bibliyografya :

Demirkent, Işın: Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı	863
Köprülü, Dr. Orhan F.: Feridun M. Emecen: <i>XVI. Asırda Manisa Kazası</i>	899
İlgürel, Prof. Dr. Mücteba: Haz.: İ. H. Uzunçarşılı - İ. K. Baybura - Ü. Altındağ: <i>Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. Fermanlar, Hükümler-Beratlar</i>	901

Nekroloji :

Ünal, Dr. Sevim: İnsan ve İnsanlık Dostu, Büyük Hoca Prof. John Selwyn Bromley'i Anarken (1 resim ile birlikte)	903
---	-----

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ DERGİSİ

463. sayısı çıktı

İ Ç İ N D E K İ L E R

PROF. DR. HAMZA ZÜLFİKAR	: Eş Anlamlılık ve Ziya Gökalp'ın Eş Anlamlılık ile ilgili Düşünceleri ..	1
A. TURAN OFLAZOĞLU	: III. Selim Üzerine Bir Söyleşi	8
ŞENER ÖZTOP	: Ömer Bedrettin Uşaklı'nın Şiir Dünyası	13
MEHMET ÇINARLI	: Yaş Sınırı (<i>Şiir</i>)	24
FEYZİ HALICI	: Sımsıcak Bir El (<i>Şiir</i>)	25
BEKİR SITKI ERDOĞAN	: Baş Başa (<i>Şiir</i>)	26
YUSUF MARDİN	: Şiirler	27
İSMAİL ALİ SARAR	: Türkmen Kızı	28
İBRAHİM MİNNETOĞLU	: İstanbul'un Yirmi Sekizinci Tepesinde (<i>Şiir</i>)	29
SEMİH SERGEN	: Olmasaydınız (<i>Şiir</i>)	31
AYLA ORAL	: Bebek (<i>Şiir</i>)	32
PROF. DR. ŞERİF AKTAŞ	: Orhan Kemal	33
YRD. DOÇ. DR. SEMA UĞURCAN	: Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Kahramanlarında Değişme .	46
HALİL İBRAHİM USTA	: Yabancılaşmanın Söz Dizimindeki Görünümleri	56
HABERLER		
PROF. DR. İSMAİL PARLATIR	: Türk Dili ve Yunus Emre Sempozyumu	64

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES :

	<u>Page</u>
SUAT İLHAN: The Place of Soldierly in our Culture (in Turkish)	349
RIFAT ÖNSOY: The Ottoman Westernization Movements and the Reforms of Atatürk (in Turkish)	365
TALÂT TEKİN: Nine Notes on the Tes Inscription (in English, together with Turkish translation by Ülkü Çelik)	379
ANDREAS TIETZE: Bemerkungen zu einer neuen Lesung eines Türkischer Gedichtes in Gotischer Schrift (in German, together with Turkish translation by Erol Meşeli) (5 documents)	399
MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL: Avicenna and "Siyâha" (in English and Turkish)	419
MEHMET ÖZMEN: Mills in Hatay-Erzin and Anatolia and Words Related to Mills (in Turkish) (6 photographs)	463
SABAHATTİN KÜÇÜK: Nefî's Love of Horses (in Turkish)	503
ÂDEM AKIN: On Münif Efendi's "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan" (The Importance of the Education of Children) (in Turkish)	517
SAİM SAKAOĞLU: The Place of Erzurum, Ağrı, and Kars in our National Culture (in Turkish)	549
TÜLAY REYHANLI-GANDJEI: Nicolas de Nicolay's Travels in Turkey and his Drawings (in Turkish) (42 photographs)	571

REVIEWS OF PUBLICATIONS

Review Articles

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL: <i>Histoire de l'Empire Ottoman</i>	617
ESİN KÂHYA: N. Akmal Ayyubi, <i>Some Aspects of Islamic-Turkish Culture</i>	627
İNCİ ENGİNÜN: <i>Gardiyan</i>	639

Book Reviews

MAHMUT ŞAKIROĞLU: György Hazai und Barbara Kellner-Heinkele, <i>Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie vom 18. Jahrhundert bis 1979</i> , cilt 1	643
_____ : <i>Turcica, Revue d'Études Turques</i> , vol. XVIII (1986) and vol. XIX (1987)	645
_____ : Nessim Henry Henein, <i>Mârî Girgis, Village de Haute-Égypte</i> , Cairo 1988	651
_____ : Jean-Louis Bacqué-Grammont et Anne Kroell, <i>Mamlouks Ottomans et Portugais en Mer Rouge. L'affaire de Djedda en 1517</i> , Le Cairo 1988	653
_____ : Routes d'Asie, <i>Marchands et Voyageurs, XVe-XVIIIe Siècle</i> , Paris 1988	655
_____ : Jean-Louis Bacqué-Grammont, <i>Les Ottomans les Safavides et leurs Voisins. Contribution à l'histoire des Relations Internationales dans l'Orient Islamique de 1514 à 1524</i> , Istanbul-Leiden 1987	657
_____ : <i>Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes</i> , vol. 76, Wien 1986	659
_____ : <i>Dizionario Biografico degli Italiani</i> , vol. 35, Roma 1989	663

ZEKİ ARIKAN : Wahid Gdoura, <i>Le Début de Imprimerie Arabe à Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel (1706-1787)</i> Publication de l'Institut Supérieur de Documentation, no 8, Tunis 1985	665
MELEK DOSAY : XVIIIth International Congress of History of Science, <i>Abstract</i> , Edited by Fritz Kraft and Christoph J. Scriba, Hamburg-Münich 1989	671
News from the Center	673
Books Received as Gift: Professor Tahir Çağatay Collection (N-Z)	685

Atatürk supreme Council for Culture, Language. and History,
ATATÜRK CULTURE CENTER

ERDEM

JOURNAL OF THE ATATÜRK CULTURE CENTER
PUBLISHED THREE TIMES ANNUALLY

Volume 5

January 1989

Number 14

ANKARA, AUGUST 1990